

PRISPEVKI
ZA ZGODOVINO
DELAVSKEGA
GIBANJA

1981
1-2

INŠTITUT ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA

PRISPEVKI
ZA ZGODOVINO
DELAVSKEGA
GIBANJA

LETNIK XXI

LJUBLJANA 1981

ŠTEVILKA 1-2

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE WORKER'S MOVEMENT
СООБЩЕНИЯ ПО ИСТОРИИ РАБОЧЕГО ДВИЖЕНИЯ
CONTRIBUTIONS À L'HISTOIRE DU MOUVEMENT OUVRIER
BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER ARBEITERBEWEGUNG

20 045

Uredniški odbor

Dr. Tone Ferenc, dr. Milica Kacin-Wohinz (odgovorni urednik), dr. France Kresal, prof. Ivan Križnar, mag. Boris Mlakar, dr. Janko Pleterski, dr. Franc Rozman (tehnični urednik), dr. Mirko Stiplovšek, dr. Jože Šorn (glavni urednik), mag. Jera Vodušek-Starič

Prevajalci: Marija Peklenik (angleščina), Aleš Rojec (italijanščina), Mira Miladinović (nemščina, srbohrvaščina), Dominika Kacin-Pirjevec (italijanščina), Nada Kobal (francoščina).

Lektor: Nataša Skrt-Kos

Izdaja

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja
YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, SFR Jugoslavija

Založila

Partizanska knjiga v Ljubljani
s sofinanciranjem Raziskovalne skupnosti Slovenije

Tiskala

Tiskarna »Jože Moškrič«, Ljubljana

Zamenjava (обмен, Exchange, Austausch):

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja,
YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, SFR Jugoslavija

ZA ZNANSTVENO VSEBINO TEKSTOV IN TOČNOST PODATKOV ODGOVARJAJO AVTORJI

R A Z P R A V E

Jasna Fischer

STROKOVNA ORGANIZACIJA TISKARJEV NA KRANJSKEM 1867—1914

V novembru 1867, torej še istega meseca, ko je bil sprejet zakon o društvih, se je v Ljubljani sestala skupina tiskarjev in sklenila ustanoviti svoje društvo. Pred tem je v Ljubljani že delovalo nekaj obrtniških in delavskih društev. Ta društva lahko razdelimo v dve skupini — v prvo štejem delavske podporne in bolniške blagajne, ki so delovale pri posameznih večjih podjetjih v Ljubljani, v drugo pa obrtniška društva, ki so predstavljala zadnje ostanke cehov in so bila v prvi polovici sedemdesetih let 19. stoletja vsa razpuščena, ter katoliško rokodelsko društvo, ustanovljeno aprila leta 1855.¹ Izobraževalno društvo tiskarjev je bilo v Ljubljani ustanovljeno dve leti pred delavskim izobraževalnim društvom, ki je bilo naslednjega četrto stoletja osrednje politično delavsko društvo v Ljubljani. Pobude za ustanovitev teh dveh društev pa niso bile enake in je zato tudi njun zgodovinski razvoj različen. Nimamo podatkov o njunih stikih ali celo sodelovanju. Vzrok je verjetno v tem, da je bilo društvo tiskarjev ves čas res samo izobraževalno in strokovno, brez političnih ambicij. Razredna in družbena zavest tiskarjev ni rasla iz njihove socialne ogroženosti, ampak jo je pogojevala izobrazba, ki so si jo pridobili ob delu v tiskarnah in na strokovnem izpopolnjevanju med potovanji po Evropi. Visoko družbeno zavest tiskarjev potrjujejo med drugim tudi podatki, da je bilo med prvimi prostovoljci, ki so odšli na pomoč vstajnikom v Bosno in Hercegovino leta 1875, tudi precej tiskarskih delavcev.² Dva med njimi, Miroslav Hubmajer in Karel Simončič, sta bila pred odhodom iz Ljubljane člana odbora izobraževalnega društva tiskarjev, prvi najprej zapisnikar in nato predsednik, drugi pa član društvenega odbora. Društvo tiskarjev je v svoji skoraj polstoletni dobi, ki jo obravnavam, spreminjalo svoje ime, širilo geografsko območje svojega delovanja — sprva je bilo zgolj ljubljansko, kmalu pa je vključilo tudi tiskarje iz drugih krajev kronovine Kranjske in je tako postalo deželno društvo — ves čas pa je dosledno izpolnjevalo naloge, ki si jih je zastavilo ob ustanovitvi in jih zapisalo v prvih društvenih pravilih, to je izobraževati svoje člane ter jim strokovno in materialno pomagati.

¹ Podrobneje so ta društva našeta v doktorski disertaciji Jasne Fischer, *Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do 1889*, tipkopolis, str. 104—108.

² Primerjaj Petko Luković, *Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosensko-hercegovskega vprašanja v letih 1875—1878*, SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Dela 19, Ljubljana 1977, str. 154—203.

Podatki, ki jih najdemo v literaturi v zvezi z ustanovitvijo prvega delavskega društva v Ljubljani, izobraževalnega društva tiskarjev, se nekoliko razlikujejo od ohranjenih arhivskih podatkov in podatkov v osrednjem strokovnem glasilu avstrijskih tiskarjev Vorwärts. Rudi Kyovsky brez navedbe vira navaja, da se je 24. novembra 1867 na pobudo Karla Rheina zbralo 13 črkostavcev in da so ustanovili društvo, ki naj bi se imenovalo izobraževalno društvo tiskarjev. 8. decembra istega leta je bil menda prvi občni zbor, na katerem so udeleženci razpravljali o društvenih pravilih in izvolili pripravljalni odbor, ki so ga sestavljali Anton Klein kot predsednik, Karel Rüting kot njegov namestnik, Karel V. Arleth kot tajnik, Maks Armič kot blagajnik in Ivan Kauč³ kot odbornik. Iz dopisa listu Vorwärts je razvidno, da se je 24. novembra 1867 zbralo 20 tiskarjev, ki so po daljši razpravi sklenili ustanoviti društvo, v katerega je takoj stopilo 13 članov. Izvolili so začasno vodstvo, v katerem so bili Karel Rüting, Anton Klein, Wolf in Karel Rhein. Vodstvo so zadolžili, naj izdela osnutek statuta ter obvesti tiskarje o ustanovitvi društva.⁴ Statut je bil sestavljen po vzoru pravil dunajskega tiskarskega društva. Vodstvo je za 8. december 1867 sklicalo posvetovalni občni zbor. V tem času je društvo štelo že 28 članov. Občni zbor je sprejel predložena pravila, jih sklenil natisniti v slovenskem in nemškem jeziku ter predložiti deželni vladi v potrditev. Obenem so na tem zboru izvolili vodstvo društva, ki so ga sestavljali predsednik Anton Klein, njegov namestnik Karel Rüting, prvi zapisnikar Karel V. Arleth, drugi zapisnikar Ivan Kovač ter blagajnik Maks Armič.⁵ O teh pripravah za ustanovitev društva leta 1867 v arhivih ni ohranjenih podatkov. Prvi podatek o snovanju društva najdemo v dopisu deželne vlade ljubljanskemu magistratu z obvestilom, da deželna vlada ni našla zakonske podlage za prepoved ustanovitve društva tiskarjev, da je potrdila pravila in prosi magistrat, da o tem obvesti predsednika odbora Kleina.⁶ Klein je nato 7. februarja 1868 obvestil magistrat, da bo javni ustanovni občni zbor društva 9. februarja 1868.⁷ O poteku tega zbora je Vorwärts objavil obširno poročilo.⁸ Zboru so poleg rednih članov, ki jih je bilo takrat v društvu 32, prisostvovali tudi podporni člani, med njimi deželni glavar Wurzbach, ljubljanski župan Etbin Costa, dr. Janez Bleiweis, Karel Dežman, Peter Grasselli, Ivan Gutmann, Friderik Keesbacher, lastnika tiskarn Jožef Blasnik in Otmar Bamberg, več profesorjev in predstavniki tiska.⁹ Zborovanje je odprl predsednik Klein z daljšim nagovorom, v katerem je poudaril predvsem pomen vzgoje tiskarjev, kar je bila tudi glavna naloga novega društva. Zborovanje sta nato pozdravila magistratni svetnik Gutmann in profesor Heinrich. Programska govora pa sta imela Avgust Dimitz in Karel Rhein.¹⁰ Dimitz je večino svojega govora posvetil pomenu združevanja in društev in poudaril, da se bodo z vzgojo in izobraževanjem izbrisale razlike med ljudmi in družbenimi stanovi. Ko je govoril o delavskem vprašanju, je opozoril na

³ Dejansko je bil to Ivan Kovač, ki je bil izvoljen v odbor tudi na ustanovnem občnem zboru 9. februarja 1868.

⁴ Vorwärts! z dne 28. novembra 1867.

⁵ Vorwärts! z dne 19. decembra 1867.

⁶ ZALj, enota MALj, reg. I, fasc. 708, dok. št. 1004 z dne 30. januarja 1868.

⁷ ZALj, enota MALj, reg. I, fasc. 708, dok. št. 1229 z dne 7. februarja 1868.

⁸ Vorwärts! z dne 27. februarja in 5. marca 1868.

⁹ ZALj, enota MALj, reg. I, fasc. 708, dok. št. 1326 z dne 12. februarja 1868.

¹⁰ Vorwärts! z dne 27. februarja in 5. marca 1868. Govora sta objavljena v celoti.

dva načina njegovega reševanja — na Schultze-Delitschevo načelo samopomoči in Lassalovo načelo državne pomoči. Za Lassalovo načelo je trdil, da sloni na nepravilnem poznavanju dolžnosti države. Priznal je, da je sicer pravica do dela po naravnem pravu neodtujljiva, vendar pa ni moč zahtevati dela od države. Zanj je Lassalovo načelo socialistično sanjarjenje. Nasprotno pa je o načelu samopomoči sodil, da je »edino upanja polno, ker črpa iz večnega vrelca človeškega življenja in ne iz sive teorije«. ¹¹ Na koncu je opozoril, da društvo ne sme biti specifično narodnostno obarvano, da morajo tiskarji gojiti znanje jezikov in da jim mora biti narodnostna ekskluzivnost tuja. Karel Rhein je govoril najprej o delavskem vprašanju: »Ne da se tajiti, da je delavski stan največji in najštevilnejši med stanovi; obenem je delavski stan najpomembnejši, saj je tisti, ki pridobiva naravne proizvode; je tisti, ki ustvarja industrijo; je tisti, ki pogojuje narodno blagostanje. In kljub temu svojemu velikemu pomenu ima delavski stan slab materialni položaj. Plemstvo, meščanstvo volita svoje predstavnike v ljudske zbere (Volksversammlungen, mišljeni so pač občinski in deželni zbori, op. J. F.), delavski stan nima nobenega; medtem ko delodajalci, tovarnarji večajo svoje premoženje, se nekateri delavci borijo za najnujnejše!« ¹² Poudarjeno pa se je govornik izognil razpravi, katero načelo — načelo samopomoči ali državne pomoči — je pravilna pot za rešitev delavskega vprašanja, zahteval je le, da se pohiti z reševanjem. Poudaril je, da mora delavski stan dobiti svoje zakonito zastopstvo. Zbrane je opozoril, da je moč delavcev v njihovem združevanju. Obenem pa se morajo delavci zavedati, da bo delavski stan imel politično prihodnost, ko bo dosegel potrebno politično zrelost. Prav zato je vzgoja tako pomembna. Svoj govor je končal s krajšim razmišljanjem o tiskarskem poklicu. Ob koncu zborovanja so na predlog Karla Rheina z javnim glasovanjem podaljšali mandat dotedanjemu odboru.

Že konec februarja 1868 se je sestel društveni odbor, da bi izdelal učni načrt za pouk tiskarjev. Sprejel je sklep, da bo poučeval Levstik dve uri tedensko slovenski jezik, Heinrich pa nemški. Poleg tega so sklenili prirejati poljudnoznanstvena predavanja z raznih področij. Pridobili so predavatelje za tečaje stenografije, aritmetike, knjigovodstva, zgodovine in etnografije, o ljudskem zdravju in prehrani. Obenem so sklenili, da je treba preučiti možnosti za ustanovitev društvene knjižnice. Sklepe tega sestanka so začeli uresničevati že v začetku marca s predavanjem ravnatelja višje realne šole Schreya o Morsejevem telegrafskem aparatu in o telegrafiji nasploh. ¹³ Dopis iz začetka aprila pa je poročal, da sta tudi Levstik in Heinrich pričela s tečaji slovenščine in nemščine, ki da so dobro obiskani. ¹⁴

Na izrednem občnem zboru društva v začetku aprila je bil za novega društvenega predsednika izvoljen lastnik tiskarne Jožef Blasnik. Ob tej priložnosti je k društvu pristopilo še 5 rednih in 9 podpornih članov. ¹⁵

V začetku junija je društvenemu odboru z drugim sklicem uspelo izvesti izredni občni zbor, čeprav je bilo tudi tokrat navzočih le 19 članov, ker po

¹¹ Prav tam.

¹² Prav tam.

¹³ Vorwärts! z dne 12. marca 1868.

¹⁴ Vorwärts! z dne 2. aprila 1868.

¹⁵ ZALj, enota MALj, reg. I, fasc. 708, dok. št. 3156 z dne 16. aprila 1863 in Vorwärts! z dne 30. aprila 1868.

društvenih pravilih za drugič sklicani občni zbor ni bila več potrebna dvo-tretjinska večina.¹⁶ Na dnevnem redu je bila obravnava vajeniškega vprašanja, predlog odbora za ustanovitev splošne bolniške, podporne, potovalne in invalidske ter vdovske blagajne, sprememba člena 7 društvenih pravil in volitve nekaterih novih članov odbora. Ob prvi točki dnevnega reda je zbor sprejel sklep, da morajo vajenci, ki jih sprejmejo v uk, imeti »višjo kot pa zgolj osnovno izobrazbo«. Ker se je društvo čutilo odgovorno za izobrazbo tiskarjev, je zahtevalo, naj tiskarne sprejemajo v uk samo tiste fante, ki imajo ustrezno izobrazbo, to je bodisi uspešno končano nižjo realno šolo ali pa temu ustrezni razred gimnazije. O tem sklepu je društvo obvestilo tiskarne. Zbor je potem razpravljal o predlogu odbora za ustanovitev splošne bolniške, podporne, potovalne, invalidske in vdovske blagajne. Osnovali naj bi jo na podlagi dotedanjih društvenih pravil s popravki, ki bi jih zahteval čas. Sklenili so, da ustanovijo takšno blagajno, in izvolili komisijo, ki je imela nalogo pregledati, ali društvena pravila ustrezajo. Na občnem zboru 5. februarja 1871 so sprejeli sklep o združitvi splošne bolniške, invalidske, potovalne in vdovske blagajne z izobraževalnim društvom tiskarjev. Njen blagajnik je postal član društvenega odbora.¹⁷ Zbor je sprejel tudi predlog spremembe sedmega člena društvenih pravil, ki je določal, da se poveča število članov društvenega odbora na sedem.¹⁸ Deželna vlada je že konec junija spremembo pravil potrdila.¹⁹

Od septembra 1868. leta pa do aprila naslednjega leta je bila za društveno življenje značilna živahna dejavnost, ki jo je sprožilo pismo 24 društvenih članov. V njem so zahtevali od odbora, da skliče občni zbor, na katerem bi se pogovorili o izboljšanju mezd. Na zboru 20. septembra so izvolili poseben komite. Po dogovorjenem načelu bi morali biti vanj izvoljeni iz vsake tiskarne po en stavec, dva tiskarja, izvoljeni pa so bili 4 stavci in 1 tiskar iz Kleinmayrjeve in Bambergove ter en tiskar iz Blasnikove tiskarne. S takšnim tarifnim komitejem pa društveni člani niso bili zadovoljni, želeli so nove volitve, vendar zaradi mnenja, da rezultat ne bi bil nič drugačen, pri tem niso vztrajali. Komite je v prvi polovici oktobra izdelal tarifni predlog in ga predložili vodstvu Kleinmayr-Bambergove tiskarne.²⁰ Iz dopisa v Vorwärtsu konec februarja 1869 je razvidno, da so v tiskarni Kleinmayr-Bamberg povišali mezde, kar je sprožilo živahno reakcijo in povzročilo, da je društveni odbor vzel ureditev tarifnega vprašanja v svoje roke. Pripravil je nove tarife, o katerih so razpravljali na občnem zboru 11. februarja 1869, sprejeli nekatere spremembe in jih predložili vodstvu tiskarn v potrditev. Predlog je bil sprejet v tako okleščeni obliki — mezde so dvignili s 14 na 16 krajcarjev — da tiskarji z njim niso bili zadovoljni. Ko je o tem razpravljal društveni odbor, je prevladalo stališče, da si vsega ni moč izboriti naenkrat. Člani so takemu stališču odbora ostro nasprotovali, zato je odbor predlagal, da bi izvolili poseben komite, ki bi skušal izgladiti spor, vendar so tudi ta predlog zavrnil, češ da tudi komite ne bi do-

¹⁶ Prvič je bil zbor sklican za 30. maj, navzočih je bilo le 21 članov. Vorwärts! z dne 4. junija in 18. junija 1868.

¹⁷ Vorwärts! z dne 27. aprila 1871.

¹⁸ Vorwärts! z dne 28. junija 1868.

¹⁹ ZALj, enota MALj, reg. I, fasc. 708, dok. št. 4599 z dne 7. junija 1868 in dok. št. 5281 z dne 30. junija 1868.

²⁰ Vorwärts! z dne 15. in 22. oktobra 1868.

segel nič več kot odbor. Pisec dopisa Vorwärtsu je obtožil svoje tovariše, da so s svojo neenotnostjo in pasivnostjo sami zakrivali ta neuspeh.²¹ Tarifno vprašanje je postalo ponovno aktualno leta 1872 in nato še leta 1874, reševali pa so ga prav tako malo učinkovito kot prvič.²²

Neuspešno reševanje tarifnega vprašanja v letu 1872 in 1873 je posredno vplivalo na odstranitev Maksa Armiča s položaja društvenega predsednika v januarju 1874. Konec leta 1873 je Vorwärts objavil nepodpisano poročilo o delovanju tiskarskega društva, ki je ostro napadalo takratnega društvenega predsednika Maksa Armiča, češ da je društvo pripeljal v takšno apatijo, da ni bilo več sposobno sklicati sklepčnega občnega zбора. V dopisu so mu očitali, da je le vsake štiri ali pet mesecev skliceval društvene sestanke, na katerih pa se bodisi sploh ni pojavil ali pa so morali ure dolgo čakati na njegov prihod. Prav tako pa ni dajal navodil svojemu namestniku, da bi le-ta mogel voditi te sestanke. K temu dopisu je redakcija Vorwärtsa pripisala, zakaj — če je res tako — potem posle društvenega predsednika ne prevzame njegov namestnik.²³ Ta napad na Armiča lahko bolje razumemo, če ga povežemo z njegovim neučinkovitim delovanjem pri reševanju tarifnega vprašanja leto poprej, leta 1872. Na rednem občnem zboru junija 1872 se je namreč oglasila proti njemu opozicija, ki jo je vodil Robert Wagner. Ta je takrat predlagal, da bi za novega predsednika društva izvolili Avgusta Puciharja, češ da je Armič sicer »privatno kot tovariš in prijatelj spoštovan in priljubljen, da pa za vodenje društva, pred katerim stojijo tako velike naloge, nima potrebne odločnosti.«²⁴ Wagnerjeva akcija ni uspela in Armič je bil kljub vsemu spet izvoljen za društvenega predsednika. Očitek, da Armič ni sposoben svojih lepih besed tudi uresničevati, se je pojavil še enkrat septembra istega leta.²⁵ Iz poročila, ki ga je podal predsednikov namestnik Valentin Arselin na rednem občnem zboru januarja 1874, je razvidno, da je neučinkovito Armičevo predsednikovanje spravilo društvo v težak položaj in da je vse leto 1873 društvu grozil razpust. Na tem zboru je bil za novega predsednika društva izvoljen V. Arselin.²⁶

Odnosi med slovenskimi in nemškimi člani društva so bili vse do sredine osemdesetih let 19. stoletja zelo občutljiva točka in niso bili nikoli dokončno urejeni. Podatkov o številu slovenskih in nemških članov je zelo malo. Iz poročil, ki navajajo podatke o članstvu, pa lahko sklepamo, da se je to razmerje ves čas spreminjalo, odvisno pač od nenehnega menjavanja članstva, ki je bilo v tem društvu dosti bolj nestalno kot na primer v delavskem izobraževalnem društvu.

Prvo poročilo, ki načenja ta problem, samo omenja, da »žal narodno vprašanje za naše kolege še ni popolnoma obvladano in tako se dogaja, da pogosto zapravljajo dragocen čas v malenkostnih prerekanjih«, namesto, da bi se zavedali, da je vendar vseeno, kdo govori nemški ali slovenski jezik, pomembno je,

²¹ Vorwärts! z dne 25. februarja in 8. aprila 1869.

²² Vorwärts! z dne 8. februarja in 12. septembra 1872, 15. maja, 29. maja in 25. decembra 1874.

²³ Vorwärts! z dne 27. decembra 1873.

²⁴ Vorwärts! z dne 8. februarja 1872.

²⁵ Vorwärts! z dne 12. septembra 1872.

²⁶ Arselin je v poročilu dejal, da »je nad glavami društva visel grozeč Damoklejev meč razpustitve«. Vorwärts! z dne 30. januarja 1874.

da se borijo za skupno blaginjo.²⁷ Manjša praska je spet odmevala na straneh Vorwärtsa spomladi leta 1873, ko je v zaključku dopisa nepodpisani pisec omenil, da je med slovenskimi in nemškimi člani društva »še vedno prevladujoč narodni ponos«.²⁸ Odgovor je bil oster, pisca so obtožili, da hoče ljubljansko društvo osramotiti v očeh tujih kolegov, da je njegovo pisanje provokacija, da dela iz muhe slona ter ga pozvali, naj »ne vnaša sporov med kolege, ki živijo v prijateljski harmoniji«.²⁹

Precej bolj resen pa je bil konflikt med nemškimi in slovenskimi člani društva, ki je izbruhnil poleti 1875. Omrtvičil je društveno življenje vse do aprila naslednjega leta in grozilo je, da bo društvo celo razpadlo. Sam povod je bil malenkosten. Ob tradicionalni proslavi Gutenbergovega dne so bila vabila, program in napisi natisnjeni v obeh jezikih, posebne praznične karte pa samo v slovenskem, in te so postale pravi kamen spotike. V dopisu, ki ga je objavil v Vorwärtsu, je Miroslav Hubmajer³⁰ pojasnjeval, da se je to zgodilo iz povsem tehničnih razlogov, ker so pri izdelavi teh kart gledali le na estetsko plat.³¹ Zaradi tega se dvajset nemških članov ni hotelo udeležiti društvene proslave s pojasnilom, da je »praznik imel čisto narodni značaj in je popolnoma izgubil značaj delavskega praznika, in ker so si prizadevali nas 'tujce' ne glede na vsa tovariška čustva popolnoma prezreti, se ga nismo mogli udeležiti«.³² Obenem je trinajst izmed prizadetih članov poslalo društvenemu odboru posebno izjavo, v kateri so ugotovili, da dogodki v društvu in zunaj njega dokazujejo, da veliko število društvenih članov sprejema odločitve na podlagi političnih in nacionalnih nazorov ob popolnem nepoznavanju društvenega smotra, in člane, ki jih »priljubljeno« imenujejo »tuje«, prezirajo, ker »nočejo podpirati političnih in narodnih separatističnih prizadevanj (Sonderbestrebungen), še več, na vsak način zahtevajo enakopravnost«. Trdili so, da so vsa njihova opozorila na te zablode in pozivi, da bodo samo s skupnimi silami lahko dosegli cilj, naleteli na gluha ušesa. Zato so sklenili, da se bodo povsem umaknili iz društvenega življenja »dokler se ne bodo drugi ljubljanski tovariši zedinili v sklepu . . . , da bodo naložno izločili narodne in politične obravnave iz društvenega življenja, priznali vse društvene člane v vsakem pogledu za enakopravne in to potrdili s svojim ravnanjem«.³³ Društveni odbor pa je ugotovil, da se v društvu »ne gojijo niti politične niti nacionalne tendence« ter da je očitek nemških članov neupravičen. Podpisniki izjave s tem odgovorom odbora niso bili zadovoljni, posebno ker je bil to odgovor »skrčenega« odbora — trije od sedmih članov odbora so bili namreč med prizadetimi — in so ga vrnili z obrobno pripombo, da odbor ni kompe-

²⁷ Vorwärts! z dne 23. novembra 1871.

²⁸ Vorwärts! z dne 28. marca 1873.

²⁹ Vorwärts! z dne 9. maja 1873.

³⁰ V začetku dopisa so inicialke F. H. Da je to res bil Miroslav (Fritz) Hubmajer, sklepam iz odgovora nemških članov na ta dopis, objavljen v Vorwärtsu z dne 6. avgusta 1875.

³¹ Hubmajer piše: »Toda vsakemu tipografu in litografu bo jasno, da bi bil velik problem pripraviti kaj elegantnega, lepega v obeh jezikih, torej se ima karta svoji sedanji obliki zahvaliti čistim estetskim osnovam.« Vorwärts! z dne 23. julija 1875.

³² Med temi člani so bili L. Späth, Ig. Raunacher, E. Spatzek, Conrad Preinssl, Ferd. Gogala, R. Kleindienst, C. Rütting, Ernst Müller, Karl Rosiak, A. Koširk, J. Pance, Herm. Sperling, J. Schroll, V. Arselin, T. Bautz. Vorwärts! z dne 23. julija in 6. avgusta 1875.

³³ Prav tam.

tenten za takšno pojasnilo.³⁴ O sporu se potem razpravljali na izrednem občnem zboru sredi julija 1875 in na njem sprejeli sklep, ki je grajal stališče trinajstih podpisnikov izjave, docela podprl in odobril postopek odbora ter ga pooblastil, da vse podobne dopise prezre. Na tem zboru sta odložila svoje funkcije dotedanji društveni predsednik Valentin Arselin in glavni blagajnik Ignac Raunacher, medtem ko je bilo mesto knjižničarja že nekaj časa prosto. Na novih volitvah je bil za novega društvenega predsednika soglasno izvoljen dotedanji prvi zapisnikar Miroslav Hubmajer.³⁵ Tako je na tem zboru zmagala slovenska stran in izvolila Hubmajerja, ki je bil za nemško stran povsem nesprejemljiva osebnost. V dopisu, ki so ga poslali nemški člani društva in njihovi slovenski simpatizerji, so namreč Hubmajerju očitali njegov nacionalizem, ki naj bi ga kazal ob vsaki priliki.³⁶ Z izvolitvijo Hubmajerja je bila zaprta vsaka pot za spravo, do katere bi lahko prišlo, če bi za predsednika izvolili nevtralno osebnost. Da je sprava bila možna, kažeta oba članka, Hubmajerjev in dopis nemških članov, saj sta se obe strani vendarle zavedali, da je sodelovanje nujno, če hoče društvo uspešno delovati.

Iz poročila z dne 10. septembra 1875 pa je razvidno, da je društvo nenadoma ostalo brez predsednika, ker se je Hubmajer umaknil in odšel v Hercegovino »nabirat si lovorike kot načelnik uporniškega topništva«. Pisec je ugotovil, da vlada v obeh taborih mir. »Nasprotniki (nemški tabor, op. J. F.) vztrajajo pri svojih stališčih in si premirje polnijo s prirejanjem prisrčnih večernih zabav, izletov in drugih veselic, medtem ko je v drugem taboru (slovenkem, op. J. F.) nesloga moči razkropljena na vse strani neba.«³⁷ To premirje je na spomlad 1876 pretrgala smrt namestnika društvenega predsednika Henrika Juška. Tako je 24. marca 1876 Vorwärts objavil daljše poročilo iz Ljubljane, v katerem nepodpisani pisec ugotavlja, da je društvo prespalo zimo, odbor je zapadel v omrtvelost in se ni niti potrudil zadovoljivo odgovoriti nemškemu članom društva ter jih je tako obsodil na brezdelje. Dopisovalec je zato ugotovil, da je jasno, da je nujna temeljita reorganizacija.³⁸ Pri tem naj opozorim, da je pisec očitno pozabil, da so dobrega pol leta prej zavrnili odgovor odbora, češ da ni kompetenten za reševanje spora. Poročilo, objavljeno konec marca 1876, je še podrobneje opisovalo nedelavnost društvenega odbora. Na rednem občnem zboru konec januarja namreč zaradi nesklepčnosti niso mogli izvoliti novega odbora in so volitve preložili na naslednji mesečni sestanek. Vmes pa so izvedli nekakšne poskusne volitve, kjer so imenovali kandidate za društveni odbor, ki so po mnenju pisca poročila bili možje, ki se jim lahko zaupa. Odbor pa po tem ni storil ničesar. Pisec je apeliral na slovenske in nemške člane, naj vendar uvidijo, da na takšen način društvo ne more več vegetirati.³⁹ Oba ta dopisa sta končno le pripomogla, da je društvo v začetku aprila imelo občni zbor. Na njem je po uvodnem delu v imenu članov, ki so prejšnje leto podpisali izjavo odboru, govoril Valentin Arselin ter objavil, da se dopisniki ponovno vključujejo v

³⁴ ZALj, enota MALj, reg. I, fasc. 859, dok. št. 9566 z dne 15. julija 1875 in Vorwärts! z dne 23. julija 1875.

³⁵ Vorwärts! z dne 23. julija 1875.

³⁶ Vorwärts! z dne 6. avgusta 1875.

³⁷ Vorwärts! z dne 10. septembra 1875.

³⁸ Vorwärts! z dne 24. marca 1876.

³⁹ Vorwärts! z dne 31. marca 1876.

društveno dejavnost. Zbor je soglasno izvolil Valentina Arselina za društvenega predsednika. Tokrat so tudi prvič volili posebej slovenskega in posebej nemškega zapisnikarja društva.⁴⁰

Arselin je nato uspešno vodil društvo vse do leta 1883, ko je ponovno izbruhnilo sovraštvo med slovenskimi in nemškimi člani. Spor je povzročil nekajmesečno razbitje društva in je odmeval po vsej monarhiji.

V počastitev 50-letnega delovnega jubileja Johanna Lindtnerja, stavca v Kleinmayrjevi in Bambergovi tiskarni, je društvo poleti 1883 priredilo slavnostni koncert s plesom. V poročilu o tej svečanosti je anonimen pisec⁴¹ ugotavljal, da se je proslava sprevrgla v slovensko nacionalno manifestacijo. Poročač je, da je prireditveni odbor odstranil zastavo tiskarjev, s katero je bila okrašena Gutenbergova slika in obesil slovensko trikoloro. Program je bil natisnjen v slovenskem in nemškem jeziku in nemški člani so pričakovali, da bodo nemške pesmi peli v nemškem jeziku, bili pa so razočarani, ker so jih peli le v slovenskem. Slavnostna govora sta imela v nemškem jeziku Arselin, v slovenskem pa Bonač. Pisca članka je bodla v oči prisotnost »angažiranih slovenskih apostolov dr. Vošnjaka in dr. Zarnika, poleg vrste narodnjaških uradnikov, duhovnikov, profesorjev in učiteljev«. ⁴² Predsednik prireditvenega odbora naj bi bil — po zatrjevanju pisca — ne dovolil predstavniku ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva pozdraviti slavljenca v imenu delavcev, kajpada zaradi prisotnosti slovenskih politikov. Pisec se je spraševal, »ali je bil to resnični delavski praznik« in odgovoril: »Ne! Jubilej je moral biti le pretveza za nacionalna prizadevanja našega jezuitsko razpoloženega odbora, ki je skoraj skoprnel od sreče zaradi navzočnosti že omenjenih slovenskih voditeljev. Kaže, da proslava ni bila prirejena na čast jubilarantu, ampak na čast teh državnih poslancev, uradnikov in duhovnikov.« Zato je obtožil društveno vodstvo, da je pozabilo na svoje dolžnosti do članov, posebno nemških.⁴³

Odgovor na ta članek sta napisala v imenu društvenega odbora predsednikov namestnik Florijan Zeplihal in zapisnikar Ivan Pajk.⁴⁴ Piscu sta očitala, da je njegov članek popolnoma neresničen in nadaljevala: »Vsakemu našemu kolegu, ki je samo nekaj časa bival v Ljubljani in tukajšnje razmere malo поблиže pozna, postane jasno, da je samo sovraštvo do slovenske narodnosti diktiralo ta dopis... V našem društvu je 66 članov; od tega je v Kleinmayrjevi in Bambergovi tiskarni šest Nemcev iz Nemčije, šest nemških Avstrijcev, ostali 54 člani so slovenski Avstrijci. Samoumevno je, da pri tako znatnem številu slovenskih članov, pravzaprav domačih kolegov, praznik ne more prevzeti nemškega značaja; nihče ne more tiskarjem Kranjske očitati, da ne bi izpolnili svoje naloge, kadar gre za občno stvar, ji pomagati, jo podpirati. Nihče ni med kranjskimi kolegi vprašal, kakšne narodnosti so podpisani tiskarji. Tudi pri tem prazniku se je odbor trudil, da ne bi ranil nobene narodnosti; čeprav

⁴⁰ Vorwärts! z dne 14. aprila 1876.

⁴¹ Pozneje so obtožili Ignaza Raunacherja, da je napisal ta za slovenske tiskarje tako žaljiv članek. Glej Vorwärts! z dne 20. junija 1884.

⁴² Vorwärts! z dne 23. junija 1883. Slovenec navaja, da so se proslave poleg Vošnjaka in Zarnika udeležili še predsednik trgovinske zbornice J. Kušar, magistratni svetovalec Perona in več profesorjev realke in gimnazije. Slovenec z dne 5. junija 1883.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Vorwärts! z dne 13. julija 1883.

je večina članov Slovencev, je bil vendar prvi govor nemški.⁴⁵ Pojasnila sta, da barve — črna-rdeča-zlata, ki so krasile Gutenbergovo sliko, niso bile tiskarske, ampak nemške, česar odbor ni mogel dopustiti. Zdelo se mu je umestno sneti zlato barvo, kar pa nikakor ni isto kot obesiti slovensko trikoloro. Glede slovenskega petja pa sta pripomnila, da odbor pač ni mogel priskrbeti nemških pevcev, pevci, ki so jih dobili, pa so pripadali slovenskemu pevskemu društvu. Da pa so v program uvrstili tudi nemške pesmi, ni bila nikakršna »rafiniranost«, nikakršna »surova nevljudna žalitev nemškega elementa«, ampak prijateljska ustrežljivost do nemških kolegov. Predstavnik delavskega izobraževalnega društva ni mogel govoriti, ker ta govor ni bil uvrščen v program, ki so ga potrdile oblasti. Glede prisotnosti slovenskih državnih poslancev, uradnikov, učiteljev in duhovnikov sta pojasnila, da so bili vsi delničarji tukajšnjih tiskarn. Slavnosti se zaradi bolezni niso mogli udeležiti deželni predsednik, deželni glavar, ljubljanski župan in druge osebnosti. Na koncu sta ugotovila, da to pismo ne žali le časti društvenega odbora, ampak tudi čast ljubljanskih tiskarjev.⁴⁶

V avgustu je Vorwärts objavil še tri dopise iz Ljubljane, ki so hoteli dokazati resničnost trditev prvega poročila o poteku svečanosti v čast jubileja Johanna Lindtnerja.⁴⁷ Vsem je bilo skupno poudarjanje, da je bila slovesnost »demonstrativno narodnostno-slovenska«, da vlada v društvu narodnostna nestrpnost, da so slovenski člani narodni fanatiki, da celo nekateri slovenski člani že nekaj časa ne odobravajo več postopkov društvenega odbora in podobno. Slabo poslovanje odbora so ilustrirali s primerom, kako je odbor ravnal ob sprejemanju statuta, ki so ga društvu poslali z Dunaja, in ob volitvah delegata za dunajski tiskarski shod. Po teh poročilih naj bi odbor neresno jemal svojo nalogo, ko bi moral izenačiti društveni statut s poslanim. Ugotovili so, da bi to morali storiti vsi člani na občnem zboru. Odbor so obtožili, da članom ni hotel dati podrobnejših obvestil o obeh statutih. Prav tako so bili preglasovani, ko so predlagali, da bi statut prebrali na občnem zboru. Pri glasovanju o delegatu za shod tiskarjev na Dunaju, ki naj bi sprejel ta enotni statut za vsa tiskarska društva v državi, je zmagal predlog odbora, da zaradi pomanjkanja denarja društvo tokrat ne bo poslalo svojega delegata. V pismu, ki ga je 14 članov poslalo redakciji Vorwärtsa, pa so podpisani trdili, da so proti pošiljanju delegata na Dunaj glasovali iz drugih razlogov. Trdili so, da delegatu ne bi mogli dati potrebnih navodil, ker pač niso poznali vsebine statuta. Zadolžili so odbor, naj o tem obvesti Dunaj, ta pa tega ni storil. Za vse razprtije v društvu pa naj bi bili po njihovem mnenju krivi trije mladi fantje in tem naj bi se pustili vleči za nos tudi starejši možje.⁴⁸ Nemogoče je ugotoviti, koga so imeli v mislih.

Spor se je zaostрил na občnem zboru društva avgusta 1883, ko so iz društva izključili Ignaca Raunacherja, Johanna Pulka in Ferdinanda Kolhaneka. Po navedbah prizadetih nemških članov so Ignaca Raunacherja izključili iz društva z obtožbo, da je bil avtor poročila o proslavi Lindtnerjevega delovnega jubileja. Kolhanek je bil izključen, ker se je na nekem gostilniškem vrtu žalji-

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Prav tam.

⁴⁷ Vorwärts! z dne 3. in 10. avgusta 1883.

⁴⁸ Ta dopis so podpisali Adolf Richter, H. Höch, L. Werzak, Adolf Zwatz, L. Träger, W. Robida, Otto Veit, Rilko, F. Kolhanek, Ig. Raunacher, C. Riebe, Carl Rütting, Fr. Hengst in Herm. Sperling. Vorwärts! z dne 10. avgusta 1883.

vo in na demonstrativen način usedel na slovenski častnik, Johann Pulko pa zato, ker je žaljivo govoril o delovanju društva.⁴⁹ Po Kermavnerjevih navedbah naj bi bili izključeni, ker so »kršili odborovo prepoved uporabe narodnostnih emblemov na društvenih prireditvah«.⁵⁰ To gotovo ni točno. Bolj verjetno je, da so bili vsi trije izključeni zaradi žalitev, ki so bile v že omenjenem članku o Lindtnerjevem jubileju. To je razvidno iz poročila o poteku občnega zбора v Vorwärtsu konec septembra 1883. Na tem zboru je 21 prizadetih članov zahtevalo, da bi izključene spet sprejeli v društvo. Predlog je bil z veliko večino glasov zavržen. Slovenski člani so tedaj zahtevali, naj izključeni in drugi nemški člani vse članke, objavljene tako v Vorwärtsu kot v leipziškem Correspondentu, glasilu nemških tiskarjev, označijo za lažnive ter razkrijejo njihove avtorje. Nemški člani so odklonili preklic teh člankov, »ki popolnoma ustrezajo dejstvu«, prav tako pa tudi imenovanje dopisnikov. To je kot umazano podtikanje odločno zavrnil tudi urednik Vorwärtsa, ko je obiskal Ljubljano.⁵¹ Slovenec, ki je bil ves čas tega spora na strani slovenskih tiskarjev, je o obisku urednika Vorwärtsa Karla Högerja, ki je prišel v Ljubljano sredi septembra 1883, poročal: »Socijalistični agitator z imenom Höger, vodja dunajskih stavecev, prišel je včeraj v Ljubljano, menda stavcem Kleinmayrjeve tiskarne, ki so večidel tujci ali pa nemčurji, na pomoč. Ljubljansko tiskarsko društvo je bilo namreč izključilo tri stavce omenjene tiskarne, ker so delali društvu na kvar. Zdaj so pa ti stavci, katerim je vodja znani prusak Rütting, neki poklicali tega rovarja, da bi obdelali društvo, naj bi jih nazaj vzelo.«⁵² Högerjev poskus ni imel nobenega uspeha.⁵³ Da je bila trojka izključena iz društva zaradi pisanja v Vorwärts, potrjuje tudi notica v Slovincu, kjer piše, da so Nemci iz Kleinmayrjeve tiskarne »črnili naše tiskarje in opravljali jih in društvu pred svetom tako, da je bilo to primorano, tri glavne škodljivce Kleinmayrjeve tiskarne na občnem zboru izključiti iz društva in to prav po določbah pravil, da se sme izključiti, kdor dela društvu škodo.«⁵⁴

Ob vseh ponovnih poskusih za poravnavo so slovenski člani vztrajali, da je preklic teh člankov pogoj za ponoven sprejem izključenih tiskarjev. Tako je bil na občnem zboru v začetku decembra izvoljen tričlanski komite — sestavljali so ga Breskvar, Justin in Mikota — katerega naloga je bila, da se poveže z nemško manjšino in skuša doseči spravo. Ta komite je predlagal nemškemu tiskarjem, da izvolijo tri člane, ki bi z njimi sodelovali. Prvi sestanek pa je bil neuspešen, ker so slovenski člani menda »vedno znova in znova pogojevali ponoven sprejem treh izključenih s preklicem dopisov, ki so slikali njihovo svoj čas zelo ,tovariško obnašanje«. Tudi drugi sestanek konec decembra se je končal brez uspeha. Nemški člani komiteja so potem 1. januarja 1884 poslali društvu dopis, v katerem so poudarili, da je »ponoven sprejem treh izključenih ukaz nujnosti«, zahtevali so, naj se statutu doda posebno določilo, s katerim

⁴⁹ Vorwärts! z dne 20. junija 1884.

⁵⁰ Dušan Kermavner, Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884 do 1894, Cankarjeva založba, Ljubljana 1963, str. 24.

⁵¹ Vorwärts! z dne 12. oktobra 1883.

⁵² Slovenec z dne 15. septembra 1883.

⁵³ Primerjaj Kermavnerjevo pisanje o Högerjevem obisku v Ljubljani: Dušan Kermavner, Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884—1894, str. 24.

⁵⁴ Slovenec z dne 27. septembra 1883.

bi »enkrat za vselej naredili konec takšnim izključitvam« ter se odločili, da bodo počakali na občni zbor, ki naj bi ta spor rešil.⁵⁵ Ker zbor do sredine januarja še ni bil sklican, so 21. januarja poslali predsedniku društva Breskvarju ultimatum, v katerem so zahtevali, da občni zbor do konca meseca obravnava njihov dopis, teden dni nato pa so govorili z Breskvarjem še osebno, njegov odgovor pa je bil: »ali preklic ali pa ne bo ponovnega včlanjenja«. ⁵⁶ Vsaka stran je tako ostala pri svojem nespremenjenem stališču in nemški člani so 30. januarja 1884 ustanovili svoje novo društvo, ki se je imenovalo Podporno društvo tiskarjev na Kranjskem. Obenem z obvestilom o ustanovitvi novega društva so pozvali vsa tiskarska društva v monarhiji, naj stopijo z njim v podporno zvezo.⁵⁷

Slovensko društvo je imelo 10. februarja 1884 svoj redni občni zbor. Na njem niso obravnavali niti komentirali ustanovitve drugega tiskarskega društva v Ljubljani. Pač pa so sklenili, da bo društvo odpovedalo naročnino na Vorwärts z obrazložitvijo, da je »prejemal le hujskajoče dopise proti našim domačinom, opravičevanja in obramb naših pa nikdar«. Namesto tega lista je društvo za vsakega svojega člana naročilo strokovni list Tipografija, ki je izhajal v Zagrebu.⁵⁸ Ravnanje redakcije Vorwärtsa, češ da je objavljala le dopise nemškega tabora, je kasneje obsodil tudi dopisnik iz Prage, ker »da je v Vorwärtsu glasna le ena sprta stran in da odboru, kot so jim (to je članom praškega tiskarskega društva, op. J. F.) pisмено sporočili, ni uspelo objaviti odgovorov«. Redakcija Vorwärtsa pa je ta očitek zavrnila in pojasnila, da razen enega dopisa, ki ga je list tudi objavil, ni odbor ljubljanskega tiskarskega društva poslal uredništvu nobenega dopisa več.⁵⁹

Poziv novoustanovljenega tiskarskega društva sorodnim društvom v monarhiji, naj stopijo z njim v podporno zvezo, je bil uspešen. Že pred ustanovitvijo tega društva je Slovenec poročal, da je »dunajska zadruga tiskarjev odpovedala ljubljanski medsebojnost«. Slovenec je to komentiral: »Naši zaradi odpovedi ne bodo čisto nič na škodi, kajti tisti novci, ki bi jih imeli na Dunaji dobiti, dajo se jim lahko iz domačega zaklada pri odhodu iz Ljubljane in zaklad bo pri tem leto za letom lepe novce na boljsem.«⁶⁰ Še enkrat se je k temu povrnil mesec dni kasneje, ko je zapisal, da bo »odpoved našim tiskarjem le na korist, kajti Ljubljana je glavno torišče na Laško potujočih tiskarjev. Naših ljudi vsako leto ne hodi več nego po dva kvečjemu po trije na Dunaj in preko Dunaja dalje. Nemcev gre pa na leto za letom preko 70 do 80 skozi Ljubljano, kjer je vsakdo podporo dobil, na Laško.«⁶¹ Po ustanovitvi novega društva januarja 1884 pa je še nekaj društev v Spodnji Avstriji pretrgalo podporno zvezo s slovenskim društvom in se povezalo z nemškim.⁶² Grenka pilula za nemško društvo pa je bila zavrnitev, ki jo je prejelo od praškega tiskarskega društva z obrazložitvijo, da je že v podporni zvezi s tiskarskim društvom na Kranjskem.⁶³ Sledila je ostra polemična praska med praškim in ljubljanskim nemškim druš-

⁵⁵ Vorwärts! z dne 8. februarja 1884.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ Dobeseden prevod besede »Gegenseitigkeit« je »vzajemnost«. Prav tam.

⁵⁸ Slovenski narod z dne 13. februarja 1884.

⁵⁹ Vorwärts! z dne 18. julija 1884.

⁶⁰ Slovenec z dne 5. oktobra 1883.

⁶¹ Slovenec z dne 5. novembra 1883.

⁶² Vorwärts! z dne 24. maja 1884.

⁶³ Prav tam.

tvom. Skupno vsem člankom nemških tiskarjev je ponavljanje starih obtožb, opravičevanje in utemeljevanje njihovih odločitev.⁶⁴ Praški dopisnik pa je v dveh člankih povsem odobral in zagovarjal stališča in ravnanje slovenskih tiskarjev. Obenem je v imenu svojega društva predlagal, da bi o sporu med ljubljanskimi tiskarji in o tem, ali so spodnjeavstrijska tiskarska društva pravilno ravnala, ko so prekinila vzajemno zvezo s slovenskim društvom in se povezala z nemškim, razpravljali na shodu tiskarjev. Pravila praškega društva takšnega ravnanja niso dovoljevala in praški dopisnik je trdil, da ista določila veljajo tudi za vsa druga društva, ki so pristopila k skupnemu statutu tiskarskih društev, sprejetem leta 1883.⁶⁵

Ker je bilo očitno, da takšna časopisna polemika ne bo prinesla rešitve, so vsi sprejeli predlog praškega društva, da primer obravnavajo na skupnem shodu delegatov vseh društev. Shod je bil v Pragi 7. in 8. septembra 1884. Podporno društvo tiskarjev na Kranjskem je poslalo na shod svojega delegata Hermana Sperlinga, slovensko društvo pa sta zastopala Zeplihal in Legat.⁶⁶ Na shodu sta se obe sprti strani pobotali. V časopisnih poročilih pa ni moč zaslediti podatka, ali je nemška stran preklicala sporne članke. Nemško podporno društvo tiskarjev na Kranjskem je bilo razpuščeno, njegovi člani pa so se spet pridružili staremu društvu.⁶⁷

Po tem zadnjem in hkrati najostrejšem sporu so se odnosi med nemškimi in slovenskimi člani uredili in nimamo več podatkov, da bi se podobni problemi ali celo krize ponavljali. Ne nazadnje je dokaz o urejenih odnosih tudi sklep, sprejet na občnem zboru leta 1885, da bo začelo društvo objavljati tiskana dvojezična letna poročila, ki so potem redno izhajala vse do leta 1919. Žal niso vsa ohranjena, saj manjkajo za leta 1886, 1889 in 1891.⁶⁸ V njih so bili objavljeni najpomembnejši dogodki preteklega leta ter zelo natančni obračunski podatki o društvenem finančnem poslovanju, pa tudi podatki o volitvah v društveni odbor, o gibanju članstva s poimenskimi sezname, o delovanju društvene knjižnice. Tako so ta poročila izvrsten vir, s pomočjo katerega lahko sledimo razvoju društva.

Z ustanavljanjem tiskarskih delavnic zunaj Ljubljane se je širilo tudi društveno delovanje. Sprva so bili v društvu včlanjeni le tiskarji iz Ljubljane, od leta 1879 pa tudi tiskarji iz Novega mesta. Leta 1899 so se vanj vključili tiskarji iz Kranja, naslednje leto tiskarji iz Kamnika, leta 1903 iz Postojne in Kočevja, leta 1906 iz Krškega, zadnji pa leta 1910 tiskarji iz Idrije.⁶⁹ Zaradi razširjenega delovanja je društvo večkrat dopolnjevalo in spreminjalo svoja pravila in ime. Leta 1879 se je preimenovalo v Društvo tiskarjev, kamnopicsev in kamnotiskarjev na Kranjskem. Leta 1895 so ponovno dopolnjevali pravila in odtlej se je

⁶⁴ Vorwärts! z dne 20. junija in 1. avgusta 1884.

⁶⁵ Vorwärts! z dne 7. junija in 18. julija 1884.

⁶⁶ Vorwärts! z dne 29. avgusta in 10. oktobra 1884, Rdeči prapor z dne 30. septembra 1908.

⁶⁷ Prav tam.

⁶⁸ V bibliografijo Štefke Bulovec Bibliografija slovenskega tiskarstva 1868—1968 se je vtihotapila napaka. Bulovčeva navaja, da so izšla Letna poročila društva tiskarjev, kamnopicsev in kamnotiskarjev na Kranjskem za leta 1887, 1888, 1890, 1892, 1893 in 1894 ter Letna poročila društva tiskarjev na Kranjskem za leta 1895—1904. V NUK hranijo v fondu »Društva« tudi tiskana poročila za obdobje 1905—1919.

⁶⁹ Glej tiskana letna poročila, sezname članov za omenjena leta.

imenovalo Društvo tiskarjev na Kranjskem; to ime je obdržalo vse do konca prve svetovne vojne.⁷⁰

Podatke o številu članov tiskarskega društva imamo do začetka izhajanja tiskanih poročil le za pet let, to je za leta 1868, 1873, 1875, 1881 in 1883. Ob ustanovitvi leta 1868 je bilo včlanjenih v društvo 32 tiskarjev. Poleg njih je bilo v društvu še 18 do 20 podpornih članov. To so bili deželni predsednik Conrad, deželni glavar Wurzbach, ljubljanski župan Etbin Costa, dr. Janez Bleiweis, Karel Dežman, Peter Graselli, Ivan Gutmann, lastnika tiskarn Josef Blasnik in Otmar Bamberg, finačni direktor Felsenbrunn, šolska ravnateljca Smolej in Schrei, profesorja Heinrich in Kozina, dr. Keesbacher, zgodovinar Avgust Dimitz in še nekateri ugledni ljubljanski meščani.⁷¹ Na občnem zboru društva sredi aprila 1868 je pristopilo še 5 rednih in 9 podpornih članov.⁷² Naslednji podatek imamo za leto 1873, ko se je število članov gibalo med 42 in 46.⁷³ Leta 1875 je štelo društvo 40 članov.⁷⁴ O številu članov potem vse do konca sedemdesetih let ni več podatkov. Leta 1881 se je število članov povzpelo na 57 rednih in 5 podpornih v Ljubljani in 5 rednih v Novem mestu. Leta 1883 je bilo v društvo včlanjenih 67 rednih in 6 podpornih članov, naslednje leto pa 74 v Ljubljani in 4 v Novem mestu.⁷⁵ V kasnejših letih društvo ni imelo več podpornih, ampak samo še redne in častne člane, med njimi dolgoletnega društvenega zdravnika dr. Josefa Derča, lastnike večjih ljubljanskih tiskarn oziroma tiskarne same, Ottomarja Bamberga st., Rudolfa Millitza, Blasnikove naslednike, Katoliško in Narodno tiskarno ter dva še živeča ustanovitelja društva Antona Kleina in Ivana Kovača.⁷⁶ Iz objavljenih seznamov v letnih poročilih lahko potem sledimo gibanju članstva vse do leta 1918. Podatki, ki jih navajam, so podatki o številu članov ob koncu koledarskih let. Značilnost društva tiskarjev je bila namreč velika mobilnost njegovega članstva, saj se je v letu dni zamenjalo tudi do polovice članov.

1887:	66 članov	1902:	127 članov
1889:	66 "	1903:	143 "
1890:	72 "	1904:	139 "
1892:	74 "	1905:	149 "
1893:	83 "	1906:	154 "
1894:	84 "	1907:	162 "
1895:	85 "	1908:	179 "
1896:	85 "	1909:	175 "
1897:	98 "	1910:	183 "
1898:	103 "	1911:	196 "
1899:	102 "	1912:	185 "
1900:	105 "	1913:	181 "
1901:	117 "	1914:	126 "

⁷⁰ ZALj, enota MALj, reg. I, fasc. 1079, dok. št. 24 990 z dne 11. novembra 1894 in dok. št. 2757 z dne 27. januarja 1895.

⁷¹ Vorwärts! z dne 20. februarja in 27. februarja 1868.

⁷² ZALj, enota MALj, reg. I, fasc. 708, dok. št. 3156 z dne 16. aprila 1868 in Vorwärts! z dne 20. aprila 1868.

⁷³ Vorwärts! z dne 30. maja 1873.

⁷⁴ Slovenski narod z dne 16. julija 1875.

⁷⁵ Vorwärts! z dne 20. februarja 1885.

⁷⁶ Tiskana letna poročila, sezname članov.

Iz tabele vidimo, da je število članov počasi, toda vztrajno naraščalo in doseglo vrh v letu 1911, ko je bilo v njem včlanjenih 196 tiskarjev, stavcev in drugih delavcev v tiskarnah. Opazneje pa je začelo padati v prvem letu prve svetovne vojne, še hitreje v naslednjih, dokler se ni v letu 1917 spet pričelo počasi dvigati in je v letu 1919 doseglo predvojno raven.⁷⁷

Številčna šibkost članstva pa nam ne daje prave podobe o pomenu društva. Podatki o premoženju društva nam kažejo precej popolnejšo sliko. Kapital, s katerim je društvo razpolagalo, je bil precej velik in se je v letih od 1871 do 1914 podvanajsteril, leta 1912, ko je bilo društveno premoženje največje, pa je bil v primerjavi z l. 1871 celo sedemnajstkrat večji. Leta 1871 se je tiskarska splošna bolniška, invalidska, potovalna in vdovska blagajna združila s tiskarskim društvom z osnovnim kapitalom 1000 goldinarjev in že naslednje leto se je to premoženje s prispevki članov in spričo majhnih izdatkov, ki so jih imeli, skoraj podvojilo, ter je znašalo 1974 goldinarjev.⁷⁸ To premoženje je potem vse do leta 1912 stalno raslo, čeprav ne več s tako skokovito naglico. Denar se je stekal v blagajno iz članarin, daril, od leta 1881 pa tudi od denarnih kazni, ki so jih morali plačevati člani, če so neupravičeno izostali z društvenega sestanka.⁷⁹ Z leti pa so se vedno bolj večali tudi dohodki društva od obresti na denar, ki je bil naložen v bankah in v vrednostnih papirjih.

Iz tabele, ki prikazuje naraščanje društvenega premoženja, je razvidno, da je le-to zelo hitro raslo do leta 1886, in sicer za najmanj 3,5 % in največ 52 % letno. Pozneje je bila ta rast bolj umirjena, nikoli večja od 11 %. Trikrat, v letih 1901, 1903 in 1904, se je premoženje celo nekoliko zmanjšalo zaradi gospodarske krize, ki je dosegla vrhunec leta 1902 in tudi tiskarskim delavcem ni prizanesla. Po tem letu pa se je rast nadaljevala vse do leta 1913, ko se je začelo premoženje hitreje zmanjševati, leta 1913 za 8,8 % in leta 1914 celo za 22,8 %. Društvo je imelo svoj denar naložen v vrednostnih papirjih in sicer v avstrijski papirni renti in premijskem posojilu mesta Szegedin ter v hranilnih vlogah v Kranjski hranilnici in Mestni hranilnici ljubljanski.

1871	1 297 goldinarjev	1896	16 579 goldinarjev
1872	1 974 "	1897	17 098 "
1873	2 264 "	1898	17 228 "
1874	3 076 "	1899	17 484 "
1876	4 043 "	1900	17 554 "
1877 (prvo polletje)	4 360 "	1901	17 156 "
1879	5 690 "	1902	17 779 "
1881	6 373 "	1903	17 555 "
1883	6 600 "	1904	17 148 "
1885 (približno)	8 000 "	1905	17 723 "
1886	9 061 "	1906	18 279 "
1887	9 473 "	1907	18 768 "
1888	10 046 "	1908	19 785 "
1889	10 902 "	1909	19 917 "
1890	11 481 "	1910	21 442 "

⁷⁷ Leta 1915 je društvo imelo 83 članov, leta 1916 75 članov, leta 1917 80 članov, leta 1918 123 članov, leta 1919 pa jih je bilo od 240 175 iz Kranjske.

⁷⁸ Vorwärts! z dne 28. marca 1873.

⁷⁹ Vorwärts! z dne 24. junija 1881.

⁸⁰ V letu 1899 so začeli navajati podatke o društvenem premoženju v kronah, zaradi lažje primerjave pa jih sama navajam tudi naprej v goldinarjih.

1891	12 746	"	1911	21 813	"	
1892	13 446	"	1912	22 341	"	
1893	15 004	"	1913	20 373	"	
1894	15 659	"	1914	15 723	"	81
1895	16 374	"				

V društvu so razmišljali, kako bi ta denar investirali. Leta 1898 je član Artur Jean predlagal, da bi društvo začelo graditi družinske stanovanjske hiše. Društveni odbor je o predlogu razpravljal in pripravil skupaj z Jeanom podrobnejši načrt, kako bi zidali hiše s poceni stanovanji za društvene člane. O tem predlogu so razpravljali na izrednem občnem zboru marca 1899 in ga zavrnili, češ da bi članom omejevali svobodo, hkrati pa bi društvo lahko imelo tudi materialno škodo, če bi po morebitni izselitvi člana stanovanja dalj časa ostajala prazna. Artur Jean tudi leta 1900 ni dobil podpore za svojo zamisel, da bi društvo ustanovilo delavsko tiskarno. Anton Štrekelj je menil, da je med člani prevladal strah, da bi društvo izgubilo svoje imetje, in upravičeno ugotovil, da sta bili sprejeti odločitvi nespametni, saj je društvo čez dve desetletji ob valutni reformi svoje imetje dejansko izgubilo.⁸²

Odbor je vsako leto predlagal višino članarine, ki so jo člani na rednem občnem zboru potrdili in hkrati določili, kakšen odstotek od nje bo v tekočem letu namenjen za posamezne dejavnosti društva. Tako se je članarina delila na šest vnaprej določenih deležev, in sicer za bolniško, invalidsko, vdovsko, sirotninsko, brezposelno in potno ter izobraževalno blagajno. Iz prvih dveh so izplačevali bolniške in invalidske podpore. Iz vdovske blagajne so izplačevali pogrebne in do vključno leta 1901 enkratne podpore vdovam, tega leta pa so sklenili, da bodo začeli vdovam svojih umrlih članov izplačevati redne mesečne podpore po določbah, ki so jih lahko sprejemali in spreminjali samo na rednih občnih zborih.⁸³ Sredstva sirotninske blagajne so bila namenjena osirotelim otrokom članov tiskarskega društva do izpolnjenega 14. leta. Iz brezposelne in potne blagajne so člani dobivali podporo za strokovna potovanja in če so bili brezposelni ter ob selitvah. Iz izobraževalne blagane so plačevali naročnine za strokovne in druge časnike, članarino zvezni organizaciji na Dunaju, potne stroške delegacijam na tiskarskih shodih ter jubilejne nagrade in darila. Iz vseh blagajn pa so skupno krili t. i. upravne stroške. Mednje so sodile najemnine za poslovni prostor društva in knjižnice ter letne nagrade predsedniku, računovodji, blagajniku društvenega odbora in knjižničarju. Od leta 1879 do vključno leta 1890 so plačevali tudi društvenega zdravnika, ki je bil ves ta čas dr. Josef Derč. Februarja 1890 pa so na rednem občnem zboru sklenili, da bodo ukinili mesto društvenega zdravnika, ker so bile leta 1888 ustanovljene obvezne bolniške blagajne po zakonu o bolniškem zavarovanju delavcev. Člani so menili, da jim zadostuje zdravniška pomoč, zagotovljena pri okrajnih bolniških blagajnah.⁸⁴ V letu 1899 so v Ljubljani uresničili sklep zveznega shoda tiskarjev

⁸¹ Podatki so povzeti iz društvenih poročil ljubljanskemu mestnemu magistratu in iz tiskanih letnih poročil društva.

⁸² Tiskana letna poročila za leto 1898, str. 5, 1899, str. 4, in 1900, str. 5, ter Anton Štrekelj, Organizacija grafičnega delavstva v Sloveniji — Črtice iz njene zgodovine (1867—1938), Ljubljana 1939, str. 29.

⁸³ Tiskano letno poročilo za leto 1901, str. 4.

⁸⁴ Tiskano letno poročilo za leto 1890, str. 7.

v Gradcu iz leta 1898 o ustanovitvi breplačnih posredovalnic za delo, ki bi iskale in posredovale delo in zaposlitev brezposelnim članom tiskarskih društev v Avstriji. Tudi to dejavnost so financirali iz dohodkov društva. Leta 1896 so se izdatki društva delno razbremenili zaradi ustanovitve Dobrodelnega društva grafičnega delavstva v Ljubljani. Namen društva je bil podpirati in obdarovati člane, ki so to pomoč potrebovali, njihove sirotele otroke in vdove ter grafične delavce, ki so bili na potovanju.⁸⁵

Od sredine devetdesetih let dalje je društvo uspešno sodelovalo tudi pri reševanju tarifnega vprašanja. Leta 1896 je bila prvič izvoljena društvena tarifna komisija, ki so jo člani društva vsako leto volili skupaj z društvenim odborom. Štela je od 3 do 7 članov. Tarifna pogajanja so vodile posebej imenovane tarifne komisije za vso avstrijsko polovico habsburške monarhije. Predlog za nove tarife so morali z glasovanjem sprejeti člani vseh društev. Prvič so bile tako določene tarife sprejete leta 1896 in so veljale do leta 1906, drugič pa od leta 1906 do 1914. Leta 1899 sta bila ustanovljena v Ljubljani Društvo lastnikov tiskarn na Kranjskem, na Dunaju pa Državno društvo avstrijskih lastnikov tiskarn. To je olajšalo tarifna pogajanja in sploh urejanje odnosov med delodajalci in tiskarskimi delavci, ker so tarifne komisije urejevale spore s predstavniki obeh društev in ne več s posameznimi lastniki tiskarn.⁸⁶

Najtežja in najdaljša pogajanja o novih mezdah tiskarskih delavcev so bila hkrati zadnja pred razpadom Avstro-Ogrske. Veljavnost starega mezdnege cenika se je iztekla decembra 1913 in pogajanja za njegovo obnovev so se začela novembra 1913. Trajala so ves mesec, ne da bi dosegli sporazum. Grozila je uvedba breztarifnega stanja, zato so tiskarski delavci predlagali začasni mezdni cenik. Lastniki tiskarn ga niso sprejeli in začeli so odpuščati delavce. Zgledu drugih tiskarnarjev v Avstriji so v začetku decembra sledili tudi nekateri lastniki tiskarn na Kranjskem.⁸⁷ Delavci, ki niso bili odpuščeni, pa so začeli stavkati, zato so lastniki tiskarn postopno le priznali začasni mezdni cenik in preklicali odpovedi, sredi decembra najprej Narodna in Učiteljska tiskarna, nato pa do druge polovice januarja 1914 še druge. S posredovanjem dunajske vlade je bil sredi februarja 1914 sklenjen nov enoten avstrijski tiskarski tarifni pravilnik.⁸⁸

Društvo tiskarjev v Ljubljani je od svoje ustanovitve dalje vzdrževalo živahne stike z drugimi tiskarskimi društvi v Avstro-Ogrski in drugod po Evropi. Z njimi so jih vezali trdni in skrbno negovani stanovski tovariški odnosi. Tiskarji v Avstro-Ogrski so si takoj po ustanovitvi svojih strokovnih društev začeli prizadevati, da bi smeli ustanoviti zvezo tiskarjev, ki bi njihova društva tesneje povezovala. Takšen sklep so sprejeli na prvem prostem shodu tiskarjev na Dunaju avgusta leta 1868. Za uresničitev tega sklepa so si prizadevali vse do leta 1874, a sta notranji ministrstvu na Dunaju in v Budimpešti

⁸⁵ Anton Štrekelj, Organizacija grafičnega delavstva v Sloveniji, str. 29.

⁸⁶ Prav tam, str. 31.

⁸⁷ Delavce so odpustile naslednje tiskarne: J. Blasnikovi nasledniki, Katoliška tiskarna, Ig. pl. Kleinmayr in Bamberg, Narodna tiskarna, Dragotin Hribar, Učiteljska tiskarna in Zadrúžna tiskarna v Ljubljani, Anton Slatnar v Kamniku, Tiskovno društvo v Kranju in I. Kranjca nasledniki v Novem mestu. Glej tiskano letno poročilo za leto 1913, str. 13.

⁸⁸ Podrobno poročilo o tarifnih pogajanjih je objavljeno v tiskanem letnem poročilu za leto 1913, str. 10—16.

večkrat zavrnili potrditev pravil zveze.⁸⁹ Do leta 1894, ko je avstrijska vlada naposled dovolila ustanovitev zveze tiskarskih društev v avstrijski polovici monarhije, so tiskarji prirejali redne proste shode — vseh je bilo dvanajst in sicer leta 1868 na Dunaju, leta 1869 ponovno na Dunaju, leta 1870 v Budimpešti, leta 1871 v Pragi, leta 1872 v Brnu, leta 1873 v Gradcu, leta 1884 v Pragi (to je bil hkrati sedmi in osmi shod), leta 1886 v Linzu, leta 1888 v Gradcu, leta 1890 v Celovcu, zadnji pa leta 1892 na Dunaju. Na shode je svojega delegata praviloma pošiljalo tudi ljubljansko društvo. Le trikrat se delegati iz Ljubljane shodov niso udeležili. Leta 1869 je društvo imenovalo za delegata Karla Rheina, ki ni mogel na shod zaradi zadržanosti. Za četrti zbor v Pragi leta 1871 delegate sploh niso imenovali, za shod v Brnu naslednjega leta pa so delegirali kar člana društva v Brnu.⁹⁰

Z vrsto tiskarskih društev v monarhiji je bilo društvo v vzajemni podporni zvezi. Imamo pa podatke o vzajemnosti tudi z društvi zunaj Avstro-Ogrske. Leta 1877 je sklenilo pogodbo z italijanskimi tiskarji, leta 1880 z društvom v Oslu, leta 1883 z društvom v Beogradu in leta 1885 z društvom v Københavnu. Te pogodbe so zagotavljale bolniško zavarovanje in prispevke za potovanja članov.⁹¹ Omembe vreden je tudi podatek, da je leta 1882 ljubljansko društvo moralno in materialno podprlo stavkajoče dunajske tiskarje. Najprej jim je oktobra poslalo vzpodbudno brzojavko, decembra nakazalo še 100 goldinarjev denarne pomoči.⁹² 1. januarja 1889 je bil uresničen sklep, ki so ga tiskarji sprejeli 1888. leta na shodu v Gradcu, da namesto pogodb o vzajemnosti med posameznimi društvi uveljavijo skupno enotno pogodbo o vzajemnosti.

Leta 1894 je pripravila posebna komisija tiskarjev na Dunaju osnutek pravil Zveze avstrijskih društev tiskarjev in sorodnih poklicev. Notranje ministrstvo jih je potrdilo maja in v decembru 1894 je bil na Dunaju ustanovni zbor zveze, ki mu je prisostvoval društveni predsednik Jožef Pavliček kot delegat tiskarjev iz Kranjske. Uradno je zveza začela delovati 1. januarja 1895.⁹³ Imela je redna zborovanja, sprva vsako drugo leto, nato pa vsako tretje. Drugi zbor je bil maja leta 1896 v Pragi, naslednji avgusta 1898 v Gradcu, nato septembra 1901 na Dunaju, avgusta 1904 v Innsbrucku, septembra 1907 na Dunaju, septembra 1910 v Brnu, zadnji, osmi redni zbor pa septembra 1913 v Krakovu. Vseh zborov so se udeležili tudi predstavniki društva tiskarjev na Kranjskem. Praviloma je bil delegiran predsednik društvenega odbora. Ljubljansko društvo se je vključilo tudi v razpravo o obliki organizacije zveze, ki so se razvemale po letu 1900. Njegovi člani so ves čas zavračali idejo o preosnovanju zveze in ustanovitvi državnega društva tiskarjev, ki naj bi nadomestilo dotedanjo federativno ureditev zveze, ki so jo sestavljala kronovinska društva.⁹⁴

⁸⁹ Anton Štrekelj, Organizacija grafičnega delavstva v Sloveniji, str. 25—26.

⁹⁰ Delegati so bili naslednji: leta 1868 Karel V. Arleth, leta 1870 Benedik, leta 1872 Kleer iz Brna, leta 1873 Maks Armič, leta 1884 Herman Sperling, Zepihah in Legat, leta 1886 in leta 1888 Valentin Arselin, leta 1890 Luka Breskvar in leta 1892 Valentin Arselin.

⁹¹ Tiskano letno poročilo za leto 1894, oris 25-letne zgodovine društva in Vorwärts! z dne 13. novembra 1885.

⁹² Vorwärts! z dne 27. oktobra in 15. decembra 1882.

⁹³ Anton Štrekelj, Organizacija grafičnega delavstva v Sloveniji, str. 26.

⁹⁴ Prav tam, str. 27.

Ko ocenjujemo skoraj petdesetletni razvoj in delovanje društva tiskarjev v Ljubljani, lahko ugotovimo, da je bilo res samo strokovno, izobraževalno in podporno, brez političnih ambicij. V prvem obdobju so se njegove sile pač preveč drobile in izčrpavale v dolgotrajnih narodnostnih sporih, da bi društvo lahko postalo resnejša politična sila. Verjetno je prav v tej politični pasivnosti treba iskati vzrok, da ne najdemo nobenih podatkov o stikih ali celo sodelovanju z drugim delavskim društvom v Ljubljani, z delavskim izobraževalnim društvom, vse do njegovega prostovoljnega razpusta v letu 1892, čeprav imamo podatke, da so bili tiskarji včlanjeni tudi v to društvo. Vendar pa je društvo vsekakor odigralo pomembno vlogo v strokovni organiziranosti tiskarjev na Kranjskem. Doseglo je namen in izpolnilo cilje, ki so si jih zadali in postavili njegovi ustanovitelji.

Zusammenfassung

DIE FACHORGANISATION DER DRUCKER IN KRAIN IN DEN JAHREN 1867—1914

Der Bildungsverein der Drucker war als erster Fachverein der Arbeiter in Slowenien nach umfangreichen Vorbereitungen in der zweiten Hälfte des Jahres 1867 im Februar 1868 gegründet worden. Zuerst beschränkte sich die Tätigkeit des Vereins nur auf Ljubljana. 1879 schlossen sich Drucker aus Novo mesto (Rudolfswerth), 1899 Drucker aus Kranj (Krainburg), im folgenden Jahr Drucker aus Kamnik (Stein), 1906 die aus Krško (Gurkfeld) und 1910 als letzte Drucker aus Idrija (Idria) an. Weil sich die Tätigkeit des Vereins immer weiter ausbreitete, ergänzte er öfters seine Statuten und änderte seinen Namen. Im Jahr 1879 änderte er seinen Namen in »Verein der Drucker, Steinmetzen und Steindrucker in Krain« um, seit dem Jahr 1895 aber nannte er sich »Verein der Drucker in Krain« und behielt diesen Namen bis ans Ende des ersten Weltkrieges bei. Bei seiner Gründung zählte der Verein 32 Drucker als Mitglieder. Die Zahl der Mitglieder nahm in der Zeit zum ersten Weltkrieg von Jahr zu Jahr langsam, aber beständig zu und erreichte seine höchste Mitgliederzahl im Jahr 1911, als er 196 Drucker als Mitglieder umfaßte. Der Verein war zwar zahlenmäßig schwach, er besaß aber ein relativ großes Vereinsvermögen, das in den Jahren von 1871 bis 1914 um das Zwölfwache vergrößert wurde, von rund 1300 Gulden auf 15 700 Gulden, die in Banken deponiert und in Wertpapieren angelegt waren. Die Beziehungen zwischen den slowenischen und deutschen Vereinsmitgliedern bildeten bis in die Mitte der achtziger Jahre des 19. Jahrhunderts einen empfindlichen Punkt. Diese Beziehungen wurden bereits in den Jahren 1871 und 1873 erwähnt. Ein ernster nationaler Konflikt legte im Jahr 1875 das erste Mal das Vereinsleben für einige Monate lahm. Bei seiner Wiederholung im Jahr 1883 aber hatte er die Spaltung des Vereins zur Folge, und zwar in den alten slowenischen und den neugegründeten deutschen Verein. Dieser Streit wurde erst beim Treffen österreichischer Drucker in Prag im Jahr 1884 beigelegt. Eine Lösung der Tarifffrage nahm der Verein bereits in seinem Gründungsjahr und später noch in den Jahren 1872 bis 1874 in Angriff. Doch war diesem Bemühen kein Erfolg beschieden. Erfolge wurden erst in den neunziger Jahren erzielt, als sich alle österreichischen Druckervereine bei der Lösung dieser Frage vereinten. Der Verein der Drucker unterhielt schon seit seiner Gründung lebhaft Kontakte zu anderen Druckervereinen in Österreich-Ungarn und in anderen Ländern Europas. Mit einer Reihe von Druckervereinen standen sie in wechselseitiger Verbindung und unterstützten sich in ihrer Arbeit. Delegierte des Vereins von Ljubljana nahmen an der Mehrzahl der freiwillig einberufenen Versammlungen der Drucker in der österreichischen Hälfte der Monarchie in der Zeit zwischen den Jahren 1868 und 1892 teil sowie an allen verbindlichen Versammlungen des Bundes österreichischer Vereine der Drucker und verwandten Berufe, der Ende 1894 gegründet wurde.

Franc Rozman

DELOVANJE JUGOSLOVANSKE SOCIALNODEMOKRATSKE STRANKE
MED PRVO SVETOVNO VOJNO

Prav v dneh sarajevskega atentata je v Ljubljani zasedal deveti zbor JSDS (Jugoslovanska socialnodemokratska stranka) in kot je čez tri leta in pol dejal na naslednjem zboru stranke Josip Petejan, »še prav nismo domov prišli in še enkrat pogledali sklepe in načrte ter si razdelili delo, že je bobnal vojni boben, ki je naznanjal splošno mobilizacijo in vojno napoved. S tem so bili zaenkrat pokopani vsi naši načrti, vse naše priprave, zakaj odriniti so morali skoraj vsi naši najboljši zaupniki, stebri naše stranke. Kar nas je ostalo doma, bili smo zmedeni, kakor brez glave.«¹ Začetek vojne je presenetil tudi naše socialne demokrate, tako kot druge v Evropi. Ker ni zasedal parlament, pa jim je bilo prihranjeno vsaj glasovanje za vojne kredite.

Tik pred izbruhom sovražnosti je domovino zapustil strankin dolgoletni voditelj Etbin Kristan, ter odšel v ZDA, kar ni bilo brez posledic za nadaljnji razvoj in delovanje stranke.

Vojno navdušenje, ki je v začetku avgusta 1914 zajelo avstrijsko in nemško socialno demokracijo, in je našlo svoje najbolj nebrzdane izpade v uvodnikih Arbeiter Zeitung, kot npr. Tag der deutschen Nation, Hurra, Hurra Vorwärts, Nach Paris, pa slovenske socialne demokrate ni zajelo. Že ob novice o umoru Franca Ferdinanda so delegati, čeprav obotavljaje, podprli Tumov ugovor ter niso sprejeli resolucije, ki je obžalovala to dejanje.² Šovimistično stališče Arbeiter Zeitung pa je še naprej povzročalo skrbi slovenskim, predvsem pa italijanskim sodrugom v Trstu, tako da so že 17. septembra 1914 poslali takratnemu tajniku dunajskega centralnega vodstva Ferdinandu Skaretu protestno pismo, v katerem so izrazili ogorčenje in obenem nerazumevanje zaradi člankov v strankinem dnevniku, ki so tako grobo žalili internacionalistično zavest delavstva in nastopali tako vojno hujskaško.³ Odgovoril je Viktor Adler sam. Apeliral

¹ Poročilo Josipa Petejana na X. zboru JSDS 25. in 26. decembra 1917 v Ljubljani, Zgodovinski arhiv KPJ, tom 5, str. 299.

² O stališčih JSDS v času prve svetovne vojne je prvi pregledno pisal France Klopčič, Protivojno stališče slovenske socialne demokracije, Zgodovinski časopis, 24, Ljubljana 1970, št. 1—2, str. 53—75.

³ Archiv der SPÖ Wien, Adler Archiv, Mappe 166 a/78. Wir wissen nicht, wie die Haltung der Arbeiter Zeitung seit Anfang August den Gefühlen der Genossen in Wien und den deutschen Provinzen entspricht, können aber mit schmerzlichen Bedauern feststellen, daß diese Haltung in unseren Provinzen, sowohl bei den italienischen als den slovenischen Genossen Anlaß zu heftigen Kritiken gibt... Angefangen vom 5. August mit dem Artikel »Der Tag der deutschen Nation« wurde diese Haltung in

je, naj razumejo izredno težko situacijo, ki jo je povzročila vojna, saj ne gre le za prihodnost Nemčije in Avstrije, ampak tudi nemške in avstrijske socialne demokracije. Adler je še zapisal,⁴ da so bili nemški socialni demokrati vedno proti vojni, ker pa je že izbruhnila, velja razmišljati le še o tem, da bi bila še slabša kot vojna lahko le zmaga Rusije in poraz Avstro-Ogrske in Nemčije. Tržaški zaupniki so 13. septembra 1914 na svoji seji sprejeli resolucijo proti hujskaškemu pisanju nemških delavskih listov, ki pa je bila v LAVORATOREJU zaplenjena.⁵ Tudi slovenske socialne demokrate je to vprašanje zaposlovalo in izvršilni odbor stranke, ki je imel tedaj sedež v Trstu, je skušal sklicati več sej, na katerih naj bi izoblikovali stališče JSDS do stališč nemške socialnodemokratske stranke do vojne. Množino uporabljam zato, ker se Regentu kar štirikrat ni posrečilo zbrati potrebnega števila članov izvršilnega odbora, da bi bili sklepčni. Tuma je kar naprej tarnal, da so prometne zveze neugodne in da bo izgubil preveč časa, drugih pa enostavno ni bilo. Vendar je Tuma vsaj pismeno obrazložil svoje stališče, v katerem pravi, da se strinja s stališčem prvega predstavnika marksizma, torej K. Kautskega, ki je v svoji reviji *Die neue Zeit* zapisal, da je bila stranka presenečena, ker jo je vojna postavila pred izvršeno dejstvo, da ni mogla agitirati proti vojni, ker gre za odločilne spremembe v sestavi evropskih držav, pač pa bo svoje stališče lahko izrazila šele ob koncu vojne. »V odločilnih trenutkih, ko se pojde za obstoj in smeri socializma, pa sem prepričan, že sedaj,« pravi Tuma, »nastopi najmočnejša socialno demokratska stranka, ki je nemška, solidarno in združeno s celo internacionalo sveta. Radi tega odklanjamo vsako sodelovanje, ker sem mnenja, da bi že odločitev kake meritorične diskusije ugledu naše stranke škodila in se dala izrabiti proti nam. Priporočil bi torej, da izvršilni odbor opusti vsak oficialen korak v tej zadevi, dokler ne bo mogoča očitna diskusija po listih in zborovanjih.«⁶ Na to pismo je Regent odovoril Tumi

einer Reihe von Artikeln »Nach Paris« u. s. f. fortgesetzt. Alle diese Artikel waren *Redaktionsartikel*, aber der Höhepunkt wurde erreicht durch die Wiedergabe eines »interessanten Briefes« in der Nummer von 14. d. M. betitelt »Hurra, Hurra, Vorwärts« der in geradezu bestialischer Weise, nicht nur den Ideen des Sozialismus, sondern auch der Menschlichkeit widerspricht.

⁴ Prav tam, Mappe 166 a/68... »Sie wissen, wie wenig wir deutschen Sozialdemokraten den Krieg gewollt haben, und können sich ungefähr vorstellen, was wir empfunden haben, als er gekommen ist. Aber Sie und gerade Sie wissen am allerbesten, daß, *nachdem er einmal da ist*, für uns nur eine Überlegung maßgebend sein muß. Schlimmer als der Krieg an sich kann nur noch eine Sache sein: eine Niederlage der Deutschen und Österreicher und ein Sieg Rußlands. Ich persönlich und sehr viele mit mir, empfinden diesen Krieg als eine endgültige Katastrophe ihres Lebens...«

⁵ Prav tam, Mappe 166 a/70. Tekst resolucije se glasi: »Genossen und Nichtgenossen haben sich wiederholt bei uns angefragt, ob wir mit dem einen oder anderen Artikel der ‚Arbeiter Zeitung‘ einverstanden sind. Um jedwedem Mißverständnis vorzubeugen, bringen wir unseren Lesern in Erinnerung, daß ‚Lavoratore‘ einen Artikel der ‚Arbeiter Zeitung‘ schon scharf tadeln mußte und leider sich auch mit dem Inhalte von darauffolgenden Artikeln nicht einverstanden erklären kann. Zugleich erklären wir jedoch, daß wir in diesem Augenblicke gar nicht geneigt sind, mit der Zeitung der deutschen Genossen in eine Polemik einzutreten, denn wir sind der Meinung, daß die Debatten und die Beurteilung der Haltung der Sozialdemokraten bei den jetzigen Ereignissen auf eine fernere Zeit notwendig verschoben werden müßen. Während sich die Gegner alle Mühe geben, um alles herauszufinden, was uns trennen könnte, geben wir uns alle Mühe, um das herauszufinden, was uns einigen könnte.«

⁶ Slovenska akademija znanosti in umetnosti (SAZU), Inštitut Milka Kosa, arhiv Henrika Tume (odslej arhiv Tume), pismo Henrika Tume Ivanu Regentu 23. 9. 1914.

čez teden dni in zadnji del se mi zdi tako možat in neobičajen v slovenski socialni demokraciji, da ga navajam v celoti:

»Vsi se zavedamo važnosti momenta in se hočemo temu primerno obnašati. To storimo lahko, četudi smo mali sinovi malega naroda. Čas je, sodrug Tuma, da se pričnemo spoštovati, da si priznamo ne le, kako da smo malo pomembni, marveč tudi koliko pomenimo. Čas je, da pričnemo tudi mi reševati stvari samostojno z ozirom na naše razmere, da nehamo jahati slovenskega konja po nemškem načinu, da pričnemo gledati s svojimi očmi brez tujih očal, da nehamo biti malopomemben mož in da postanemo vsaj toliko, da se bomo spoštovali. Le oni žive, ki hočejo biti nekaj, ki hrepene po tem, da bodo.«⁷

Konec oktobra 1914 je v Trstu le prišlo do seje izvršilnega odbora, ki je nameravala zavzeti svoje stališče do dogajanj v stranki in zunaj nje ter poskusiti z izdajanjem strankinega glasila. Mnenja pa so bila tako različna, da ni prišlo do nobenega sklepa in večina je bila proti izhajanju lista.

Tako kakšnega formalnega stališča do nemške socialne demokracije stranka ni zavzela, pač pa je že na začetku vojne prišlo do nekaterih sprememb v sestavi izvršilnega odbora, nekatera nasprotja pa so obstajala še od prej, predvsem med ljubljansko in tržaško skupino, kar se je posebno pokazalo ob preselitvi sedeža stranke iz Ljubljane v Trst, ki pa se je konec koncev pokazal kot manj ustrezen, česar ni bilo mogoče predvideti pred izbruhom vojne.

V že citiranem pismu Tumi 30. septembra 1914 je Regent zelo negodoval nad razmerami v stranki. Pravi, da je od julija 1914 sklical že štiri seje izvrševalnega odbora, bilo pa ni še nobene. »Vam ne očitam ničesar. Enako pa ne morem trditi o drugih. Seja širšega izvršnega odbora bo morala rešiti nekaj nerešenih vprašanj, ki so za stranko zelo važna. Kakorkoli se zdi smešno, moram vendar povedati, da se mi zdi misel na polnoštevilni obisk seje najpredrzejši up na svetu. Novi izvrševalni odbor ni dobil od starega še ničesar. Niti znamk, niti izkaznic. Kadar prosim, da nismo dobili niti tega, ni treba, da bi govoril naprej. In so bila zaman vsa pisma, poslana v Ljubljano in so bili zaman vsi brezuspešni ustmeni opomini in nalašč napravljene poti v središče Slovenije. Uprava stranke, uprava lista, njeno imetje in položaj posameznih organizacij so nam še vedno španska vas.«⁸

Vojna je seveda hitro prizadela stranko, saj so sami vpoklici strankino širjenje močno zavrli, vojni režim pa je zatrl delavski list, uvedel cenzuro in preganjal sumljive, državi nevarne elemente, med katerimi so bili v večini sicer nacionalno usmerjeni ljudje, vendar je med preganjanimi moč zaslediti tudi precejšen del delavstva. V začetku junija 1915 je pisal Melhior Čobal strankinemu tajniku Skaretu, da je bilo na začetku vojne na slovenskem etničnem ozemlju okrog 4000 politično in okrog 10 000 strokovno organiziranih delavcev. »V tem trenutku pa je organizacija povsem ohromljena,« piše Čobal »razen v Trbovljah, Zagorju in deloma v Ljubljani. Koliko je sedaj strankarsko organiziranih, ni mogoče reči, veliko gotovo ne.«⁹ Julija in avgusta 1916 je prišlo do akcije za izdajanje slovenskega delavskega lista Zarja, za katerega so se mnogi ogrevali, med njimi Golouh, Tuma in Pittoni ter Passigli, ki sta bila tudi pri-

⁷ Prav tam, Ivan Regent Henrikumu Tumi 30. 9. 1914.

⁸ Prav tam.

⁹ Prav tam, Melhior Čobal Ferdinandu Skaretu 1. 6. 1915.

pravljena, da bi »Il Lavoratore« nudi novoosnovanemu listu finančno podporo.¹⁰ Tudi ob tem vprašanju je imel Regent drugačno stališče, ki v neki meri potrjuje njegovo misel, naj se slovenski proletariat postavi na lastne noge brez tuje pomoči. V pismu Tumi je 10. avgusta 1916 zapisal, »da bi bila tudi večja in daljša podpora od ‚Il Lavoratore‘ brezkoristna in kakorkoli izvirajoča iz poštenih namenov, nedelikatna. Se mi zdi, da bi znala povzročiti taka podpora naši stranki nepotrebne prepire in očitke. Tudi tega menja sem, da bi bilo nedelikatno od nas sprejeti v sedanjih razmerah kakršno si bodi podpora od tuje strani. Nič gotovega ne vemo, kako se bodo stvari razvile in kakšne smeri bodo prišle po vojni na površje.

Od nekdanj sem bil proti temu, da bi ležalo strankarsko življenje in njeni deli na podlagi tujih podpor. Mene je bolelo srce, ko sem moral spoznati in priznati, da stoji najvažnejši del naše stranke na tujih nogah. In bogme, da vem, koliko ogromne škode v vseh ozirih je donesel stranki ta njen negotovi, nesamo-stojni in nelepi položaj. Ako je bilo to naziranje zdravo prej, je sedaj naravnost potrebno, da si ga sodrugi postavijo kot pglavitno načelo svojemu bodočemu delu.«¹¹ Že čez nekaj dni pa so se prizadevanja neuspešno končala, ker je Pittoni snoval velik slovenski list, ni pa ga hotel začeti izdajati takoj, ker je menil, da bi bili v tistem trenutku finančni izdatki previsoki. Politično življenje v socialno demokratski stranki je bilo v letih 1915 in 1916 zelo nebogljeno, prav tako kot tudi v nekaterih drugih strankah. Tuma piše v svojih spominih, da se je pri njem zbiral krožek somišljenikov, ki je prirejal politične diskusije.¹²

Prihajali so Petejan, Golouh, Kopač, z italijanske strani pa Tuntar, Passigli in Puecher. V politiki so se, po lastnih izjavah, nekateri, predvsem Petejan in Kopač, nagibali na oportunistično stran, Golouh in on (Tuma) pa na radikalno stališče Rose Luksemburg in Karla Liebknechta, kar pa se ne ujema s Tumovo izjavo Regentu, ko je rekel, da je bil maja 1917 na stališčih Longueta in Haaseja, ki sta bila v mednarodnem delavskem gibanju leva centrista.¹³

V letu 1917 je po dveh letih spet prišlo do bolj množičnih praznovanj prvega maja, potem ko se je po atentatu Fritza Adlerja na grofa Stürgkha konec oktobra 1916 začela politična odjuga. Tako so bila prvomajska praznovanja in shodi v Trstu, v Ljubljani, na Jesenicah, v Idriji in v Zagorju. Samo v Tržiču shoda ni bilo, ker je nanj poleg vladnega predstavnika prišel samo sklicatelj.¹⁴ Na vseh teh zborovanjih so govorili o mirovni prizadevanjih, obravnavali so možnosti za mir, ki so se odprle s februarsko revolucijo, in poudarjali mirovno pripravljenost Avstro-Ogrske, tako kot jo je prikazoval uradni tisk. V Ljubljani je prišlo tudi do manjšega incidenta zaradi otroka, ki je jedel bel kruh, čeprav sicer na nobenem shodu niso obravnavali vprašanj prehrane in aprovizacije.¹⁵ Tistih vprašanj torej, ki so kmalu nato celo leto in pol predstavljala srčiko vseh

¹⁰ Elio Apih, Nekaj dokumentov o Tumovem delovanju v Trstu, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana 1977, 18–19, št. 1–2, str. 169–178 (tu stran 171–172), tudi v italijanščini, prav tam str. 159–168, Jože Pirjevec, *Socializem Henrika Tume*, prav tam str. 63–74 in v italijanščini str. 75–96.

¹¹ Arhiv Tume, Ivan Regent Henrikumu Tumi 10. 8. 1916.

¹² Henrik Tuma, *Iz mojega življenja*, Ljubljana 1937, str. 352.

¹³ Arhiv Tume, Henrik Tuma Ivanu Regentu 17. 5. 1917.

¹⁴ Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Wien, Ministerium des Inneren, Präs. 7464/M von 8. 5. 1914.

¹⁵ Prav tam.

javnih shodov in zborovanj. Tako kot za predvojno obdobje imamo tudi za 1. maj 1917 za deželo Štajersko sumaren pregled praznovanj po okrajnih glavarstvih, ki kaže, da je v okrajnem glavarstvu Celje z uradnim dovoljenjem praznovalo 1. maj 55 % delavstva ali 3863 od 7035 zaposlenih, v Mariboru (mestu) 60,81 % ali 1391 od 2305 zaposlenih, drugod pa manj kot 50 %, medtem ko v industrijsko nerazvitih področjih teh praznovanj sploh ni bilo. V slovenskem delu Štajerske je od 14 369 zaposlenih praznovalo 1. maj 6979 delavcev, kar je manj kot 50 %, medtem ko je ta odstotek za celo Štajersko za 20 % višji.¹⁶

Ob majniški deklaraciji in deklaracijskem gibanju, ki ji je sledilo, je znotraj JSDS prišlo do razdora med strankinim vodstvom in opozicijsko socialistično mladino zaradi razhajanj, ali naj se stranka pridruži politiki združenega meščanstva ali pa naj nadaljuje svojo na razrednem stališču zasnovano pot. O tej zelo važni historični problematiki je bila v zadnjih letih zanimiva in burna diskusija, ki je razčistila nekatere, vendar bolj obrobne stvari, medtem ko dokončnega odgovora še ni, saj ni še nihče opravil vsestranske osvetlitve vloge socialne demokracije in pa družbeno ekonomskih razmer, v katerih je bila takratna slovenska družba.¹⁷ Kot je znano, je bil glavni ideolog razredne politike dr. Henrik Tuma, ki je bil od vsega začetka prepričan, da je tivolska resolucija iz leta 1909 za jugoslovansko vprašanje ustreznější rešitev kot pa majniška deklaracija, čeprav je bila temeljna misel tivolske resolucije, da je jugoslovansko vprašanje kulturno, ne pa politično ali državno. Še decembra 1917 je v pismu dr. Karlu Rennerju zapisal, da je zanj narod enotnost kulture in volje.¹⁸ Tako je zaradi vztrajanja na avstromarksističnih pozicijah JSDS ostajala v nacionalnem pogledu na manj naprednih pozicijah kot meščanske stranke. Vse do vstopa ZDA v vojno namreč v JSDS ni bilo opaziti nobenega približevanja idejam zimmerwaldske konference, ki je govorila o miru brez aneksij in kontribucij ter na temelju samoodločbe narodov.¹⁹

Slovenski socialni demokrati so si mnogo obetali od stockholmske konference, vendar pa JSDS edina med delavskimi strankami jugoslovanskih narodov mednarodnemu socialističnemu odboru v Stockholmu ni pojasnila svojih stališč, pa tudi njeni delegati se niso udeležili pripravljane konference.²⁰

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Poleg številnih manjših polemičnih člankov velja omeniti zlasti Dušana Kermavnerja *Temeljni problemi primorske politične zgodovine*, Ljubljana 1977, *Razpravo o knjigi dr. Dušana Kermavnerja Temeljni problemi primorske politične zgodovine*, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 18—19, št. 1—2, Ljubljana 1979, str. 69 do 107, delo Milice Kacin-Wohinz (ki ga je Kermavner zelo napadel), *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918—1921*, Maribor 1972 in *O »razrednem« in narodnjaškem Na Primorskem*, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XX*, 1—2, Ljubljana 1980, str. 95—106.

¹⁸ AVA, Parteistellen, Karton 128 Südslawische Partei. Pismo Henrika Tume Karlu Rennerju 11. 12. 1917 (... »Das Prinzip der Selbstbestimmung der Nationen ist auch innerhalb der internationalen Organisation der sozialdemokratischen Partei vollständig durchzuführen. Jede Nation (ich verstehe darunter die Einheit der Kultur und die Einheit des Willens) bildet eine vollständige unabhängige eigene Organisation, sowohl in politischer als gewerkschaftlicher und genossenschaftlicher, als erzieherischer Richtung.«).

¹⁹ Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, Ljubljana 1971, str. 192.

²⁰ Prav tam, str. 195 ff.

Zaenkrat ostaja tudi nepojasnjeno, zakaj ni bila objavljena njena spomenica, in tako je pač obveljal vtis, da se JSDS strinja z izjavami nemško-avstrijske socialne demokracije. Eksekutivi nemško-avstrijske socialne demokracije je 27. decembra 1917 Tuma poslal pismo, v katerem je dejal, da je zaradi bližnjih pogajanj z Rusijo zdaj najprimernejši trenutek za oživitev avstroogrške internacionale, da bi morale vse avstroogrške socialnodemokratske stranke pozabiti na svoje spore in si s polno odgovornostjo prizadevati, da bi avstrijska internacionala sodelovala na mirovnih pogajanjih. Ta avstroogrška internacionala naj bi se sestala 12. januarja 1918 na Dunaju.²¹ Vodstvo avstrijsko-nemške socialne demokracije je 4. januarja 1918 odgovorilo, da sicer pozdravlja to idejo, dvomi pa o primernosti trenutka za njeno uresničitev. Prav tako pa mu ni bilo jasno, ali želi JSDS osnovati novo organizacijo in naj bi bil ta sestanek ustanovni zbor, ali pa želi samo tvorno sodelovati pri mirovnih pogajanjih. Obnovitev avstroogrške internacionale pa se je dunajskemu vodstvu v tem trenutku zdela težavna predvsem zaradi zadržanosti Čehov in Poljakov.²² V arhivu socialnodemokratske stranke na Dunaju ni podatkov, če je do sestanka prišlo ali ne, ohranila pa se je zabeležka v Tajnem vyboru Milade Paulove.²³ Tuma pa v svojih spominih govori o sestanku levih socialnih demokratov, ki pa je bil 20. januarja 1918,

²¹ AVA, SD Parteistellen, Karton 128, Südslawische Partei, Pismo Henrika Tume an das Exekutivkomitee der deutsch-österreichischen Socialdemokratie («... Das Zusammenwirken der Internationale darf durch keinerlei Meinungsverschiedenheit hintan gehalten werden, da das Hauptziel der Internationale auf die Mitbeteiligung und das Mitwirken der proletarischen Vertreter an den Friedensverhandlungen gerichtet ist, die einzelne Vertreter im Sinne ihrer Parteibeschlüsse freihandeln können und die Internationale nur die Form zu bestimmen hätte, unter welche dieselben zu den Friedensverhandlungen zuzulassen sei und ihre Mitwirkung durchzuführen hätte. Der Zusammenschluß der österreichisch-ungarischen Internationale ist eine dringende unaufschiebbare gemeinsame Pflicht aller Parteien in diesem entscheidenden weltgeschichtlichen Moment und jedes Zurückweisen desselben bedeutete das Aufgeben der proletarischen Sache, wie anderseits ein einiges Auftreten aller österreichisch-ungarischer sozialdemokratischen Arbeiterparteien gestützt auf das russische Proletariat, die einzige Garantie für den Abschluß eines gerechten Friedens bilden kann. Das Exekutivkomitee der südslawischen Arbeiterpartei, die stets und unerschütterlich am internationalen revolutionären Klassenstandpunkte festgehalten hat und zu allen sozialdemokratischen Bruderparteien nur freundschaftliche Beziehungen unterhalten hat, fühlt sich berufen, die Vertretungen aller sozialdemokratischen Parteien Österreichs-Ungarn auf den 12. Jänner 1918 zu einer konstituierenden Versammlung einzuladen und wendet sich vor allem an das Exekutivkomitee der deutsch-österreichischen Bruderpartei, damit es diese Initiative als eigene auffaßt und vertritt.»).

²² Prav tam («... Ihre Absicht, einen Zusammenschluß der österreichisch-ungarischen Internationale zu veranlassen erweckt unser größtes Interesse und findet bei uns alles Verständnis. Leider haben wir, wie Sie begreifen sehr begründete Zweifel, ob im gegenwärtigen Moment dieser Versuch glücken könne. Es ist uns nicht ganz klar, ob Sie auch den Zweck einer erneuerten Organisation verfolgen, was daraus zu schließen wäre, daß Sie von einer ‚konstituierenden Versammlung‘ sprechen, während Sie an einer anderen Stelle nur davon sprechen, daß eine ‚gemeinsame Mitwirkung der sozialdemokratischen Parteien in Österreich-Ungarn bei den Friedensverhandlungen‘ beabsichtigt wäre, wir brauchen Ihnen nicht zu sagen, daß wir die Wiederherstellung eines internationalen Verbandes für die österreichischen Parteien ebenso lebhaft wünschen wie Sie. Das kann uns aber darüber nicht täuschen, daß die Erfüllung dieses Wunsches im gegenwärtigen Moment auf größere Schwierigkeiten stoßen wird wie jemals.»).

²³ Pleterski, Prva odločitev, str. 200.

ker je bila načrtovana konferenca 13. januarja 1918 preložena.²⁴ Pač pa so še 20. septembra 1918 tržaške in slovenske organizacije zahtevale, naj strankino vodstvo skliče mednarodno državno konferenco, ki bi obravnavala vprašanja preskrbe ter mirovno akcijo. Vendar so ta predlog na Dunaju zavrnilo z utemeljitvijo, da ni možnosti za sporazumevanje.²⁵ Od maja 1918 je JSDS začela sodelovati v deklaracijskem gibanju, končno pa je bil na zagrebški konferenci 6. oktobra 1918 sprejet sklep, da bo stranka sodelovala v narodnih svetih pri vseh točkah, ki ne bodo v nasprotju s socialističnimi načeli, saj bo šele z nacionalno državo izpolnjen pogoj za uspešnejši razredni boj.²⁶

Še vedno ostaja neraziskano razpoloženje delavstva med januarskim štrajkom 1918 in v naslednjih mesecih. Ali so strokovne in konzumne zadruge in društva res skrbela le za aprovizacijo, o čemer so največ govorili na delavskih shodih, saj razen vprašanj prehrane in miru drugih točk dnevnega reda tako rekoč ni bilo. Nekaj več vemo zaenkrat le o prepirih takratnih delavskih voditeljev, vzdušje med njimi pa lepo ilustrira pismo Henrika Tume, ki ga je iz Trsta pisal Ivanu Regentu, in v katerem med drugim pravi: »... Prav boli me obnašanje sodrugov v Ljubljani, ki ne more biti drugačno nego oportunistično radi oseb, ki stojijo stranki na čelu in ki so vse interesirane pri konsumnih društvi in strokovnih organizacijah. Politične stranke faktično nimamo, treba jo bo zgraditi vse drugače, nego po dosedanji poti. V Trstu se nič ne dela, Golouh ne ve, kaj hoče. Dr. Ferfolja sploh ni za delo. Jaz pa sem se itak odločil za Goriško. Ni izključeno sicer, da ostanem v Trstu, a danes se ne smatram več poklicanega posegati aktivno v tržaško organizacijo...«²⁷

Zusammenfassung

DIE TÄTIGKEIT DER SÜDSLAWISCHEN SOZIALDEMOKRATISCHEN PARTEI IM ERSTEN WELTKRIEG

Beim Ausbruch des ersten Weltkrieges 1914 nahm die Sozialdemokratie in Slowenien in Gegensatz zur chauvinistischen Schreibweise der »Arbeiterzeitung« eine Antikriegshaltung ein und verlangte von der Parteileitung in Wien eine Erklärung für diese Kriegshetze. Schon früh kam es unter einzelnen Parteifunktionären der Sozialdemokratischen Partei Sloweniens zu Meinungsverschiedenheiten. Vor allem Ivan Regent forderte eine selbständigere und mutigere Stellungnahme. Auch zwischen der Triester und Laibacher Gruppe im Exekutivausschuß der Partei bestanden latente Gegensätze, die die Tätigkeit der Partei in hohem Maß lähmten. Diese Gegensätze kamen noch stärker zur Zeit Deklarationsbewegung, anlässlich der Stockholmer Konferenz und während des Zerfalls der Monarchie zum Ausdruck, als ein Teil der Partei immer nachhaltiger die Zusammenarbeit mit den slowenischen bürgerlichen Parteien für die Ideen der Mai-Deklaration forderte. Der Kreis um Tuma hingegen bemühte sich darum, eine österreichische Internationale sozialdemokratischer Parteien zu gründen, die die nationale Frage in der Monarchie im austromarxistischen Sinne lösen sollte.

²⁴ Henrik Tuma, Iz mojega življenja, str. 363.

²⁵ Zgodovinski arhiv KPJ, tom 5, str. 355—356.

²⁶ Pieterski, Prva odločitev, str. 200.

²⁷ Arhiv Tume, pismo Henrika Tume Ivanu Regentu 10. 6. 1918.

Janko Prunk

STALIŠČA JUGOSLOVANSKIH KOMUNISTOV V REVIJI LA CORRESPONDENCE BALKANIQUE

Časopis *La correspondance balkanique*, ki je izhajal v Parizu od julija 1934 do avgusta 1936 in je bil označen za glasilo zatiranih ljudstev Balkana, je izdajala Balkanska komunistična federacija. Iz vsega njegovega pisanja je jasno odsevala politika tega komunističnega foruma, ki do danes v celoti še ni bila dovolj historiografsko obdelana.

Balkanska komunistična federacija je bila osnovana 15. januarja 1920. leta kot sekcija Kominterne z nalogo, da koordinira in izvaja splošne akcije za ves Balkan pri reševanju skupnih problemov in ustvarjanju razmer za formiranje balkanske sovjetske socialistične federativne republike. Na ustanovni konferenci so bili prisotni predstavniki komunističnih strank Bolgarije, Jugoslavije in Grčije, medtem ko so se Romuni priključili malo kasneje, sprejeli pa so smernice o vzpostavitvi diktature proletariata, kakršne je zastopala Kominternina. Živahnejša dejavnost BKF je trajala do začetka tridesetih let, potem pa se je omejila v glavnem le na koordiniranje skupnih balkanskih akcij. Na osmih konferencah, kolikor jih je imela BKF, je bilo sprejetih nekaj pomembnih sklepov o agrarnem, kmečkem, posebno pa o nacionalnem vprašanju. Na čelu BKF je bil do decembra 1922 V. Kolarov, potem pa G. Dimitrov. Sedeži BKF so bili v Sofiji, na Dunaju in v Berlinu ter v Moskvi. BKF je izdajala svoj *Bulletin der Balkanfederation*. Idejo balkanske federacije je propagiral časopis *La fédération Balkanique*, organ levo orientiranih emigrantov iz balkanskih dežel, ki je izhajal na Dunaju v letih 1924—1931 in je bil dejansko v rokah BKF. Nekakšen dedič lista *La fédération Balkanique* je bil časopis *La Correspondence Balkanique*, ki je izhajal v Parizu v letih 1934—1936.

Tako kot so imeli v dunajskem času pri *La fédération Balkanique* odločilno vlogo bolgarski komunisti, so imeli v pariškem času (kot je videti iz obsega prostora v časopisu) glavno besedo pri *La Correspondence Balkanique* (dalje CB), jugoslovanski komunisti. Iz mednarodnega komunističnega gibanja poznamo, da vse to komunistično pisanje ni moglo biti zasebno mnenje posameznih komunistov, temveč se je v celoti ravnalo po direktivah BKF oziroma Kominterne. Zato je zelo pomembno, kaj so v ta časopis pisali jugoslovanski komunisti. Avtor tega zapisa ni mogel ugotoviti, kateri jugoslovanski komunisti so sodelovali v nekdanji CB niti ni mogel identificirati piscev številnih, včasih prav izvrstnih informativnih člankov o različnih problemih v Jugoslaviji. Takšna identifikacija bi bila nedvomno pomembna; odgovorila bi na vprašanje, od kod nekatere razlike v pogledih med CB in glasilom KPJ v domovini Proleterjem. V

tem zapisu ne bi hoteli opozarjati na te razlike in pojasnjevati njihovo naravo in izvor, pač pa bi želeli na kratko navesti stališča piscev v CB do osnovnih vprašanj jugoslovanske družbe. Naj ta stališča govore sama zase, saj se bo morda kdo kdaj lotil takšne komparacije, ki bo lahko prispevala k osvetlitvi zelo zapletene in težke poti vodstva KPJ v letih, preden je avgusta v Moskvi na posvetovanju vodstvenega aktiva KPJ dozorel sklep, naj se vodstvo vrne v domovino. Ta sklep je nato realiziral Josip Broz Tito.

V svojem uvodniku v prvi številki julija 1934 je CB zapisala, da namerava objektivno in poglobljeno obravnavati vsa vprašanja in probleme na Balkanu, zbirati resno dokumentacijo, ki bo pomagala, da bo moč bolje razumeti življenje in boj nekaj desetih milijonov ljudi.

Vsebina objavljenih člankov, dokumentacije inotic naj pove, koliko se je ta namen izpolnil.

V prvi številki je daljši članek »Jugoslavija — žarišče vojne na Balkanu« razlagal, da je bila Jugoslavija ustanovljena po prvi svetovni vojni s pomočjo zmagovite srbske vojske kot velikosrbska država. »Velikosrbska buržuazija si v zadnjem času pomaga z odkrito vojaško diktaturo, da bi v obliki jugoslovanskega unitarizma obdržala svojo velikosrbsko hegemonijo« ... Vse močnejša in ostrejša prizadevanja Hrvatov in Slovencev za avtonomijo predstavljajo objektivni element za centrifugalne sile, ki imajo zaslonbo v sosednjih državah. Italija poskuša potegniti zase korist iz hrvaškega vprašanja, pa tudi iz vprašanja Črne gore.« Ravno tako postaja madžarska narodna manjšina predmet revizionističnih zahtev Hortyjeve Madžarske. Osvobodilne težnje v Makedoniji izrablja Bolgarija. »Velikosrbska Jugoslavija«, nadaljuje članek, »poskuša skriti svoje notranje slabosti z močno imperialistično propagando: težnja po izhodu na Solun sloni na paroli o reševanju Slovanov v Makedoniji. Pod enako parolo se skrivajo njene aspiracije po delu Istre in zaledju Trsta, pa tudi po delu Furlanije. »Osvoboditev Slovencev, ki so ostali v avstrijski Koroški, služi imperialistični politiki Jugoslavije, da uveljavi svoje aspiracije v Avstriji itd.⁴ Članek govori še o velikosrbskih aspiracijah v Albaniji. Svojo kritiko zaključuje z ugotovitvijo, da je velikosrbski imperializem popolnoma nesramežljiv, ko se hkrati poteguje za osvoboditev Slovencev in Hrvatov izpod Italije, v svoji državi pa jim krati narodne pravice. Članek kritizira Jugoslavijo, ker direktno ne prizna Sovjetske zveze, čeprav jo kot članica male antante de facto priznava.

Na koncu članka piše, da je dvajset let po začetku prve svetovne vojne v jugoslovanskem ozračju vse polno vojnih groženj, da pa se med množicami delavcev, kmetov, delovnih ljudi in zatiranih narodov širi tudi protivojna propaganda. Ta protivojna in protiiperialistična propaganda pa se lahko razvije v boj za zrušenje vojaške diktature in pripelje do tega, da prevzamejo oblast delavci in kmetje.«⁵ Ta prvi članek smo navedli v podrobnejših izvlečkih zato, ker najbolj osvetljuje ves način pisanja v CB. To pisanje je bilo v skladu s politiko razbijanja Jugoslavije, »te versajske tvorbe, ki naklepa imperialistično vojno proti Sovjetski zvezi«.

¹ Politička enciklopedija, Beograd 1977, str. 69.

² La Correspondence Balkanique, I. letnik, julij 1934, št. 1, str. 1.

³ La Correspondence I, julij 1934, št. 1, str. 2.

⁴ La Correspondence I, julij 1934, št. 1, str. 3.

⁵ La Correspondence I, julij 1934, št. 1, str. 3.

V svoji vnemi, ko so kritizirali Jugoslavijo, so pisci v CB včasih zašli tudi v nenačelna pretiravanja in ji npr. odrekli pravico da se bori za slovensko in hrvaško manjšino v Italiji in Avstriji, kar so zahtevali matični narodi v Jugoslaviji. Pri takšnem pisanju je CB vztrajala ves čas, dokler je izhajala, to je do julija 1936. V isti prvi številki je revija objavila še dve krajši poročili o začudenje vzbujajoči belogardijski protisovjetski manifestaciji v Beogradu⁶ in o herojskem boju rudarjev v trboveljskem rudniku, ki so se z gladovno stavko uprli znižanju mezd.⁷ Članek »Makedonija in prihodnja vojna« pa je zatrjeval, da je Makedonija kavelj, ki bo potegnil balkanske države v novo vojno. Tokrat bo Makedonija glavno prizorišče morije ljudstev in najbrž vzrok za novo svetovno katastrofo... Spričo tega mora makedonsko prebivalstvo storiti vse, da bi zbralo vse svoje sile in preprečilo vojne načrte balkanskih imperialistov.⁸

Dva zelo zanimiva članka sta izšla v peti številki 1. letnika decembra 1934. Prvi je govoril o hrvatskem nacionalnem gibanju in klerikalcih, drugi pa o veliki borbenosti slovenskih kmetov. Članek posvečen hrvatski problematiki govori o rasti klerikalne moči na Hrvatskem, kjer so dovoljene le režimske — jugoslovanske in klerikalne organizacije in so klerikalci ustanovili združenje Križarjev.

To priteguje čedalje več kmečkih ljudi proti volji Hrvatske seljačke stranke, kajti ljudje pričakujejo od Združenja pomoč. Člankar ocenjuje, da »klerikalci izrabljajo hrvatsko narodno vprašanje, ne morejo pa ničesar storiti za njegovo rešitev. Izrabljajo ga le za utrditev lastnih interesov. Še nikoli niso sprožili zahteve za svobodno Hrvatsko. Zelo dobro se razumejo z velikosrbsko diktaturo...«⁹

Drugi članek govori, kako je slovenska klerikalna buržuazija s svojim avtonomističnim kurzom uspela ohraniti monopol v boju za osvoboditev slovenskega naroda. Toda to še ne pomeni, da se je tudi zares pripravljena boriti. Nasprotno, vedno je sistematično preprečevala takšen boj in poskušala narodno gibanje speljati na oportunistično pot. Pravi tudi, da so bili v zadnjem času primeri spontane kmečke revolucionarnosti v Beli krajini in na Gorenjskem, v okolici Mengša in Trzina. Zaključuje z mislijo, da je v zadnjem času vse pogostejše opaziti kmečko nezadovoljstvo s politiko klerikalnih voditeljev, saj so bile množice še zlasti razočarane zaradi obnašanja klerikalcev po marsejskem atentatu.¹⁰

Ta številka je v rubriki Po Jugoslaviji obavila še več kratkih notic: npr. o težkem položaju kmetov zaradi padca cen kmetijskih pridelkov, ki so se v letih 1928 do 1932 znižale za okoli 50 %, in o stavkovnem valu v Sloveniji.

V prvi številki leta 1935 je izšel daljši zapis »O boju za politično amnestijo v Jugoslaviji«, v katerem beremo, da je boj za politično amnestijo vseh vrst političnih zapornikov, od komunistov do slovenskih, hrvatskih, črnogorskih in makedonskih nacionalistov, postal osrednje politično vprašanje, in da bi ga morala podpreti tudi svetovna antifašistična javnost.¹¹

⁶ La Correspondence I, julij 1934, št. 1, str. 6.

⁷ La Correspondence I, julij 1934, št. 1, str. 8.

⁸ Ravno tam.

⁹ La Correspondence I, nov. 1934, št. 5, str. 74.

¹⁰ La Correspondence I, nov. 1934, št. 5, str. 80.

¹¹ La Correspondence II., januar 1935, št. 1, str. 3—4.

Drugi članek ilustrativno prikaže socialno in nacionalno strukturo Bosne in Hercegovine ter politične strukture in njihovo orientacijo, zlasti še JMO.¹² Na koncu pa je objavljen povzetek programa Slovenskih narodnih revolucionarjev. Ta program govori o potrebi po ilegalni organizaciji, ki bi povezala in vodila slovenske ljudske množice v boju za nacionalno in socialno osvoboditev. V več točkah navaja napotila za legalno delo med množicami na koncu pa pravi: »Organizacija mora delovati kar se da previdno in se izogibati provokatorjev. Dela naj samo z znanimi preudarnimi sodelavci. Toda ta revolucionarna previdnost, ki je sicer nujna, ne sme preprečiti legalnega dela pri uveljavljanju zahtev in programa gibanja slovenskih narodnih revolucionarjev.«¹³ Pregled po Jugoslaviji je obsegal notice o politiki diktature do kmetov; o ustanovitvi Katoliške akcije; o delavskem boju proti ukrepom kapitala po nacionalizaciji in nazadnje, najbolj zanimivo, o ravnih narodnega dohodka in sindikalnih ukrepih. V njej je podatek, da se je nacionalni dohodek v Jugoslaviji zmanjšal od 69,9 milijarde dinarjev v letih 1926—1927 na 35 milijard dinarjev v letih 1934 do 1935, kar pomeni 50 % znižanje, medtem ko so se davki znižali le od 8,3 milijarde na 7,25 milijarde din. Iz tega izhaja tudi zelo nizka življenjska raven širokih slojev prebivalstva, katerega povprečni letni dohodek se giblje od 2146 do 2473 dinarjev na osebo letno; Delavska zbornica v Zagrebu pa je izračunala, da je eksistenčni minimum samskega delavca 607,22 dinarjev na mesec.¹⁴

V drugi številki istega leta je uvodni članek »Jugoslovanske volitve«, ki govori o bližnjih petomajskih volitvah in navaja zanimivo informacijo, da je Kmečko-demokratska koalicija predlagala srbskim demokratom (Davidoviču) in zemljaradnikom (Jovanoviču), skupno opozicijsko listo. Na drugi strani pa bo srbska radikalna stranka nastopila skupaj z Muslimani iz Bosne in Slovensko ljudsko stranko. Piše tudi, da bo revolucionarno gibanje na volitvah sodelovalo, »da bi demaskiralo resnični značaj Jeftičeve vlade in da bo branilo program osvoboditve srbskih delavskih množic in narodnih manjšin.«¹⁵

O fašističnih organizacijah v Jugoslaviji govori naslednji članek. Zanimiva je zlasti sodba o Jugoslovanskem sokolu, ki je za pisca članka ena najpomembnejših fašističnih organizacij; tak da je postal po 5. decembru 1929, ko je bil z zakonom podržavljen. Dodaja pa, da je v Sokolu zlasti v Sloveniji tudi opozicija proti velikosrbski diktaturi in fašizaciji ter militarizaciji mladine. Nato omenja še Narodno odbrano kot pomembno fašistično organizacijo. »Ker je to uradna organizacija vojne in dvorske kamarile, predstavlja podtalno silo, ki ima prevladujoč vpliv pri določanju politike velikosrbske diktature.«¹⁶ Narodna odbrana ima svoje funkcionarje v vseh režimskih fašističnih organizacijah, da jih tako med seboj povezuje in lažje uresničuje svojo politiko.¹⁷

Daljši članek »Beda slovenskih kmetov« prinaša izredno ilustrativne podatke o agrarni reformi, o strukturi kmečke posesti, o pridelku in dohodkih slovenskih kmetov ter o njihovem obdavčenju; ne pove pa, od kod so podatki. Člankar ocenjuje, da je velikosrbska diktatura povzročila veliko krizo v slovenskem

¹² La Correspondence II, januar 1935, št. 1, str. 8—9.

¹³ La Correspondence II, januar 1935, št. 1, str. 11.

¹⁴ La Correspondence II, januar 1935, št. 1, str. 16.

¹⁵ La Correspondence II, februar 1935, št. 2, str. 17—18.

¹⁶ La Correspondence II, februar 1935, št. 2, str. 22.

¹⁷ Ravno tam.

kmetijstvu. Živiljenjska raven slovenskih kmetov, ki so najbolj kultivirani na Balkanu, je tako padla, da ne morejo več zadovoljevati svojih najbolj elementarnih materialnih in kulturnih potreb. Iz tega sledi sklep: »Takšna situacija je močno razširila narodno revolucionarno gibanje med slovenskim delovnim ljudstvom. Ker so kmetje najbolj izpostavljeni brutalnemu propadanju, so tudi najbolj aktivna sila v gibanju.« »Toda različni interesi različnih kategorij v gibanju delujejo neuskkljeno. Zato je potrebno močno revolucionarno vodstvo, ki bo usmerjalo enoten boj različnih slojev prebivalstva.«¹⁸

V tej številki je pod skupnim naslovom »Boj jugoslovanskih študentov« tudi več krajših poročil o študentskih manifestacijah proti režimu JNS na univerzah v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani.

Tretja (marčna) številka objavlja politično razglabljanje z naslovom »Pred jugoslovanskimi volitvami«. V njem piše, da je bistveni element notranjepolitične situacije v Jugoslaviji, ki zaznamuje sedanje aktualne razmere, nepremostljiv prepad, ki ločuje vladno od delavske in kmečke množice...¹⁹ Članek se končuje: »Tega jarma ni mogoče zavreči drugače kot z revolucionarnim bojem nesrbskega delovnega ljudstva iz mest in s podeželja v sporazumu in v revolucionarni povezavi s proletariatom in revnimi kmeti iz Srbije.«²⁰ Večje podobnosti z boljševiskim programom pred oktobrsko revolucijo ne bi moglo biti.

Temu političnemu razglabljanju sledita dva članka o izkoriščanju srbskih kmetov in položaju hrvatskih. Srbski kmetje so se menda v tistem času direktno upirali davčnim izterjevalcem in le-ti so morali vse pogosteje prositi za žandarmarijsko pomoč. Kmetje so vse bolj ogorčeni zaradi naraščajočega izkoriščanja, katerega vir je oderuški kapital. Ta je bil v Srbiji že od prej povezan z bankami z zadnjo reformo kreditnega sistema pa je dobil še večjo moč... »Kmetje sedaj dobro vedo, da so interesi oderuhov kapitalistično sredstvo za njihovo eksploatacijo. Tu je torej treba iskati vir vsega nemira, čeprav ga hočejo kapitalisti prikazati kot posledico konservativnega obnašanja kmetov.«²¹

Članek, ki opisuje položaj hrvatskih kmetov, prinaša zanimiv historičen oris kmečke problematike na Hrvaškem do leta 1918.

Opozarja na osnovno težnjo hrvatskega kmeta, da bi prišel do veleposestniške zemlje. S statističnimi podatki navaja, da je imelo 44 % hrvatskih kmetov pred agrarno reformo povprečno le po 0,2 ha zemlje, kar nikakor ni zadoščalo za preživljanje in so si zato morali služiti kruh kot najemni delavci na veleposestvih. Nadaljnih 47 % kmetov pa je imelo majhne kmetije do 5 ha; skupaj je imelo 91 % kmetov v svoji lasti samo 50 % zemlje.²²

Nadaljevanje tega članka je izšlo šele v peti številki — maja 1935. Tu piše, da se hrvatski kmet tudi v jugoslovanski državi bori za zemljo, ker mu je agrarna reforma leta 1919 ni dala. Pisec pravi, da takšna struktura posesti in nenehni kmečki glad po zemlji pojasnjujeta marsikatero dejstvo v političnem razvoju hrvatskega naroda, med drugim tudi to, da hrvatski kmet nikoli ni naklonil svojega političnega zaupanja hrvatskim velikoburžuaznim političnim

¹⁸ La Correspondence II, febr. 1935, št. 2, str. 23—25.

¹⁹ La Correspondence II, marec 1935, št. 3, str. 38.

²⁰ La Correspondence II, marec 1935, št. 3, str. 39.

²¹ La Correspondence II, marec 1935, št. 3, str. 40.

²² La Correspondence II, marec 1935, št. 3, str. 41.

strankam, kot npr. Hrvatski stranki prava. Ker je bila velik zemljiški posestnik tudi cerkev, je povsem razumljiv tudi protiklerikalizem kmečkega ljudstva. Edini, ki se mu je posrečilo pridobiti kmečko zaupanje, je bil S. Radić, toda ta je to zaupanje kmeta preusmeril od boja za zemljo v vode malomeščanskega nacionalizma. Pisec trdi, da je 99 % kmetov enotnih v svojih političnih in socialnih zahtevah. Ta kmečka množica pa predstavlja 77 % hrvatskega naroda. Zato je po njegovem mnenju za hrvatsko narodno vprašanje moč uporabiti Stalinovo splošno formulo, da je narodno vprašanje v bistvu kmečko vprašanje.²³

Nadaljevanje članka, ki obravnava agrarno reformo 1919, je izšlo v sedmi številki: pisec dokazuje, da je agrarno vprašanje problem, ki ga ni mogoče razrešiti v okviru buržoazne družbe.²⁴ Začasni dekret o agrarni reformi z dne 25. februarja 1919 je bil po svojem značaju očitno reakcionaren, saj je bilo v njem toliko paragrafov, ki so omejevali razdelitev zemlje kmetom, da so jo ti v resnici dobili zelo malo in je zvečine ostala pri velikih posestnikih. Zato s stališča hrvatskega naroda antagonizem med srbsko in hrvatsko buržoazijo niti ni tako zelo pomemben kot socialni antagonizem med interesi 90 % hrvatskih kmetov in skupnimi interesi hrvatskega agrarnega kapitala in srbskih imperialistov pri skupnem eksploatiranju hrvatskega kmeta.²⁵

V zadnjem članku, ki je izšel v deveti številki, je zapisano, da se je vsa agrarna reforma končala s škandalozno plenitvijo in s surovim ponižanjem ljudstva v Hrvatski . . . Tako so bili celo najbolj vneti občudovalci srbskega imperikalizma, kot npr. zgodovinar Hollmann, ki bi želel iz političnega razloga opravičiti takšen način izvedbe agrarne reforme, primorani priznati zelo negativne rezultate. »Edini, ki so imeli od agrarne reforme korist, so bili srbski kapitalisti in njihovi pomagači v nedrih hrvatske buržoazije.«²⁶

V četrti številki je obsežen članek »Jugoslovanske volitve in hrvatska buržuazija«. V njem piše, da je bilo v začetku februarja videti, da se bosta srbska in hrvatska buržuazija pomirili, da bi tako učvrstili svoj položaj, ki ga je njun medsebojni boj močno oslabil. Toda hrvatski bančni kapital se ni mogel sporazumeti s srbskim. Hrvatske banke so nasprotnice moratorija na kmečke dolgove, medtem ko ta demagoški Jevtićev ukrep v ničemer ne škoduje državnim (srbskim) finančnim institucijam. V pogajanjih je hrvatska buržuazija postavila tudi politične zahteve, med drugim popolno svobodo za volilni nastop Hrvatske seljačke stranke in tajnost glasovanja, kar bi Hrvatom omogočilo ponovno politično afirmacijo. Ta trenutek je položaj za opozicionalno hrvatsko buržuazijo mnogo bolj zapleten, kot je bil pred volitvami leta 1931. Takrat so množice pokazale svoje nasprotovanje diktaturi z volilnim bojkotom, zdaj pa hočejo z glasovi za opozicijo zadati odločen udarec velikosrbski dominaciji. Mačku, ki je vedno skušal preprečiti boj množic, bi bolj ustrezala lojalna udeležba na volitvah, toda zanj se ne more odločiti, če ne dobi nekih določenih ekonomskih kompenzacij v prid hrvatske buržoazije.²⁷

V isti številki je bilo objavljeno pismo Svetozarja Pribičevića naslovljeno na uredništvo La Correspondence balkanique v zvezi z jugoslovanskimi volitvami.

²³ La Correspondence II, maj 1935, št. 5, str. 71.

²⁴ La Correspondence II, julij 1935, št. 7, str. 117.

²⁵ La Correspondence II, julij 1935, št. 7, str. 118.

²⁶ La Correspondence II, september 1935, št. 9, str. 154.

²⁷ La Correspondence II, april 1935, št. 4, str. 55.

Pribičević, ki je tedaj živel v izgnanstvu v Franciji, v tem pismu izjavlja, da udeležba na volitvah ne pomeni priznanja ustave iz leta 1931. Tudi samo spoštovanje ustave po njegovem ne pomeni podpore tedanji jugoslovanski državi. Seveda pa se vsa opozicija, vse stare zgodovinske stranke zavzemajo za podporo in za konsolidacijo jugoslovanske družbe. Hočejo pa drugačno, federalistično formo države. Po Pribičevićevem mnenju ogrožata eksistenco države prav diktatura in ustava iz leta 1931, ker sta izzvali nezadovoljstvo Hrvatov. Pribičević tudi trdi, da je osebno proti volilni udeležbi, da pa se je podredil odločitvi voditeljev opozicije v domovini, ki gredo na volitve zaradi ljudske volje. Prepričan je, da bo opozicija dobila odločno večino glasov, če ne bo vlada ustrahovala volilcev in če ne bo ponaredila volilnih rezultatov. Zmaga opozicije pa bi pomenila odpravo ustave iz leta 1931 in utrditev jugoslovanske države, ki jo imajo vendar tudi opozicijske stranke za svoje dete.²⁸

Uredništvo CB je uporabilo Pribičevićevo pismo, da je lahko jasno povedalo svoje stališče do volitev, do meščanskih opozicijskih strank in do jugoslovanske države. Zapisalo je: »Pribičević izjavlja, da izhaja vsa nesreča, ki tepe jugoslovanske narode, iz šestojanuarske diktature in ustave iz leta 1931.«

Po mnenju uredništva pa že samo formiranje jugoslovanske države leta 1918 ni bilo plod svobodne ljudske volje, ampak dejanje srbskih imperialistov in njihovih pomagačev med hrvatsko, slovensko in črnogorsko buržuazijo. Nova država je bila ustvarjena s pomočjo srbske vojske in s sredstvi vojaške prisile.²⁹

Pribičevićeva trditev, po kateri so bile politične stranke zatiranih narodov vedno zagovorniki jugoslovanske države, po mnenju uredništva ne pomeni nič drugega, »kot trditev uredništva, da so voditelji opozicijskih strank vedno podpirali jugoslovansko državo, medtem ko so se ljudske množice borile za pravico do samoodločbe narodov, pri čemer so jih njihovi voditelji vedno prevarali.« ... Če torej Pribičević trdi, da je jugoslovanska država naše delo, s tem hote ali nehoite brani imperialistične elemente, ki so glavna opora jugoslovanske, to se pravi velikosrbske države...³⁰

»Samo pravica do samoodločbe narodov,« zaključuje uredništvo, »lahko priinese zatiranim narodom nacionalno svobodo in jih osvobodi imperialističnega pritiska. Če pa govorimo o pravici narodov, da odločajo sami o sebi, mislimo pri tem vse narode v Jugoslaviji, pa tudi druge na Balkanu, vsak od njih mora imeti pravico, da si svobodno izbira, v kateri državi in v kakšni obliki hoče razvijati svoje nacionalno in državno življenje.«³¹

V četrti številki je izšel tudi daljši članek »Bilanca nacionalno-revolucionarnega gibanja v Jugoslaviji«, v katerem je zapisano med drugim tudi tole: »V takšni deželi kot je Jugoslavija, kjer sta skoraj dve tretjini prebivalstva podrejeni vladajočemu srbskemu narodu, ki izvaja brutalen politični pritisk in sistematično raznarodovanje, ima gibanje za narodno osvoboditev izredno pomembno vlogo... Zato je tudi naloga revolucionarnega delavskega gibanja, da posveča veliko pozornost problemom boja zatiranih narodov in narodnih manj-

²⁸ La Correspondence II, april 1935, št. 4, str. 56.

²⁹ La Correspondence II, april 1935, št. 4, str. 57.

³⁰ Ravno tam.

³¹ Ravno tam, str. 58.

šin, še več, da po svojih najboljših močeh podpira in vodi gibanje za osvoboditev.«³²

Pisec članka nadaljuje, da so pri različnih zatiranih narodih v Jugoslaviji, ki so na različnih stopnjah gospodarskega, socialnega in kulturnega razvoja, dani vsi pogoji za razvoj narodno revolucionarnega gibanja. Pravzaprav so politične razmere zadnjih let že obudile takšna gibanja, ki so že izvedla različne dnevne akcije proti oblasti. Toda večjih uspehov še niso dosegla zato, ker se je velika revolucionarna energija izčrpala v spontanah akcijah, ki ne zadoščajo. Pogosto pa so ta gibanja prihajala pod vpliv organizacij in strank nacionalnih reformistov, ki so jih potem izrabljale kot drobiž v trgovini z vladajočim režimom. Članek navaja, da se je v zadnjem času popolnoma izrodilo nekdanje močno narodno-revolucionarno gibanje v Makedoniji VMRO. Na Hrvaškem je narodno-revolucionarno gibanje šibko in izdaja svoj ilegalni časopis Hrvatski put. Na Slovenskem je takšno gibanje najmlajše in se je začelo šele nekako leta 1934, ko je izdalo svoj program. Gibanje v Sloveniji je sedaj dobro organizirano, ima centralno vodstvo in že lokalno organizacijo. Na Hrvaškem in v Sloveniji ima narodno-revolucionarno gibanje pristaše tako v levih frakcijah narodno-reformističnih organizacij, kot celo v režimskih organizacijah. Gibanje sedaj razpolaga z legalnim tiskom. Toda uspehi so še vedno manjši glede na odprte možnosti. To pa zato, ker ima gibanje v bistvu še vedno ideološko propagandni značaj. Članek ugotavlja: prvič, da mora spričo vseh teh okoliščin revolucionarno delavsko gibanje razložiti svojim kadrom značaj in pomen narodnorevolucionarnega gibanja; drugič, razviti dobro organizacijo narodno-revolucionarnega gibanja in oblik njegovega delovanja; tretjič, koncentrirati ves napor na delo znotraj narodnoreformističnih organizacij in v okviru režimskih fašističnih organizacij ter razkrinkati njihove voditelje; četrtič, začeti z resnim delom med kmečkimi množicami, ker nacionalnega zatiranja ni mogoče ločevati od socialnega zatiranja kmetov; petič, preiti od zdaj prevladujočih propagandnih metod dela k organiziranju in začeti z bojem.³³

V peti številki sta dva pomembna članka; prvi je poziv »Proti barbarski justici vojaško-fašistične diktature v Jugoslaviji!«, drugi pa »Nauki iz volitev v Sloveniji«. Prvi poudarja, da je zahteva po splošni amnestiji političnih zapornikov postala v Jugoslaviji osnovna politična zahteva vseh antifašistov. Zanimivo je, pravi poziv, da je bila pri vseh procesih pred sodiščem za zaščito države v Beogradu javnost izključena, ker so hoteli preprečiti, da bi zvedela za mučenje v policijskih zaporih. Zakon je zelo servilen do režima in zaporniki so na osnovi zakona o zaščiti države avtomatično obsojeni. Nato našteje nekaj dolgoletnih komunističnih zapornikov na osnovi takšne sodbe: Keroševića, M. Pijadeja, S. Tošić. Poziv je naslovljen na vso demokratično javnost na zahodu, naj pošlje v Jugoslavijo delegacijo, ki bo ugotovila razmere političnih zapornikov.³⁴

Drugi članek poroča o veliki abstinenci na volitvah v Sloveniji, ki je baje znašala 53 %, »to priča, da je še zelo močan vpliv klerofašistične stranke, ki je volitve bojkotirala.«³⁵ Članek trdi, da so bili volilni rezultati v mnogih kra-

³² La Correspondence II, april 1935, št. 4, str. 58.

³³ La Correspondence II, april 1935, št. 4, str. 59.

³⁴ La Correspondence II, maj 1935, št. 5, str. 70.

³⁵ Ravno tam.

jih ponarejeni. V Črnomlju je bil izvoljen kandidat opozicije, ko pa je oblast naslednji dan objavila drugačen izid, je prišlo do ljudske demonstracije in žandarmerija je uporabila orožje.³⁶ Volilni rezultati v Sloveniji jasno kažejo, da je velika večina slovenskega naroda proti režimu »22.150 Slovencev, ki so glasovali za Mačkovo listo, pa ne more veljati za slovensko opozicijsko listo.«³⁷

V junijski številki se članek z naslovom »Jugoslavija pred preobratom. Fronta ali vojna?« zavzema za to, da bi jugoslovanska država takoj priznala Sovjetsko zvezo. Pri tem ugotavlja, da so vladajoči krogi velikosrbske buržoazije v dvorni kamarili in v protifašistični organizaciji Narodna odbrana izrazito sovražni sovjetski državi in so navezali prijateljske stike z hitlerjevsko Nemčijo. Člankar ugotavlja, da je »vzpostavitev normalnih odnosov Jugoslavije s Sovjetsko zvezo odvisna predvsem od Jugoslavije, in pripisuje temu največji politični pomen. Od rešitve tega vprašanja je odvisno, katera politična smer bo prevladala v jugoslovanski zunanjepolitični usmeritvi, ali se bo država uvrstila v tabor vojne in fašizma, ali pa bo postala podpornik miru.«³⁸ Na koncu zahteva, da morajo vsi protifašistični, demokratični in napredni elementi v Jugoslaviji aktivno delovati, da bi spravili Jugoslavijo na drugo, mirovno pot... »Nesreče nove vojne ni moč preprečiti drugače, kot da se vse protifašistične in demokratične sile v deželi zavzamejo za takojšnje priznanje Sovjetske zveze in za orientacijo za mir.«³⁹

Naslednji članek govori o razmahu protifašističnega gibanja v Jugoslaviji in trdi, da se njegova moč ne more reflektirati samo v volilnih rezultatih. To gibanje se je začelo že pred volitvami in se po volitvah nadaljuje. Nadalje poroča o spontanah izrazih ljudskega nezadovoljstva, o delavskih stavkah in demonstracijah ter o kmečkih spopadih z davčnimi organi in žandarmerijo. Iz takšnih korenin se hrani protifašistično gibanje. Za pravilno vrednotenje revolucioarnega razmaha v Jugoslaviji je treba upoštevati troje momentov. Prvič, postopno začenja izginjati meja, ki je do sedaj ločevala boj delavskega razreda od kmečkenga boja. Drugič, v komunistični partiji se vse bolj uveljavlja smer, ki terja sodelovanje z bojem kmetov in zatiranih narodov. Tretjič, fronta se utrjuje tudi zaradi diferenciacije v vrstah Hrvatske seljačke stranke. Ena smer v Mačkovi stranki je v Dalmaciji sklenila akcijski sporazum z KP, itd.⁴⁰

Naslednja dva članka podajata kritično sliko gospodarskega in družbenega položaja v Makedoniji, za kar krivita velikosrbsko buržoazijo, ki tu finansira srbsko kolonizacijo, ta pa je povzročila občuten padec v pridelovanju tobaka, ki je dajal zaslužek makedonskim kmetom.⁴¹

V julijski številki so v daljšem članku »Sedanji ekonomski položaj v Jugoslaviji«, številni statistični podatki o industrijski proizvodnji, ki se po letu 1932, ko je bila kriza najhujša, znova dviga. Navedeni so podrobni podatki o zunanji trgovini in nazadnje še tabela o indeksu cen kmetijskih proizvodov, ki pa po letu 1932 še nadalje padajo. Članek se konča z ugotovitvijo: »Jugoslavija nima nikakršne neodvisne kapitalistične ekonomije in je popolnoma odvisna od tujega

³⁶ Ravno tam.

³⁷ La Correspondence II, maj 1935, št. 5, str. 71.

³⁸ La Correspondence II, junij 1935, št. 6, str. 83.

³⁹ Ravno tam.

⁴⁰ La Correspondence II, junij 1935, št. 6, str. 83—84.

⁴¹ La Correspondence II, junij 1935, št. 6, str. 96—97.

gospodarstva. Ker je dežela skoraj popolnoma agrarna, si ne more privoščiti dospelarske avtarkije tako kot Francija in Nemčija. Nesolventnost Jugoslaviji ne dovoljuje večjega uvoza iz tujine. Kmetijstvo, ki ga je agrarna kriza močno prizadela, še ne kaže nobenih znakov izboljšanja. Še več, kriza povzroča močno diferenciacijo na podeželju, kar bo povzročilo nadaljnjo ekstenzifikacijo kapitalističnega trga. Tu je torej vzrok, zakaj se je v Jugoslaviji zaprla pot industrializaciji mnogo hitreje kot v drugih državah.⁴²

Zelo pomemben je drugi članek v isti številki z naslovom »Zatirani narodi Jugoslavije v ljudski fronti«, ki osvetljuje politiko ljudske fronte. Med drugim piše o tem, da si Stojadinovičeva vlada prizadeva za spravo z opozicijo, da pa še vedno uporablja metode šestojanuarske diktature. Ponuja sporazum Hrvatim in Slovincem, proti Makedoncem, Albancem in Črnogorcem pa še naprej vodi raznarodovalno politiko. Ljudsko nezadovoljstvo kljub temu še dalje vre, narodno-reformistične stranke pa ga ne znajo in nočejo usmeriti v radikalen boj. Zato je naloga revolucionarnih in narodno-revolucionarnih organizacij, da pospešujejo diferenciacijo znotraj narodno-reformističnih organizacij pri zatiranih narodih in vključujejo v ljudsko fronto vse elemente, ki so se pripravljali odkritosrčno boriti za osvoboditev. »Da bi pridobili te elemente za ljudsko fronto, jim moramo razložiti, da nismo absolutno, za vsako ceno za razbitje sedanje Jugoslavije, ampak, da se borimo za svobodno samoodločbo vseh narodov; potem ko bo zrušena velikosrbska hegemonija, se bodo narodi lahko odločili, če hočejo še naprej živeti skupaj ali ločeno.«⁴³ Članek končuje s trditvijo, da predstavlja ljudska fronta akcijsko enotnost, ki povezuje vse opozicijske organizacije in skupine. V tej fronti se najlažje skupaj bojujejo zatirani narodi in srbska opozicija.⁴⁴

V sedmi številki je objavljen tudi »Poziv slovenskih narodnih revolucionarjev v Avstriji« slovenskim Korošcem. Med drugim ugotavlja, da koroški Slovenci potrpežljivo prenašajo politično, gospodarsko in kulturno zatiranje, ki ga že 15 let izvajajo vse dosedanje avstrijske vlade. »Sedanji avstrijski fašisti delujejo z roko v roki z jugoslovanskimi in žele potisniti delavce s te in one strani meje v novo imperialistično vojno. Zato za koroške Slovence ni rešitve ne v okviru Avstrije ne v zvezi z veliko imperialistično Srbijo.« »Zato mora,« nadaljuje poziv, »slovensko ljudstvo vzeti svojo usodo v svoje roke in začeti z odločnim revolucionarnim bojem.«⁴⁵ Ustanovljeno je že provizorično vodstvo slovenskega narodno revolucionarnega gibanja na Koroškem, prav tako pa tudi v Jugoslaviji in v Italiji. To gibanje si je postavilo za nalogo boj za narodno osvoboditev vseh Slovencev znotraj in zunaj Koroške in njihovo združitev v neodvisni svobodni slovenski delavsko-kmečki republikli. Da bi se ta boj okrepil, poziva komite slovenskih narodnih revolucionarjev, naj se mu pridruži vse zatirano slovensko ljudstvo, ne glede na različna politična in verska prepričanja.⁴⁶

V avgustovski osmi številki poroča članek z naslovom »Proletarska enotnost in fronta ljudske svobode v Jugoslaviji« predvsem o zletu Svobode v Celju

⁴² La Correspondence II, julij 1935, št. 7, str. 110—111.

⁴³ La Correspondence II, julij 1935, št. 7, str. 115—116.

⁴⁴ Ravno tam.

⁴⁵ La Correspondence II, julij 1935, št. 7, str. 117.

⁴⁶ Ravno tam.

ter o političnih in ekonomskih zahtevah, ki so bile na tem zletu postavljene. Bile pa so naslednje:

1. Politično gibanje delavstva se bo obnovilo pod imenom Socialistična skupnost delavskih množic.

2. Najvažnejše zahteve Socialistične skupnosti delavskih množic so:

- a) Splošna amnestija za politične zapornike.
- b) Odprava zakona o zaščiti države kot tudi odprava posebnih sodišč.
- c) Reorganizacijo države in rešitev vseh problemov, med njimi predvsem problema ustave na podlagi splošnega dogovora.
- d) Svoboda tiska, združevanja in organiziranja na političnem in sindikalnem področju.
- e) Razpustitev parlamenta in nove splošne tajne volitve.
- f) Mednarodna politika kolektivne varnosti in navezava odnosov s Sovjetsko zvezo.
- g) Boj proti fašizmu in taka organizacija države, ki bo temeljila na enakopravnosti vseh državljanov in na širokih političnih svoboščinah.
- h) Takojšnja realizacija velikih javnih del in zagotovitev 40-urnega delovnega tedna.
- i) Menimalne mezde morajo zadostovati za življenje delavskih družin.
- j) Zavarovanje za brezposelne in ostarele delavce.
- k) Permanentna agrarna reforma in zagotovitev pravičnega dohodka za kmetijsko delo.⁴⁷

Člankar trdi, da so se te zahteve oblikovale iz pobud delavskih množic, ki so mnogo bolj radikalne kot njihovi voditelji in želijo brez pridržkov popolno enotnost delavskega gibanja v Jugoslaviji...

»Pod vplivom tega čudovitega pritiska delavskih množic so bili socialisti prisiljeni sprejeti najbolj napredne proletarske zahteve, zato v resoluciji iz Celja zahtevajo tako osnovne delavske ekonomske in politične pravice.«⁴⁸ V isti številki sta dva zapisa, prvi o velikih hrvaških manifestacijah proti Stojadinovičevi vladi v Zagrebu 22. junija, drugi pa o vlogi dr. Korošca v jugoslovanski politiki. Pisec ga označuje za človeka brez argumentov, ki so mu vatikanski interesi nad vsem drugim, in trdi, da je stopil v vlado le zato, da bi Vatikan lažje dosegel konkordat z Jugoslavijo.⁴⁹

Septembrska številka revije objavlja daljši članek »Politična situacija v Jugoslaviji« s precej natančno analizo političnih tokov. V vladnem taboru JRZ podrobneje analizira profil Slovenske ljudske stranke, ki da se nagiba v fašizem in je izrazit sovražnik komunizma in Sovjetske zveze. Napoveduje pa, da bo v tej stranki z velikoburžuaznim vodstvom in množično kmečko bazo prišlo do hudih notranjih konfliktov in nasprotovanja Koroščevi politiki povezovanja s srbskimi radikali.⁵⁰

Članek analizira tudi velike razlike v meščanski opoziciji, ki se zbira okoli Mačka, in ki je doživela na volitvah velik uspeh. Te razlike ter nasprotja med srbsko opozicijo in Mačkom zmanjšujejo politične možnosti za uspeh. Opozarja tudi, da se je konstituiral še tretji politični tabor, ki predstavlja delavski raz-

⁴⁷ La Correspondence II, avgust 1935, št. 8, str. 129.

⁴⁸ Ravno tam.

⁴⁹ La Correspondence II, avgust 1935, št. 8, str. 134—135.

⁵⁰ La Correspondence II, september 1935, št. 9, str. 147.

red. V njem se ena struja zbira okoli socialista Živka Topalovića in se hoče formirati kot skupnost socialistov ter nadaljevati staro socialnodemokratsko politiko; v drugi struji pa se zbirajo levi socialisti, levo orientirani delavci in pristaši komunistov, ki žele ustanoviti množično enotno delavsko stranko, ki bi bila neodvisen dejavnik v politiki široke ljudske fronte. Zunaj vseh grupacij pa so nekatere fašistične organizacije, npr. Hodjera in Ljotić.⁵¹

V tej številki je še krajši zapis o preganjanju Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini.

Daljši »Prispevek« je posvečen zgodovini razvoja kapitalizma v Sloveniji. Govori o tem, da je slovenska buržoazija nastala razmeroma pozno, šele v drugi polovici 19. stoletja, in da si je svoj kapital ustvarjala iz majhnih trgovskih dobičkov in z oderuštvom. Ustanovila je prve kmečke posojilnice, ki pa niso mogle pritegniti večjega števila kmetov. Proti oderuškem reakcionarnemu kapitalu mladoslovenske buržoazije: je slovenski kler v letih 1880—1900 organiziral male trgovce in široke kmečke sloje pod geslom »Dol z oderuštvom! Dol z liberalizmom«. »Ta klerikalna tendenca je bila v svojem času mnogo bolj moderna kot liberalna. Klerikalci so začeli organizirati zadružne hranilnice in posojilnice.«⁵² Članek se nato ukvarja z razmahom kmečkega zadružništva na Slovenskem, v katerem je prevzela glavno besedo klerikalna (Slovenska ljudska stranka), ki je imela pred vojno v svojih rokah 4/5 zadrug.

Člankar ugotavlja, da je bila večina slovenskega kapitala pred svetovno vojno zadružnega in da ni bilo ljudi, ki bi znali ta kapital uporabiti v večjih finančnih zadevah ali pa ga organizirati v bančno institucijo. »Iz tega je moč sklepati,« pravi pisec, »da je bila velika večina industrijskega in bančnega kapitala v Sloveniji pred vojno v neslovenskih rokah.«⁵³

»V letih pred prvo svetovno vojno se je pojavil že lasten slovenski moderni finačni kapital, zlasti v klerikalni stranki, ki je razrušila oderuški liberalni kapital in zagotovila temelje za razmah slovenske industrije... Vsa slovenska buržoazija ni bila nič drugega kot sloj male buržoazije z nekaj posameznimi bogatimi poslovneži. Najmočnejša kapitalistična politična grupacija je bila pred vojno Slovenska ljudska stranka, ki je obvladovala 80 % slovenskega prebivalstva.«⁵⁴

V zadnji številki časopisa leta 1935 je pomembnejši članek »Problemi gibanja za osvoboditev narodov Jugoslavije«. Člankar piše, da je jugoslovansko politično življenje razcepljeno na tri tabore. V prvem so tako imenovani »Pohorci«, to so nosilci režima kraljeve diktature in JNS, ki so, potem ko so bili potisnjeni v opozicijo, na Pohorju jeseni 1935 sprejeli svoj politični program, s katerim vztrajajo pri jugoslovanskem unitarizmu. Enake težnje zastopata še dve politični stranki: Jugoslovanska narodna stranka bivšega ministra Hođere in Ljotićev Zbor. Obe stranki kažeta izrazito fašistične tendence v socialnem programu in politiki. Poleg teh legalnih unitarističnih političnih strank je še nekaj drugih organizacij, ki se zavzemajo za jugoslovanski unitarizem, to so Narodna odbrana in Četniki ter tudi Sokol.

⁵¹ La Correspondence II, sept. 1935, št. 9, str. 148.

⁵² La Correspondence II, sept. 1935, št. 9, str. 156.

⁵³ La Correspondence II, sept. 1935, št. 9, str. 157.

⁵⁴ Ravno tam.

Drugi tabor zagovarja stališče, da je v Jugoslaviji več samostojnih narodov. Glavno oporo ima med pripadniki zatiranih narodov, zlasti med Hrvati v njihovi HSS. »To je trenutno najmočnejša opozicijska sila proti velikosrbskemu režimu.«⁵⁵ V tem taboru sodeluje tudi precej močna Slovenska ljudska fronta. Končno so v tem taboru tudi Neodvisni demokrati (to so zvečine Srbi iz prečanskih krajev). Vsi ti se zavzemajo za federativno državo treh jugoslovanskih narodov. »Makedonska in albanska narodna manjšina zaradi političnega pritiska režima nimata lastnih političnih strank in ne moreta izdelati svojega političnega programa.«⁵⁶ Tudi komunisti podpirajo politiko obrambe nacionalnih interesov posameznih narodov.

Med tema dvema močno nasprotnima političnima blokoma je še tretja fronta. To je vladna grupacija JRZ, v kateri je del srbskih radikalov, del srbskih zemljoradnikov (desno krilo), del srbskih demokratov, Slovenska ljudska stranka, v kateri je sicer močno avtonomistično krilo, in bosanski Muslimani. Ta vmesna fronta je povezana v vladajočo stranko Jugoslovansko radikalno zajednico. V tej »zajednici« so zastopani tako unitaristi kot protiunitaristi. »Ta vmesna fronta je sestavljena iz pristašev demokracije in iz reakcionarnih elementov, čeprav velja pravilo, da so demokratični elementi zvečine zastopani v antiunitaristični fronti, po drugi strani pa tudi v sami hrvaški opoziciji ne manjka reakcionarnih elementov« ... »Nekateri elementi v tej vmesni fronti bi hoteli znova vzpostaviti demokratične svoboščine in sprostiti togo administrativno centralizacijo. Za to se zavzemajo srbski demokrati. Hrvatom pa je to premalo in zahtevajo bolj radikalno rešitev, ki bo lahko jamčila za bolj normalen in bolj pravičen razvoj posameznih narodov kot to počne jugoslovanska država«.

V prvi številki leta 1936 je poleg številnih notic pomemben članek »Nevarno omahovanje v jugoslovanski opoziciji«. Članek ugotavlja, da je že več kot pol leta na oblasti vlada Stojadinović — Korošec, pa še na nobenem področju in v ničemer ni pripomogla k reševanju problemov. Vlada opoziciji ne dovoli svobodnega zborovanja, ne dovoljuje svobode tiska; ne dovoljuje svobode političnega organiziranja; ne demokratizira administracije glede občin itd. Članek se sprašuje, kaj dela opozicija, in odgovarja, da je razcepljena v več skupin z različnimi usmeritvami. »Do sedaj ni storila ničesar, da bi razgibala množice, da bi zahtevala odpravo starih zakonov iz obdobja šestojanuarske diktature. Do sedaj je bila taktika ene od opozicijskih strank poiskati kompromis med diktaturo in demokracijo, ne pa prizadevanje za zmago demokracije nad diktaturo. Videti je, da opozicija ni potegnila nobenega nauka iz izkušnje zadnjih sedemnajstih let, da je treba svobodo in druge pravice izbojevati, ne pa kupiti.«⁵⁸

Obširnejši članek govori »O nekaterih bistvenih problemih mladinskega gibanja v Jugoslaviji«. Zelo zanimiv je tudi daljši članek »Manjšinski narodi v Julijski Benečiji v boju za svobodo, ki se potem nadaljuje še v naslednji številki. Članek ugotavlja, da 600 000 Slovincem in Hrvatom, ki živijo od konca vojne pod italijanskim imperialističnim jarmom, doslej še nihče ni pomagal, ne Društvo narodov ne Jugoslavija. Boriti se morajo sami. Takšno razpoloženje pa je bilo med njimi težko ustvariti, zlasti ker so bili razcepljeni na več političnih

⁵⁵ La Correspondence II, december 1935, št. 12, str. 200.

⁵⁶ Ravno tam.

⁵⁷ La Correspondence II, december 1935, št. 12, str. 201.

⁵⁸ La Correspondence III, januar 1936, št. 1, str. 5.

struj, tako na jugoslovanske iredentiste, na pristaše pasivnega odpora, na takšne, ki so se bili pripravljene podrediti Italijanom in z njimi sodelovati, nazadnje pa še na pristaše gibanja narodnih revolucionarjev in na komuniste. Članek se nato posebej ukvarja z gibanjem narodnih revolucionarjev, ki jih označi za sporadično gibanje, za pristaše individualnega terorja, ki pa uživajo med zatiranim ljudstvom zaradi svojega junaštva ugled in podporo. Trdi, da narodni revolucionarji nimajo izoblikovane politične ideologije, ampak izhajajo le iz boja proti italijanskemu zatiralcu. Nato poudari, da veliko slovenskega in hrvaškega delavstva podpira komunistično partijo. Zato je v najnovejšem času ob afriški fašistični agresiji konec leta 1935 prišlo do sporazuma med organizacijo narodnih revolucionarjev TIGR in komunistično partijo v boju proti skupnemu sovražniku, italijanskemu imperializmu in fašizmu, in za osvoboditev hrvaškega in slovenskega naroda v Julijski krajini, kar je postala zgodovinska nujnost.⁵⁹ »Hrvatje in Slovenci iz Julijske Benečije se dobro zavedajo sedanjega položaja in nalog, ki jih tak položaj terja. Čutijo in razumejo, da ni več daleč čas, ko se bodo lahko osvobodili fašističnega jarma, zato živo agitirajo in se borijo, povezani z italijanskimi delavci in kmeti.«⁶⁰

Poleg pravkar omenjenih obsežnejših prispevkov je v prvi številki še krajši članek »Nekateri temeljni problemi mladinskega gibanja v Jugoslaviji«,⁶¹ v drugi številki pa članek »Konferenca delovnega komiteja združene jugoslovanske opozicije«, ki pravi, da je ta meščanska grupacija na svojem sestanku pokazala oportunitizem v zahtevah do vlade.⁶² Krajše novice v drugi številki govorijo še o »Obstrukciji fašistov (pri tem so mišljeni poslanci JNS) v jugoslovanski narodni skupščini«; »Opozicijska koalicija se je izrekla za reakcionaren volilni zakon«; »Hrvati in Slovenci se upirajo unifikaciji šolskega sistema«; »Prepovedano je govoriti o velikosrbski hegemoniji«. »Fašistična agresija proti hrvaškim vasem«, »Komunistična partija odgovarja na dokument, ki ga je falsificirala policija«; »Socialisti ustanavljajo novo stranko, da bi preprečili formiranje enotne delavske stranke« itd.^{62a}

V tretji številki je daljši analitičen članek z naslovom »Hrvatski problem«, ki opozarja, da pri tem ne gre za problem narodne manjšine, ampak za mnogo pomembnejšo stvar. Hrvatsko vprašanje velja razumeti kot podrejenost nekega naroda, ki je na visoki stopnji sekularne kulture zatiran od dominantnega naroda. Nekdanja Srbija je prelomila svoje obljube in je namesto federativne države uveljavila ultracentralizirano državo, v kateri je za srbski narod pridržala monopol nad administrativnim aparatom, armado in justico.⁶³ Pisec končuje, da »ostaja hrvaško vprašanje odprto in zaostreno kot je bilo vseh zadnjih sedemnajst let. Vladajoča buržoazija, je to vprašanje le še poslabšala. Jasno je, da hrvaške in srbske delovne množice ter delovne množice drugih narodnih manjšin ne morejo ničesar pričakovati od svojih zatiralcev. Svojo ekonomsko in narodno svobodo si bodo lahko priborile le v skupnem boju proti buržoaziji, nacionalistom in fašistom. Dokončna osvoboditev Hrvat-

⁵⁹ La Correspondence III, januar 1936, št. 1, str. 7.

⁶⁰ La Correspondence III, februar 1936, št. 2, str. 27.

⁶¹ La Correspondence III, januar 1936, št. 1, str. 27.

⁶² La Correspondence III, februar 1936, št. 2, str. 19.

^{62a} La Correspondence III, februar 1936, št. 2, str. 33—36.

⁶³ La Correspondence III, marec 1936, št. 3, str. 44.

skega naroda in drugih narodnih manjšin bo delo demokracije in delavsko-kmečke vlade.«⁶⁴

V četrti številki je več zanimivih prispevkov. Članek »Jugoslovanski kmetje v akciji«, poroča o akciji časopisa *Gospodarska sloga* za zvišanje cen kmetijskih pridelkov, ki je naletela na velike težave na Hrvaškem. Članek »Konferenca jugoslovanskih socialistov« zavrača socialdemokratsko zamisel o obnovitvi socialistične stranke, ki bi se vključila v združeno meščansko opozicijo, in postavlja nasprotno zamisel o enotni delavski stranki, dokler pa zanjo ne bo političnih pogojev, pa o enotni delavski fronti. Pri tem članek omenja kritično situacijo na Hrvaškem, kjer prihaja do krvavih obračunavanj med hrvatskimi kmeti in velikosrbskimi profašističnimi četniki, do spopadov na univerzi in podobno. Vodstvo SDK pa skuša to spontano ljudsko revolucionarnost zadušiti in jo označuje za komunistično. Daljši zapis je informacija o »Fronti svobode črnogorskega ljudstva«, ki je naperjena zoper velikosrbski hegemonizem.⁶⁵

V peti številki je redakcija CB objavila resolucijo oziroma oceno Komunistične partije Jugoslavije o jugoslovanski opoziciji in pripisala, da bi z velikim veseljem objavila tudi kakšne programske dokumente in deklaracije jugoslovanske opozicije.

Komunisti ocenjujejo opozicijo zelo kritično. Najvažnejše misli v tej oceni so naslednje: 1) Srbski del združene opozicije je nenehno zaskrbljen, kako ohraniti velikosrbsko hegemonijo, in ni pripravljen priznati enakopravnosti Hrvatov in narodnih pravic Makedoncem in Črnogorcem; 2) Nekateri voditelji HSS, ki uživajo Mačkovo podporo, skušajo hrvatsko narodno gibanje ločiti od hrvatskega delavskega razreda in ga podrediti obskurnim hrvaškim klerikalnim in fašističnim elementom. Ti elementi srdito napadajo komunizem; 3) Desni socialdemokrati se upirajo ustanoviti v enotne delavske fronte. Namesto da bi se prijateljsko obrnili k delavcem, ki še sledijo HSS in JRZ, v prid skupnemu boju, označujejo te delavce za »fašiste in klerofašiste«. Zaradi tega ta del delavstva vztraja v paternalističnih organizacijah, kar onemogoča akcijsko enotnost delavstva.⁶⁶

V šesti številki je obsežen poglobljen članek z naslovom »Razglabljanje o vprašanju ljudske fronte v Jugoslaviji«. Obsega štiri poglavja: 1. Naloge ljudske fronte; 2. Sestava Ljudske fronte; 3) Vloga delavskega gibanja; 4) Aktivnost ljudske fronte. V prvem poglavju je ugotovitev »da ne zadoščajo le splošne opredelitve za ljudsko fronto, saj terja čas, da vsi njeni pristaši izdelajo skupno platformo, ki bo določala politične naloge in jasno opredeljevala aktualne cilje gibanja.«⁶⁷

Nato so ti politični cilji našteti prvič v tako konkretni obliki:

1. Enake pravice za vse narode v Jugoslaviji in boj proti nadvladi.
2. Razpustitev narodne skupščine, ki je bila izvoljena pod pritiskom in z zakonom iz obdobja šestojanuarske diktature.
3. Svobodne volitve, svoboda tiska in zborovanja, legalizacija vseh političnih strank in amnestija za politične zapornike.

⁶⁴ La Correspondence III, marec 1936, št. 33, str. 45.

⁶⁵ La Correspondence III, april 1936, št. 4, str. 61—62, 63, 65—66.

⁶⁶ La Correspondence III, maj 1936, št. 5, str. 79—80.

⁶⁷ La Correspondence III, maj 1936, št. 5, str. 92.

4. Ukrepi za izboljšanje položaja delavcev, kmetov, intelektualcev, umetnikov in drugih pripadnikov srednjih slojev; zvišanje plač, pomoč brezposelnim, zmanjšanje davkov, rešitev problema kmečkih dajatev, pomoč nerazvitim pokrajinam, omejitve pri delovanju kartelov in trustov.

5. Zunanja politika, ki se bo zavzemala za kolektivno varnost, povezava s Francijo, kjer je na oblasti Ljudska fronta, in navezava odnosov s Sovjetsko zvezo.

Zanimivo je poglavje, ki obravnava sestavo Ljudske fronte in gre pri naštevanju zaveznikov v veliko širino. V njej je predvideno, da bi se vanjo lahko vključilo 6 antifašističnih skupin različnih političnih usmeritev.

1. Mačkova Hrvatska seljačka stranka in Pribičevićevi Neodvisni demokrati.

2. Demokratska stranka Ljube Davidovića, srbska zveza zemljičarjev Joce Jovanovića in stara radikalna stranka Ace Stanojevića.

4. Levo krilo delavskega gibanja (združena delavska stranka).

5. Vse druge delavske organizacije (reformisti, nevtralni in konfesionalni).

6. Opozicijski člani vladnih strank, zlasti v Sloveniji in Bosni.⁶⁸

V poglavju o vlogi delavskega gibanja v Ljudski fronti je zapisano, da mora fronta temeljiti na zvezi delavcev, kmetov in srednjih slojev, kajti vsi ti imajo skupnega sovražnika — desnico itd.⁶⁹ V isti številki je še nekaj člankov: »O korupciji v Jugoslaviji«; »O stavkovnem valu med jugoslovanskim delavstvom«; »O položaju na Hrvatskem« in o situaciji v Črni gori.⁷⁰

Veliko številootic v tej in v prejšnjih številkah kaže, kako dobro je bila redakcija CB informirana o dogajanju v Jugoslaviji. Notice poročajo včasih o temeljnih političnih in gospodarskih vprašanjih, včasih pa se dotikajo majhnih specifičnih vprašanj v posameznih jugoslovanskih pokrajinah. V tej številki so med drugim notice o pisanju »Slovenca«, o korporativni državi, o nastopu starih radikalov zoper vlado, o zahtevi jugoslovanskih žensk za enakost njihovih pravic; o uspehu leveice na kongresu katoliških sindikatov v Ljubljani, kjer so ostro obsodili dr. Korošca itd.⁷¹

Glavni članek v sedmi številki CB, ki je bila zadnja, ima naslov: »Za novo ustavo v Jugoslaviji«. Iz članka je potem razvidno, da je naslov postavljen kot vprašanje, čeprav nima na koncu vprašaja. Članek namreč pravi: »Napačno bi bilo sklepati, da je bil ves politični boj, ki je plamtel v Jugoslaviji vse od njene ustanovitve, boj za ustavo. Seveda je vprašanje ustave imelo ves čas veliko vlogo, toda bistvo boja, ki je razdvajal Jugoslavijo, ni izviralo iz boja za ustavo. Vzroki so mnogo globlji in razsežnejši. Boj se je bil zoper nacionalno zatiranje, zoper srbski hegemonizem. Ustavno vprašanje ni nič drugega kot izraz boja Hrvatov, Slovencev in drugih narodov v Jugoslaviji za enakost njihovih nacionalnih pravic. Ta boj ne more biti končan prej, preden ne bodo tudi ti zatirani narodi prišli do oblasti. Resni razmah boja za nacionalno osvoboditev, za enakopravnost predvsem hrvatskega naroda, postavlja problem ustave na osrednje mesto v političnem življenju Jugoslavije.«⁷²

⁶⁸ Ravno tam.

⁶⁹ La Correspondence III, junij 1936, št. 6, str. 93.

⁷⁰ La Correspondence III, junij 1936, št. 6, str. 95, 96, 104, 105—107.

⁷¹ La Correspondence III, junij 1936, št. 6, str. 108—109.

⁷² La Correspondence III, julij 1936, št. 7, str. 118.

Čanek dalje navaja, za kakšno obliko države so se potegovale posamezne stranke, ki so hotele revizijo ustave. Nato omenja, da zahteva demokratična opozicija novo — tretjo jugoslovansko ustavo, da pa glede le-te obstajajo razlike med Beogradom in Zagrebom, ali naj bo bodoča ustava centralistična ali federativna.⁷³

V isti številki je še vrsta člankov, ki govore o Mačkovi zahtevi po volitvah v novo konstituanto, o odločitvi združene jugoslovanske delavske stranke (ki ni obstajala) za Ljudsko fronto; o Mačkovih stališčih do makedonskega vprašanja in o njegovih stališčih do hrvatskih ustašev.⁷⁴

Časopis je prenehal izhajati avgusta 1936 brez pojasnila. Verjetno je bilo to v zvezi s sestankom vodilnega političnega aktiva KPJ v avgustu 1936, na katerem so se zavzeli za odločno podporo politiki ljudske fronte in obrambe jugoslovanske države pred fašistično agresijo, kar se je precej oddaljevalo od stališč, ki jih je v dveh letih svojega izhajanja zastopala CB.

Résumé

LES POINTS DE VUE DES COMMUNISTES YUGOSLAVES DANS LA REVUE »LA CORRESPONDANCE BALCANIQUE«

Sur la base d'une revue épuisée reproduite de façon précise dont l'auteur montré le profil, c'est à dire les points de vue des communistes yougoslaves sur les questions importantes dont le mouvement communiste yougoslave s'est occupé dans les années 1934—1936. La plus grande part des textes de la revue concerne la question nationale tendue en Yougoslavie. La revue ne voit qu'une solution, celle de l'autodétermination des nations et l'anéantissement de l'état yougoslave — de formation bourgeoise versaillaise. La mort du roi Alexandre est commentée en détail, les élections du 15. Mai 1935, la fin du régime JNS, du régime JRZ, leurs décisions et leurs orientations. Un grand nombre d'articles étendus, qui sont parfois de véritables études approfondies, analyse la situation économique et le développement de chaque région yougoslave, en particulier, et la situation sociale des travailleurs. Un grand nombre d'articles sont des vues politiques et des analyses du gouvernement et de l'opposition. La revue prête une attention particulière au mouvement du front populaire et à ses problèmes. En tant que premier journal elle a apporté en juin 1936 un programme très clair de front populaire en Yougoslavie. La revue mentionne assez souvent aussi l'importance d'un front ouvrier uni et aussi parfois de l'importance d'un parti ouvrier uni qui devrait se créer. Un certain nombre d'articles sont consacrés à la situation des Croates et des Slovènes sous le joug italien et à l'effort de l'organisation nationale révolutionnaire TIGR pour collaborer avec le parti communiste italien dans le combat antifasciste. De grandes richesses signifient de très nombreuse et courtes notice sur les événements particuliers et les problèmes en Yougoslavie. Le groupe des membres du CK KPJ vivant à Paris a joué le rôle principal dans la revue, un grand nombre de correspondants, parfois très bien informés, a aussi participé à la rédaction, l'orientation des textes a toujours été en harmonie avec les directives du Komintern, c'est à dire avec son secrétariat balcanique. Egalement, les distinctions que l'on peut remarquer dans l'accentuation des problèmes particuliers parmi les articles de cette revue et des autres bollettins d'information du KPJ, par exemple dans Proleterec La revue a cessé de paraître sans explication en août 1936, probablement par décision prise à la réunion des chefs politiques actifs du KPJ à Moscou en août 1936.

⁷³ La Correspondence III, julij 1936, št. 7, str. 119.

⁷⁴ La Correspondence III, julij 1936, št. 7, str. 120, 125—126.

POLITIČNA IN DRUŽBENA VPRAŠANJA V JULIJSKI KRAJINI V LETIH 1920—1930

FILOZOFSKI FAKULTETI V TRSTU IN LJUBLJANI STA V SODELOVANJU Z LJUBLJANSKIM INŠTITUTOM ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA, TRŽAŠKIM INSTITUTO REGIONALE PER LA STORIA DEL MOVIMENTO DI LIBERAZIONE NEL FRIULI-VENEZIA GIULIA, ROVINJSKIM CENTRO DI RICERCHE STORICHE, POKRAJINSKIM MUZEJEM V KOPRU IN SLOVENSKIM RAZISKOVALNIM INŠTITUTOM V TRSTU PRIREDILI ZNANSTVENO POSVETOVANJE »POLITIČNA IN DRUŽBENA VPRAŠANJA V JULIJSKI KRAJINI V LETIH 1920—1930«. DVOJEZIČNO POSVETOVANJE JE BILO 20. OKTOBRA 1980 V TRSTU, NASLEDNJEGA DNE 21. OKTOBRA PA V KOPRU. SODELOVALI SO ITALIJANSKI, SLOVENSKI, HRVAŠKI, SRBSKI IN AVSTRIJSKI ZGODOVINARJI S TRINAJSTIMI REFERATI IN Z RAZPRAVO.

UREDNIŠTVO PRISPEVKOV ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA SE JE ODLOČILO, DA OBJAVI REFERATE V SLOVENSKEM JEZIKU, MEDTEM KO JIH BO V ITALIJANSKEM JEZIKU IZDAL ROVINJSKI CENTER ZA ZGODOVINO RAZISKAVE, NEKATERI PA SO ŽE OBJAVLJENI V TRŽAŠKI REVIMI QUALESTORIA. REFERATE OBJAVLJAMO V ZAPOREDJU, V KAKRŠNEM SO BILI PREBRANI NA POSVETOVANJU.

H a n n s H a a s

TRST IN AVSTRIJA V ČASU PARIŠKE MIROVNE KONFERENCE 1919

Tržaško pristanišče je bilo v obupnem stanju, ko so sredi decembra 1918 v mesto prispeli ameriški pomorski oficirji, da bi se lotili priprav za preskrbovanje srednjeevropskega prostora z živili. Že tri leta niso bili uporabljali hidravličnih žerjavov in dokov. Od italijanskega zavzetja se ni zgodilo praktično nič. Pravni položaj mnogih avstrijskih podjetij in pristaniških naprav je bil nejasen.¹ Šele v začetku januarja 1919 je bilo pristanišče pod ameriškim vodstvom toliko oživljeno, da je lahko prevzelo svojo bodočo nalogo: ameriške centrale za živila so imele Trst za »logical way to provision Austria, Bohemia and Hungary.«² Kmalu po novem letu so v Trst prispеле prve oskrbovalne ladje. V kratkem si je Trst zopet pridobil svojo staro vlogo povezujočega člena s celino, in sicer v okviru splošne evropske strategije, po kateri naj bi preskrba z živili zavrla socialne nemire in boljševistične tendence.

ZDA so bile pravzaprav prava zmagovita sila prve svetovne vojne in njihova dominanca nad evropsko preskrbo je bila izraz narasle politične pomembnosti. Italijanska vlada je te posege sprejemala z nekakšnim nezaupanjem. Ker je habsburška monarhija razpadla, je hotela Italija razširiti območje svojega vpliva na Balkan in v centralno Evropo. Obvladovanje avstrijskega ostanka države je bilo sredstvo za realizacijo teh daljnosežnih političnih načrtov. Prišlo je celo do italijansko-avstrijskih podpogajanj o prevzemu staroavstrijskih delnic na Balkanu.³ Ne glede na svoj lastni nezavidljivi položaj pri preskrbi z živili, je začela Italija kot prva izmed antantnih in pridruženih sil oskrbovati Avstrijo s hrano.

Ameriški politiki so to italijansko politiko pravilno interpretirali kot dokaz egoističnih interesov sile.⁴ Po drugi strani pa je bila ameriška »open door policy« ravno tako izraz egoističnih interesov, ker je stremela k odprtju vse Evrope za ameriško trgovanje. V naslednjih mesecih so se iz teh dveh nezdružljivih stališč razvile znatne napetosti, ker se Italijani niso hoteli odpovedati nadzoru nad pošiljkami živeža v Avstrijo. Poleg tega pa so zahtevali ohranitev blokade

¹ Poročilo ameriškega General Superintendenta z dne 14. januarja 1919. Organization of American Relief in Europe 1918—1919. Documents Selected and Edited by Suda Lorena Bane and Ralph Haswell Lutz. — Stanford 1943, str. 185.

² Poročilo ameriškemuo pooblaščenču za vprašanja živil Herbertu Hooverju dne 30. decembra 1918, prav tam str. 133.

³ Hanns Haas: Le relazioni Italo-Austriache dall'Armistizio di Villa Giusti al Trattato di Saint Germain; v Storia e Politica 12 (1973), str. 416.

⁴ Herbert Hoover: Memoiren. Jahre der Abenteuer 1874—1920. — Mainz 1951, str. 257—262.

Avstro-Ogrske, ki je bila razglašena med vojno, tudi še po premirju, medtem ko so si Američani v svojem interesu želeli njeno odpravo. Dolgoročno so končno dosegli svoje Američani, ki so imeli edini zadostne količine živil in niso dovoljevali, da bi Italija izkoriščala ameriške dobrine za svojo nacionalno politiko. Temu se je pridružilo še intenziviranje spomladi leta 1919 družbenopolitičnih razpravljanj na Dunaju in v Budimpešti, kjer je bilo govora o nujni koncentraciji naporov vseh antantnih sil za zadušitev boljševistične nevarnosti.⁵ Tako je bila na primer v začetku marca 1919 v nasprotju z italijanskimi željami odpravljena blokada Avstrije.

Sredstvo za kontrolo trgovinskih odnosov je bilo razpolaganje z železniškimi progami. Američani so se zavzemali za medantantni nadzor nad železnicami, pa tudi nad tržaškimi pristaniškimi napravami.⁶ Končno jim je prišla prav kratkoročna prekinitvev železniških zvez, ki je nastala zaradi jugoslovansko-italijanskega nasprotstva, da so lahko 7. marca 1919 dosegli neko vrsto internacionalizacije železniških prog, ki so povezovala Trst z njegovim zaledjem.⁷ Poleg tega je bilo dogovorjeno stacioniranje antantnega osebja v Trstu in na Reki.⁸ Končno so v Trstu ustanovili medmandatno komisijo za kontrolo pošiljk z živem. Avstrijska vlada se je večkrat pogajala s to misijo o dodatnih dobavah.

Nesporna je ugotovitev, da je Trst takoj po vojni dobil nazaj svojo dotodanjo funkcijo glavne pristanišča Avstrije. Avstrija sicer ni imela neposrednega dostopa do morja in je v mirovni pogodbi izgubila vso svojo jadransko floto,⁹ toda Trst je ostal pretovarjališče za njene prekomorske stike.

Senžermenska mirovna pogodba je to situacijo potrdila. Ameriška in britanska delegacija na pariških mirovnih pogajanjih sta uvideli pomembnost Trsta za njegovo zaledje. Zadali sta si nalogo, da bosta tako stanje v interesu svobodnega trgovanja ohranili. To je bilo moč doseči s poročtvom za neomejen železniški promet v Trst. »All the Allies wished to promote the trade of Trieste«, je dejal britanski delegat Balfour, ko je zagovarjal to načelo. Dodal je: »It was the business of the Conference to see that direct and free railway communications be assured between Trieste, German-Austria and the north generally.«¹⁰

Kot je znano, povezujejo Trst z njegovim zaledjem tri železniške proge: južna železnica prek Ljubljane, bohinjka železnica prek Jesenic in Področje in proga čez Gorico—Videm—Trbiž—Beljak. Prva proga je po nastanku Jugoslavije komajda še služila trgovanju z Avstrijo. Da bi omogočila neoviran potek železniškega prometa na drugih dveh progah, je hotela italijanska vlada doseči, da bi obe tekli do avstrijske meje po italijanskem ozemlju in da ne bi noben del njune poti presekala jugoslovanskega območja. Tako je zunanji minister Sonnino že v januarju 1919 opozoril italijansko komisijo za premirje, ki je

⁵ Hanns Haas: Die Pariser Friedenskonferenz und das Ende der ungarischen Räterepublik; v *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 29 (1976), str. 363—410.

⁶ Dragan R. Živojinović: *America, Italy and the Birth of Yugoslavia (1917 do 1919)*. — New York 1972, str. 235.

⁷ Silvio Crespi: *Verlorener Sieg. Italien und die Alliierten 1917—1919*. München 1937, str. 186.

⁸ Prav tam.

⁹ Člen 182 državne pogodbe v Saint Germainu. Bericht über die Tätigkeit der deutschösterreichischen Friedensdelegation in St. Germain-en-Laye. zv. 2, str. 462.

¹⁰ 10. Mai 1919. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference*. Zv. 4. — Washington 1969, str. 698 in 770.

delovala na Dunaju, na interese Italije: proga po Kanalski dolini bi v interesu tržaških trgovskih krogov ne smela na noben način potekati po jugoslovanskem ozemlju.¹¹ Za zagotovitev direktne komunikacije z Avstrijo je italijanska vojska 12. junija 1919 celo vojaško zasedla del koroške trase, s čemer jo je hotela za-varovati pred jugoslovansko vojaško zasedbo.¹² Mirovna konferenca je imeno-vano progo končno prisodila Avstriji in Italiji.

Težje je bilo rešiti vprašanje bohinjske železnice, ki je sicer večinoma pote-kala po območju, ki ga je po londonski pogodbi zahtevala Italija in je tudi postalo italijansko državno ozemlje, vendar pa je v dolini Save Dolinke v dol-žini 25 km sekala jugoslovansko ozemlje. Teritorialna pripadnost tega tako imenovanega jeseniškega trikotnika je večkrat zaposlovala konferenco, zlasti še italijanski predlog, da bi ga prisodili Avstriji. Pri tem so antantne sile ne-prestano poudarjale svoj namen, »to develop Trieste«, vendar se niso mogle odločiti o predlagani ureditvi.¹³ Sicer pa je bila odločitev o jeseniškem trikot-niku preložena vse do rapalske pogodbe, ko je bil prisojen dokončno Jugosla-viji.¹⁴ Ostalo je torej zgolj pri eni neprekinjeni italijanski proggi med Trstom in Avstrijo.

Končno se je ponujala še gradnja dodatne železniške zveze iz Soške doline prek Predela v Kanalsko dolino. Avstrija se je sicer v državni pogodbi zavezala, da bo izročila Italiji vse do tedaj pripravljene načrte za postavitve te želez-niške trase,¹⁵ toda italijanski mirovni delegaciji se je zdela gradnja te dodatne južno-severne povezave že leta 1919 za tedaj neuresničljiva.¹⁶

Antantne sile so nameravale tudi privilegirati tržaško pristanišče z določili o meddržavnem pospeševanju. Habsburška vlada je poprej podpirala jadrans-ka pristanišča s posebnimi tarifami, tako imenovanimi »jadranskimi tari-fami«. Avstrija je bila po državni pogodbi zavezana, da bo »obdržala na lastnih progah tak način tvorjenja tarif za promet jadranskih in črnomoških prista-nišč, kot je bil pred vojno in sicer zaradi svojega tekmovanja v nemškimi sever-nomoškimi pristanišči.«¹⁷ Dešifrirano je to pomenilo, da je morala Avstrija — ne da bi pri tem ogrožala možne generalne spremembe tarif — priznati jadrans-kim pristaniščem njihov dotedanji prednostni položaj. Vsi člani sveta štirih na mirovni konferenci so bili prepričani, da bo to določilo v korist jadranskih pristanišč pomenilo zaščito pred nenaravno in nepravilno zablodo trgovskih poti v prid severnomoških pristanišč.¹⁸

¹¹ Papers Sidney Sonnino, film 42, telegram 52.

¹² Martin Wutte: *Kärntens Freiheitskampf*. 2. izd. — Weimar 1943, str. 278.

¹³ Gl. posebno Papers Relating, Paris Peace Conference, zv. 4, str. 701—703 (10. maj 1919).

¹⁴ Ivo J. Lederer: *Yugoslavia at the Paris Peace Conference. A Study in Frontier-making*. — New Haven, London 1963, str. 221—222. Avstrija sicer ni bila zaintere-sirana, da bi dobila jeseniški trikotnik, čeprav jo je k temu spodbujal Sonnino—Papers, film 42, telegram 307.

¹⁵ Člen 321. državne pogodbe v Saint-Germainu. Bericht, zv. 2, str. 577.

¹⁶ Papers Relating, Paris Peace Conference, zv. 4, str. 701.

¹⁷ Člen 312 pogodbe v Saint-Germainu, Bericht, zv. 2, str. 573: »L'Autriche s'en-gage à maintenir sur ses propres lignes le régime des tarifs existants avant la guerre pour le trafic des ports de l'Adriatique et de la mer Noire, au point de vue de leur concurrence avec les ports allemands du Nord.«

¹⁸ Paul Mantoux: *Les délibérations du Conseil des Quatre (24. mars—28. juin)*. Notes de l'Officier Interprète. Zv. 2. — Paris 1955, str. 64—67. (14. maj 1919),

Avstrijska mirovna delegacija je to določilo — četudi brezuspešno — odklonila. Pri tem pa je treba vsekakor vedeti, da je državna pogodba zahtevala od Avstrije, da v prometu dovoli antantnim silam popolno pariteto in največje ugodnosti, in sicer brez kakršnegakoli povračila.¹⁹ Gledano tako je bil imenovani, dogovorjeni člen v korist Trsta dokaz za zahtevano odpoved tarifni avtonomiji. Avstrijska mirovna delegacija ga je zaradi tega štela k določilom, »ki so ustvarili novo, do tedaj na svetu še nikdar uveljavljeno stanje podrejenosti.«²⁰

V nadaljnjih določilih je bila Avstrija zavezana, da prizna češkoslovaški državi pravico do vožnje njenih vlakov po avstrijskih delnih progah dveh mednarodnih železniških linij. Gre za progo Budjevice—Trst prek Linza—Celovca—Jesenic oz. Trbiža ter progo Bratislava—Reka po zahodni Madžarski, ki pa po sopronskem ljudskem glasovanju ni več potekala po Avstriji. vzdolž teh prog so bile češkoslovaški železniški upravi priznane izjemne ugodnosti, tako postavitev servisnih postaj in namestitvev osebja.²¹ Ta »poseg v njeno prometno življenje, ki nima primere v zgodovini evropskih železnic«, je avstrijska delegacija odločno, toda brezuspešno zavračala.²² V resnici ni bila predvidena internacionalizacija omenjene tranzitne proge nikoli uresničena.

Končno se je morala Avstrija še zavezati, da bo obdržala dotedanje carinske popuste za blago, ki bo uvoženo prek pristanišč monarhije, v prometu prek teh pristanišč.

Medtem ko so do sedaj omenjene železniškopolitične določbe Avstrijo oškodovale pri višini njenega prometa in njenih tarif, pa je neki drug člen v zvezi z železniškim prometom zagotavljal Avstriji izredne pravice. Ta člen je Avstriji namreč jamčil »prost dohod do Jadranskega morja« in v ta namen »svobodo tranzita« v nekdanjih avstroogrskih pristaniščih.²³

Geneza tega člena ni nezanimiva. Kolikor mi je znano, je dal zanj pobudo vodja britanske delegacije David Lloyd George, ki je menil, da klavzula, ki je bila že tako ali tako vključena v pogodbo in je zadevala svobodo prometa, ne zadošča, da bi Avstriji z gotovostjo zagotavljala dostop do morja. Italijanska delegacija je sprejela ta člen brez pripomb.²⁴ Končno je pomenil ta člen veliko prednost ne samo za Avstrijo, temveč tudi za Italijo. Avstrijska delegacija ga je zato sprejela z opozorilom, da dovoljuje nekaj, kar »ni zgolj v nemškoavstrijskem interesu.«²⁵

¹⁹ Nasprotni predlogi 12. julija 1919, gl. op. 9, Bericht, zv. 1, str. 401—402.

²⁰ Prav tam, str. 412. V internem komentarju za vlado k prvemu osnutku mirovnih pogojev državni urad za promet sicer člena v osnovi ni odklonil, ampak je hotel koncidirati češkoslovaškemu trgovskemu prometu z jadranskimi pristanišči s tarifno politiko, ki se je orientirala na temeljih habsburških časov. Ausseurung des Staatsamtes für Verkehrswesen zu den Bedingungen des Friedens mit Österreich. Zv. 1. Eisenbahnen. — Wien 1919, str. 3.

²¹ Členi 322—324, Bericht, zv. 2, str. 577—578.

²² Avstrijska nasprotna pripomba 12. julija 1919, prav tam, zv. 1, str. 415. Gospodarske kooperacije Nemške Avstrije so interpretirale nazadnje obravnavani člen mirovne pogodbe celo kot »poskus čehizacije« češ da bi v Avstriji stacionirano češko železniško osebje lahko zahtevalo manjšinsko varstvo. Berichte und Anträge der Wirtschaftlichen Korporationen Deutschösterreichs zu den Bedingungen des Friedens mit Österreich. — Wien 1919 (Verkehrspolitische Abteilung).

²³ Člen 311, Bericht, zv. 2, str. 572.

²⁴ Mantoux, zv. 2, str. 67—68 (14. maj 1919).

²⁵ 12. julij 1919, Bericht, zv. 1, str. 411.

Državna pogodba je skratka skušala ohraniti s posebnimi določili še naprej tesne stike med Avstrijo in jadranskimi pristanišči bivše monarhije. Za Avstrijo je bilo seveda precej neugodno, da pogajanja z Italijo niso potekala na osnovi enakosti, temveč da so bila vsa omenjena določila oktroirana brez modifikacij. V svojih navodilih za mirovno konferenco je avstrijska delegacija dobila nalog, naj »glede internacionalizacije Trsta... počaka na pobudo drugih, zlasti Italijanov«. ²⁶ V Saint-Germainu pa je bil položaj takšen, da je morala delegacija samo sprejeti na znanje sklepe mirovne konference.

Do pogajanj o gospodarskih vprašanih in vprašanih prometa je med Avstrijo in Italijo prišlo šele ob rimskem srečanju državnega kanclerja Rennerja in ministrskega predsednika Nittija v aprilu 1920. Nitti je bil, kot je znano, odločen zagovornik dogovora med zmagovalci in poraženci v svetovni vojni. Poti k obnovi Evrope so po njegovem mnenju vodile prek odstranitve številnih političnih in gospodarskih zaprek na celinu. V propadu avstroogrškega gospodarskega območja je videl enega izmed vzrokov takratnih gospodarskih problemov. Ne nazadnje je to po njegovem mnenju prizadelo Trst in Reko, ki sta zgubila svoje zaledje. ²⁷ V sporazumu Renner-Nitti z dne 12. aprila 1920 so zato imela osrednji pomen gospodarska vprašanja. ²⁸ Dodatni sporazum, ki so ga izdelali strokovnjaki, je urejal transport avstrijskega blaga preko Trsta.

Avstrijo so oprostili uvoznih, izvoznih in tranzitnih carin, poleg tega pa so ji prisodili ustrezen skladišni prostor za promet blaga preko Trsta; obljubili so ji zemljišča za postavitve rezervoarjev naftnih olj in ji končno zagotovili postavitve carinske ekspoziture v svobodni coni. ²⁹ Vse te točke je dala v razpravo avstrijska delegacija sama. Odklonjena je bila le ena zahteva Avstrije, in sicer prepustitev obrežnega pasu v tržaškem pristanišču za postavitve naprav za izboljšavo, natovarjanje in raztovarjanje avstrijskih ladij. Leto kasneje je Italija odobrila Avstriji tudi te pravice. Toda Avstrija zaradi gospodarskih težav ni mogla izrabiti te ustrežljivosti. ³⁰ Naposled se je Avstrija v Renner-Nittijevem sporazumu obvezala, da bo usmerjala preko Trsta vsaj 50 % svoje prekomorske trgovine, če bo mogoče tudi več. ³¹

Renner-Nittijev sporazum je torej tržaškemu pristanišču utrdil poseben položaj v okviru avstrijskega trgovanja, ki so mu ga zagotovili že v Saint-Germainu, hkrati pa je zagotavljal tudi Avstriji precej pravic pri uporabi tega pristanišča. Poleg tega se je Avstrija obvezala, da bo hitro izdala sporazum o provizorični tarifi blaga za avstrijski železniški promet preko Trsta. ³² Leto kasneje je to obljubo tudi izpolnila, ko je avstrijska železniška uprava izdala posebne

²⁶ Saint-Germain, im Sommer 1919. Die Briefe Franz Kleins aus der Zeit seiner Mitwirkung in der österreichischen Friedensdelegation Mai—August 1919. — Salzburg 1977, str. 50 (Quellen zur Geschichte des 19. und 20. Jhdts. 1)

²⁷ Francesco Nitti: Der Niedergang Europas. Die Wege zum Wiederaufbau. — Frankfurt/Main zv. 1. str. 277.

²⁸ Stefan Malfèr: Wien und Rom nach dem Ersten Weltkrieg. Österreichisch-italienische Beziehungen 1919—1923. — Wien, Köln, Graz 1978, str. 37—38.

²⁹ Gertrude Bourcel: Die österreichisch-italienischen Wirtschaftsbeziehungen 1918 do 1923. Phil. Diss. Wien 1979, str. 84—85.

³⁰ Viktor Ondraczek: Der Anschluss Österreichs. Eisenbahnen und Schifffahrt, Wien 1926, str. 53 (Österreichisch-Deutsche Arbeitsgemeinschaft).

³¹ Zasedanje odbora za zunanje zadeve avstrijskega parlamenta 16. aprila 1920.

³² Bourcel, Wirtschaftsbeziehungen, str. 84.

tarife (Verbandgütertarije), za promet na relacijah Trst-Avstrija, Trst—Češko-slovaška in Italija—Nemčija.³³

Statistica della navigazione e del commercio di Trieste dokazuje, da je tržaško pristanišče leta 1925 v uvoznem prometu z Avstrijo že skoraj dosegel predvojno raven, v izvozu pa zaradi slabega gospodarskega položaja Avstrije samo okoli 60 % predvojnega.³⁴ Gospodarski strokovnjaki so si razlagali uveljavitev Trsta kot glavnega pristanišča Avstrije predvsem z ohranitvijo jadranske tarife, ki jo je predpisovala mirovna pogodba.³⁵ Sicer pa je tudi Italija dovoljevala avstrijskemu blagu na tranzitnih progah v Trst posebne tarife, pa tudi v samem pristanišču je za posamezne vrste blaga oprostila obresti skladiščenja.³⁶ Tako je bila v prid Trsta skoraj popolnoma ohranjena privilegizacija njegovega pristanišča, tako kot že v habsburških časih. Končno je Trst precej pridobil tudi s povišanjem rajhovsko nemških strokovnih pristojbin sredi dvajsetih let, kar je preprečilo preusmerjanje avstrijskega prekomorskega trgovanja k Severnemu morju. Preračunali so, da je v monarhiji potekalo prekomorsko trgovanje tistih alpskih dežel, ki so kasneje tvorile avstrijsko republiko, predvsem preko Trsta.³⁷ Ohranitev jadranskih tarif je gotovo pripomogla k temu, da so se te razmere ohranile tudi po letu 1918. Nemška nacionalna propaganda med obema vojnoma je jadranske tarife zaradi tega odločno zavračala. Če bi prišlo do anshlusa Avstrije k nemškemu rajhu, je zahtevala tarifnopolitične ukrepe, ki bi končno usmerili avstrijsko prekomorsko trgovanje na nemška pristanišča. Ta odklon od lastne zgodovine (preteklosti) je značilen za nemške nacionaliste v Avstriji v vseh njihovih dejanjih.

Prevod: Mira Miladinović

Résumé

TRIESTE ET L'AUTRICHE À L'ÉPOQUE DE LA CONFÉRENCE DE LA PAIX DE PARIS DE 1919

Jusqu'en 1918 Trieste a été pour l'Autriche le port le plus important. Après qu'elle l'ait perdu la Grande Bretagne et les États Unis se sont efforcés de garder son importance pour le territoire d'Europe centrale dans l'intérêt du commerce libéral. L'Italie s'est efforcée qu'aucune des trois lignes de chemin de fer qui conduisait à Trieste ne passerait à travers la Yougoslavie. Elle a réussi à obtenir la ligne Belgrade—Gorica, la voie sud est resté en partie sous la contrôle yougoslave et de la même façon aussi la voie triangulaire Jesenice—Bohinj. L'Autriche a dû aussi reconnaître aux ports de l'Adriatique leurs situations prioritaires jusqu'à ce temps là, elle a dû consentir aux réductions douaniers dans la circulation avec les ports de l'Adriatique. Elle a réussi à obtenir l'entrée libre jusqu'à la mer Adriatique et le transit libre. Après l'accord Renner-Nitti 12. avril 1920 la situation particulière du port commercial vers la marché autrichien s'est encore plus consolidée.

³³ 10 Jahre Wiederaufbau. Die staatliche, kulturelle und wirtschaftliche Entwicklung der Republik Österreich 1918—1928. — Wien 1928, str. 51.

³⁴ Ondraczek, Anschluss, str. 58—59.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Prav tam, str. 54—57.

Elio A p i h

K ANALIZI RAPALSKE POGODBE

Rapalska pogodba z dne 12. novembra 1920 je »začasno ukinila mučni jadranski nesporazum«, ki se je začel med Italijo in kraljevino SHS med prvo svetovno vojno in se močno zaostрил po razpadu Avstroogrske. Tako je zapisano v »Italijansko-jugoslovanskih tezah za zgodovinske tekste«, ki jih je izdelala mešana komisija v desetletju 1960—1970.¹ Pogodbo je treba nedvomno vključiti v tisto poglavje zgodovine italijanske zunanje politike in diplomacije, ki se začne s pogajanjem, ki so pripeljala do znanega londonskega pakta (njeni znanilci ali predhodniki so le nekateri dejavniki dotedanje italijanske jadranske politike). Vendar pa smo je ugotovitvijo označili le okvir dogodka, ne pa tudi njegove vsebine, ki jo je pronicljivo opisal že F. Chabod v naslednjih stavkih: »Spomladi leta 1915 se je v zgodovini Italije izpolnilo nekaj novega... Italija je lahko začela tedaj kot velesila izbirati lastno pot.«² Ta dogodek pa je tudi posebnega pomena, nadaljuje Chabod, zaradi D'Annuzijevega vojaškega napada na Reko, ki je dokaz za to, da so bili »jadranski problem in vprašanja zunanje politike elementi, ki bi lahko globoko prizadeli notranji red življenja države.«³ Tradicionalno razmerje med italijansko zunanjo in notranjo politiko je bilo tedaj videti v Italiji tik pred razsulom.

Podoben premislek je bil podlaga za razlago razporeditve v državi SHS, ki je doživela svojo prvo zunanjepolitično preizkušnjo, in je prav tako občutila notranjo napetost. V zgoraj omenjenih »tezah« je namreč zapisano, da so »stranke beograjske vladne koncentracije poskušale kar najhitreje rešiti vprašanje meje, da bi se znebile težkega bremena.«⁴ Treba se je bilo čim prej spopasti z naraščajočimi nacionalnimi in družbenimi konflikti, ki so slabili položaj države, kakor so politični in družbeni konflikti, oteževali položaj Italije. Vse kaže,

¹ Le tesi italo-jugoslave per i testi di storia v *Cultura e scuola*, X, št. 37, Roma, jan.—marec 1971. Opozarjamo na lepo napisane strani G. Spinija o tem dejanju demokratske in historiografske solidarnosti, prim. v *Jugoslavia oggi. Quaderni di Mondo operaio* Roma 1965, str. 82—88.

² F. Chabod, *Considerazioni sulla politica estera dell'Italia dal 1870 al 1952* v *Več avtorjev, Orientamenti per la storia d'Italia nel Risorgimento*, Bari, 1952, str. 49.

³ F. Chabod, *L'Italia contemporanea*, Torino, 1961, str. 25.

⁴ Le tesi..., cit., str. 123—124. G. Spini se spominja, nav. d., str. 87: »Priznam, da sem med potekom našega dela z Jugoslovani spoznal reči, ki jih dotlej nisem vedel... Npr. to, da je bil jugoslovanski umik, ki mu je Sforza pripisoval svoj velik uspeh pri rapalski pogodbi, hkrati posledica pritiska italijanske diplomacije in strahu jugoslovanskih voditeljev pred jugoslovanskimi komunisti, tako da so le-ti raje popustili Italiji, da bi le imeli proste roke za uničenje svojih rdečih sonarodnjakov.«

da so na spremembo italijansko-jugoslovanskih odnosov bolj vplivale notranje razmere v obeh državah in manj spremenjeni mednarodni odnosi, posebej še izguba politične moči, ki jo je utrpela jugoslovanska država zaradi izida koroškega plebiscita in zaradi poraza ameriškega predsednika Wilsona na volitvah.

Metoda neposrednih pogajanj je bila ena najvažnejših točk v politični liniji, ki so jo predlagali demokrati (spomnimo se samo dogodkov, ki so pripeljali do Mirnskega sporazuma spomladi 1918.), zato je vsekakor pomembno dejstvo nova usmeritev h giblivosti stališč do različnih vidikov jadranskega vprašanja in odnosov z Jugoslavijo, ki jo je vpeljala Nittijeva vlada. Spomnimo se samo, koliko truda je veljalo uvajanje ideje takega soočenja in kako je potekala prva diplomacija vladavine »ancien régime«, čeprav ne smemo pozabiti, da se je diplomatska seja 15. maja 1919, ki je bila zamišljena tako, da bi vsaka stran zasedala v svojem prostoru, Američani pa bi kot posredniki med obema... mrzlično tekali iz ene sobe v drugo... toda ne Trumbić ne Orlando nista popustila pri osrednjih točkah. Italijani so se očitno udeležili pogajanj samo zato, da bi lahko s pomočjo Američanov pritiskali na Jugoslovane.⁵ To je bila seveda diplomacija vladavine »ancier régime«, čeprav ne smemo pozabiti, da se je ukvarjala z enim najbolj težavnih problemov sodobne zgodovine, namreč z razmerjem med idejo narodnosti in idejo politične moči v trenutku, ko še nista bila docela razvita temeljna pomembnost in potencialni naboj vprašanja narodnih manjšin.

Novo smer je brez predsodkov, zlasti pa z večjo parlamentarno močjo uvajal Giolitti. Znano je, da je bil Giolittijev prihod na oblast znamenje konca polemike med neutralisti in intervencionisti (bil je znan po tem, da se niti malo ni menil za klavzule londonskega pakta). »Čeprav bo do zbližanja med Giolittijem in desnico prišlo na območju zunanje politike,« tako piše V. Vallauri, »bo desnica... menila, da bi bilo, če bo danuncijska zasedba Reke še dolgo trajala... pametno zahtevati aplikacijo pakta... Politike v tej smeri pa Nitti ne more voditi.«⁶ Vendar pa se je Giolitti pretvarjal, da soglaša s to usmeritvijo in ni odkrito pokazal, kaj misli.⁷ Pač pa je leto kasneje v svojih spominih zapisal, da je tako ravnal zato, ker je hotel pokazati, da se ne namerava predstaviti Jugoslovanom kot nadaljevalec prejšnjih pogajanj.⁸ Takega ravnanja ne gre povezoovati toliko z njegovimi idealnimi političnimi merili, kolikor z njegovim izrazitim empirizmom, zato Giolittija tudi ni mogoče videti kot »izvrševalca oporoke po vojni nastalih dolgov.«⁹ Zunanjo politiko zadnjega Giolittijevega ministra so razlagalci vedno videli v optiki nacionalistične razprave in nemara niso dovolj poudarili, da je sam (tudi že pred vojno) razumel nacionalno ravnovesje kot te-

⁵ I. Lederer, *La Jugoslavia dalla Conferenza della pace al Trattato di Rapallo*, Milano, 1966 (I. ameriška izdaja 1963), str. 243—244.

⁶ C. Vallauri, *Il ritorno al potere di Giolitti nel 1920* v *Storia e politica*, I, št. 4 in II, št. 2, Milano 1962—63, str. 620, ki citira tudi pričevanje F. Turatija in A. Culi-schioffove, *Carteggio*, vol. IV, Torino 1953, str. 348. Prim. tudi L. Federzoni, *Presagi alla nazione*, Roma, 1925, str. 180.

⁷ Tako v intervjuju v »*Tribuni*« z dne 28. maja 1920, kot v govoru v zbornici ob predstavitvi njegovega ministrstva (C. Vallauri, nav. d. str. 622 in str. 68).

⁸ G. Giolitti, *Memorie della mia vita*, Milano, 1945, str. 571.

⁹ Tako pravi E. Ragionieri v *Storia d'Italia*, IV, 3, *Dall'unita a oggi*, Torino, 1976, str. 2096, podobno M. Pacor, *Italia e Balcani*, Milano, 1968, str. 68.

melj notranje italijanske stabilnosti, ki je bila potrebna prenove. Giovanni Amendola je 2. oktobra 1920. zaupal: »Danes sem srečal Giolittija... Rekel mi je, da je po njegovem mnenju treba zadevo jadranskega miru čimprej zaključiti, ker zbuja sedanje negotovo stanje v inozemstvu veliko nezaupanja... Ne zanima ga, kaj misli opozicija.«¹⁰ Zapisal pa je, da je verjel v skupni interes obeh narodov, da »vzpostavita in ohranita prijateljske odnose«.¹¹ Vendar je znal dobro oceniti trenutek (sporazumi z Lloydom Georgem in z Millerandom o »evropskem premirju«) in razumno uporabiti možnosti, ki jih je le-ta ponujal; zlasti povečano naklonjenost Francije do Italije spriči uvajanja nemške in habsburške politike vzdrževanja nemira.¹²

Vse to je omogočalo Giolittiju, da je zahteval več, kot je — brez uspeha — terjal Nitti, se pravi mejo na Snežniku. Nemara smemo iz tega sklepati, da mu ni šlo toliko za bahavo uveljavljanje ozemeljskih zahtev, kolikor za uspeh pred nacionalističnim javnim mnenjem in za slabljenje opozicije.¹³ O tem priča Sforzov telegram Giolittiju dne 1. septembra 1920.: »Ni dvoma, da je (Snežnik) vojaško potreben. Bolj važno pa je, da je to ime prodrlo v javno mnenje. Rešitev s Snežnikom bi bila dobra rešitev. Če že, popustite raje druge.«¹⁴

Vallauri ima prav, ko pravi, da »pomeni izbor Sforza (za zunanjega ministra) ... zlasti poskus premagati razmejivne težave, da bi lahko usmerili vse moči dežele v notranjo prenovo«.¹⁵ Sforza je bil znan po tem, da je imel odlične odnose s srbskimi politiki in da je bil usmerjen k politiki sporazumevanja z Jugoslovani, pri čemer so bili njegovi predlogi skoraj poročstvo. Bil pa je človek, v katerega kulturni fiziognomiji se je jasno odražal vpliv Mazzinija in risorgimenta, ki se je odkrito skliceval na terjatve demokratičnega intervencionizma, jadranskega ravnovesja in pomirjenja ter na zahteve narodnostne politike, in se je imel za predstavnika nove smeri v italijanski politiki. Prav zaradi teh lastnosti ga je Nitti povišal v senatorja in podsekretarja v zunanji politiki, čeprav mu ni mogel dati resnične vloge.¹⁶ Vendar Sforza te vloge ni samo privzel, marveč se je z njo tudi nemudoma poistovetil. Tako je 15. 6. 1920., ko je dobil ponudbo, da bi postal minister, zabeležil v svoj dnevnik pogovor z Giolittijem: »Če delite Tittonijevo mnenje, da je treba jadransko vprašanje rešiti, vas opozarjam, da ga nameravam šele ustvariti.« Giolitti je odgovoril: »Še bolje, če boste le mogli.«¹⁷ Ob odprtju kongresa združenj Zveze narodov v Milanu 12. oktobra 1920., je svojo misel pojasnil takole: »V prejšnjem stoletju smo bili mi zastavonoše teorije nacionalnosti... Če bodo jutri nekatere bogate države... ne zavedajoč se, koliko je njihovo blagostanje povezano z blagostanjem vseh, ... poskušale ustvariti kasto v razmerju do drugih držav, ki naj bi bile proletarske, Zveza

¹⁰ L. Albertini, *Epistolario*, vol. III, Milano, 1968, str. 1430.

¹¹ G. Giolitti, *Memorie...* itd., cit., str. 571.

¹² Prim. G. Paresce, *Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1929*, Firenze, 1935, str. 180.

¹³ Tako tudi I. Lederer, nav. d., str. 350—351.

¹⁴ Dalle carte di G. Giolitti. *Quarant'anni di politica italiana*, vol. III., Milano, 1962, str. 283.

¹⁵ C. Vallauri, nav. d., str. 68.

¹⁶ M. G. Melchioni, *La politica estera di C. Sforza nel 1919—21* v *Rivista di studi politici internazionali*, XXXVI, št. 4, Firenze, okt. 1969, str. 541—554.

¹⁷ C. Sforza, *Dalle pagine del diario. Il periodo prefascista* v *Nuova Antologia*, vol. 501—502, Roma, 1967—68, str. 53.

narodov ne bo več varna.«¹⁸ Več kot dvajset let kasneje (njegov spomin je verjetno sčasoma pomešal to misel z bolj utopičnimi) je razložil, da je »bila tista pogodba v mojem duhu komaj prvi del daljše in bolj obsežne zamisli, ki bi se kasneje dopolnila ne le s Trstom in Reko, svobodnima pristaniščema za ustrezno zaledje, marveč z vse bolj zaupnimi dogovori med narodoma, katerih proizvodnja se dopolnjuje bolje kot pri vseh drugih narodih Evrope, dogovori, ki bi jih slednjič nujno moral kronati pristop jugoslovanske Bolgarije h kakršnikoli obliki federacije s Srbi, Hrvati in Slovenci, kar bi edino omogočilo deprovincializacijo teh nadarjenih narodov, ... da bi na ta način dobili dragocena okna proti trem morjem.«¹⁹

Mislil je tudi, in tega ni prikrival, da bo prinesel razvoj nacionalne politike njegovi deželi številne resnične prednosti. V zvezi s tem je 20. avgusta 1920 zapisal naslednje: »Dopoldne z Giolittijem ... Balkan mora postati naša prava kolonija, ki pa jo bomo obravnavali kot enakopravno. Giolitti je bil včeraj prevzet, danes pa očaran.«²⁰

Vse to pomeni, da ima prav Melchionnijeva, ko poudarja »evropsko« vsebino Sforzovega projekta: »Izkoristili priložnosti, ki sta jih ustvarila razpad habsburške monarhije in zaton Rusije, in se vključiti v proces reorganizacije podonavsko balkanskega sveta ter z vzajemno podporo proti nadaljnemu neodvrnljivemu nemškemu pritisku ustvariti novo mednarodno silo Italije.«²¹ Sforzova smer, ki jo je sprejel Giolitti, postane očitna z naslednjimi dejstvi: »Sporazum z Ankaro za spraznitev Adalije; sporazum z vlado v Tirani ... italijansko-jugoslovanska pogodba ... Pripravljenost priznati v vsej njihovi pristnosti nove sile, ki so se vzdignile iz ravsula Avstro-Ogrske in otomanskega cesarstva, pripravljenost ustvariti okoliščine za koristno sodelovanje ... Odločitev o opustitvi ideje o mandatu za Albanijo je ustrezala novim interesom Italije, ki je morala slednjič pred jugoslovansko državo dati prednost ... širšemu in močnejšemu organizmu.«²²

V teh načrtih Giolittija in Sforza najdemo razlago diplomatskega mehanizma, s katerim je italijanska vlada ugodno rešila sporno vprašanje, to je izmienična uporaba pritiska in prepričevanja pri pogovorih z državo SHS. »Jugoslovansko-italijanske teze« omenjajo »pogajanja za razdelitev avstroogrške trgovske mornarice, diplomatsko podporo Avstrijcem in Romunom, D'Annunzijeve stike s hrvaškimi separatisti« kot osnovo in orodje pritiska.²³ V Sforzovem dnevniku je na kratko opisano srečanje s Trumbičem z dne 17. julija 1920: »Brez okolišenja mu povem, da se bom pogajal velikodušno, ker želim, da bi postali zaupni zavezniki; če pa z njegove strani ne bo razumevanja, bom naredil enostranski

¹⁸ C. Sforza, *La pace adriatica. Discorsi pronunciati*, Roma, 1921; Sforza nadaljuje s citiranjem pesnika Giustija in njegove prerokbe prijateljstva med Italijani in Hrvati. Prav tak koncept ima C. Sforza v *Pensiero e azione di una politica estera italiana*, Bari, 1924, str. 8.

¹⁹ Uvod v delu Sator, *La Venezia Giulia*, Roma 1945, str. 10.

²⁰ C. Sforza, *Dalle pagine del diario ...*, cit., str. 59.

²¹ M. G. Melchionni, cit., str. 549.

²² Prav tam, str. 552—555.

²³ *Le Tesi ...*, str. 128—129. V zvezi z razdelitvijo po tonaži pravi Lederer, bi »na 797 000 ton dobila Jugoslavija 117 000 ... Položaj ni bil tako rožnat, kot je bil predviden v Trumbič-Crespjevem obrazcu, in to zlasti zaradi menjave lastništva ... ter velikih italijanskih nakupov pomorskih akcij.« (Nav. d., str. 341).

mir, določil prave meje Italije in obdržal Šibenik kot zalog... Otrpnil je med veseljem in strahom.«²⁴ Toda ti dejavniki med pogajanjmi niso bili bistveni, marveč le posredno nakazani.²⁵ Dvogovor z Beogradom je bil v celoti podprt; s premišljeno diplomatsko akcijo, se pravi z organiziranim sistemom pritiska, ki je vključeval tudi Prago (kjer je bil Sforzu naklonjen predsednik sveta Vlastimil Tuszar),²⁶ vendar je potekal pretežno prek Londona in Pariza, dveh močnih oporišč, ki ju je vnaprej pripravil Giolitti. Ta Giolittijeva akcija je znana in dokumentirana, zato lahko tu navedemo samo brzojavko, ki jo je dne 31. oktobra — tik pred pogajanjmi — poslal ambasadorjema v teh dveh prestolnicah: »Zanašam se na visoko avtoriteto V. E., da bo z vso resnostjo predložil vaši vladi, da bi z njenim takojšnjim in učinkovitim pritiskom na Beograd veliko pripomogla ne le k odstranitvi vzrokov za zaskrbljenost v Evropi, marveč tudi k razpršitvi... sledov nesporazumov, ki so vznemirili italijansko javno mnenje.«²⁷ Čeprav nejasna, je zanimiva Sforzova trditev, da ni skušal spodbujati vmešavanja in pritiskov drugih sil na državo SHS: »Po več letih nepremišljenega fašističnega obrekovanja Francije in Velike Britanije sem dolžan povedati, da sta obe vladi poskušali pokazati Beogradu, da bi bil odpor Jugoslavije do mojih sprejemljivih predlogov slabo sprejet, in da sta to storili na lastno pobudo, ne da bi od njihju kaj takega zahteval.«²⁸ Dve leti kasneje pa je priznal, kako je bilo »naše najmočnejše orožje, da sta prišli prijateljski vladi do prepričanja, da je nastopil čas naše zmernosti in stanovitnosti.«²⁹ Angleško-francoski pritiski na Beograd so se ponavljali in krepili; naj navedemo izjavo, ki je v tem pogledu zelo značilna in nazorna: »Tik pred odhodom Simplon ekspresa iz Beograda je diplomatski predstavnik Francije... stopil na vlak, da bi razložil Trumbiću, kako zelo je potrebno, da se Jugoslovani sporazumejo s Sforzom... (in da) Francozi podpirajo italijanske zahteve... Ko je vlak odpeljal, je Trumbić o

²⁴ C. Sforza, *Dalle pagine del diario...*, cit. str. 58; Prim. o tem pogovoru tudi C. Sforza, *Jugoslavia. Storia e ricordi*, Milano-Roma, 1948, str. 159—160.

²⁵ S tem je nekoliko prekoračil meje zanimivega »posredovanja«, ki ga je domnevno izvajal na lastno pobudo, čeprav je dobil splošno podporo vlade, ki mu jo je poskušal posredovati finančnik G. Volpi, ki je že dlje časa deloval v balkanskem okolju. Baje je predlagal kompromis, po katerem naj bi »Italija dobila od Jugoslavije linijo Snežnik, vendar le v zakup za 99 let« in Sforza mu je odgovoril, da »naj se vzame v zakup kakšna poslovna ugodnost, ne pa domovinska meja«. (C. Sforza, *Jugoslavia...*, cit., str. 167). Prim. še S. Romano, »G. Volpi«, Milano, 1979, str. 70—71, ki brani Volpijevo »umirjenost«, ...ki jo diktira... »starosvetni trgovski občutek za mero,« in I. Ledererja, cit., str. 343, ki omenja neobjavljen Trumbićev govor o pobudi, v kateri pa ni omenjen zakup, ki mu očitno tudi v Beogradu niso dajali teže. Vendar ni bilo prvič, da so se v jadranskih pogajanjih, kljub ozračju politične posvečenosti, dotaknili tudi takih tehničnih vprašanj; prim. še A. Tamaro v »Politica«, 30. 11. 1920.

²⁶ C. Sforza, *Dalle pagine del diario...*, cit., 2. 8. 1920, str. 59; M. G. Melchionni, nav. d., str. 558.

²⁷ C. Sforza, *Pensiero e azione...*, str. 132—133. Za pričanje o teh pritiskih navaja M. G. Melchionnija, nav. d., str. 562 spomine francoskega poslanika: F. Charles-Roux, *Une grande ambassade à Rome*, Paris, 1961, str. 136—137.

²⁸ C. Sforza, *L'Italia del 1914 al 1944 quale io la vidi*, Roma, 1945, str. 96; tudi v *Jugoslavia...*, cit., str. 170—171, je objavljeno Sforzovo pismo Churchillu z dne 12. 3. 1945, v katerem piše: »Ko me je lord Curzon še pred rapalskimi pogajanjmi vprašal, če želim, da bi britanska vlada pritislila na Beograd, sem mu odgovoril... da ne želim pritiskov.«

²⁹ C. Sforza, *Jugoslavia...*, cit., str. 166.

tem pogovoru obvestil Vesniča in ta mu je povedal, da mu je prav to jutro angleški poslanik... prebral brzojavko iz Londona s podobno vsebino.«³⁰

Hkrati z diplomatsko akcijo sta Giolitti in Sforza vodila vzporedno politično akcijo za organizacijo notranjega soglasja k njenemu načrtu o sporazumu, ki je bil kljub vsemu le kompromis za večji del italijanskega javnega mnenja. Opozicija je podpirala nacionaliste in »salandrovce« in je bila prisotna v industrijskem svetu in v oboroženih silah. Renzo De Felice zatrjuje, da je »v tretji dekadi oktobra za trenutek kazalo, da se bodo njene spletke posrečile. Dne 24. oktobra so bili vsi prefekti jadranske obale... opozorjeni na nevarnost izkrcanja reških legionarjev.«³¹ Sicer pa ta opozicija v svoji celoti ni bila resnična institucionalna nevarnost. Sidney Sonnino, podpisnik in velik zagovornik londonskega pakta, se je omejil na izjavo o zavrnitvi in je Sforzu dejal: »Dobra politika ni v tem, da čim hitreje rešite in končate vsa težavna vprašanja... ,marveč je treba doseči dobre rešitve in včasih pustiti vprašanja raje nerešena... kot da bi popustili... Docela brezumno pa je, če si utvarjate, da boste s koncesijami... kdajkoli prišli do pravega in trajnega sporazuma... Jugoslavija je združena samo zato, ker je v očitnem in ostrem nesoglasju z Italijo.« To je bila teza o Jugoslaviji kot o novem »zgodovinskem sovražniku« Italije in nanjo je Sforza z diplomatsko dvoumnostjo odgovoril tako, da je bilo mogoče nemoteno zaključiti pogovor: »Priznam. Nemara bomo pa lahko prav s sporazumom in z mirom dosegli, da bo Jugoslavija razpadla.«³² V tem času je za odnose med večino in opozicijo postal pomembna osebnost Benito Mussolini, ki tedaj sicer ni bil odločujoča oseba italijanske politike, vendar bi mogel predstavljati važno oporo za rušitveno ali celo vstajniško akcijo D'Annunzijevih pristašev. Na sestanku fašističnega »Consiglio nazionale dei Fasci di combattimento« v Milanu 10. oktobra je Mussolini predstavil dnevni red, s katerim je »če bi prišlo do krivičnih odpovedi«, obrambo deželnih meja zaupal »Gabrielu D'Annunziju, Millu, njunim četam in fašistom vse Italije.«³³

V razlagi vprašanja, zakaj je bodoči 'duce' sprejel rapalsko pogodbo, je pogosto govoril o izrecnem podkupovanju, ki naj bi ga opravil Giolitti, vendar je 'škandalski' vidik vprašanja tu drugotnega pomena.³⁴ Giolitti je zmeraj vodil politiko, po kateri je prevzemal od opozicije vse, kar se mu je zdelo uporabno (Sforza se je v tem smislu pogovoril z Mussolinijem in naletel pri njem na veliko razumevanja),³⁵ in po besedah G. Rumija je bil Mussolini v zunanji politiki kompromisar, ker je »brez predsodkov zavestno sprejel novi položaj, ki je nastal po

³⁰ I. Lederer, cit., str. 350.

³¹ R. De Felice, *Mussolini il rivoluzionario*, Torino, 1965, str. 637.

³² S. Sonnino, *Diario 1916—1922*, Bari, 1972, str. 359, 23. 8. 1920. Glej tudi Sforzino inačico v *Dalle pagine del diario...*, cit., str. 59, ki temu ne ugovarja, marveč obtožuje Sonnina »dalmatomanije«, kakor je to označil Salvemini.

³³ R. De Felice, *Mussolini il rivoluzionario*, cit., p. 635.

³⁴ Trditev izhaja od A. Tasca, *Nascita e avvento del fascismo*, Firenze, 1950, str. 191, št. 7; za pričanja v tej zvezi prim. še L. Salvatorelli, *Il fascismo nella politica internazionale*, Modena, 1946, str. 56; N. Valeri, *La marcia su Roma*, v *Fascismo e anti-fascismo. Lezioni e testimonianze*, Milano, 1962, str. 110; E. Di Nolfo, *Mussolini e la politica estera italiana (1919—1933)*, Padova, 1960, str. 22.

³⁵ Pogovor je potekal 16. okt.: »Prepričan je v ustreznost moje rešitve jadranskega vprašanja, taka vizija prihodnosti mu je celo zelo všeč; njegovi redki, nedosledni zadržki se mi zdijo samo prevejanost,« prim. v G. Rumi, *Alle origini della politica estera fascista*, Bari, 1968, str. 101.

vojni.«³⁶ Ta Mussolinijev preobrat ni nepomemben za dogodke, ki so mu prinesli politični uspeh, in je razumljiva posledica njegovega ravnanja, povezanega z Rapallom, oziroma cena zanj.

Tako je italijanska delegacija v Rapallu, ki je nastopala pod pokroviteljstvom politično okrepljene vlade in s pozicije popolne prevlade na mednarodni diplomatski ravni, z lahkoto pobrala sadove politike, ki jo lahko označimo kot politiko »palice in korenčka«. 8. novembra je Sforza takole poročal Giolittiju: »Potem je govoril Bonomi in poudaril obrambni značaj vzhodne meje, kakršno smo zahtevali... Obzirno, vendar jasno je namigoval na notranji in zunanji položaj, ki terja in omogoča rešitev problema z naše strani, če bi prišlo do neuspeha, pa pogajanja. Na Jugoslovane je očitno naredil velik vtis.«³⁷ Dobra tri leta kasneje je Sforza opisal Giolittiju ozračje pogajanja: »Jugoslovani so bili v Rapallu že na robu obupa; Vesniću so grozili s smrtjo; trepetal je, bil je bolan... S soglasjem sosedov smo spremenili v Italijane pol milijona Jugoslovanov in dosegli posebne privilegije za nekaj tisoč Italijanov, ki so ostali v Dalmaciji. Vesnić in njegovi sodelavci so od mene ostro zahtevali, naj dam določena kulturna poroštva za Slované v Italiji. Odločno sem odklonil. Dejal sem, da nove države morejo in morajo dajati poroštva, tako velika sila kot je Italija, pa jamči že s svojo civilizacijo in strpnostjo. (Kako zelo sem se motil! Vendar je bila to srečna zmeta).«³⁸

Tudi drugi številni spomini Carla Sforza na te čase so polni vznesenih opazk. Tako je zapisal v svoj dnevnik: »Zvečer... sem zadržal Trumbića. Rekel sem mu, da lahko njihova upornost pahne njegovo deželo v propad. ,Albanija, Madžarska, Črna gora, Habsburg — vse lahko postane orožje zoper vas. Italija pa je varna. Bi radi zaradi Snežnika, kjer ni žive duše, zapravili italijansko-slovenske perspektive? Nikar! Vi ste pogumni na bojišču, a strahopetni v političnih odločitvah. Mar ne tvegam jaz svoje popularnosti in nemara tudi življenja, da bi služil Italiji? Vi pa ste strahopetci.« Trumbić ni odgovoril. Pretresen mi je stisnil roko in odšel s solzami v očeh. Mislim, da je razumel in da sem zmagal.«³⁹ Dvajset let kasneje je v spominih na Rapallo priznal: »Dobro sem vedel, da je Italija v Rapallu zlorabila zmago. Giolitti pa je šel še dlje, ko mi je rekel: ,To je terna pri loteriji.«⁴⁰ M. G. Melchionnija je kasneje našla besedilo, prepisano z magnetofonskega traku, ki so ga posneli 10. novembra v vili Spinola v Rapallu. Trumbić je ob tej priložnosti baje rekel: »Zapomnili si bomo, da se je vojna začela s sovražnim ultimatom Srbiji in da se končuje z ultimatom zaveznika Srbije.«⁴¹ To je mozaik pričevanj, ki jih je mogoče oceniti in razumeti

³⁶ G. Rumi, nav. d., str. 80—81.

³⁷ Dalle carte di G. Giolitti..., cit., vol. III, str. 289.

³⁸ Prav tam, str. 397.

³⁹ C. Sforza, Dalle pagine del diario..., cit., str. 60—61, 9. 11. 1920. Po nekem Trumbićevem zapisku je Sforza rekel drugače: »Pri svojem edinem sinu vam prisežem: če bi prišel domov brez Snežnika... ne bi ostal živ niti ure več«, (v I. Lederer, nav. d., str. 352). Manj je verjetno, kar je Sforza zatrjeval 1944., da je namreč rekel tudi, da »bomo čez dvajset let morali skupaj braniti pred neizogibno nemško agresijo mi Trst in Pulo in vi Zagreb in Ljubljano« (prim. C. Sforza, L'Italia del 1914 al 1944..., cit., str. 168).

⁴⁰ C. Sforza, L'Italia e la pace europea v Politica estera, I, št. 6, Salerno, 1944, str. 6.

⁴¹ M. G. Melchionni, nav. d., str. 564; ta izpad ocenjuje a. kot »zanesen in napihnjen«.

na različne načine. Vendar pa vsa potrjujejo podatek, da pogodba za jugoslovansko delegacijo, ki skorajda ni imela nobene možnosti, ni pomenila nič drugega kot težko mednarodno obveznost, ki ni imela nič skupnega z moralno politično perspektivo, v katero jo je skušal uvrstiti Sforza.

Kako je torej mogel Sforza znova in znova zatrjevati, da pri teh pogajanjih niso uporabili nasilja? To si nemara lahko pojasnimo z naslednjim stavkom iz njegovih spominov, ko je menda rekel: »Bodite prepričani, da kljub svoji vojaški premoči ne bomo uporabili ne pritiska ne sile; če se ne boste sporazumeli, ... bom enostransko naznanil svetu, kje so naše meje. ... Noben sestanek po prvi vojni ni bil bolj ljubezniv in pošten.«⁴² Izključitev nasilja se torej nanaša samo na možnost vojaške akcije takega tipa, kakršne so tedaj uprizarjale druge velesile, akcije, ki bi prišla v poštev kvečjemu za obrambne namene, saj je italijanska vojska, v posmeh Rapallu, že zasedla sporna ozemlja.

Uporno Sforzovo poudarjanje ozračja sproščenosti pri pogajanjih si lahko razložimo tudi z njegovo željo, da bi poudaril pomembnost popolnoma politične vsebine pogodbe, se pravi pomiritev dveh narodov ob Jadranu in uvedbo novega tipa italijanske prisotnosti v balkansko podonavskem svetu. Pogosto pozabljam na »antihabsburško konvencijo«, ki je bila podpisana skupaj s to pogodbo in katere sedmi člen »vzpostavlja zvezo s češkoslovaško-jugoslovanskim sporazumom z dne 14. avgusta in vključuje Italijo, ne da bi jo obvezoval, v kompleks sedanjih in prihodnjih sporazumov med novimi narodi.«⁴³ Ko je vlada predstavila parlamentu načrt zakona za odobritev pogodbe, je osvetlila tudi njegovo osnovno sporočilo, češ da med drugim »potrjuje propad avstro-ogrsko monarhije, iz katerega poganjajo obetavne mladike — nove nacionalne države, ki jih pozdravljamo z globoko simpatijo ... katere namen je pripraviti plodno polje za zaupno sodelovanje med narodoma.«⁴⁴

Že štiri leta kasneje, ko je Sforza objavil besedila o svojem imenovanju za zunanjega ministra, je priznal, da so sprejeli »politični duh prijateljstva« v parlamentarni razpravi samo Salvemini in Treves ter z druge veje zbornice senator Ruffini, medtem ko so drugi govorniki priznali, da pristajajo na pogodbo zlasti zaradi trenutne potrebe ... in da se ne odpovedujejo iredentističnemu duhu.«⁴⁵ Vsebinsko najbolj bogat je bil govor Salveminija, ki je bil dolga leta najbolj vnet pristaš demokratičnega intervencionizma. Takole pravi: »Metoda za doseg miru je bila v tem primeru prav toliko pomembna kot mir ... v zvezi s tem mirom sta si še vedno navzkriž ... nacionalistična in demokratična duša.«⁴⁶ Salvemini dotlej še ni nikoli kazal tako vročega odobravanja za nobeno Giolittijevo politično pobudo, zato se je s to pohvalo zapletel v protislovje, ko je po besedah M. L. Salvadorija »mirovno omizje v celoti priznalo socialistično analizo imperialističnih nasprotij.«⁴⁷ Tudi socialist Treves ni pozabil poudariti vloge volje

⁴² C. Sforza, *Pensiero e azione* ... , cit.

⁴³ M. G. Melchionni, nav. d., str. 559.

⁴⁴ C. Sforza, *Pensiero e azione* ... , cit., str. 180.

⁴⁵ Prav tam, str. 181.

⁴⁶ G. Salvemini, *Dalla guerra mondiale alla dittatura*, (Opere, III, 2), Milano, 1964, str. 635—636 in 637 i. sl.

⁴⁷ M. L. Salvadori, »G. Salvemini«, Torino, 1936, str. 118; za natančno analizo teh nasprotij je treba opozoriti na G. Tofanija, ki je nenehno prekinjal Salveminijev parlamentarni poseg (»Dalla guerra mondiale ...«, cit., str. 642—643); to je bil industrialcec iz Ascoli Picena in je zastopal nekatere sovražno razpložene industrialce do rapalske rešitve.

proletariata, ko je v obeh deželah odločno zahteval mir; menil je, da sme govoriti o »prvi povojni pogodbi, ki nekako zanika vojno, ker z dejanjem dokazuje, da so v svobodnem dogovarjanju . . . rešljiva in sprejemljiva tudi najtežja ozemeljska vprašanja.«⁴⁸

Naj jih že sodimo kakorkoli, to so bile splošne ocene, ki pa so naletele večinoma na nerazumevanje ali celo na prejudicirano zavrnitev. Parlamentarna razprava se je osredotočila na omenjena vprašanja, na etnične manjšine, na strateška vprašanja in na odnose z novo jadransko državo, zato je ostal Sforza skoraj popolnoma osamljen, ko je branil svojo idealno perspektivo, čeprav je to počel zelo sugestivno. (»Že res, da smo dobili vojno . . . vendar le zato, da bomo postali nekakšna nova Avstrija na obalah Jadrana.«) Krivična rešitev problema manjšin, ki so jim odrekli vsakršno ustavno poroštvo, je bila v nebo vpijoča, zato je sam Salvemini predložil dopolnilno resolucijo, kakršne so predložili tudi socialisti in drugi.⁴⁹ Nekateri, kot npr. poslanec Luigi Luzzati, so odklonili, da bi zavzeli stališče. (»Nisem vedel, da se želijo Francozi, živeči v Valle D'Aosta, priključiti svoji domovini.«) Ni pa se mogla izogniti izjavi vlada, da ne bi že na začetku postavila na laž svoje linije odprtosti do jugoslovanske države. Vendar je bilo to vprašanje za vlado načelne narave, že vnaprej postavljeno in rešeno, povezano s potegovanjem za *status* »velesile«, ki ni bil več vprašljiv in ki si ga je Italija formalno pridobila na mirovni konferenci. Zaradi večje jasnosti bomo uporabili opis nekega francoskega učenjaka: ko je »mirovna konferenca načela vprašanje zaščite manjšin . . . velesile niso verjele, da bodo morale sprejeti splošitev načel, ki so jih nameravale vsiliti najmanj pomembnim državam. To pojasnjuje dejstvo, da Italija ni podpisala nobene pogodbe za zaščito manjšin, ki jih je priključila.«⁵⁰ To je najbolj dosledna točka v praksi italijanskih vlad v tem obdobju. Minister Tittoni je 27. oktobra 1919 v parlamentu izjavil naslednje: »Italija kot velesila ni v nikakršni obliki obvezna izpolnjevati teh pogojev (o ravnanju z manjšinami) . . . Prebivalstvo mora vedeti, da nam je vsaka misel na pritisk ali raznarodovanje tuja.« Na pomanjkljivosti Rapalla je torej Giolitti odgovoril z izjavo o dobrih namerah, ne da bi uradno prevzel kakršnokoli obveznost: »Italija je celo tujcem zmeraj dajala vso svobodo. Jasno je, da je bomo dali še več tistim, ki bodo postali italijanski državljani.«⁵¹ Sforza ni mogel iti dlje s svojimi zagotovili o dobrih namenih, pa je vendarle znal razviti to temo še s perspektivami, ki so ustrezale tradiciji italijanske demokratične misli glede odnosov med Italijani in Slovani na Jadranu, ki sta jih razvila Valussi in Tommaseo, in sicer z navodili za usklajitev priznanih načel nedotakljivosti popolne suverenosti in z zahtevami po priznanju naravnih pravic novih prebivalcev na severovzhodu Italije. Sforza je v senatu povedal naslednje: »Kar zadeva naše nove obmejne pokrajine ne smeta ne Italija ne SHS pozabiti, da gre za ozemlja, ki so pripadala skupnemu avstro-ogrskemu telesu, in so torej namenjena za vzpostavitev medsebojnih vezi za

⁴⁸ C. Sforza, *Pensiero e azione* . . . , cit., str. 181—182.

⁴⁹ Lahko jih dobimo tudi pri F. Salata, *Per le nuove provincie e per l'Italia*, Roma, 1922, str. 253 i. sl.

⁵⁰ P. Jaquin, *La question des minorités entre l'Italie et la Yougoslavie*, Roma, 1922, str. 253 i. sl.

⁵¹ G. Giolitti, *Discorsi parlamentari*, vol. IV., Roma, 1956, str. 1803. Slednjič je sprejel resolucijo z naslednjo vsebino: »Zbornica . . . je prepričana, da bo etnična manjšina . . . dobila pooblastila itd. . . .«

obče, ne le ekonomske, marveč tudi politične koristi.«⁵² Dnevniku *Il Messaggero* pa je pojasnil, da je »Italijanom, ki bodo ostali v sosednji državi, in Slovanom, ki bodo postali italijanski državljani, zaupana plemenita naloga: pripomoči k moralni in ekonomski zaupljivosti med obema narodoma.«⁵³ Čeprav je misel zaradi pomanjkanja institucionalne podlage utopična, jo smemo razumeti kot predhodnico teorije funkcije meje, ki je bila razvita več desetletij kasneje. Po drugi svetovni vojni je Sforza to misel povzel in zapisal: »Priznam, da sem se obotavljal vključiti v naše zahteve Zadar... Zadar bi lahko nekega dne postal nadnacionalna zveza... takrat sem mislil tako kot zdaj: da bi bile namreč potrebne manjše oaze, ki bi jih uporabili za razbijanje preveč neprepustnih nacionalnih blokov.«⁵⁴ Iredentistom je predočil vlogo, ki jo je imela Avstrija s podpihovanjem lokalističnih nasprotij in nerazumevanja.«⁵⁵

Obravnavava novega položaja Italije na Jadranu in misel nacionalistične opozicije je prišla najbolj do izraza v govoru Luigija Federzonija. V svoji kritiki, v izrazih nezaupanja in obžalovanja je Federzoni izhajal iz koncepcije »močne države«, ki je vsebovala zaničevanje, ne le politično, do vsake drugačne države: »Jugoslavija je bila v takem položaju, da bi vojno vedno dobila; če bi namreč zmagale centralne sile, bi zmagala kot Hrvaška in Slovenija.«

Dalmacijo, »deželo z nedvoumno višjo omiko«, smo odstopili in izbira državljanstva dovoljuje Italijanom z onstran meje kvečjemu to, »da postanejo tuji v lastni domovini.«⁵⁶ Federzoni je eden redkih, ki so opozorili na evropski okvir, v katerem je bila sklenjena pogodba, hkrati pa so odrekli evropsko funkcijo jugoslovanski državi, ki je bila menda v bistvu »imperialistična« in »dvomljive ozemeljske celovitosti.« Iz neskladnosti tega in Sforzovega programa se ni mogel roditi konkreten dialog.

V zbornici je bilo za pogodbo 212 glasov, 40 je bilo vzdržanih (socialistična skupina), 15 jih je bilo proti (4 nacionalistični, 8 desnih liberalcev in 2 socialno demokratična); poslanca Orlando in Salandra se glasovanja nista udeležila. Senat je moral vnaprej odkloniti predlog o suspenzu do jugoslovanske ratifikacije, z upoštevanjem »sedanje absolutne negotovosti glede ureditev, ki jih bo dala novi državi beograjska ustavodajna skupščina.«⁵⁷

Doslej je bilo zbrano le malo neposrednih pričevanj o reakciji italijanskega javnega mnenja na podpis pogodbe in tudi ta ne dodajajo mnogo k temu, kar lahko razberemo iz parlamentarne razprave. Omenimo naj le pričevanja F. Turatija in A. Culischioffove (»Na srečo je poraz odločilno vplival na naše diplo-

⁵² C. Sforza, *Pensiero e azione...*, cit., str. 193.

⁵³ Prav tam, str. 15.

⁵⁴ C. Sforza, *Jugoslavija...*, cit., str. 170. Prav tako je bilo mnenje Bissolattija, prim. A. Riosa, *L'interventismo democratico e la questione adriatica tra l'armistizio e la marcia su Fiume v Storia e politica*, IV, zv. II, Milano, okt. 1965, str. 523.

⁵⁵ Vendar skoraj brez uspeha, če preberemo poseg sen. A. Hortisa in njegove številne zadržke, ko je s težavo sprejel pogodbo: »Drugi so se pogajali s premaganci, mi pa smo imeli pred sabo del premagancev, ki se je pomešal z zmagovalci« (A. Hortis, *Il trattato di Rapallo*, Roma, 1920).

⁵⁶ L. Federzoni, *Presagi alla nazione*, cit., str. 182 i. sl. O parlamentarni aktivnosti F. v zvezi z jadranskim vprašanjem prim. njegovo delo *Il trattato di Rapallo*, Bologna, 1921 s priloženimi dok. Tudi poslanec Colonna di Cesarò je menil, da je »mogoče dvomiti, da bi podpis pogodbe mogel spremeniti in spreobrniti občutke jugoslovanske javnosti do Italije« (G. Paresce, cit., str. 187).

⁵⁷ C. Sforza, *Pensiero e azione...*, cit., str. 188.

mate iz Italije, da se niso skušali sporazumeti z zmagovitima zaveznikoma») in L. Albertinija (»K politiki popuščanja me je najbolj silil general Cadorna, ... ki je menil, da posest Dalmacije z vojaškega stališča ni potrebna in da je celo nevarena«).⁵⁸ Sonnino je molčal in priče so omenjale, da je nedvomno »moral obračunati z močno parlamentarno bazo ministra Giolittija«.⁵⁹ Zelo taktičen je bil Mussolini, ki si je pri priči znova pridobil svobodo akcije. (»Italija ... potrebuje mir ... Italijanski nacionalizem je imperialističen, mi pa smo ekspanzionisti ... Agrarna in primitivna ljudstva z Dinarskega pogorja ... ne bo mogoče potujčiti«).⁶⁰ Vendar je bila reakcija fašistične baze surova in tako je, kakor pravi G. Rumi, »mussolinijevski realizem ... omejil možnosti za nove prijateljske odnose z vzhodnim sosedom na skromno epizodo diplomatske taktike«.⁶¹ Negotove in dvoumne so tudi nekatere ocene iz območja ljudske stranke; 1. novembra je v Milanu Luigi Sturzo, omahovaje med nacionalno prizadetostjo in krščanskim pacifizmom, rekel: »Mogoče je, da pride zunanja politika v podrejen položaj celo glede na Jugoslavijo ... Te podobe nisem pokazal zato, da bi uganjal nacionalistično ali imperialistično politiko ... marveč da bi opravičil moralno krizo.«⁶²

Najvažnejši vir za ugotavljanje stališč italijanskega javnega mnenja ostane torej tisk. (Na tem mestu ne bomo razčlenjevali jugoslovanskega tiska; omenimo naj le to, da sta zlasti v slovenskem in hrvaškem tisku opazna močna nacionalna občutljivost in občutek za nacionalno svobodo pa tudi sovražna razpoloženje do Italije, ki je pogosto posplošeno oziroma ga ne spremlja kritična analiza italijanskega političnega položaja in različnih v njem prisotnih dejavnikov.⁶³ Ob takem položaju se vsaj posredno zastavlja vprašanje, zakaj Giolitti ni predvidel ali si ni poskušal preskrbeti naklonjenega odmeva v jugoslovanskem tisku; vendar pri njem pogosto zasledimo pomanjkanje zanimanja za soglasje, ki ni parlamentarne narave.)

Kritični pregled italijanskih časopisov nacionalnega značaja je opravil G. Paresce; pregled je le kratek povzetek, vendar je zbral avtor vse kritične in vse naklonjene ocene, ki po številu odločno presegajo prve.⁶⁴ Iz tega pregleda raz-

⁵⁸ F. Turati-A. Kulischioff, *Carteggio*, vol. IV, cit., str. 385, 389—391, 400, pisma z dne 13. 8., 12., 13., 27. nov. 1920. L. Albertini, *Epistolario*, vol. III, cit., str. 1434, 12. 11. 1920 in str. 1435, 13. 11. 1920.

⁵⁹ S. Sonnino, *Diario...*, cit., str. 365, Več avtorjev, 1919—1925. *Dopoguerra e fascismo. Politica e stampa in Italia*, Bari, 1965, str. 38.

⁶⁰ »Il popolo d'Italia« (Milano), 13. 11. 1920.

⁶¹ G. Rumi, cit., str. 107. F. Catalano ugotavlja, da je »prav reakcija na rapalsko pogodbo omogočila fašizmu, da se je razširil in da je ustvaril nove sekcije, ki so vse temeljile na prisegi, da bodo branile Italijo« (»Potere economico e fascismo«, Milano, 1964, str. 144). Za najbolj žive reakcije v Julijski krajini in v Dalmaciji prim. M. Risolo, *Il fascismo nella Venezia Giulia, Trieste*, 1932, str. 154 in A. Bencovich, *Adriatico in fiamme*, Milano, 1935, str. 279 i. sl.

⁶² L. Sturzo, *Il Partito popolare italiano*, vol. I, Bologna, 1955, str. 146 (*Opera omnia*, II, 3).

⁶³ Za analizo tiska tega časa se naslanjam na sklepanja A. Gianninija: *Ministero degli affari esteri. Il trattato di Rapallo nei nei commenti della stampa*, Roma, 1921.

⁶⁴ G. Paresce, nav. d., str. 192 i. sl. Zanimiva bi bila raziskava lokalnega časopisja, ki bi ugotovila interese in védenja posameznikov in sektorjev, vendar je bilo na tem področju storjenega malo, raziskan je bil le tisk Julijske krajine; za dodatni vpogled prim. M. Pedace, *La questione nella stampa e nella pubblicitaria fra le due guerre*, Roma, 1977, (referat na simpoziju »L'imperialismo italiano e l'occupazione fascista nella Jugoslavia«, Ancona, okt. 1977). O časopisih tega obdobja prim. V. Castronovo, »La stampa italiana dall'unità al fascismo«, Bari, 1970, str. 289—311.

vidna podoba ne spremeni tiste, ki smo jo dobili iz parlamentarne razprave (kriterij pravičnosti pogodbe, prednosti za italijansko notranjo stabilnost in za možnost ekspanzije nacionalnega gospodarstva, in kot nasprotje tega — pritožbe zaradi strateškega položaja, ki naj bi menda postal pomanjkljiv, in politike, ki naj bi bila oslABLJENA, ker ni bila dosežena absolutna prevlada na Jadranu). Malo manj natančno obravnava Paresce socialistični tisk in pravi, da vidi ta v pogodbi tudi oviro za ekspanzionizem »francoskih bankirjev« in možnosti za Italijo, da bi spričo poloma francosko-angleške plutokracije prek Balkana podala roko Rusiji in Nemčiji.⁶⁵ Če skušamo oceniti to publicistiko z merili ministerializma in antiministerializma, lahko zanjo prav tako kot za gornjo — urejena je zelo podobno — ugotovimo, da nismo prav nič razširili podobe, ki smo jo dobili s parlamentarno razpravo; na vso moč hvali metodo dela, dnevnik *Il Corriere della Sera* pa 12. novembra celo ugotavlja, da je »v Italiji še prostor za diplomatske cavourske šole«.

Bolj sta zanimivi zgodovinsko-politični orientaciji, ki ju zastopa ta tisk, to sta demokratična (»popustljivci«) in nacionalistična oziroma ekspanzionistična ali imperialistična. Zadnja orientacija je slabo utemeljena in enolično vztraja pri nezadostnosti poročstva za vojaško obrambo in pri neopravičeni odpovedi Dalmaciji (14. novembra zapiše »Era nuova«, da bi »tudi Morlaki in Hrvati raje imeli italijansko vlado, omiljeno z avtonomijo«); v reviji »Politica« z dne 30. novembra Attilio Tamaro v svojem članku dobro povzema ta stališča. Za rekonstrukcijo tega političnega profila je treba dodati še intervju Francesca Ciccottija časopisu »Il Resto del Carlino«, ki se, kot kaže, nanaša na tradicionalno zahodno koncepcijo »balkanskega vprašanja«: »Majhni narodi, ki jih je ustvarila antantina retorika . . ., so poklicni kalici miru.« Demokratični komentatorji pa obdelajo večjo lestvico problemov: temeljno pomembnost mirovne akcije, koristnost priznanja pravic manjšim narodom, likvidacijo zadnjih habsburških nerealnih teženj, boljše ravnovesje med vplivi velesil na podonavsko balkanskem ozemlju. »Rivista di Milano« je 20. novembra s podpisom A. Raimondija natisnila natančen predlog za revizijo sistema mednarodnih odnosov v Evropi in Sredozemlju v demokratičnem smislu: »Da bi si Italija opomogla . . ., mora v njej in v celi Evropi zavladati svoboda . . . Slovesni Wranglov polom, nepopravljivi padec Venizelosa, trajni odpor Turkov, Perzijcev in Arabcev do Anglije in Francije, upori v Palestini, Egiptu in Batumu, ki je skupaj s Sevastopoljem padel v roke Leninu, vse to kaže na razpad francoske diplomatske politike in na nevarnost, ki grozi velikemu angleškemu izsiljevalskemu imperiju. Danes je samo še ena pot: vzpostavitev ravnovesja narodov in gospodarska svoboda, ki ju je omajala nepremišljena versajska pogodba.« Omeniti je vredno še, da so se nekateri časopisi ustrezno lotevali ključnega vprašanja etničnih manjšin (čeprav so ga takrat le redki razumeli tako): »Vprašanje razmer, ki jih je treba ustvariti istrskim Slovanom, sodi med najbolj resna in nujna vprašanja . . . Od tega, kako se jih bomo lotili, je odvisna rešitev širšega problema, ki zajema vse naše odnose s Slovani kraljevine.«⁶⁶

⁶⁵ Te trditve ne potrjuje Giannini, ki je bil urednik sklepov; pač pa se nanaša nanjo trditev A. Gramscija v *Ordine Nuovo*, 2. 3. 1921: »Italija je most med reakcionarno antanto in balkanskim polotokom: pozicija sile italijanskega proletariata je glavna ovira za pripravo ofenzive« (cit. iz G. Somai, *Gramsci e Radić e la questione croata*, poročilo na kongresu v Anconi, cit., okt. 1977).

⁶⁶ *Il Secolo*, 18. 11. 1920, prim. tudi *La Stampa*, 20. 11. 1920.

Res je, da je tudi delitev področja po zgoraj navedenih merilih v tem tisku redkokdaj jasna. Posebno demokratična orientacija je večkrat negotova in priznava stališča nasprotne strani. Kvečjemu »Corriere della Sera«, »La Stampa« in z druge strani »L'Idée Nazionale« strogo upoštevajo politično smer.

Tak je nemara tudi Albertinijev časopis, ki je bil s svojimi 600 000 izvodi v Italiji najbolj razširjen in je vztrajal pri svoji neodvisni in wilsonski smeri; tudi ta ni videl v rapalski pogodbi »revolucionarnega« dogodka, kakršnega so si želeli med vojno narodi, marveč likvidacijo neporavnane zadeve.⁶⁷ Izrazit primer dvoumnosti je »Tribuna«, ki je bila giolittijevska, toda sovražno razpoložena do demokratične orientacije in ki je tako zunanjo politiko podpirala že zaradi strahu pred možnimi protiudarci znotraj reškega položaja.⁶⁸

Tem negotovostim in dvoumnostim lahko nemara poiščemo globlje korenine: koncepta »meja« in »narod«, ki sta bistvena za politično razpravljanje o rapalski pogodbi, sta v teh glasilih, ki so sicer različno orientirana, vsebinsko poenotena ali pa so jima priznane le nepomembne razlike. V demokratičnem tisku sta več ali manj v nasprotju z ideali, ki jih ta tisk razglša za izhodiščne. Najbolj je razširjen koncept strateške meje, ki pa se slabo sklada s konceptom narodnih pravic: »Vsak narod ima mejo, ki je ni dovoljeno kršiti« (Il Piccolo, 11. nov.); »Ni mogoče zanemariti kriterijev... naše geografske in strateške meje« (Il Tempo, 12. nov.); »Zaprte meje domovine« (Il Tempo, 13. nov.); »Naša meja je postala nezavzeten bránik« (La Stampa, 13. nov.); »Naravno zaprta julijska meja« (La Preserveranza, 13. nov.); »Izbrati je bilo treba med nacionalnim in strateškim kriterijem« (Era Nuova, 19. nov.). Poudarjeni strateški premislek ob vprašanju meje je glede na koncept in takratno izkušnjo pojava vojne vsekakor razumljiv. Manj razumljiv pa je koncept »naravne meje«, ki se prepleta s strateškim konceptom, in o katerem se je tudi veliko govorilo: »Ta meja, ki je (Italiji) naravno pripadala« (La Stampa, 11. nov.); »Njeno celotno naravno ozemlje« (Il Resto del Carlino, 12. nov.). Ta naravna meja je bila razumljena zemljepisno in je bila povezana z zahtevami po primernosti in celovitosti zemljiške lastnine. V tem tisku ni bilo sledu o podrobni analizi koncepta naravne meje, ki jo je malo prej opravil G. Salvemini, in o njegovem predlogu, da bi ta koncept spremenili v koncept »politične meje«. (»Delitev zemeljske površine v politična ozemlja ni geografska delitev.«)⁶⁹ Za našo analizo je nemara najbolj značilen koncept, ki ga moremo definirati kot »meja civilizacije« in je torej povezan z idejo naroda, se pravi z idejo meje, ki jo je treba priznati narodu, katerega omika naj bi bila višja od omike drugega, pri čemer je mogoče odstopiti od etničnih kriterijev. Zelo jasno obliko tega koncepta dobimo že v »Corriere della Sera« z dne 7. julija 1916: ali naj določa število ali pa prisotnost civilizacije, »ki še vedno prevladuje z znamenji svoje preteklosti in s prednostjo svoje duhovne moči«.⁷⁰ Precej je razširjen tudi tak koncept meje: »vzorni simbol naše sposobnosti, da zdržimo v boju za obstoj narodov« (Il Piccolo, 11. nov.); »Potreba po pravici naroda« (La Stampa, 1. nov.); »Snežnik, skrajni cilj težnj risorgi-

⁶⁷ Več avtorjev, 1919—1925..., cit., str. 205—206.

⁶⁸ Prav tam, str. 104.

⁶⁹ G. Salvemini, La questione dell'Adriatico v Dalla guerra mondiale alla dittatura, Milano, 1964, str. 300.

⁷⁰ A. Tamborra, L'idea di nazionalità e la guerra 1914—1918 v Atti del XLI Congresso di Storia del Risorgimento italiano. Trento 1963, Roma, 1965, separat str. 83.

menta« (Il Secolo, 1. nov.); »Merilo prave harmonije, ki po eni plati opravičuje moralne razloge za našo vojno, temelječo na etničnih pravicah človeštva« (Il Tempo, 12. nov.); »Manjši narodi« (prav tam); »Najvišje zgodovinske pravice Italije« (Il Resto del Carlino, 12. nov.); »Po pravicah zgodovine in civilizacije je Dalmacija italijanska« (Roma, 18. nov.). S tem konceptom višje civilizacije je pogosto tesno povezan ekspanzionistični namen: »Bleščeča sled vzvišenih usod« (Il Tempo, 13. nov.); »Tudi velikan potrebuje počitek . . . Zanesljiva veličina« (Il Popolo d'Italia, 13. nov.).

Povezava med koncepti zmage, povečanja ozemlja, meje, naroda in stopnje civilizacije kaže, kolikšen je bil prepad med dejansko kulturo italijanskega političnega sloja in resnične zunanje politike, ki jo je bil ta sloj zmožen izraziti, in med deklaracijami načel in perspektiv ministra Sforza, ki jih je zajel Giolittijev program. Na tej podlagi etično-politične terjatve rapalske pogodbe niso imele veliko izgledov za uresničitev.

V omejevalnem smislu so začeli uveljavljati pogodbo zelo hitro in lahko rečemo, da je bil ta proces najprej očiten v Julijski krajini. Zanimivo pričanje je članek Gianija Stuparicha, ki je bil objavljen v »Rivista di Milano«, 5. decembra 1920.: socialisti v Trstu »so potegnili konsekvence iz širšega in trajnega sodelovanja; s slovenskimi socialisti v pokrajini . . . bodo dragocen element pomiritve, . . . nesocialisti . . . mislijo, da sodelovanje ni pametna rešitev, . . . predstavljajo pa si sožitje, ki ne bo preveč prisiljeno, a bo vendarle pospešilo asimilacije . . . Nemško usmerjeni Tržačani . . . si bodo jutri gotovo izmislili italijansko ‚pali-co‘ . . . Le malo jih je, ki vidijo prvi korak k uresničenju predvidevanj G. Mazzinija.« Že 6. februarja 1921. je Mussolini zagotovil v Trstu, da »premaganci niso sprejeli nobene pogodbe, niti rapalske ne, ki bi jo mogli definirati kot zmagoslavje prijateljskih in miroljubnih pogajanj . . . Rapalska pogodba je žalosten kompromis . . . Rapallo je bil za nas logična posledica zunanje politike, ki smo jo sami izvajali ali pa nam je bila vsiljena . . . Dne 12. novembra 1920. smo v Rapallu plačali za poraz 24. oktobra 1917.«⁷¹ Dva meseca kasneje so v aprilu od Voloska do Gorice odbori za izdelavo volilnega programa »nacionalnega bloka« odkrito postavili zahtevo po reviziji te pogodbe.⁷² Kmalu po sklenitvi pogodbe je G. Volpi pisal Pieru Foscariju: »Nikdar nisem rekel, da je rapalska pogodba za Italijana idealna, da pa je največ, kar je bilo mogoče doseči . . . Dajem polno, dolžno in pošteno podporo Sforzu.«⁷³ Dne 2. junija 1921. je imel Sforza pogovor s kraljem: »Sire, je mogoče dvomiti, da bi nam prijateljska politika omogočila, da postanemo resnični razsodniki za Balkan?« Kralj je v zadregi odgovoril: »Ne, gotovo ne, toda kaj hočete, ko pa Italijani niso dovolj zreli, da bi to razumeli?«⁷⁴ V prestolnem govoru za XXVI. legislaturu 1. junija 1921. je Viktor Emanuel III. dejal, da bo v Julijski krajini »vedno živa rimska tradicija, ki je zmožna oblikovati različne ureditve in množstvo kultur v enoto, ki ni nikdar podložna.«⁷⁵ Nekaj dni kasneje je Federzoni menil, da sme zbornici naznaniti polom politike, ki je bila vpeljana v Rapallo.⁷⁶

⁷¹ B. Mussolini, Scritti e discorsi, vol. II, Milano, 1934, str. 139 i. sl.

⁷² G. Rumi, nav. d., str. 114.

⁷³ S. Romano, nav. d., str. 71; prim. tudi C. Sforza, Dalle pagine del diario . . . , cit., str. 68, 28. 9. 1921.

⁷⁴ C. Sforza, prav tam, str. 66.

⁷⁵ G. Volpe, Vittorio Emanuele III, Milano, 1939, str. 204.

⁷⁶ L. Federzoni, Presagi alla nazione, cit., str. 258 i. sl.

Vendar M. G. Melchionnija poudarja, da je protihabsburška konvencija, ki je bila tudi podpisana v Rapallu, rodila sadove: »To je bil prvi korak, ki naj bi mu sledila izmenjava not med Sforzom in Benešem 8. februarja 1921. (ter) sklic konference v Rimu 7. aprila 1921. držav-naslednic Avstro-Ogrske, in ki naj bi se je poleg antirevizionističnih držav udeležili še Avstrija in Madžarska... Učinkovitost teh pobud je bila preskušena ob priložnosti prvega poskusa Karla Habsburškega marca 1921., da bi si znova pridobil krono sv. Štefana; poskus ni uspel zaradi skupne akcije držav-naslednic in naglega posredovanja rimske vlade.«⁷⁷ Na mednarodni ravni je kmalu prišlo tudi do upadanja konjunkture, ki je omogočala uspešen razvoj italijansko-jugoslovanske trgovinske izmenjave. Čeprav je na začetku leta 1927 Einaudi še lahko napisal, da je »treba z vztrajnimi naporji in plodnimi dogovori, ki naj se jih obe strani zvesto držita, znova poskusiti prek Jugoslavije prodreti na Balkan, ... vendar je najprej treba, da se spoznamo med seboj«, pa je bil takoj po uvedbi trgovinske izmenjave, ki je bila za Italijo že izredno ugodna, omogočen vdor avstroogrške zunanje trgovine, kar je pomenilo zmanjšanje jugoslovanske menjave za 670 milijonov dinarjev oziroma znižanje odstotkov od 36,59 na 21,76.⁷⁸ Jugoslovanski ekonomist Filipić je zapisal, da kasnitev s podpisovanjem že pripravljenih trgovinskih sporazumov in zavlačevanje evakuacije tretje okupacijske cone v Dalmaciji nista bila edina razloga za to nazadovanje; k temu je treba prišteti še vzdrževanje italijanskega vojnega ladjevja v jugoslovanskih pristaniščih, odlašanje ureditve svobodnega statusa reške države in po dveh letih dogovarjanj še vedno neskljenjeni bančni sporazum.⁷⁹

Sforza je vztrajal pri svojem, vendar je bil vedno bolj osamljen. Giolittiju je 29. aprila 1921. napisal takole: »Rapalska politika ni zgrešena; samo taka kot je, nas še vedno rešuje pred nevarnostjo nove vojne in nam zagotavlja resnično neodvisnost od Nemčije in Francije; če bi nekega dne postal Beograd francoski vazal, bi bilo za nas zelo slabo. Naravno je, da je prišlo do nekaterih manjših incidentov in nesporazumov. Ni mogoče pričakovati nenadnega lepega vřemena po štirih letih norosti in žalitev. Bal sem se, da bo celo mnogo huje in to sem ti v Rapallu povedal.« Vendar pa kmalu tudi pri njem zasledimo znamenja obupa: »Pašić zdaj razlaga, da je v Italiji mogoče zaupati samo dvema osebama, Giolittiju in Sforzu.«⁸⁰

Sodbe, izrečene v okviru zgodovinske rekonstrukcije rapalske pogodbe do začetka druge svetovne vojne, odsevajo vsa politična stališča, ki so bila prisotna v Italiji leta 1920. Spomnimo se samo spisov zoper »popustljivce« G. Benedettija, ki obtožuje podpisnike pogodbe politične in intelektualne nesposobnosti;⁸¹ spom-

⁷⁷ M. G. Melchionni, nav. d., str. 560.

⁷⁸ A. Filipić, *La Jugoslavia economica*, z uvodom L. Einaudija, Milano, 1921, str. IX—X.

⁷⁹ Prav tam, str. 253. Avtor zaključil tako: »Upajmo, da bo Split — kulturno, politično in trgovsko središče Dalmacije — opravil svoje poslanstvo za pomirjenje duhov in da bo sodeloval pri uresničenju sanj velikega Nicolója Tommasea o dveh rasah, ki si preko morja podajata roko in se z enakim korakom podajata v osvajanju miroljubnega dela in izmenjave vzajemnih bogastev.«

⁸⁰ Dalle carte di G. Giolitti..., cit., vol. III, str. 334, 29. 4. 1921, in str. 365, 18. 11. 1921; prim. še str. 340, 344, 363.

⁸¹ G. Benedetti, *La pace di Fiume*, Bologna, 1924, str. 22; *Rivendicazioni adriatiche*, Milano, 1929, str. 22 in 79.

nimo se še neodločne sodbe L. Sturza: »Če bi se to, kar se je zgodilo danes, primerilo ob podpisu ... leta 1914, ... bi (Italija) ne utrpela škode zaradi ostrih notranjih nasprotij ... (D'Annunzio) je posredno ... prispeval h kompromisnemu izidu.«⁸² Obrambo demokratične orientacije so povzeli G. Ferrero (»To je nemara najboljša mirovna pogodba, ... saj je v skladu z rezultati vojne, ki je povečala varnost, vendar zmanjšala (moč zmagovalcev«), I. Bonomi in G. Salvemini.⁸³ Širšo analizo poskuša opraviti G. Paresce, vendar njegovega sklepa ni mogoče obravnavati kot zgodovinsko presojo: »To ni bila pogodba pomiritve in sodelovanja ... niti pogodba, ki bi prinašala koristi Italiji ... Odsoten ... je bil temeljni kamen ... prevlada in varnost na Jadranu.«⁸⁴

Leta 1944, ko se je vzhodna italijanska meja pod težo številnih nagradenih nasprotij zrušila, najdemo dve samokritiki, ki imata zgodovinsko veljavo. Prva je izpod peresa Sforze: »Moja tedanja napaka je bila, ... da sem bil skupaj z Giolittijem, Crocejem, Bonomijem in tolikerimi drugimi prepričan, da je najboljša pot za zagotovitev prihodnosti blaginja Italije ... nisem imel časa, da bi uresničil svoj načrt: prepotovati Italijo in razložiti, ... da bo naša bleščeča vojaška zmaga iz leta 1918 obrodila sadove samo, če ne bomo ustvarjali neplodnih ovir med nami in vzhodnimi sosedi ... Po vzorcu podtikanj različnih Federzonijev iz težke industrije.«⁸⁵ Odsekan in natančen je Salveminijev premislek: »Tega ozemlja (vzhodnega dela Julijske krajine) ne bi smeli nikdar priključiti Italiji.«⁸⁶ Med najnovejšimi ocenami lahko omenimo eno od najbolj redkobesednih F. Chaboda (»Če bi bila podpisana dve leti prej ... bi lahko marsikaj spremenila«)⁸⁷ in eno najbolj točnih E. Di Nolfi: »Reško vprašanje (je pustilo) ... globoko sled v mussolinijevskih orientacijah zunanje politike ... Po eni plati je dolgo ohranjalo negativno gledanje na odnose med Italijo in Jugoslavijo, po drugi pa je bolje kot karkoli drugega izkoriščalo posledice nejevolje.«⁸⁸ Še vedno velja mnenje R. Mosce: »Samo če razširimo razpravo o tem, česar tedanja italijanska zunanja politika ni videla ali občutila ... zlasti če jo razširimo do upoštevanja tega, kar so za druge velesile predstavljala nova razmerja moči, ... lahko do kraja razumemo ... To velja ... tudi za Giolittija in Sforza.«⁸⁹ Za italijanskega bralca je najbolj dorečena in pretehtana ocena I. Ledererja.⁹⁰

⁸² L. Sturzo, *Italia e fascismo*, Bologna, 1965, str. 43—44; gre za spis iz leta 1926.

⁸³ G. Ferrero, *Da Fiume a Roma*, Milano, 1923, str. 62; I. Bonomi, L. Bissolati, *Milano, 1929*, str. 216; G. Salvemini, *Scritti sul fascismo*, vol. I, str. 334 (spis iz leta 1943).

⁸⁴ G. Paresce, nav. d., str. 200; podobno C. A. Ferrario, *Vicende e problemi della penisola balcanica*, Milano, 1973, str. 241.

⁸⁵ C. Sforza, *L'Italia e la pace europea*, cit.

⁸⁶ G. Salvemini, *L'Italia vista dall'America*, Milano, 1969, str. 594.

⁸⁷ F. Chabod, *L'Italia contemporanea*, cit., str. 49; prim. še D. De Castro, »Trieste«, *Bologna*, 1953, str. 2: »Ni zadovoljil ne ene ne druge strani.«

⁸⁸ E. Di Nolfo, »Dopoguerra e sistemazione europea«, v več avtorjev »La politica estera italiana dal 1914 al 1943«, Torino, 1963, str. 65.

⁸⁹ R. Mosca, »Mussolini e la politica estera italiana«, cit.

⁹⁰ I. Lederer, nav. d., str. 345—365: »Jugoslovani niso imeli druge izbire ... pristali so na to, da bodo strateško izpostavljeni ... in so obenem dali Italiji sto tisoč Slovanov več. Vendar pa so bile prednosti, da so sklenili mir ... in da so enkrat za vselej izničili osovraženi londonski pakt, večje od nevarnosti ... Ta odločitev je terjala in pokazala precejšen pogum ... Sforza je mogel upravičeno in zmagoslavno sporočiti, ... da se je nacionalna enotnost udejnila v svoji najbolj celoviti obliki ... Sporazumi so bili zelo jasno usmerjeni proti načelom nacionalnosti in samoodločbe. K temu so mnogo pripomogli državniki v Versaillesu, zlasti pa avtorji londonskega pakta.«

Še kasneje, ko se je v Italiji znova obudilo zanimanje za konstruktivne odnose z Jugoslavijo, so bila izrečena mnenja, ki so vredna pozornosti. Te ocene skušajo prodreti v globino stvari in načenjajo vprašanje imperializma italijanskega kraljestva. To vprašanje je osrednji predmet preučevanja G. Caroccija, ki šteje »imperializem med dvema vojnama med inštrumente, s katerimi so se evropske kapitalistične velesile... spopadale na različne načine s problemom revščine... izvoz kapitala ni bil več temeljna značilnost... (toda) italijanska trgovska politika 30. let se je poskušala upreti procesu omejevanja, ki je bil značilen za imperializem med dvema vojnama.«⁹¹ V zvezi s tem je P. Grifone že dlje časa poudarjal vlogo italijanske trgovske banke v načrtih za ekspanzijo italijanskega finančnega kapitala na Balkan: »Comit... se je trdno usidrala v Trstu, ... ker želi postati... zamena za dunajski finančni kapital.«⁹² Leta 1972 je poskusil M. Legnani prodreti globlje v problem (skušal je namreč pojasniti, če se diplomatski akt, storjen v Rapallu, ne sklada s takimi načrti ter z ekonomskimi in finančnimi interesi, in v kolikšni meri se ne): »Kaže da obvladujejo potek našega gospodarstva v drugem polletju 1919. in v prvi polovici 1920. leta... pat pozicije industrijskih sektorjev... (in) hrupno in evforično povečanje ponudbe trgovskih in finančnih podjetij... Giolitti leta 1920 ni imel toliko namena — kakor so pogosto poudarjali — da bi zakrpal vrzel, ki je nastala v liberalnih intervencijskih vrstah, kolikor je poskušal doseči, da bi s preložitvijo nujnih, po vojni nastalih problemov, premaknil žarišče političnega boja drugam. Drugače ni mogoče razumeti enoglasja ob zaključku rapalskih pogajanj, ... ki so ga vsi razumeli kot vzvod italijanske zunanje politike.« Šlo je torej za naključni skupni interes, ki se je razletel leta 1921, »v trenutku gospodarskega in političnega zloma.«⁹³ To razpravo je obnovil in opredelil T. Sala, ki se je skliceval na »elemente kontinuitete razvojne linije, ki je bila zapisana na začetku stoletja... Rapallo ni in nemara tudi ni mogel postaviti na laž mita »velesile« in sporočila tega mita, da je nosilec italijanske zunanje politike... (kar ne pomeni, da se zmanjša teža mirovnih pogajanj)... Prevzem podonavsko balkanske teme... je omogočil nacionalističnim piscem, da so vzpostavili temeljno povezavo s temami notranje politike... in da so ugledali nove odgovornosti buržoazije.«⁹⁴ Na posvetovanju v Anconi, kjer je bil predstavljen ta referat (gradivo še ni objavljeno), je R. Faucci pokazal na drugačno perspektivo: »Prav zaradi premajhne imperialistične pobude, če ne celo zaradi odsotnosti italijanskega imperializma, je prišlo do krize liberalnih institucij... Besedičenje o zgodovinskem italijanstvu Dalmacije je zmeraj prevladovalo nad premislekom o primernosti in nad analizo resničnih prednosti, ki jih skriva ekonomski profil.«⁹⁵ Torej je razprava še vedno odprta in — nemara zato, da bi se izognili nevarnosti ideoloških apriorizmov — je še posebej odprta tudi raziskava dokumentacije o številnih in ne vedno enotnih interesih, ki so se zlili v široko soglasje, ki ga je izsilil Giolitti. Že Sala je opozoril na spomenico, ki so jo v novembru 1920. poslali Giolittiju

⁹¹ G. Carocci, *La politica estera dell'Italia fascista (1925—1928)*, Bari, 1969, str. 1—3.

⁹² P. Grifone, *Il capitale finanziario in Italia*, Torino, 1971 (I. izd., 1945), str. 35.

⁹³ M. Legnani, *Espansione economica e politica estera dell'Italia del 1919—21*, v »Il movimento di liberazione in Italia, XXIV, št. 108, Milano, julij 1977, str. 31, 41, 3.

⁹⁴ T. Sala, *Basi italiane del separatismo croato (1929—1940)*, referat na kongresu v Anconi, cit., okt. 1977.

⁹⁵ R. Faucci, *Aspetti dell'imperialismo italiano nella crisi dello stato liberale*, prav tam.

predstavniki 4 velikih bank in italijan. bančne zveze: »Naj bi nam v prid obnovili zaupanje tujine, ki je močno zaskrbljena zaradi družbenih gibanj v Italiji.«⁹⁶

Mnenje, da je z Rapallom konec tiste italijanske jadranske politike, ki je vezana na londonski pakt, je torej mogoče podpreti samo, če ne upoštevamo ali odklanjamo misel, da je program Giollittijeve vlade skušal doseči izhod iz togih nasprotij orientacije, ki je videla v tem sporazumu najmočnejše orodje tudi notranje, ne le zunanje politike. Če sprejemamo to razlago, je rapalska pogodba alternativni napor, ki je deloma uspešen le na začetku. Tako piše Sforza v pismu Churchillu z dne 12. marca 1945: »Ni res, da je meja, ki smo jo dosegli z Rapallom ... posledica londonskega pakta ... Predvsem mi je šlo za to, da bi ustvaril ... prvo fazo resničnega sporazuma.«⁹⁷

Vendar tudi če govorimo o fazi, nismo odstranili problema kontinuitete ali nekontinuitete italijanske politike pred letom 1920 in po njem. Ta politika ima daljne predhodnike: rojena je bila v Londonu in je hotela doseči popolno kontrolo nad Jadranom, obdržati jugoslovansko državo v podrejenem položaju in odpreti prehode za prodor na Balkan. Prva ocena je pripeljala do razumevanja Sforzove akcije kot trenutka menjanja te politike na čisto določen način, ki pa je zaradi različnosti zahtev ostala še vedno dvoumna. Res je namreč, da spremljajo to politiko docela nasprotujoča si dejanja: tiranska pogodba pušča Italiji bazo v Sasenu; uradno prisotnost Volpija v Rapallu kot izvedenca za gospodarska vprašanja⁹⁸ lahko razumemo tudi kot znamenje kontinuitete gospodarske politike. Kritična točka je bila v tem, da ni bila udejanjena pravična etnična meja. Zlasti v tej točki pogodba ni postranskega značaja, pač pa je ustvarila neozdravljivo kontradiktoren položaj. S tem smo poskušali pokazati, da je prav v tem poudarek njenih kulturnih nagibov, namreč v konceptu meje, kakršnega je postavil italijanski politični in intelektualni sloj. Z vsem tem nemara vsaj deloma lahko razložimo, zakaj je bilo pogosto zanemarjeno dejstvo, da je bila v Rapallu še vedno prisotna italijanska demokrat. zavest, čeprav negotova in čeprav se je izražala le v ideološkem okviru interesov nacionalne države.

Prevedla: Nedeljka Pirjevec

Zusammenfassung

ZUR ANALYSE DES VERTRAGS VON RAPALLO

Der Autor bewertet und polemisiert mit der Meinung, daß mit dem Vertrag von Rapallo das Ende der italienischen Adria-Politik zu betrachten ist, die auf den Londoner Pakt gebunden ist, was nur in dem Fall möglich ist, wenn wir davon aus-

⁹⁶ Dalle carte di G. Giolitti, cit., vol. III, str. 300.

⁹⁷ C. Sforza, Jugoslavia..., cit., str. 170—171.

⁹⁸ S. Romano, nav. d., str. 70.

Opomba o virih. Že leta 1959 se je P. Alatri v spisu D'Annunzio e la questione adriatica, Milano, str. 11—14, pritoževal nad pomanjkanjem dokumentacije o italijanski zunanji politiki za leto 1920. Uradne vire je uredil A. Giannini (Il trattato di Rapallo al Parlamento italiano, Roma 1921; Documenti per la storia dei rapporti fra l'Italia e la Jugoslavia, Roma 1934; Ministero degli affari esteri. Il trattato di Rapallo nei commenti della stampa, cit.). Za jugoslovansko literaturo prim. A. Breccia, Le Fonti per lo studio della storia delle relazioni internazionali dei paesi jugoslavi, v Storia e politica IX—X, 1970—71, in bibliografije v izdaji National Committee for historical studies, Beograd 1955, in pozneje Association of Yugoslav historical societies, Beograd, 1965 in 1975.

gehen, daß das Programm der Giolitti-Regierung nicht den Ausgangspunkt aus den Orientierungen zu erreichen versucht hat, die in diesem Vertrag das stärkste Werkzeug so der Aussen- wie auch der Innenpolitik gesehen haben. Die italienische Politik vor und nach dem Jahre 1920 hat natürlich fernere Vorgänger, sie wurde im Jahre 1915 in London geboren, wollte die vollständige Kontrolle über die Adria aufrechterhalten, sowie die Durchgänge für den Durchbruch auf den Balkan und den jugoslawischen Staat in untergeordneter Stellung erhalten. Da der Vertrag die ethnische Grenze nicht berücksichtigt hat, hat dieser eine unheilbar widersprüchliche Lage geschaffen. Öfters ist jedoch die Tatsache vernachlässigt, daß in Rapallo noch immer stark das italienisch demokratische Bewußtsein gegenwärtig war, obwohl dieses ungewiß war und nur im ideologischen Rahmen der Interessen eines nationalen Staates zum Ausdruck kam.

Andrej Mitrović

OKOSNICE POLITIKE KRALJEVINE SHS PREMA ITALIJI
1920—1929

Namera ovog priloga je ograničena. U njemu se traga za osnovnim stavovima na kojima je zasnivana jugoslovenska politika prema Italiji tokom treće decenije 20. veka. Otuda da na stranicama koje slede nisu, čak ni samo u glavnim linijama, prikazani tokovi jugoslovensko-italijanskih odnosa, politička zbivanja ili aktivnost diplomatije, nego se nastoji da budu otkrivena i utvrđena ona polazišta jugoslovenske politike koja su se, poput crvene niti, provukla kroz celokupnu spoljnopolitičku aktivnost Kraljevine SHS u njenim onovremenim odnosima sa Italijom. Reč je o programskim stavovima na kojima je bila građena praktična politika, odnosno, istraživanje ovoga puta nije usmereno na dnevna zbivanja i praktično učene poteze, nego na načela od kojih je polazila celokupna dnevna aktivnost.¹

Osnove

Decenija o kojoj je reč predstavlja relativno dobro razgraničen vremenski odsek, koji je, takodje, imao i svoje osobite sadržaje kako u istoriji opštih međunarodnih odnosa u Evropi tako i u posebnoj istoriji jugoslovensko-italijanskih odnosa. Uzeto u evropskim razmerama, ovaj vremenski odsek počinje stabilizovanjem prilika uzburkanih još od leta 1914. i potpisivanjem niza mirovnih ugovora izmedju u prvom svetskom ratu pobedničkih i pobedjenih država 1919 do 1920, odnosno izmedju nove Sovjetske republike i njoj susednih novostvorenih država 1920—1921. godine; kraj ovog razdoblja obeležava ponovni porast među-

¹ Reč je o koncepcijama i stavovima koji su preovladali u praksi spoljne politike. Inače one nikako nisu bile i jedine koje su postojale u Kraljevini SHS tokom 20-tih godina. Naprotiv, istraživanja dosada poznatih izvora pokazuju da su u javnosti, Narodnoj skupštini, u političkim strankama i unutar kruga ministara koji su se, s različitim vladama, smenjivali na vlast, postojale i druge koncepcije, od kojih su neke bile sasvim oprečne stvarno vodjenoj politici. Ipak, tokom celog tog odseka vremena ostao je kontinuitet stvarno vodjene politike, čemu osnovu treba videti u odlučujućem uticaju lično kralja Aleksandra I na spoljnu politiku. Dvojica najznačajnijih ministara spoljnih poslova tokom ovih deset godina, dr Momčilo Ninčić i dr Vojislav Marinković, bez obzira na sve značajne političke i lične razlike medju njima, u stvari su, koliko se na osnovu dosadašnjih istraživanja može tvrditi, samo sprovodili kraljevu politiku (up.: B. Krizman, Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918—1941), u: Časopis za suvremenu povijest, br. 1, 1975, 32—97; E. Milak, Kraljevina SHS i Rimski sporazum 1922—1924, magistarska teza u rukopisu, branjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1976).

narodnih napetosti u vreme svetske ekonomske krize, u čemu je stožernu tačku činila obnovljena težnja Nemačke da od Srednje i Jugoistočne Evrope stvori svoj »veliki privredni prostor«. Tokom ovih deset godina na površini medjunarodnih odnosa stalno, i uvek jače, ispoljavala se tzv. »politika sporazumevanja«, što naročito važi za godine 1925—1929 pa je na sve strane isticano da sukobe i probleme medju državama treba prevazilaziti isključivo putem dogovora, nagodbi i multilateralnih, odnosno bilateralnih sporazuma, a Društvo naroda je igralo ulogu medjunarodne organizacije koja ovakve težnje omogućava i postiže. U suštini, politikom sporazumevanja sve države so nastojale da obezbede svoje interese i ostvare svoje ciljeve, pa su, na primer, Velika Britanija i Francuska nastojale da njome štite osnove medjunarodnog sistema koji je stvoren ishodom prvog svetskog rata, Nemačka da popravlja svoj položaj proistekao iz ratnog poraza, SSSR da izlazi iz izolovanosti, a male države da učvršćuju svoju nezavisnost i integritet. Ta decenija se završila neuspehom politike sporazumevanja.

U jugoslovensko-italijanskim odnosima ovaj vremenski odsek je počeo sklapanjem Rapalskog ugovora 12. novembra 1920, a završio se istekom važenja Rimskog sporazuma o prijateljstvu i srdačnoj saradnji, koji je bilo sklopljen 27. januara 1924.² I ovde su, skladno evropskim tokovima, na površini bila pregovaranja radi rešavanja medjusobnih problema nagodbama i bilateralnih ugovorima, a u suštini odnosa izmedju ovih dveju država ostajali su neslaganja i sukobi. Kraljevina SHS je u pregovorima i sporazumima videla način da se čvrsti prema Italiji, da odbrani i svoj integritet i svoj položaj na Balkanskom poluostrvu, tj. ono što je stekla ishodom prvog svetskog rata; Italija je u pregovorima i sporazumima videla sredstvo za jačanje svojih političkih pozicija na istočnim obalama Jadranskog mora, pa i za izvesna teritorijalna proširenja, tj. da u svoju korist izmeni prilike stvorene ishodom prvog svetskog rata kojima inače nije bila zadovoljna. Tako je u datim okolnostima politika sporazumevanja u jugoslovensko-italijanskim odnosima služila Kraljevini SHS da nastoji da onemogući — ili, ako to ne uspe, da bar umanj — pritisak koji je osećala na zapadnim granicama, a Italiji da ili delimično ostvaruje ili da deklarativno i taktički prikriva svoje ofanzivne ciljeve.

Otuda da su se tokom dvadesetih godina na svetlosti dana često pokazivali jugoslovensko-italijanski sukobi, posebno u vidu dva problema čije su eskalacije hronološki sledile jedna drugu, naime do početka 1924. problema Rijeke i od jeseni 1926. problem Albanije. Tokom čitavog ovog vremenskog oteka, inicijativu je imala italijanska strana, koja se prvo usredsredjivala na Rijeku a potom na Albaniju; jugoslovenska strana je bila u stalnoj defanzivi, ona je u prvo vreme uzaludno nastojala da brani odredbe Člana 4. Rapalskog ugovora o Nezavisnoj Riječkoj Državi, a potom je, takodje neuspešno, htela da istisne, odnosno bar da umanj, uticaj koji je Italija uspostavila u Albaniji. Tako, politika sporazumevanja nikako nije značila i stvarno dobro susedstvo na Jadranu, mada je teorijski uzeto, takvo značenje mogla imati.

Studiranjem celokupne poznate spoljnopoličke gradje u kojoj su merodavna tela ili ljudi u Beogradu tokom svih tih godina izlagali svoje programske

² O jugoslovenskoj državi i njenoj politici uopšte vid.: I. Božić i dr., Istorija Jugoslavije, Beograd 1972; B. Petranović, Istorija Jugoslavije 1918—1978, Beograd 1980; B. Krizman, Vanjska politika jugoslovenske države 1918—1941, Zagreb 1975.

stavove, svoja vidjenja opštih medjunarodnih prilik i svoja obrazloženja za držanje u posebnim pitanjima i problemima, a takodje, dalje, proučavanjem opštih ideoloških stavova u kojima je iskazivano shvatanje jugoslovenske države o sebi, i najzad, analiziranjem suštine praktično vučenih poteza, moguće je otkriti da je medjunarodno istupanje Kraljevine SHS, počev od Mirovne konferencije u Parizu 1919—1920, bilo zasnovano na spletu opštih polazišta koja su se prepletala u jednu srazmerno celovito izgradjenu spoljnopolitičku doktrinu. Ovu doktrinu su činile sledeće najvažnije sastavnice: jugoslovenska država je stvorena na nacionalnom načelu, pa su u nju ugradjene i nacionalno-oslobodilačke borbe balkanskih naroda uopšte, započete još početkom 19. veka; ona je zatočnik načela »Balkan Balkancima«; ona je nova i mala država kojoj je potrebno vreme za unutrašnje i spoljnje konsolidovanje; ona je nerazdvojni deo sistema stvorenog pariskim mirovnim ugovorima iz 1919. i 1920, time jedan od njegovih branilaca; ona je istorijski predodredjena da bude germanskom »Drang nach Osten«; ona je parlamentarna država i deo liberalnog građanskog sveta.³

Ova doktrina obuhvatala je i procene o tome koji faktori u medjunarodnim odnosima predstavljaju najveću opasnost po integritet, i, dalje, za opstanak jugoslovenske države. Još na Pariskoj konferenciji mira bila je jasno postavljena procena da najveće »faktore opasnosti« predstavljaju Italija i Nemačka, naravno na različite načine i u različitom stepenu. Italija je bila shvaćena kao opasnost koja već preti in koja će pretiti takodje i u budućnosti, ali da opšte medjunarodne okolnosti — stvorene ishodom prvog svetskog rata i medjunarodno-pravno odredjene mirovnim ugovorima u Versaju, Sen Žermenu, Neju i Trijanonu, ovu opasnost snažno ograničavaju i stvarno svode u granice »teškog i neprijatnog suseda«; Nemačka je bila shvaćena kao ona opasnost koja će se tek iskazati u budućnosti, kada se Rajh bude oporavio od posledica ratnog poraza, i koja će se pojaviti sa tako velikom snagom da može najozbiljnije da ugrozi ceo nastali medjunarodni poredak, posledično i samu jugoslovensku državu. Po ovoj proceni Italija je već predstavljala opasnost zbog svojih težnji na Balkanu kao svojoj prirodnoj interesnoj sferi, a Nemačka opasnost zato što se nije odrekla svojih planova poznatih pod imenom »Mitteleuropa«, čiji delovi, iskazani krilaticama »Berlin—Bagdad« i »Berlin—Trst«, ugrožavaju Jugoslaviju. Takodje, cenilo se da će se s pojavom nemačke opasnosti povećati italijanska opasnost, tim pre što je zaključivano da se lako može dogoditi da se, jednom u budućnosti, Italija i Nemačka mogu udružiti radi ostvarenja svojih težnji. Saglasno ovakvim sastavnicama i procenama, oslonac je, po ovoj doktrini, prirodno trebalo tražiti u velikim silama koje su bile noseći stubovi tadašnjeg sistema medjunarodnih odnosa, prvenstveno u Francuskoj a potom u Velikoj Britaniji, i to kako zbog već prisutne opasnosti od Italije tako isto i zbog buduće opasnosti od Nemačke; uporedo je, dalje, oslonac nalažen i u onim malim državama koje su i same bile snažno zainteresovane za suzbijanje revizionističkih težnji država pobedjenih u prvom svetskom ratu, naime u Rumuniji i Čehoslovačkoj.

³ A. Mitrović, Spoljnopolitička doktrina novostvorene jugoslovenske države (1919), u: Politički život Jugoslavije 1914—1945, Beograd 1973, 311—328; Isti, The 1919—1920 Peace Conference in Paris and the Yugoslav State: An Historical Evolution, u: The Creation of Yugoslavia 1914—1918, Santa Barbara 1980, 207—217.

U praksi je Kraljevina SHS sledila politiku prijateljstva s Francuskom i Velikom Britanijom, što je takodje uticalo da je u deceniji o kojoj govorimo prihvatila njihovu politiku sporazumevanja, a uporedo je gradila i prislan savez s Rumunijom i Čehoslovačkom (Mala Antanta). Prema Italiji i Nemačkoj, i to upravo zbog procene da od strane ove dve sile preti opasnost, pokušavala je da aktivnom politikom dodje do dobrih odnosa, da bi na taj način opasnost ili otklonila ili bar u mogućem stepenu umanjila. Treba dodati i to da se u Beogradu cenilo da su italijanske i nemačke težnje takodje medjusobno umnogom protivrečno i da bi se u kriznim trenucima to moglo iskoristiti tako da Nemačka zbog svojih interesa saradjuje s Jugoslavijom naspram Italije, odnosno da Italija zbog svojih interesa saradjuje s Jugoslavijom naspram Nemačke. Tako je, uz pun oslonac na dve zapadne velike sile i na savez Male Antante, jugoslovenska država tražila načine da prevaziđe postojeće sukobe sa Italijom i da izbegne moguće buduće sukobe s Nemačkom, odnosno da po mogućstvu uz sebe ima jednu od ovih dveju država i izbegne da ih u budućnosti ima obe protiv sebe objedinjene. Tokom 20-tih godina ona je zato izbegavala da ponovo pokreće pitanja u kojima je već napravila ustupke zapadnom susedu, a uporedo se trudila da daje dokaze dobre volje Nemačkoj.

Da bi ostvarila navedene ciljeve, Kraljevina SHS se obilato služila privrednim sredstvima u spoljnoj politici, tim pre što je na taj način, u slučaju dobro izvedenih poteza, mogla očekivati koristi za sopstveno ekonomsko jačanje. Tako je nastojala da istovremeno omogući proširivanje francuskih i britanskih privrednih pozicija na svojoj teritoriji, da Italiji nudi vrlo povoljne ugovore, a da Nemačkoj u izgled stavlja dobre medjusobne privredne odnose. Već krajem decembra 1918. i početkom januara 1919. razmenom nota je bilo produženo važenje srpsko-italijansko trgovačkog ugovora, koji je bio sklopljen još 1907. i već jednom produžen 1917, a zatim su bilateralnim ugovorima (tzv. Beogradskim konvencijama iz leta 1924. i Nettunskim konvencijama iz leta 1925) pružene Italiji ekonomske povlastice. S Nemačkom su prvi privredni pregovori bili povedeni već krajem 1920. i jugoslovensko-nemačko trgovački ugovor privremenog karaktera bio je sklopljen 1921. godine. Treba zapaziti da je to bio, uopšte uzeto, drugi po redu bilateralni trgovački ugovor koji je Nemačka uspela da, nakon prvog svetskog rata, sklopi s nekom državom (pre toga je samo sklopila provizorni trgovački ugovor s Madjarskom), a prvi ugovor koji je Nemačka sklopila s jednom zemljom iz grupe pobjedničkih država. Zanimljivo da su privredna sredstva bila prema Nemačkoj shvatana kao zamena za političko sporazumevanje, koje je smatrano za nepoželjno jer se nije imalo poverenja da to Rajh ne bi jednom iskoristio da oslabi spoljnopolitički položaj jugoslovenske države, a u perspektivi kao mogućnost da pokuša da ograniči njenu nezavisnost; prema Italiji se, naprotiv, pre svega htelo postići politiko približavanje, pošto se smatralo da se time može i učvrstiti nezavisnost i obezbediti sigurnost, ali pošto ovo nije trajnije polazilo za rukom, privredna sredstva su primenjivana zato da bi se pomoću njih olakšalo postizanje političkih ciljeva.⁴

⁴ A. Mitrović, Alternativen der jugoslawischen Außenpolitik im Spannungsfeld der deutsch-italianischen Wirtschaftsivalität 1919—1939, u štampi u Mainz-u (SR Nemačka).

Procena pozicije prema Italiji

U osnovi tadašnje jugoslovenske politike stajala je jedna konkretna procena o međunarodnoj poziciji Kraljevine SHS u odnosu na njenog zapadnog saveznika. Očevidno da je ova procena bila izgradjivana na iskustvima koja su sticana od otprilike sredine proleća 1919. i da je bila odlučujuće utkana već kod opredeljenja da se potpiše Rapalski ugovor. Potom je ona bila dalje razradjivana i ponovo je sasvim jasno došla do izražaja negde tokom 1923. godine, u vezi sa zaoštavanjem pitanja o opstanku nezavisne Riječke Države. U to vreme, dakle 1923. godine, ona je bila i zapisana u vrlo razvijenom obliku. Reč je o jednom dokumentu koji je očigledno bio spremljen za sednicu vlade i koji je skoro sigurno sastavio tadašnji minister spoljnih poslova dr Momčilo Ninčić, a u kome je analizirano više posebnih pitanja, u nameri da se što obrazloženije izloži shvatanje pozicije koju Kraljevina SHS ima prema Italiji.⁵

U obrazloženju ove procene pošlo se od toga da Kraljevina SHS — mala država koja mora da traži podršku velikih sila — u svojim sporovima sa Italijom ne može da računa na iole značajniju podršku Francuske i Velike Britanije, dve sile od kojih se inače već po pretpostavci nadala pomoći. Ovo je na sledeći način bilo objašnjeno: »Time što se smatra kao velika sila i što je kao učesnik u pobedi zauzela mesto u Vrhovnom savetu i Konferenciji ambasadora na ravnoj nozi sa Francuskom i Engleskom, tako da u svim važnim pitanjima koje ove institucije imaju da rešavaju, u slučaju nesporazuma između Francuske i Engleske, od Italije zavisi koja će strana imati većinu. A kao što je poznato, u tim se telima rešavaju veoma krupna pitanja, među kojima ima ih i takvih koje Francuska i Engleska smatraju da su od vitalnog značaja za njih«. Smisao ove tvrdnje bio je u tome da su jugoslovensko-italijanski sporovi u stvarnosti dosta usko povezani s francusko-britanskim odnosima bez obzira što na izgled to nije bilo tako, jer dve zapadne velike sile moraju da izbegavaju da se zameraju, a još manje da se sukobljavaju, sa Italijom zbog za njih malo važnih jugoslovenskih pitanja, pošto je svakoj od njih, radi svojih posebnih ciljeva, potrebna italijanska podrška u slučaju njihovih međusobnih sporova. Uz ovo je naglašavano da »u sadašnjoj međunarodnoj situaciji« (očevidno se mislilo na zaplete zbog francusko-belgijske okupacije Rurske oblasti) obe države »niti bi bile voljne niti bi bile u stanju da takvu presiju izvrše na Italiju«. Najzad, pošto je ranije, na Konferenciji mira, Kraljevina SHS u svojim teritorijalnim sporovima s Italijom jedinu podršku dobijala od SAD, u ovom dokumentu je dalje bilo naglašeno da se sada ni s te strane ne treba ničemu nadati, jer »SAD neće uopšte da se mešaju u raspravljanje sukoba među evropskim državama« i da se »nesumnjivo ni sa te strane ne može nadati nekakvoj velikoj pomoći«.⁶

Negativno se odgovaralo i na pitanje o mogućnosti da se dobije podrška od strane Društva naroda. Najpre: »Društvo naroda stavilo je sebi u zadatak da bude vrlo oprezno u svojim intervencijama. Ono upravo ne želi nikome da se zamera. A kada je još u pitanju jedna velika sila koja ima svog stalnog predstavnika u Savetu, može se smatrati kao sigurno da bi intervencija Društva

⁵ Dokument kucan mašinom, bez naslova i nepotpisan, Diplomatski arhiv Državnog sekretarijata za spoljne poslove u Beogradu, Fond Predsednika Vlade, fascikla 1.

⁶ Isto.

naroda kod talijanske Vlade [...] bila vrlo umerena i izvedena s velikom bojažljivošću«. Zatim: »Čak kad bi Društvo naroda bilo rešeno da izvrši u Rimu jednu energičnu intervenciju, talijanska Vlada ne bi o tome vodila računa. Musolini nije ni malo krio koliko mu je Društvo naroda malo simpatično i da se može desiti da ga Italija prvom prilikom sasvim napusti«. ⁷ Uproščeno rečeno, bilo je podvučeno da niti je Društvo naroda voljno da odlučnije pomogne Kraljevini SHS, niti Italija spremna da sluša ovu međunarodnu organizaciju.

Razmatranje o tome šta bi sa svoje strane sama Kraljevina SHS mogla da učini da bi navela ili naterala Italiju da promeni svoje držanje, završavalo se izvođenje sledećeg rezultata: »Mi bismo mogli računati samo na efekat presije, koju bismo mi sami hteli i bili u stanju da učinimo u Rimu. A takva naša presija mogla bi biti efikasna samo u tom slučaju ako bismo mi bili rešeni da je podupremo i vojnim merama i kada bi se talijanska vlada od tih naših vojnih mera poplašila«. Medjutim, »vojne mere prema Italiji [...] bile bi ludost s obzirom na celokupnu našu spoljnu i unutrašnju situaciju«, jer »talijanska Vlada ne samo ne bi se poplašila nego bi po svoj prilici takav naš postupak smatrala kao izazivanje, koje joj daje pravo da sa svoje strane, u društvu s drugim našim susedima, preduzme mere koje bi za nas mogle biti opasne«. Takodje, ni taktika »da pustimo Italiju da bez našeg pristanka uradi šta hoće, a mi da sačekamo bolja vremena«, nije smatrana prihvatljivom pošto »takvi odnosi između nas i Italije značili bi više ili manje otvoreno neprijateljstvo i mogli bi svakog časa da budu povod oružanim sukobima.« ⁸

Ovakva procena bila je propraćena naglaskom da je »dolazak fašista na upravu zemlje povećao opasnost sukoba [Jugoslavije] s Italijom« i da se »naši odnosi s Kraljevinom Italijom nalaze u jednoj kritičnoj fazi, naročito od kako su fašisti došli na upravu zemljom«, jer su »njihove oči stalno uprte preko Snežnika i na istočnu stranu Jadranskog mora«, pa se u Italiji stalno i na sve strane »govori o neminovnom ratu s nama, koji smetamo njihovoj prirodnoj ekspanziji«. Uz ovo, fašisti bi mogli iz čisto unutrašnjih razloga, »čim naidju na velike teškoće u rešavanju unutrašnjih problema«, »tražiti spoljne uspehe«, pošto njihov režim, »koji nije podprt redovnim izglasanim poverenjem narodnim, treba stalno da ima uspeha«, a to ih može »neminovno odvesti u sukob s nama«. Ova sasvim pesimistička procena sadržala je i tvrdnju da već ozbiljno pretila opasnost od oružanog sukoba, a obrazloženje ove teze je bilo protkano rečenicama kakve su na primer ove: »nesumnjivo je [...] da se prema nama ne vodi prijateljska politika«, »svuda se opaža njena [tj. Italijina] velika aktivnost« i »sve se više oseća da se oko nas stvara obruč neprijatelja«, »sigurno da u Italiji ima političkih ljudi i čitavih partija koje smatraju da za Italiju nikada nije bilo povoljniji momenat za rat protiv nas« i da »do oružanog sukoba s nama mora doći« te da je bolje ako do rata dodje »sada no docnije, kada ćemo mi biti jači.« ⁹

Izložena procena bila je, dakle, zasnovana na tvrdnjama da je Kraljevina SHS u svakom pogledu u potpuno inferiornom položaju prema Italiji i da joj zato ne preostaje drugo nego da strpljivo sledi politiku sporazumevanja ukoliko želi da izbegne po sebe veoma opasni ratni zaplet. Ovakva koncepcija

⁷ Isto.

⁸ Isto.

⁹ Isto.

je bila, sasvim sigurno, u navedenom dokumentu zapisana posebnim povodom i sa ograničenim ciljem, naime, radi pitanja Rijeke i da bi članove vlade bilo prisilila bilo privolila da prihvate da Italija pripoji kvarnerski grad. Ipak, i pored ove činjenice, reč je bila i o koncepciji koja je činila osnovicu dugoročnije zasnovane jugoslovenske politike prema Italiji. Već način na koji su bili formulisani stavovi i, prvenstveno, sadržaj tih stavova govore da je ovako obrazloženom pesimističkom procenom odbacivana svaka druga mogućnost osim politike koja se svodila na pokušaje da se ustupcima postigne uspostavljanje prijateljstva s Italijom, ali najvažnije je bilo to da su se stavovi ove koncepcije lako mogli prepoznati u celoj političkoj praksi Kraljevine SHS prema Italiji, tokom 20-tih godina.

Sagledana u svetlu spoljnopoličke doktrine, ovakva procena je činila da su u »italijanskoj politici« Kraljevine SHS sva osnovna polazišta bila pretvarana u osnove defanzivnog držanja. Tako je nacionalno načelo jedino uzimano radi odbrane granica utvrdjenih Rapalskim ugovorom, svest o sebi kao maloj državi — radi izvlačenja zaključka da se ništa samostalno ili aktivno ne može učiniti, uverenje da je potrebno vreme za konsolidaciju — radi argumentisanja odricanja od svakog iole odlučnijeg poteza, a krilatica »Balkan Balkancima« — radi traženja osnove za nudjenje sporazuma o prijateljstvu Italiji.

Koncepcija osnova sporazuma

Sigurno da ovakva politika sporazumevanja, iako uzimana kao jedino moguća, ipak nije predpostavljala i spremnost da se popušta bez granica. Tokom svih ovih deset godina bilo je jasno da su u Beogradu bili odlučni da uporno, najpre, brane zapadnu granicu po ugovoru u Rapalu i, zatim, da sprečavaju Italiji da zakorači na Balkansko poluostrvo. Upravo je zato, s ozbirom na spremnost s jugoslovenske strane na popuštanje, moguće ovaj vremenski odsek podeliti na dva pododseka. Prvi pododsek se završio potpisivanjem Rimskog pakta u januaru 1924 i Nettunskih konvencija u julu 1925, tj. potpisivanjem sporazuma kojima je Kraljevina SHS Italiji dozvolila da uzme Rijeku i pružila joj značajnije privredne povlastice. Medjutim, ovim su bile iscrpene glavne mogućnosti za pravljenje ustupaka, što su, uostalom, pokazivale veće teškoće koje je vladajuća ekipa imala u Narodnoj skupštini s ratifikacijom Nettunskih konvencija. Drugi potodsek obuhvatio je godine do kraja decenije. Tokom njega je vodjena doista živa diplomatska bitka, pošto je Italiji pošlo za rukom, da — najvidljivije sporazumima u Tirani od 27. novembra 1926, i 22. novembra 1927¹⁰ — ostvari nadmoćnu poziciju u Albaniji, što je označilo da jugoslovenska politika putem ustupaka ne samo nije zaustavila pritisak sa zapada nego da je Italija uspela da se učvrsti na jednoj tački Balkanskog poluostrva. Teorijski uzeto u tako nastaloj situaciji mogla je spoljna politika Kraljevine SHS ići u dva pravca: ili iz korena promeniti dotadašnje držanje prema Italiji i preći na odlučnije opiranje uz uključivanje različitih, više ili manje naglašenih, ofanzivnih elemenata, što je, naravno, pretpostavljalo i napuštanje one ranije usvojene potpuno pesimističke procese svoga položaja, ili ostati pri već po-

¹⁰ G. Garocci, *La politica estera dell'Italia fascista 1925—1928*, Bari 1961; G. Zamboni, *Mussolinis Expansionspolitik auf dem Balkan*, Hamburg 1970.

stavljenoj koncepciji i, time, nastaviti s politikom sporazumevanja uz dogradnju stavova saglasno činjenici da prostor za popuštanje nije više bio dovoljno širok. U stvarnosti, međutim, dilema nije postavljena, ostalo se pri staroj politici, što znači da se jedino može govoriti o dogradnji stare koncepcije.

Ovaj zadatak rešavala je jugoslovenska diplomatija predložena dr Vojislavom Marinkovićem, koji je na mesto ministra spoljnih poslova došao sredinom proleća 1927, posle dr Momčila Ninčića i veoma kratkog ministროvanja dr Miljka Perića.¹¹ Osnovu za rešenje svih dilema Marinković je izneo na sledeći način: »Ono našta mi ni po koju cenu ne možemo pristati, to je neku promenu koja bi [ili] ugrožavala teritorijalni i politički status u rejonu naših interesa, ili stvorila presedan za mogućnost takvih promena, ili slabila naš politički stav za borbu protiv takve promene.«¹² Ovim je bila izrično određena, tako da kažemo, linija odsudne odbrane. Ona se temeljila na očuvanje postojećih prilika na Balkanskom poluostrvu i u Podunavlju, onako kako su ih politički i međunarodno-pravno određivali Senžermenski, Neijski i Trijanonski ugovor o miru, kao i jugoslovansko-italijanski ugovor u Rapalu, a istorijski multilateralna organizacija Balkana i Podunavlja stvarana kroz procese, ustanke i ratove tokom čitavog 19. veka i sve do 1918, iskazana u tadašnjoj političkoj karti ovih regiona. Uzeto praktično, ovo je značilo ipak samo to da se Kraljevina SHS dalje učvršćivala u svojoj ranije usvojenoj potpunoj defanzivi prema Italiji, mada sada uz žilaviju odbranu diplomatskim sredstvima.

Izložno polazište bilo je u sebi protivrečno. Ostajalo se na staroj proceni o potpunoj premoći pozicije Italije, ali se uporedo naglašavala premisa uporne odbrane status quo-a. Takođe, sada je politika sporazumevanja uzimana ne samo kao način miroljubivog suprostavljanja Italiji u uslovima kada su mogućnosti za dalje ustupke bile skoro iscrpljene, nego i kao sredstvo za — bar značajnije — podrivanje onoga šta je Italija uspela da postigne u Albaniji. Takođe, politika sporazumevanja je svojom suštinom podrazumevala izbegavanje, a nemara da se osporavaju italijanske pozicije u Albaniji pretpostavljala je produblivanje konfrontacije. Ali, Beograd je ovakvu protivrečnost svog polaznog stanovišta očigledno nastojao da prevaziđe primenom odgovarajuće taktike.

Radi stvaranja preduslova za diplomatsku igru u novim, mnogo složenijim okolnostima, još je dr Ninko Perić krajem zime 1927. godine izborom novog poslanika u Rimu hteo da na raspolaganju ima ličnost doraslu teškom zadatku, pa je u martu 1927. u italijansku prestonicu uputio Milana Rakića, diplomatu proverene umešnosti i s velikim ugledom u Evropi.¹³ Dr Vojislav Marinković je, ubrzo po svom dolasku na položaj ministra, poslao Rakiću sledeće instrukcije o politici koju treba slediti i taktici koju treba primenjivati: »Nama je potrebno da uništimo Tiranski ugovor ne samo u njegovim neposrednim, nego i posrednim rdjavim posledicama za naš položaj na Balkanu i u srednjoj Evropi. Cilj je da uspostavimo prijateljske i savezničke odnose sa Italijom, te da dobijemo

¹¹ Vid.: K. Pavlović, Vojislav Marinković i njegovo doba, III—IV, London 1957.

¹² Tekst bez naslova, datuma i potisa, kucan mašinom, sigurno Marinkovićev, Privatna ostavština porodice Rakić.

¹³ A. Mitrović, Milan Rakić u jugoslovensko-italijanskoj krizi posle pakta u Tirani, u: Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, br. 3—4, 1969, 213—227; Isti, Savremenici o diplomati Milanu Rakiću, u: Isto, br. 3—4, 1972, 202—214.

odrešene ruke za konsolidovanje prilika na Balkanu [. . .]. Konsolidacija odnosa ovamo [tj. na Balkanu] ne može se sprovesti ako je Italija u jednom ili drugom obliku etabliрана u Albaniji [. . .]. Verujem da indirektnim putem možemo dobiti štogod [. . .] što bi praktično oduzelo svaku vrednost Tiranskom ugovoru. Toga radi mislim da je najbolje [. . .] početi razgovore na najširoj bazi sa odmah naglašenim ciljem da želimo uspostavljanje odnosa srdačnog prijateljstva i tesne saradnje [. . .]. To onda povlači sobom iscrpne razgovore o svim pitanjima koja interesuju obe zemlje, a naravno pre svega uzajamno objašnjenje o našem respektivnom položaju u toj zemlji [Albaniji] i politici prema njoj [. . .] Mi moramo biti uporni pregovarači, čuvajući samo brižljivo prijateljski ton i ističući kao glavni cilj razgovora [. . .] utvrđivanje prijateljstva sa Italijom, i obezbedjenje da ga opet nešto ne poremeti. Svi naši zahtevi iz toga proističu i u interesu su toga«. ¹⁴ U privatnom pismu, koje je poslao dvadesetak dana nakon ovih instrukcija, Marinković je savetovao Rakića kako da postupa i kako da se drži: »Ja te molim da se obratiš redovnim putem za prijem, da u razgovoru budeš što topliji, da ostaneš što duže na opštim konsideracijama i da, ako možeš, gledaš da on [Musolini] uzme inicijativu u razgovorima. Molim te da imaš na umu, da meni nije hitno i da mi je glavno da popusti zategnutost i da prijateljski razgovaramo«. ¹⁵ Najzad, vodeći računa o načinu formiranja političkih odluka u fašističkom režimu, Marinković je nastojao da u pregovore uključi lično Dučea i pisao je da »razgovori treba da se vode u Rimu, da bi u njima učestvovao neposredno sam Musolini, a ovde se u Beogradu može samo komplementarno razgovarati da bih i ja bolje bio u toku«. ¹⁶

Opšti razgovori, čiji je pravi cilj da se postave pretpostavke za kasnije sporazumevanje, trebalo je i da odvrate glavnu pažnju Italije od Balkana. U ovim okvirima se od početka, kao pomoćnom sredstvu, pribegavalo svojevršnim sugestijama i merodavnima u Rimu slate su poruke da njihova zemlja, kao velika sila, nepotrebno gubi snagu i vreme u malim ambicijama prema Balkanu. Tako je Marinković italijanskom poslaniku u Beogradu generalu Bodreru oprezno skretao pažnju da je »Italija svetska sila sa svetskim interesima« ¹⁷ a Rakića je instruisao: »Italiji je potreban savez s nama zbog njenog opšteg položaja i uspeha njene velike politike na Sredozemnom moru i uopšte u svetu. Trajno neprijateljstvo s nama slabi njen položaj na svim drugim stranama [. . .]. Italija je već na Konferenciji mira prošla rdjavo na svim stranama zato što nije umela da se pogodi na vreme s nama i što se ukopistila u sterilnom sporu s nama. Zadar i Rijeka za nas su veliki gubitak, ali i za Italiju mršava kompenzacija za sve ono što je mogla imati da pet i po godina nije gledala samo na našu stranu, otimajući se za svaki kvadratni metar zemljišta. Ako se u Rimu pravilno uvidja kakve bi sve koristi za svoju veliku politiku mogla Italija izvući iz trajnog i čvrstog saveza s nama, i ako tamo imaju kakvu veliku politiku — a jedan Musolini bi trebalo da je ima — onda će se razumeti da se i taj savez nama mora platiti. A da je to toliko lakše što se plaća jednom cenom koja Italiju stvarno ništa ne košta«. ¹⁸

¹⁴ Instrukcije od 4. maja 1927, Privatna ostavština porodice Rakić.

¹⁵ Pismo od 23. maja 1927, Privatna ostavština porodice Rakić.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Instrukcije od 4. maja 1927, Privatna ostavština porodice Rakić.

Važnije od ovakvih sugestija, koje su smerale da Italiju uvuku u složenije odnose sa drugim velikim silama, bio je pokušaj da se u okvirima opštih razgovora dodje do zajedničke saradnje u pitanjima koja nisu pripadala krugu onih iz medjusobnih odnosa i Marinković je hteo da najpre postigne saglasnost u ključnim problemima Srednje Evrope. U tom cilju, prvo, nudio je saradnju na antihabzburškoj osnovi: »U pitanju restoracije Habsbourg-a [sic.], mi smo rešeni da je ne dopustimo. Mi nemamo ništa protiv toga da Madjarska bude kraljevina i da izabere sebi kralja. Upravo, bili bismo najzadovoljniji kada bi i Austrija i Madjarska imale po jednog kralja. Samo to ni u kom slučaju ne bi mogao biti ni u jednoj ni u drugoj zemlji Habsbourg [!]. Jer jedan Habsbourg [!] može samo doći sa svim osvajačkim tradicijama svoje kuće. To je princip rada instaliran na našim (tj. i na jugoslovenskim i na italijanskim) granicama.«¹⁹ Ovim se na zajedničkim antihabzburškim temeljima jugoslovenske i italijanske države hteo postaviti ugaoni kamen saradnje, čime se, naravno, oslanjalo i na Antihabzburšku konvenciju sklopljenu u okviru Rapalskog ugovora 1920. Drugi ugaoni kamen saradnje jugoslovenska strana je uporedo nalazila u zajedničkom protivljenju, jačanju i širenju Nemačke, pre svega u odpiranju uništenju nezavisnosti Austrije: »Ni naš ni italijanski interes nije da do Anshluß-a dodje. Baš iako smo ubedjeni da će do njega na kraju krajeva doći i da ga ne možemo sprečiti, moramo želeti da to bude što docnije. Jer ako se na mestu male i slabe Austrije pojavi na Breneru i na Karavankama silna Nemačka, situacija će za nas oboje biti znatno teža. Mnoge aspiracije, tendencije [i] težnje — koje danas postoje u latentnom stanju ili se vrlo slabo osećaju jer ih dekuražira slabost Austrije — planuće i razbuktaće se kad iza sebe oseće silnu Nemačku. Hteo ko [ili] ne hteo, Anshluß će biti samo etapa, pa je očividno bolje da je [tj. te etape] ne bude ili da dodje što docnije.«²⁰ Takodje se i u ovom slučaju htelo graditi na jednoj od osnovica tadašnje italijanske politike, pošto se Italija protivila pripajanju Austrije Nemačkoj a upravo bila i u sukobu s Nemačkom, koja je, proglasivši se za zaštitnika nemačkih manjina u Evropi uopšte, tih godina pokušavala da istupa u zaštitu manjine u Trentinu.

Na ovaj način želelo se okolišnim putem doći do pretpostavki jugoslovensko-italijanskog sporazuma, ali uporedo se odmah htelo i prekinuti italijansko prodiranje na Balkan. Otuda da se od početka nastojalo da se na dnevni red željenih razgovora sa Rimom stavi i pitanje Albanije. Milanu Rakiću je takodje ubrzo bio dostavljen sledeći ključni stav: »Ne ustručavajte se izjaviti da smo mi od sudno za pravu i stvarnu nezavisnost te zemlje. Ona po nama pripada balkanskom sistemu i prema tome mi ne možemo dopustiti tamo ničiji ekskluzivni interes. To ne znači da vlada tamo ne sme biti italofilska, ali je nemoguće da bude jugoslavofobska. Ona mora biti prijateljski raspoložena i to delom potvrdjivati prema obema državama. Mi nismo protivni trgovačkim i pomorskim interesima Italije tamo, ali se i u Italiji mora honorirati i naš politički i vojnički interes, koji čini da mi ne možemo biti ravnodušni [prema tome] kakav je režim u Albaniji [. . .]. Ono što mi imamo da dobijemo, to je, suvo rečeno, izjava italijanske vlade da bez prethodnog sporazuma s nama neće vojnički intervenisati

¹⁹ Vid. napomenu br. 12.

²⁰ Isto.

u Albaniji [. . .]. Ako bi to bila dvostrana, uzajamna [tj. jugoslovensko-italijanska] obaveza, ako bi kao takva ušla u jedan sporazum ili ugovor o uzajamnom garantovanju albanske nezavisnosti, teritorijalnog pa čak recimo i juridičkog status kvo [sic.!), eventualno ako bi se dala još šira baza i sve to umotalo u jedno proširenje i produbljenje Rimskog pakta, jednom reči ako bi se svemu tome dao jedan oblik koji bi dopustio talijanskoj vladi da preko agencija i štampe rastrubi to kao jedan nov i veliki uspeh, mislim da nije van mogućnosti da bude postignuto.«²¹ Pažljivo čitanje sadržaja ovih instrukcija otkriva da se stvarno samo htela postići sporazumna podela političkog uticaja u Albaniji, što znači da se opet, mada dosta uzdržano, pravila nagodba, ovoga puta na račun teze izražene krilaticom »Balkan Balkancima«. Stavovi kao što su onaj o »pravoj i stvarnoj nezavisnosti« Albanije ili onaj da Albanija »po nama pripada balkanskom sistemu«, čini se, najpre služe da omoguće da se postave načelne osnove zahtevima da Italija prizna i praktično prihvati jugoslovenski uticaj u ovoj zemlji.

Konačno, u obzir je uzimana i mogućnost ustupaka u pitanju već sklopljenih trgovačkih ugovora, koji međutim još nisu stupili na snagu, najpre zbog otpora koji su im pružili u jugoslovenskoj javnosti i u Narodnoj skupštini. O ovome Marinković je imao od početka sledeći stav: »Što se tiče Nettunskih konvencija [. . .], mi smatramo da to nije predmet spora. Ako uspostavimo srdačnost odnosa i održimo savez i prijateljstvo [. . .], po sebi se razume da će Nettunske konvencije biti ratifikovane. Možemo, međutim — i mislimo da bi to uopšte učinilo dobar utisak u obe zemlje i na strani — još u toku razgovora i eventualno u samom početku [tih razgovora], izmenjati ratifikacije Beogradskih konvencija, za koje imamo odobrenje Skupštine.«²² Međutim, izložena zamisao sa sporazumima iz Nettuna, brzo je evoluirala dalje u pravcu popuštanja i pretvorila se u stav da se prethodnom ratifikacijom Musoliniju i njegovim saradnicima načini unapred ustupak sa željom da ih na taj način podstaknu da oni prihvate pregovore. Tako su u Narodnoj skupštini Nettunske konvencije bile ratifikovane 13. avgusta 1928. godine, kada nisu prisustvovali hrvatski poslanici (koji su bojkotovali rad skupštine posle ubistva njihovih vodja nekoliko dana ranije).

U praksi je cela ova taktika primenjivana, dodajmo kratko još i to, uz pojačavanje oslonca na Francusku i Veliku Britaniju i, takodje, uz nastojanja da se u balkanske poslove uvuče Nemačka kao svojevrsna i dodatna činjenica političke protivteže Italiji. S Francuskom je 11. novembra 1927. bio potpisan Ugovor o prijateljstvu i saradnji, a s Velikom Britanijom je jugoslovenska diplomatija najtešnje saradjivala u svim potezima koji su vučeni u Rimu od početka krize nastale zbog prvog ugovora u Tirani. Uporedo sa zaoštavanjem ove krize i Marinkovićevim neuspesima da otpočne pregovore, Kraljevina SHS je postala predusretljivija u pitanju trgovačkog ugovora, koji je bio potpisan 6. oktobra 1927. i dopunjen 5. decembra 1928. godine.²³ Štaviše, iz Beograda se

²¹ Isto.

²² Instrukcije od 4. maja 1927.

²³ A. Mitrović, Politische und wirtschaftliche Beziehungen Deutschlands und Jugoslawiens in der Zeit der Verständigungspolitik Stresemanns, u: Tradition und Neubeginn, Köln 1975, 117—140.

u jesen 1929. potajno Berlinu davalo na znanje da se s jugoslovenske strane ne bi protivilo priključenju Austrije Nemačkoj (što je bilo potpuno suprotno onome što je nudjeno Italiji).²⁴

Praktične posledice

Prema jednom izvoru, načelnik Štaba jugoslovenske Vrhovne komande vojvoda Živojin Mišić uvidjao je tokom 1919. da trenutne okolnosti nateruju na kompromis sa Italijom u teritorijalnim pitanjima, pa je v privatnim razgovorima isticao da je to privremeno, odnosno »za 4—5 godina tjerati ćemo Talijane i osvojiti do zadnjega našeg čovjeka«. ²⁵ U godinama koje su sledile od ovakve eventualne namere nije bilo ni traga ni u programskim polazištima ni u praksi spoljne politike Kraljevine SHS. Sasvim suprotno tome, bilo je prisutno stalno povlačenje. Već je ugovor u Rapalu predstavljao veliko odstupanje u poredjenju sa prvim zahtevom o zapadnim granicama, koji je jugoslovenska delegacija podnela Konferenciji mira u Parizu u proleće 1919. Rapalskim ugovorom su, izmedju ostalog, Italijanima u Kraljevini SHS bila garantovana osnovna nacionalna prava bez ikakvih recipročnih obaveza Italije prema daleko većem broju Slovena u njenim granicama. Tokom 20-tih godina ovakva politika pune defanzive samo je dalje nastavljena.

U dnevniku Milana Rakića, koji je Rakić tokom svog sedmogodišnjeg službovanja u Rimu vodio — bar koliko se do sada zna — vrlo kratko vreme i samo na početku svoje misije (od 16. marca do 4. aprila 1927.), nalazi se samo jedan podatak koji se odnosi na jugoslovensku nacionalnu manjinu u Italiji. Poslanik je zabeležio 1. aprila 1927.: »Besednjak mi govori o slovenačkim školama u Italiji i uopšte o stanju Slovenaca u Italiji. Ima samo jedna privatna škola u Trstu, sve su ostale ukinute. Za sastanak društva Lige naroda (u Berlinu 24. maja o. g.) odredjen je i on kao delegat. Tada će se pokrenuti pitanje o nemačkim manjinama u Italiji. To bi bila prilika da se pokrene i pitanje o našim manjinama«. ²⁶ Sigurno da ovaj, toliko kratak — ili možda samo u jednom svom fragmentu poznat — dnevnik ne dozvoljava neoprezna uopštavanja, ali ipak navedeni podatak može biti uzet kao svojevrsan slikoviti pokazatelj odnosa zvanične politike Kraljevine SHS prema jugoslovenskoj manjini u Italiji. Naime, Rakićeve beleške tokom tih dvadesetak dana dosta su opširne i u njima ima različitih i vrednih podataka o nizu pitanja, a ipak tek na jednom mestu pominju manjine i to tako, kao što smo videli, što je o njima govorio Engelbert Besednjak, jedan od slovenačkih prvaka u Italiji. Ostala jugoslovenska izvorna gradja, koja je, uzgred rečeno, sačuvana samo malim delom, pokazuje da je zvanični Beograd izbegavao da ovo pitanje postavi. Sam Rakić je radio po

²⁴ A. Mitrović, *Alternativen...* Italijanski poslanik u Beogradu javljao je s Bleda 27. jula 1927: »Ma, soprattutto dopo il patto di Tirana, si è osservata una generale tendenza sia della stampa che di questi circoli politici per un riavvicinamento alla Germania [...]. Manifestazioni di simpatia verso i tedeschi si ebbero qui a varie riprese durante i primi mesi del corrente anno, e questa Legazione di Germania fu il centro preferito della società belgradese« (I documenti diplomatici italiani, settima serie, vol. V, 328).

²⁵ B. Krizman, *Italija u politici...*, 32—33, nap. br. 2.

²⁶ Dnevnik je u privatnoj ostavštini.

instrukcijama i njegov dnevnik u ovom fragmentu samo daje jedan novi detalj za sliku koja se formira iz celine poznatog izvornog materijala.

Rukovodeći ljudi politike Kraljevine SHS rukovodili su polazištima i procenama po kojima je do dobrog susedstva sa Italijom trebalo doći samo upornom defanzivom. Radi toga ostavljali su, s jedne strane, kao rešena sva pitanja o kojima su odluke donesene Rapalskim i Rimskim sporazumom, odnosno, na drugoj strani, stalno su pravili nove ustupke. Na dnevni red su iznosili pitanje Srednjeg Podunavlja, praktično da bih se tim putem približili postizanju sporazuma s Italijom; na dnevnom redu su držali pitanje Albanije, praktično samo da bi umanjili ono što je Italija u ovoj zemlji već postigla. Celinom ovakve politike Kraljevina SHS je jugoslovensku manjinu u Italiji prepuštala njenoj sudbini.

Zusammenfassung

GERÜSTE DER POLITIK DES KÖNIGREICHS DER SERBEN, KROATEN UND SLOWENEN GEGENÜBER ITALIEN 1920—1929

Die außenpolitische Doktrin des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen war, daß der jugoslawische Staat auf der Grundlage des nationalen Grundsatzes gebildet wurde, der die nationalen Befreiungskämpfe jugoslawischer Völker im 19. Jahrhundert antizipiert, sie setzt sich für den Grundsatz »Balkan den Balkanvölkern« ein, das Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen ist ein neuer und kleiner Staat, der Zeit benötigt, das Innere und Äußere zu konsolidieren, ist weiterhin Teil des Versailler Systems und sein Verteidiger, gleichzeitig aber auch der Damm gegen den Drang nach Osten und Teil der liberalen Bürgerwelt. Die größten Gefahrenfaktoren sind für ihn Deutschland und Italien. In den 20-iger Jahren betrachtete sich das Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen Italien gegenüber als minderwertig und wollte mit Italien eine Politik der Verständigung führen. Die ganzen 10 Jahre hat jedoch das Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen entscheidend und widersetzlich den Vertrag von Rapallo verteidigt und versucht das italienische Vordringen auf den Balkan zu verhindern. Auf der anderen Seite hat die Regierung der Serben, Kroaten und Slowenen Italien immer wieder neue Konzessionen zur Verfügung gestellt und die Politik des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen hat auf diese Weise die jugoslawische Minderheit in Italien ihrem Schicksal überlassen.

Giorgio Negrelli

ITALIJANSKO-SLOVENSKI ODNOSI NA RAZPOTJU:
TRST, 13. JULIJA 1920

»Von Humanität, durch Nationalität, zur Bestialität.« V pičem stoletju je doživel Trst celotni dramatični preobrat, ki ga je izrazil Grillparzer v svojem znamenitem stavku. Na tem prostoru je bila v resnici potrjena resničnost tega surovega stavka, ne pa tudi njegova neizbežnost. Še dolgo je namreč ostala odprta alternativa, ki izhaja iz dveh različnih konceptov narodnosti, katerih prvi priznava narodovo individualnost in s tem zahteve vseh drugih narodov — po vzoru mazzinijevskega bratstva narodov in njihovih teženj, drugi pa išče v ohranjanju narodove individualnosti podlago za konkretni politični in socialni internacionalizem.

Vendar se je duh humanističnega socializma iz avstromarksistične tradicije ali demokratičnega republikansko navdahnjenega iredentizma znašel v sožitju z drugim, v ljudski miselnosti manj zakoreninjenim duhom, ki je z različnih vidikov tuj kulturi in resničnemu načinu življenja prebivalstva tega jadranskega mesta; to je miselnost vodilnega gornjega sloja, ki je znal za dosego svojih ciljev modro omogočiti razvoj svojega trgoveškega in denarniškega središča. To je torej prav tisti duh, ki se je vselil v zaneseno navdušenje mladine, in ki je spremenil njeno sveže in nesebično junaštvo v sebično nestrpnost in žejo po oblasti, se pravi v imperialistični *nacionalizem*. Ta je preusmeril iredentistična prizadevanja mesta daleč stran od ciljev, ki bi jim bolj ustrezali, ker so bili povezani z izvirnimi demokratičnimi, mazzinijevskimi in garibaldinskimi težnjami, razširjenimi med drobnoburžoaznimi izobraženci. Imperialistični nacionalizem je nadomestil nacionalni federalizem s politiko moči in mir zavednega proletariata z vojno. Odstopal je od tradicionalnih neprisiljenih vzorcev vsakodnevnih medsebojnih odnosov in medosebnih stikov ter netil sovraštvo in nezaupanje tam, kjer je vedno veljalo za življenjsko pravilo mirno sožitje ljudstev in civilizacij.

Poleg duha, ki se je izražal praktično in konkretno, tako rekoč z vidika nadnacionalnosti — ki pa ne izključuje pravic posameznih narodov — in se spominjal srečne funkcije Trsta kot prstana kulture in različnih interesov ljudstev ter se naslanjal na Avstrijo, ki naj bi prenovljena postala učinkovit instrument politične in socialne rasti množic; poleg drugega duha, ki se je obračal k Italiji in jo spodbujal, naj demokratično podpre osvobajanje novih neodvisnih suverenih narodov; poleg teh duhov, ki se nam danes zdita poseobljena v delu, življenju in plemeniti žrtvi Angela Vivanteja in Scipija Slataperja, je v začetku novega stoletja nenadoma zaživel nov duh, ki je odklanjal tradicionalno funk-

cijo Trsta kot posrednika trgovine in kulture in skupaj z Italijo pestoval njene »sanje o cesarstvu«. Ta duh, ki živi, enak po veličini žrtve, v Ruggeru Fauru Timeusu, v človeku, ki je tik pred vojno odrekel Trstu »poslanstvo trgovskega posrednika med različnimi sosednimi narodi« in mestu očital njegovo meščansko naravo, da bi ga pritegnil k drugemu idealu. »Včeraj je bila še svoboda, za katero smo se borili, danes pa imamo cesarstvo«, je zapisal Timeus in takoj potem pozval Italijo, naj vendar že zasede to cesarstvo in naj se ne ozira »na nacionalne pravice in mednarodne ali moralne konvencije«.

To je bil duh novega *nacionalizma*, za katerega so subjekt zgodovine narodi, ne pa posamezniki, ki so sposobni le »rušiti«, ne pa tudi »graditi«. Narodi se morajo po njegovem mnenju nenehno in neodjenljivo boriti zoper druge narode, da bi preživel ali da bi si te druge narode podredili; to je antagonizem, ki zaradi zahteve po nacionalni solidarnosti zanika drugo, širšo, se pravi človeško solidarnost, ki jo izražajo cilji mazzinijevskega narodotvornega nauka in mednarodna vizija socializma.

V tej zvezi je zapisal Timeus tudi naslednje besede: »Italija naj bo prosvetiteljica in vladarica ljudstev, ali pa jo bo preplavilo morje.« V ideološki zgodovini Trsta je to nova misel, čeprav se je politična koncepcija, iz katere ta misel izhaja, nedvomno mogla hraniti s tisto nacionalno nestrpnostjo zadnjih vodilnih generacij liberalno-nacionalnega gibanja, ki je dolgo prevladovala v tem jadranskem mestu. Vendar so bile to uvožene ideje, ki niso vzkliše iz lokalne tradicije, marveč so bile prenesene z bližnjega polotoka.

Ko je torej v avstrijski predmarčni dobi večnacionalni Trst vedno jasneje razkrival italijanski vodilni znača svoje kulture, ne narodnosti, je hkrati tudi poudarjal svojo naravno odprtost do poživljajočih prispevkov drugih kultur, ki so bile vse med seboj povezane v nekakšno »federativno republiko«. To je bilo resnično in plodno sožitje civilizacij in zato se je Trst v času velike iluzije leta 1848 proglasil za samostojen »narod«, za model meščanskega življenja in delovanja v aristokratskem habsburškem imperiju, kjer absolutizem še ni docela pometel s fevdalnim odporom; ker je bila to prava zmes narodnosti in kultur, se je mogla tržaška družba v večnacionalni Avstriji potrditi kot docela samosvoja individualiteta, ki ji pripada naslov naroda.

Mali in skrajno majhni »tržaški narod« je pri priči zahteval enake pravice, kot so jih imeli drugi, stari in zgodovinsko potrjeni narodi, kakršna sta bila na primer češki in madžarski narod. Njegov glas je odmev avstroslavizma, ki je, nasprotujoč frankfurtski zvezi, proglašal priključitev nekega mesta in nekega ozemlja s »pretežno italijanskim in slovanskim prebivalstvom« k Nemčiji za nenaravno in ki je večkrat v soglasju s trditvami Gaja in Kopitarja podprl resolucijo hrvaškega sabora, da hoče biti »svobodno ljudstvo v svobodnem avstrijskem cesarstvu«. Z velikim posluhom za potrebe vseh v tem mestu skupaj živečih narodnosti je ta glas ob zahtevi po ustanovitvi italijanske pravne fakultete predvidel tudi ustrezno stolico v slovenščini; to je primer pozornosti do slovenskih kmečkih prebivalcev tržaškega ozemlja, ki bi se na sodiščih težko izražali drugače kot v materinščini. Načrt je podpisal Nicolò de Rin (znan kot eden najbolj vnetih privržencev italijanstva), sestavljen pa je bil na podlagi zahtev slovenskega izobraženca Ivana Blažirja, kakor je razvidno iz nedavno objavljene študije Branka Marušiča. Mimo priložnostnih pobud posameznikov (kot priča navedeni primer) ali skupinskih pobud (nekaj tiskanih besedil) pa

slovensko prebivalstvo v Trstu v tem času ni izdelalo posebnega *političnega* stališča glede nacionalnosti. Sicer pa tudi Nemci, Grki in Italijani tega niso storili. Hagenauer ali Revoltella, Hermet perzijskega rodu, ali Slovenec Reyer ter drugi bogati ladjarji in trgovci mogočne slovansko pravoslavne kolonije so bili privrženi mestu, v katerem prevladujoča italijanska *kulturna* narodnost ni žalila drugih, marveč je celo prispevala k temu, da so se ljudje znova združili in postali člani živahnega, razposajenega, meščanskega in modernega »tržaškega političnega naroda«.

Če hočemo govoriti o nacionalnem slovenskem gibanju v tem obdobju, se moramo umakniti iz tega ozračja in iz te civilizacije; izstopiti moramo iz te resničnosti, prestopiti njene fizične in duhovne meje in se premakniti prostorsko le malo vstran, vendar globoko v čas. Preseliti se moramo na podeželje, ki je seveda konservativno, ne bere Kopitarja, ne Bleiweisa ne Prešerna, marveč posluša župnikovo pridigo in skoznjno obarva prebujanje svojega naroda s klerikalizmom in vdanostjo dinastiji. Podeželje zvesto ohranja narodna znamenja v podedovani vaški tradiciji in v jeziku, ki je zgolj sredstvo za sporazumevanje za preproste zahteve kmečke skupnosti in za vsakdanje izražanje v krogu družine. Vendar se nacionalni duh slovenskega kmeta ohranja le toliko časa, kolikor dolgo ostaja na deželi; ko se kmet premakne v mesto, ker ga pritegne urbano središče, ga to posrka vase: širši družbeni odnosi ga prisilijo, da začne rabiti drug jezik, se pravi italijanski, in drugačen življenjski model mu vsili drugačno miselnost. Kmet postane meščan, Tržačan ali Italijan, kar je glede na vsakdanjo skušnjo enako.

Nacionalno gibanje, ki pomeni pridobivanje in afirmacijo kulturne individualitete in nacionalne politike, je tipična lastnost meščanske družbe. Da bi lahko prišlo do modernega nacionalnega gibanja, se morata najprej izoblikovati izobraženska, majhna buržoazija in meščanska družbenoekonomska moč. Tako se je utrujenemu slovenskemu narodu primerilo, da je moral, če naj bi se prebudil v zgodovini, najprej proizvesti tisti razred, ki je bil ob prehodu iz devetnajstega v dvajseto stoletje ustvarjalec zgodovine, se pravi — buržoazijo. Preden pa se je to lahko zgodilo, je prevladala vpojna sila mesta nad deželo: slovenskemu kmetu, ki se je pomeščanil v italijanskem mestu, je postalo to mesto nova domovina, ker je le tako lahko potrdil svoje družbeno napredovanje. Ko pa novi meščan ni imel več zunanjega modela za svoj referenčni okvir, ko ni imel več potrjevanja nacionalne buržoazije na mejnem ozemlju s slovensko etnično večino, je zgubil tudi stik s svojo izvorno kmečko narodnostjo.

Zaradi tega dobršen del 19. stoletja v Trstu ni prišlo do prave nacionalne konfrontacije. Že res, da je bilo nekaj prask med obema stranema, ali točneje med podeželskimi kmeti in mestno buržoazijo, toda nič več. Če je pri takih praskah tekla kri, kakor se je zgodilo leta 1868, je bila za to odgovorna samo oblast, ki je ukrepala brez premisleka, nikakor pa ni šlo za nacionalni spor ali sovražstvo.

Vodilni buržoazni sloj občine je zlasti v šolstvu poskušal z zakonitimi sredstvi obdržati črto ločnico med podeželjem in mestom, kar mu je tudi dovolj dobro uspelo, v mestu pa je vzdrževal hegemonijo, ki je bila bolj politična in ekonomska kot »nacionalna«, čeprav je za zagotovitev svojih oblastniških pozicij vse pogosteje posegal po ideoloških instrumentih nacionalne afirmacije.

Sicer pa je treba priznati, da ni bilo lahko prepričljivo utemeljiti slovenske nacionalne zahteve po Trstu: Trst gotovo ni bil tuj otok sredi slovanskega sveta, kakor je bila na primer dolgo časa Ljubljana, čeprav je bil stisnjen ob rob slovenskega Krasa, je bil vendarle odprt k beneški Istri in k Furlaniji ter preko Jadrana k celem italijanskem polotoku, železnica pa ga je povezovala z obsežnim srednjeevropskim *Hinterlandom*. Trst je enako obroben za Nemce, Slovane in Italijane in v obdobju njegovega naglega ekonomskega in demografskega razvoja je od vseh teh narodnosti prihajal vanj nepretrgan imigracijski tok.

Do konfrontacije med nacionalno večino in nacionalno manjšino bi lahko prišlo šele tedaj, ko bi zrasla v mestu, kjer je že vladala italijanska buržoazija, ki se je s pozicij nacionalnega samopotrjevanja soočala s centralno vlado, tudi slovenska nacionalna buržoazija. Vendar pa se je potek dogodkov ob prelomu stoletja zapletel zaradi nastopa tistih sil in teženj, ki so nasprotovale tradicionalni politični liniji vodilnega razreda in ga tolikanj zmedle, da se je začel zapirati pred novimi zahtevami manjšine.

Tu je šlo predvsem za internacionalistični socializem, ki je dobival, kakor povsod, večino svojih kadrov iz vrst buržoazije in je zlomil enotnost nacionalnih vrst, da bi združil italijanski in slovenski proletariat v skupnem boju za osvoboditev in uveljavitev delavskega razreda. Sledili so socialisti, ki niso nikoli pristali na razbitje habsburškega državnega kompleksa, marveč so terjali radikalno obnovo države v obliki federalizma. Trialistični načrt je zavrl slovanski separatizem, pa tudi znotraj samega italijanskega »nacionalnega« gibanja niso bili redki tisti, ki niso čutili potrebe po odcepitvi, pač pa so videli Trst v privilegiranem položaju svobodnega mesta in mednarodnega pristanišča. Tisti, ki so bili najbolj prepričani, da bi bila združitve z »materjo« Italijo docela naravna, so bili po izvornem mazzinijevskem vzorcu hkrati tudi najbolj vneti zagovorniki enakih pravic za vse narode in zaščite manjšin: nacionalna gibanja torej niso prehajala vedno in nujno iz konfrontacije v konflikt in v odrekanje medsebojnih pravic.

Na ravni zdrave pameti, v okolju, ki se ni pretirano posvečalo politiki, pa se je vse reševalo in pomirjevalo v ozračju naravne strpnosti. Ljudje so delali in se med sabo pogovarjali v skupnem tržaškem narečju, skupaj prepevali v raznoterih jezikih, nazdravljali vsakomur, tudi cesarju, katerega podoba se je že stapljala v brezčasno in neskončno podoba časa samega. V resnici nihče ni verjel v razpad Avstrije, vsaj ne do izbruha vojne, večina pa vse do njenega konca. Še več: v reformi večnacionalne Avstrije je večina pričakovala miroljubno rešitev vseh problemov nacionalnosti.

Na prelomu stoletja so torej obstajale številne možnosti, da bi se v Trstu še naprej uveljavljali obe narodnosti, italijanska in slovenska, v mirnem sočenju in sožitju. Če se je mirna konfrontacija prevesila v prikrit konflikt, ki je bil bolj verbalen kot realen, to ni bila neizogibna posledica hkratne prisotnosti dveh nacionalnih gibanj, marveč zahteva notranje politične logike stare vodilne skupine. Zato ta konflikt ni zajel celotne družbe, marveč se je omejil na »uradna« nesoglasja med dvema gibanjema in povzročil, da je prišlo med njunimi skrajnimi krili do neposrednih, čeprav omejenih izpadov nestrpnosti.

Do spremembe tona v uradni občinski politiki je prišlo torej šele v zadnjem desetletju prejšnjega stoletja, na začetku tega stoletja pa je postala ta sprememba še bolj očitna, ko je vodilni sloj visoke buržoazije, potem ko je bil

dolgo časa nesporen vladar političnega in ekonomskega življenja, začutil, da postopoma izgublja svojo prevlado, ki jo je imel vse dotlej nad celotno tržaško družbo.

Vodilni sloj visoke buržoazije — po imenu »liberalno-nacionalen«, dejansko pa avtonomističen, bi se mogel še nekako sprijazniti z mislijo, da se v delavskem okolju bolj in bolj zmanjšuje njegova veljava spričo mnogo učinkovitejših vplivov marksistične ideologije in konkretnih rezultatov uspešne dejavnosti krajevnih socialdemokratov, ni pa mogel pristati na to, da izgublja vodstvo v lastnem razredu. Grozilo pa mu je prav to, zakaj vse širši buržoazni krogi, ki so postajali dovzetni za demokratično, radikalno, mazzinijevsko vabo, so vse teže prenašali njegovo politično linijo, ki da je bila preveč previdna v vladni politiki »nacionalne« akcije in preveč konservativna pri reševanju družbenih problemov. Stari vodilni sloj si takega tveganja ni mogel privoščiti, zlasti ne v trenutku, ko se je nova buržoazna sila, ki je zrasla v mestu med obćim »prebujanjem« slovanskih narodov cesarstva, že izmaknila njegovemu vplivu in se odločila, da se bo uprla njegovi kulturni in politični nadvladi.

Tako je visoki buržoaziji uspelo, da je radikalizirala politični boj ob problemu »narodne obrambe« jadranskega mesta, ki mu niso grozili le avstrijski »tlačitelji«, marveč tudi slovenski »osvajalci«. Glasno je pozvala k »enotnosti« in zadržala sredobežne sile demokratičnega iredentističnega gibanja, s čimer je zavrla tudi naravno obraćanje k velikim temam družbenih odnosov. Vpričo Avstrije in Italije ji je uspelo obdržati videz totalitarističnega predstavnika interesov tržaških Italijanov. Zlasti ji je uspelo zamegliti socialne cilje družbenega odpora, ki so bili prisotni v gibanju narodnega preporoda, in ustvariti nasprotja znotraj širokih slojev meščanstva in preprostega ljudstva, ki sta pozabila na razredno solidarnost.

Tudi če socializem ne bi pozabil opozoriti proletariata na prevare »lažnive retorike«, bi ostala nacionalna nasprotja med obema srednjima slojema odprta in prav ta nasprotja bi vodilni sloj visoke buržoazije kar najbolje izrabil za nenehno poudarjanje potrebe po nadvladi.

Po besedah Stefana Zweiga je bila Avstrija dežela, ki se je vedno držala pravila »*leben und leben lassen*«, v kateri so se državljani »zmerjali po časopisih in v zbornici«, potem pa »sedeli skupaj pri vrćkih piva ali skodelicah kave«. In vendar je bil Trst, ki je bil ob veselem prepevanju v gostilni vedno pripravljen pozabiti na sovraćnosti, zdaj prića nenehnega podžiganja napetosti med ljudmi in barvanja političnih bojov z nestrpnostjo. Z ošabnostjo »vidca« je Attilio Tamaro leta 1924 zapisal: »Zgodovinska akcija tržaške liberalnonacionalne stranke je moćno podobna temu, kar danes imenujemo fašizem; njeni najmlajši in najbolj bojeviti člani so namreć že tedaj pričenjali z akcijo, ki ji danes pravimo skvadrizem.«

Res je sicer, da nikoli ni prišlo tako daleć, toda ideološka nestrpnost — čeprav samo v besedah, ne pa tudi v dejanjih, in čeprav omejena na določeno skupino in na tako imenovane »uradne« izjave — je žal sčasoma pripeljala ljudi do tega, da so postali manj občutljivi za nestrpno ravnanje, manj pripravljeni na odpor in bolj nagnjeni k pasivnemu prenašanju, ko je nestrpnost začela prehajati v fizična obraćunavanja in v zanićevanje soćloveka.

Zmaga Italije, združitve z materjo domovino in odloćno nasprotovanje vele-sil težnjam nove jugoslovanske države po prikljućitvi Trsta, so bili znanilci

konca programa »nacionalne obrambe« in njegovih izjemnih pooblastil za priključitev. Stik z realno Italijo z vsemi njenimi vrlinami in slabostmi je pripeljal — spričo prejšnje retorike — do splošne dezorientacije v »iredentističnem« gibanju v vseh njegovih političnih sestavinah. Brez določenega političnega programa so se posamezne struje začele izgubljati v vse smeri in niso bile zmožne dejansko vplivati na življenje mesta.

Po drugi strani pa je pridobivala vse večjo veljavo resna, organizirana in avtoritativna tržaška socialna demokracija. Njen glas, glas časopisa »Il Lavoratore«, so v mestu zelo cenili, za njim so stale množice — ne samo proletarske. Liberalni nacionalci so si torej skušali nadeti nov obraz: z organizacijo »Rinnovamento« in njenim uradnim glasilom »La Nazione« se je rodilo politično gibanje, ki se je oplajalo z demokratičnimi načeli.

Vendar stari vodilni sloj tudi v novi, radikalizirani preobleki ni mogel spremeniti ciljev svoje politike in se je z vsemi silami zavzemal predvsem za to, da ne bi prepustil vodstva občine drugim. Prestrašen zaradi rezultatov predvolilne sondaže na podlagi splošne volilne pravice je zahteval, da je treba ohraniti avstrijski volilni sistem, ki mu je najbolj ustrežal. Namesto proglašene socialne politike je samo ponavljal stare teme o »razrednem sodelovanju« in ožigosal prvo delavsko stranko za »antisocialno«.

Liberalni nacionalisti, ki so bili zaskrbljeni zaradi omejenih možnosti gospodarskega razvoja, so bili odločeni ohraniti isti družbeni sistem, iz katerega so zrasi, to pa pomeni, da so na videz znova ubrali pot svoje avtonomistične tradicije. Postavljali so zahteve po novih upravnih avtonomijah, ali z drugimi besedami: zahtevali to ohranitev predvojne upravne ureditve, ki je bila najboljši porok za gospodarsko funkcijo mesta. Italija je na te zahteve odgovorila z ustanovitvijo Centralnega urada pri Predsedstvu ministrskega sveta, ki ga je zaupala senatorju Francescu Salati, dolgoletnemu pristašu tržaškega liberalno-nacionalnega gibanja.

Tržaški vodilni sloj, ki je bil trdno zasidran v podjetniškem in denarniškem svetu, je bil še kako potreben posebne pomoči Italije. Negotovost njegovega gospodarskega položaja je bila posledica razvrednotenja denarja, izgub trgovskega ladjevja med vojno in povojne zavezniške rekvizicije preostalih ladij, zlasti pa preнове politične združitve obsežnega *Hinterlanda*, ki je vse do vojne zagotavljal mestu trgovske uspehe.

Italija je naredila, kar je bilo v njeni moči, da bi omejila uničenje bogastva in da bi vrnila ladje primorskim lastnikom. Največje družbe tržaškega kapitala so se združile, da bi pospešile politiko industrijske in bančne koncentracije, in ustanovile so skupino finančnikov, ki so sčasoma začeli nadzirati večji del industrije Julijske krajine, vključno s puljsko. Treba je bilo le še doseči, da bi Dalmacija še naprej težila k Trstu. Treba jo je bilo torej priključiti k Italiji in oslabilo novo jugoslovansko državo. Vez med tržaškimi kapitalisti in italijanskim *nacionalizmom* je tako postala docela naravna in čedalje tesnejša.

Med različnimi »dušami«, ki so še vedno bivale v tem zdaj *odrešenem* mestu, je bil torej uradni Trst pripravljen nakloniti možnost razmaha prav tisti, ki je bila najdlje od njegove najbolj pristne tradicije oziroma tej tradiciji najbolj tuja, se pravi duši *nacionalizma*. Ta je v Timeusu našla svojega poeta in mučenika. Zdaj je pokazala svoj pravi prozaični obraz — obraz imperializma, vendar je bil to imperializem naroda, ki ga ni družila organska enotnost

prizadevanj in upanja, marveč so ga vezali posebni interesi finančnih in vojaških sil.

Ta čas so v Parizu s težavo potekala pogajanja za razmejitev med Italijo in Jugoslavijo in vsak izraz nestrpnosti ali sovraštva je nemudoma odjeknil tudi med obema sprtima nacionalističnima strankama v Trstu.

Duh preteklosti, duh »včerajšnjega sveta« je po tragični izkušnji vojne že davno izginil iz političnega življenja in tudi iz socialistične stranke, ki se je čezmerno redila in so bili zaradi njene hipertrofije stari socialdemokratski voditelji hudo v skrbeh. Množično vključevanje Slovanov ali Italijanov je prinašalo vanjo bodisi internacionalistično jezo razočaranega nacionalista ali pa antiburžujsko ostrino in maksimalistični radikalizem opeharjenega meščana. To so bile duhovne razmere in odnosi, kakršnih humanistični internacionalizem in gradualizem lokalne socialistične tradicije dotlej še nista skusila. Stare voditelje so ne preveč rahločutno odstranili in nova maksimalistična večina je utrujala mesto z razkazovanjem moči svoje organizacije in z množičnimi manifestacijami, ki so jih stari voditelji zaman odsvetovali, ker so se bali, da bi jih nasprotniki razumeli kot provokacije. Tako je resnično prišlo do spopadov, ki so povzročili ostre posege sil javnega reda, preiskave in uničevanja socialnih ustanov.

Ekstremizem pa se ni pojavljal samo v vrstah socialistične stranke ali med slovenskimi nacionalističnimi skupinami, ki so trpele zaradi dolgotrajne negotovosti za usodo spornih ozemelj med Italijo in Jugoslavijo in zaradi zavlačevanja neurejenih razmer v dobi premirja, marveč tudi na drugih področjih političnega življenja. Danuncijski mit o »pohabljeni zmagi« je buril duhove tistih bojevnikov, ki so jih privlačevale nacionalistične ideje. Tako je bila 20. maja 1919. v prisotnosti Federzonija ustanovljena Tržaška nacionalistična skupina in istega dne je bil med prvimi v Italiji ustanovljen tudi tržaški bojevniški fašijo — *Fascio di combattimento*.

V začetku naslednjega leta je prišel v Trst eden najbolj sposobnih organizatorjev, livornski odvetnik Francesco Giunta, da bi prevzel vodstvo fašizma Julijske krajine. Po besedah Maria Pacorja so fašizem takoj ekonomsko podprli tržaški industrijalci, ladjarji in finančniki.

Da bi postalo docela jasno, kako je namesto političnih razprav in dolgoveznih diplomatskih pogajanj zdaj na vrsti »plemenita rešilna akcija«, in da bi dvignili duha tistim, ki so bil daleč od nacionalistične ideologije in (kot na primer maznijienci) še odprti za demokratična in socialna nacionalna načela, je prav tedaj prišlo do D'Annunzijevega pohoda na Reko.

Tržaški kapital se je vse bolj očitno zavzemal za pozitiven izid te nasilne akcije in se je nepričakovano znašel na pozicijah visokega vojaškega vodstva, ki je na zasedenem ozemlju že vzpostavilo trdno in avtonomno bazo moči. Balo se je namreč, da bi lahko postala Reka v rokah potencialnega sovražnika nevarna trdnjava, prav tako pa tudi dolini Timave in Novigrada.

Ker so nasprotovali ustanovitvi jugoslovanske države, so vojaki kratkomalo proglašali nespoštovanje avtoritete svoje države. Zvesti ideji močne države, ki bo znala svetu pokazati vso novo moč Italije, so težko prenašali zavlačevanje diplomacije in politike; menili so, da je odlašanje znak slabosti. Elio Apih opozarja, da je sam Pietro Badoglio, podpoveljnik glavnega štaba, izdelal načrt za spodkopavanje jugoslovanske enotnosti. Tržaški kapitalisti so že v marcu 1919

v trgovski zbornici proglasili Dalmacijo za italijansko. Gaetano Salvemini je ob tem zapisal, da »se nadejajo z novo italijansko-slovansko vojno razbiti Jugoslavijo in znova vzpostaviti cislajtansko Avstrijo, ki bi ji Trst še naprej služil za trgovsko okno v svet, čeprav bi bil v Italiji.«

V juliju leta 1920 pa se je slednjič vendarle pokazala nova možnost: stari Giolitti je spet prevzel predsedstvo vlade in se je v vsem videzu odločil, da bo ustavil reško avanturo, končal uničujoča mirovna pogajanja in dolgotrajni režim premirja. In prav temu spletu okoliščin je treba po mojem mnenju pripisati tragični dogodek dne 13. julija 1920., ko je bil požgan Balkan, Narodni dom, kulturno središče tržaških Slovencev. Uničena je bila velika palača, v kateri so delovali bralni, dramski in glasbeni krožek, stavba z veliko gledališko dvorano, kjer so se shajali člani akademskega kluba, planinskega društva in delavske zveze za medsebojno pomoč in kjer je bil uradni sedež posojilnice in hranilnice, v kateri so bili hoteli, kavarna, uradi in zasebna stanovanja. To je bil spomenik, ki si ga je leta 1904 postavila nova nacionalna slovenska buržoazija v srčiki jadranskega mesta.

Spodbuda za to dejanje je bil dogodek v Splitu nekaj dni prej, katerega potek pa ni docela jasen. Lavo Čermelj ga je pri navajanju poročila mednarodne preiskovalne komisije opisal takole: dva oficirja italijanske mornarice med javno manifestacijo osramotita jugoslovansko zastavo, množica se razburi, italijanski motorni čoln prihiti na pomoč tovarišem; med množico eksplodirata dve ročni granati, ki povzročita smrt enega človeka in ranita več ljudi; jugoslovanski orožniki streljajo na motorni čoln, ranijo krmarja in ubijejo italijanskega oficirja.

Nacionalistični tisk v Trstu je takoj začel objavljati vznemirljive članke o slovanski nevarnosti in zahteval odločna povračila. Novica o splitskih dogodkih v okrnjeni in prenagljeni verziji je razburila duhove in fašistična stranka je pri priči sklicala protestno zborovanje pred občinsko zgradbo. Kvestor je dal natančna navodila za vzdrževanje reda, da bi preprečil nasilje nad osebami in materialno škodo. (Te dogodke navajam na podlagi prepričljive rekonstrukcije Carla Schiffererja).

Kvestor je določil, bržkone po natančnih vladnih navodilih, posebno službo, ki naj bi vzdrževala red na zborovanju in ščitila slovenske krožke, konzulat in tiskarno »Edinost«. Posebej je zavaroval hotel Balkan z močnim obročem karabinjerjev in 250 vojaki, ki so čakali v pripravljenosti v vojašnici »Oberdan« nasproti hotela.

Vendar so šli dogodki svojo pot. Na govorniškem odru je Francesco Giunta obljubil »zob za zob, oko za oko«, vohuni so iskali med množico Slovence in že je bil tu incident — smrt mladeniča, ki ni imel z vsem nobene zveze, kuharja nekega hotela na trgu. Krivdo so naprtili Slovencem, preskočila je iskra, Giunta je zgrabil zastavo in popeljal množico pred Balkan. Skoraj prazno zgradbo so obkrožali demonstranti. Družabni krožki so se bili po branju dnevnega tiska razšli, da ne bi prišlo do neredov; v stavbi je bilo samo še osebje hotela, restavracije in kavarne in nekaj hotelskih gostov.

Provokacija je prišla iz Balkana — skozi eno njegovih oken je priletela zažigalna bomba, ki je ubila oficirja in ranila tri druge osebe. Triindvajset let pozneje je neki fašistični aktivist priznal, da je sam s hotelskega okna izvršil atentat. V tem trenutku se je aktivirala varnostna organizacija okrog Balkana,

toda v napačno smer: iz vojašnice so se vsuli vojaki in začeli s strojnicami streljati v stavbo, s čimer so odprli prosto pot požigu in uničenju. Dva hotelska gosta sta se pred plameni vrgla skozi okno in se raztreščila na pločniku. Pritekli so gasilci, toda množica jim je onemogočila uporabo brizgaln. Ogromna šestnadstropna palača je postala pošastna grmada. Trume demonstrantov so medtem napadle slovenske banke, šole, zavode in javne lokale, v katerih so se shajali Slovenci.

Zmedena brezimna množica se je zbrala na robu velikega trga, kjer je od Balkana ostalo le golo zidovje v plamenih; začudeno je strmela v ogenj in preplaval jo je strah, za katerim se je skrival globlji, še ne čisto jasen občutek, da je priča konca neke dobe, neke civilizacije.

Naslednjega dne je maksimalistični »Lavoratore« razložil te dogodke psiho-loško, češ da gre za nasilje in maščevalnost, ki so se ju ljudje naučili med vojno. Svoje stališče je utemeljil z obsodbo »pretiranega nacionalizma na obeh straneh« in hkrati pozval socialiste, naj branijo svoje »institucije, ki vsebujejo najmočnejši revolucionarni kvas«. Med vrsticami pa je povedal, da je *Narodni dom* samo primer »buržoazne« politične koncepcije in da se ga ne tiče. Stari demokratski socializem je lahko ob teh trditvah samo »zardeval od sramu«, kakor je priznal Aldo Oberdorfer, ko je zapisal: po gromovništvu in grožnjah, po bravuroznem »besednem udrihanju« ni bilo slišati »niti enega samega protestnega klica proti žalitvi pravic in svoboščin drugih, kar bi *moralo* žaliti tudi čustva vsakega pravega socialista«.

Njegova pronicljiva sodba zajema bistvo vprašanja: »Za desetletja ali celo za vselej je uničena možnost, da bi se ta dva nacionalizma pomirila ali se celo sprijaznila. Trst je bil s tem nepopravljivo obsojen, da bo postal žarišče novega slovenskega iredentizma. V poplavi fašistične norosti je namreč utonil program ravnovesja in svobode narodov, ki naj bi imeli enake pravice in dolžnosti, skratka vse, kar smo od prvega dne priključitve razglašali kot edini možni obrazec za miroljubno sožitje Italijanov in Slovanov v Julijski krajini.«

Sicer pa je stara socialna demokracija izgubila vso veljavo. Maksimalisti so izjavili, da so pripravljeni braniti le svoje institucije in da se ne bodo ukvarjali s konflikti, ki so po njihovem notranja zadeva buržoazije, češ da prav s takimi konflikti njihov socialni sovražnik pospešuje svojo lastno pogubo. Pač pa se je maksimalizem posvetil bližnji proletarski revoluciji, ustvarjanju svojih namišljenih svetov, medtem ko se je fašizem pripravljal na uničenje sedežev »slovenskih komunistov«, kar je nekaj mesecev kasneje tudi uredničil.

Schifferrer je poudarjal, opirajoč se na Salveminijevo mnenje, da se nameni vladnih in vojaških oblasti ne ujemajo, in formuliral hipotezo o tajnem sporazumu med fašisti in vojsko oziroma D'Annunzijem. V naslednjih dneh je prišlo namreč na Reki, v Puli in v drugih istrskih središčih do znanih dogodkov, ki so si bili podobni celo po svoji dinamiki. Docela sprejemljiva je torej domneva, da je šlo za sabotažo italijansko-jugoslovanskih pogajanj, ki naj bi pripeljala do rapalskega sporazuma. Pogajanja sicer niso bila nenaklonjena italijanskim zahtevam, vendar jih je vodil grof Sforza, ki je bil znan nasprotnik priključitve Dalmacije k Italiji in se je zavzemal za sporazum glede jadranskega vprašanja.

Poleg teh dveh sil je obstajala v Trstu še tretja, ki je bila, kakor smo videli, zelo naklonjena vojaškemu interesu, in ki bi z radikalizacijo nacionalnega kon-

flikta imela korist tudi na lokalni ravni. Šlo je za politično gibanje primorskega kapitalizma oziroma za stari liberalistični vodilni sloj, ki se je prelil v stranko »Risorgimento« in se še vedno zavzemal za ustanovitev široke enotne fronte, ki bi bila ob oživitvi nacionalnega konflikta zmožna zbrati italijanske »nacionalne« srednje plasti ter jih postaviti nasproti slovanskim nacionalistom in socialistični organizaciji. To je bil svet kapitala, ki se je že zblizal z nacionalisti in fašisti, in ki je prek protozidarstva — kar je nadvse pomembno — vzdrževal tesne tajne stike z vrhovnim poveljstvom, stike, ki jih je vzpostavil že med vojno. Dnevnik »La Nazione«, uradno glasilo »Risorgimento«, je opisal dogodke 13. julija tako, da je prav izzival k nacionalnemu sovraštvu; govoril je o »diaboličnem koncertu« bombnih eksplozij in drugih razstreliv, to je orožja, ki naj bi ga »Balkan skrival« in požar »razkril«, in o »občutku olajšanja«, ki je preplaval množico ob »razgaljenju njegove zahrbtnosti«; pisal je o pravem »kovanju zarote proti Italiji« in opravičeval požigalce Balkana, češ da so bili upravičeno razjarjeni zaradi »ogabne provokacije«. Tako je ponudil dnevnik že »odrešenemu« mestu na dramatičen in nasilen način spet znani mit o »nacionalni obrambi«, katerega sadove naj bi obral stari vodilni sloj.

Literarne barve, s katerimi je skušal »La Nazione« polepšati žalostno kroniko razdejanja, »burni aplavz«, s katerim naj bi množica sprejela padeč zadnjega okna s pročelja Balkana, so bržkone kar prijetno zveneli liberalno nacionalni visoki buržoaziji, ki je v požganem Narodnem domu videla uničenje simbola moči slovanske buržoazije v Trstu. Ta zvok je najbrž ugajal tudi napihnjnim nacionalistom, saj so v oblaku dima ugledali razpad zahtev neke kulture, ki se je ošabno drznila meriti z italško. Plamen ni »lep« in ne »očisti« ničesar, plamen požiga in uničuje, in če ga nihče ne gasi, se ne ustavi pri grmovju in podrasti, marveč oblizne tudi visoka drevesa in jih pogoltne.

To je dobro vedel tudi Mussolini, ki je 24. septembra 1920 v članku v »Il Popolo d'Italia« zaslutil v fašističnih akcijah Julijske krajine obrise podobe tiste »Italije, o kakršni sanjamo in ki jo pripravljamo«. Nanj se je veliko let kasneje skliceval Francesco Giunta, ko je zapisal: »Kar sem storil, sem storil Zanj in ne zase. On je bil vodja.«

In Francesco Giunta v svoji nesramni apologiji tega zločina res ni bil zelo daleč od resnice. Za temi dramatičnimi dogodki ni stala volja nekega ljudstva, ki bi si dajalo duška zaradi predolgo zadrževane mrznje. Nič takega. To ni bil tipični Trst s svojo najbolj značilno miselnostjo in s svojo živo tradicijo. Trst teh dogodkov ni povzročil in ni hotel, temveč jih je samo prenesel, kakor je moral kasneje prenesti njihove boleče posledice.

To je bila docela nova epizoda v zgodovini mesta, tuja njegovi pristni tradiciji, omogočila pa jo je sovpadnost posameznih dogodkov in interesov, ki je bila izjema. Ta dogodek, ki ga je zanetil predvsem zunanji vpliv, je sprevergel naravni tok tržaške zgodovine. »Če ne bi bilo profesionalnih politikov, bi obmejne pokrajine že davno rešile problem nacionalne različnosti po naravni poti«, je zapisal Giani Stuparich, »ker gre predvsem za problem sožitja dveh civilizacij«. Ko Stuparich razmišlja o poti, ki je pripeljala od »upornih izgredov« do požiga Balkana, opozarja na »nenavadno mirno mesto«, v katerem je bila »domnevna slovanska grožnja že neškodljiva«, saj prebivalstvo »resnično ni več občutilo njene nevarnosti«.

»Sožitje civilizacij« je bilo dolgo naraven način življenja celotne tržaške družbe, ki je potekalo ne glede na morebitna drugačna stališča nekaterih njenih »profesionalnih politikov«. Preobrat se je torej zgodil 13. julija 1920 in je pripeljal do »poživinjenja«, če ponovimo za Grillparzerjem, ki je trajalo predolgo. Tako je Trst v različnih inačicah spoznal nacionalno mržnjo in do dna izkusil to »poživinjenje«; vendar to ni moglo trajati večno. Zato smemo popraviti Grillparzerjevo podobo in narediti iz te parabole krog, po katerem se mesto že dolgo vrača k »humanosti«. To je pot, po kateri lahko hodi sproščeno in mirno, brez potrebe po potrjevanju in po prisilah, saj jo že dobro pozna. Vse to nosi v svoji duši oziroma v tistih dušah, ki izražajo njegovo najbolj pristno tradicijo in ki so najtesneje povezane z njegovo miselnostjo.

Prevedla: Nedeljka Pirjevec

Zusammenfassung

BEZIEHUNGEN ZWISCHEN ITALIENERN UND SLOWENEN AM KREUZWEG: TRIEST AM 13. JULI 1920

Nach dem Ende des ersten Weltkrieges ging das geistige Bewußtsein des Triester Bürgertums vom humanistischen Sozialismus auf den imperialistischen Nationalismus über, von den Grundsätzen des A. Vivante bis F. Timeus. Nach diesen Grundsätzen soll es keine Rücksicht auf die nationalen Rechte und die internationalen oder moralischen Konventionen nehmen. Um die Jahrhundertwende waren die Möglichkeiten noch gegeben, daß sich in Triest im friedlichen Zusammenleben noch weiterhin beide Völkergruppen, die slowenische wie auch die italienische, behaupten würden. Nach dem Jahr 1918 kam es zum Imperialismus des italienischen Volkes, den nicht die organische Einheit der Bestrebungen und des Vertrauens verband, sondern die besonderen Interessen von Finanz- und Militärkräften. Das dritte Lager aber wurde die Welt des Kapitals, das sich den Nationalisten und Faschisten annäherte, sowie den militärischen Interessen sehr zugeneigt war. Der Brand des Nationalhauses in Triest am 13. Juli 1920 hat das »Zusammenleben der Gesittungen« unterbrochen und Triest hat für lange Zeit den nationalen Haß in verschiedenen Weisen kennengelernt.

Milica Kacin-Wohinz

O STALIŠČIH POLITIČNIH STRANK SLOVENCEV IN HRVATOV V JULIJSKI KRAJINI PO PRIKLJUČITVI DEŽELE K ITALIJI

Politične sile, ki so pred prvo svetovno vojno delovale med primorskimi in tržaškimi Slovenci ter med istrskimi Hrvati, so bile po italijanski okupaciji in po aneksiji Julijske krajine k Italiji prisiljene prilagoditi svojo politiko in organizacijo novemu državnopravnemu položaju. Jugoslovanska socialnodemokratska stranka se je že septembra 1919 vključila v italijansko socialistično stranko, ob ustanovitvi komunistične stranke Italije — januarja 1921 pa se je njen slovensko-hrvatski del pridružil tej stranki. Slovenske in hrvatske meščanske stranke so se sredi leta 1919 združile v enotno Politično društvo Edinost. Politično življenje slovensko-hrvatske nacionalne manjšine v Italiji se je polariziralo v dva tabora: narodnjaškega in delavsko revolucionarnega, ki sta se spodaj, med množicami prepletala. Med njima ni bilo manevrskega prostora za druge italijanske stranke. Celo socialistična stranka je po odcepitvi komunistov obdržala med Slovenci in Hrvati le nezatno peščico privržencev in njen vpliv v Julijski krajini je popolnoma upadel.

Tudi italijanska fašistična stranka — PNF — se je po pohodu na Rim poskušala usidrati med Slovenci s posebno slovensko Vladno stranko, vendar ji to ni uspelo. Za ideologijo fašizma se je ogrela le nezatna peščica koristolovcev, vendar svoje osnovne vloge, razbiti narodnjaško gibanje, ni mogla opraviti. Že ob volitvah leta 1924 je stranka s svojim glasilom v slovenščini Nova doba prenehala obstajati. Povsem drugo je vprašanje o vključevanju Slovencev in Hrvatov v državne fašistične organizacije in institucije, kar je bilo v glavnem posledica gospodarskih, socialnih in političnih pritiskov, in zato ne sodi v okvir te razprave.

Politično društvo Edinost je delovalo v Trstu in okolici od leta 1874 s temle programom: buditi narodno zavest, braniti narodne in druge pravice Slovencev ter pospeševati njihove materialne in duhovne koristi.

Njegova naloga je bila torej obramba slovenstva pred italijansko asimilacijo v narodnostno mešanem Trstu. Ko se je po prvi vojni nevarnost italijanske asimilacije razširila na vse ozemlje Julijske krajine, ki je bilo naseljeno s Slovenci in Hrvati, so programske cilje tržaškega društva sprejele vse slovensko-hrvatske meščanske stranke, ne da bi se odrekle svojim nazorom, pač pa zgolj iz potrebe, »da se pomore našemu ljudstvu«, da bi dosegle, »da italijanske oblasti dajo ljudstvu, kar mu gre ... predvsem pa, da se nam prizna naša kul-

tura«.¹ Enotno društvo Edinost se je imelo za »formulacijo naše narodne osebnosti in obenem za oni organ, ki mu je poverjeno vodstvo celokupnega naroda in obramba njegovih interesov«.²

Klerikalna struja, ki se je po vojni z mlado generacijo preusmerila v krščanski socializem, se je zavedala, da za ohranitev in razvoj narodnosti te splošne smernice ne zadoščajo. Zato je zahtevala, naj bi društvo sprejelo konkreten program, prilagojen sodobnim razmeram in potrebam najširših slojev — kmečkega in delavskega. Kajti »narodna bodočnost bo največ odvisna od tega, ali jo bomo mogli nasloniti na te socialne formacije ali ne... Narodna stranka... mora iti k ljudstvu: eden od vzrokov je, da ne smemo boja proti kapitalizmu puščati za monopol socialistom...«. Tako je ugotavljal duhovnik Ivan Rejec že leta 1920 in zahteval, da je treba na gospodarskem področju utirati pot socialni pravičnosti, na kulturnem področju pa »čuvati in varovati krščansko vero družine in šole«.³

Šlo je torej predvsem za razširitev vpliva na tiste množice, ki so se po vojni hitro pridružile revolucionarnemu socialističnemu gibanju, ki je obetalo, da bo z revolucijo rešilo vsa vprašanja, socialna in nacionalna. Gospodarsko-socialni program krščanskih socialcev je bil skoraj enak socialističnemu: »blagostanje vsega naroda, pravična razdelitev dobrin, popolno zrušenje kapitalističnega gospodarskega sistema in izgradnja novega reda, slonečega na socialni pravičnosti in enakosti vseh stanov«;⁴ v političnem pogledu pa more biti »edini naš program avtonomistični program...«, ker smo prepričani, da se bomo rešili narodne, gospodarske in socialne pogube le tedaj, ako bomo na svoji zemlji svoji gospodarji. Priznavamo rapalsko pogodbo, priznavamo, da smo italijanski državljani..., da imamo dolžnosti italijanskih državljanov, toda nočemo in ne moremo biti navadna pokrajina, temveč avtonomna dežela v okviru države.« Avtonomija jim je pomenila edini recept za vse in edino pot za zedinjenje vseh sil naroda, tudi »najbolj zagrizenih komunistov«.⁵ Posledica te usmeritve so bili rezultati parlamentarnih volitev maja 1921, ki so na Goriškem pripadli štiri mandati Jugoslovenski narodni stranki in eden komunistični.

Gospodarski-socialistični program krščanskih socialcev ni ustrezal imovitejšemu sloju. Avtonomistični program pa je dajal možnost razvoja le Goriški, kjer so bili Slovenci v odločni večini, ne pa tudi Trstu in Istri. Zato ga je vodstvo Edinosti odklanjalo z argumentacijo, da bi »zahteva po avtonomiji pomenila, da nas vladajo Italijani v Rimu, temveč Italijani v Trstu. Kaj je boljše odnosno slabše, nočemo raziskovati.«⁶ Društvo Edinost oziroma njegovo narodno-liberalno vodstvo z Josipom Vilfanom je odklanjalo vsakršen konkreten program, ker bi podredil skupno politično organizacijo eni ali drugi struji, enemu ali drugemu nazoru, to pa bi pomenilo, da bi bila društvu odvzeta edina bistvena zgodovinska naloga, »da služi... našim skupnim narodnim interesom«. Prav zato, ker je tržaška Edinost »imela nadstrankarsko preteklost, ker je bila« — že pred vojno — »edina nadstrankarska organizacija, je lahko

¹ Edinost, 4. 8. 1919.

² Edinost, 6. 11. 1924.

³ Zgodovinski arhiv Ljubljane (ZALj), zbirka Vilfan, fasc. 16.

⁴ Edinost, 20., 21. 1. 1921.

⁵ Goriška straža, 15. 6. 1921.

⁶ Goriška straža, 13. 7. 1921.

po vojni prevzela to zgodovinsko nalogo«, je pribil Vilfan v odgovoru Goricanom.⁷

Ob tem vprašanju, ki so ga spremljali ostri osebni spopadi — s tendenco za prevlado v društvu, sta se struji v začetku leta 1924 tudi organizacijsko ločili. Razcep oz. težnjo krščanskih socialcev, ki bi bili celotno narodnjaško organizacijo radi podredili krščanskemu socializmu, je — kot kaže — pospešil prihod monsignorja Fogarja na čelo tržaško-koprške škofije. V škofu Fogarju, ki je zastopal pravico vernikov do materinega jezika in do lastne kulture, so namreč videli zaveznika narodnega gibanja, če bi le-to slonelo na krščanskih nazorih. Razcepa ni nihče želel, saj je ob zaostreni raznarodovalni politiki, ki jo je prav tedaj uvajala Gentilijeva šolska reforma, bitka za ohranitev nacionalnih pravic postajala še težja in še manj učinkovita kot dotlej, vendar poti nazaj ni bilo. Tudi Narodni svet, ki naj bi prevzel nalogo, kakršno je do razcepa opravljalo enotno društvo Edinost, ni bil nikoli ustanovljen.

Po razcepu je tržaška Edinost, ki je delovala v celi Julijski krajini, takole formulirala svojo fiziognomijo in politiko: enotnost vseh za skupne koristi, brez razlikovanja po nazorskih usmeritvah, brez strankarstva, brez stanovskih ali drugih partikularnih koristi. Proglasila se je za nadstrankarsko in nadrazredno organizacijo, za enotno fronto, ki ji je edini cilj ohranitev nacionalne skupnosti kot sestavnega in neločljivega dela jugoslovanskih narodov v jezikovnem in kulturnem pogledu. Proglasila je spoštovanje vere in odklanjala »nacionalistični radikalizem« ter metode »intransigentnega odpora politični realnosti«.⁸

Krščansko-socialni društvi v Gorici in v Istri pa sta proglasili idejo, da so narod, krščanstvo, socialna misel in demokracija nedeljiva celota. Toda po letu 1926, ko je fašistični režim v temeljih zamajal nacionalno zgradbo, sta se čedalje bolj oprijemali čistega krščanstva kot edinega zanesljivega temelja za bodočo narodnoobrambno bitko. Socialni program je slonel le še na načelu »solidarnosti med vsemi stanovik«, kar pomeni, da so se odmaknili od prvotnih socialističnih načel. Preorientacijo je narekovalo dejstvo, da je le cerkev ohranila svojo avtonomijo in spoznanje, da bo le v njenem okviru mogoče vzdrževati narodno zavest. Zato so si zadali praktično nalogo, vzgojiti mladino v krščanskem duhu in čimveč slovenskih duhovnikov, bodočih nosilcev narodnega razvoja.

Podobno se je preorientirala tržaška Edinost. Ugotovitvi, da se ni več mogoče posvečati »celi stavbi«, od katere so ostali le še zidovi, kot je zapisala Edinost, je sledil sklep, da se je treba posvetiti »njenim posameznim delom... da se odvrne popolno razsulo, da ne postanemo le kup navadne brezoblične groblje«. Svojo bodočo dejavnost je naslonila na mladino in na preostalo inteligenco, ki naj bi delovala na štirih temeljih: narodnem, kulturnem, gospodarskem in moralnem. Cilj je bil »ustvariti takega Slovana — italijanskega državljana, ki bo znal hoditi po trdnih tleh realnega življenja, ki bo korekten državljan in obenem korekten član svojega naroda«. Izrazila je nasprotovanje vsakršnim akcijam, ki bi utegnile »kompromirati našega človeka« in vztrajala izključno pri legalni dejavnosti, »da se odvrne vsak dvom glede korektnosti naših namenov«.⁹ Na tihem pa so že leta 1923 predvidevali ustanovitev »tajne organizacije po deželi

⁷ Edinost, 29. 5. 1921.

⁸ Edinost, 24. 1. 1924.

⁹ Edinost, 18. 5., 25., 27. 7. 1926.

za neronske čase, v katerih smo že«, kakor zvemo iz Ščekovega pisma Vilfanu,¹⁰ in prvi zarodek take organizacije je tudi v resnici nastal decembra 1924 v Trstu.

Drugo vprašanje, ki je izviralo iz prvega in ki je razdvajalo duhove, je zadevalo odnose do italijanskih političnih strank. Narodno-liberalno vodstvo Edinosti je od vsega začetka zahtevalo popolno samostojnost društva, brez kompromisov ali povezav z drugimi strankami. Moč slovensko-hrvatske narodnostne skupnosti je videlo v njeni individualnosti, ki more iskati razumevanje le pri italijanskem narodu, ne pa pri strankah, ki danes so, jutri pa jih ni več. Nasproti italijanskemu narodu more nastopati le kot narod z lastno politično organizacijo. Krščansko-socialna struja pa je leta 1922, ko je kazalo, da bo vzpostavljena predvojna avtonomija, zahtevala, naj se društvo Edinost združi z Italijansko ljudsko stranko — Partito popolare italiano. Ugotavljala je, da je nacionalna manjšina številčno, gospodarsko in socialno prešibka, da je izolirana, in zato ne more vplivati na odločitve. Ker v Italiji odločajo močne stranke, ne pa zakoni in pravica, brez podpore močne stranke ne bo mogla doseči svojega cilja. Z Italijansko ljudsko stranko naj bi se Edinost združila zato, ker je bila s petino mandatov v parlamentu med najmočnejšimi, medtem ko so bili socialisti v razsulu, pa tudi ker bi njen program ustrezal večjemu delu slovensko-hrvatskega prebivalstva in ker se je zavzemala za deželno avtonomijo. Vzgled so bili slovenski in hrvaški komunisti, ki so se pridružili Komunistični partiji Italije oz. še prej Italijanski socialistični stranki.¹¹ S prihodom fašizma na oblast je ta misel zatoniла, kot kaže tudi zato, ker je nova vlada pokopala iluzije o deželnih avtonomijah, medtem pa so se avtonomiji odrekli tudi goriški popolari.

To različno usmeritev dveh struj so si italijanske oblasti tolmačile tako, kakor da so tržaški narodnjaki — Vilfanovci — nepopustljivi intransigenti, nacionalisti in iredentisti, krščanski socialci pa zmerni, prilagodljivi kolaboracionisti. Domači italijanski nacionalisti so si še posebej prizadevali ustvarjati prepad med strujama, saj je cepljenje narodnjaških sil šlo v prid njihovi politiki. V resnici pa »intransigenca« ali »kolaboracionizem« nista pomenila odstopanja od narodnih zahtev; cilj obeh struj je ostajal isti, le pot za njegovo uresničitev se je razlikovala. V tem pogledu sta obe struji sestavljali enoten liberalno-klerikalni narodnjaški tabor.

Stiki z Don Sturzovimi popolari so se okrepili v dobi aventinske opozicije, vendar formalno ne krščansko-socialna organizacija ne tržaška Edinost nista pristopili k opoziciji. Poslanca slovanske liste Vilfan in Besednjak ter poslanci nemške liste so v trenutku krize fašizma ostali v parlamentu, ker jih tudi opozicija ni štela za enakopravne, kot je ugotavljal Vilfan, »ter nas je pri svojem sklepu, da se abstinira od parlamentarnega delovanja, popolnoma ignorirala«. Dejanski razlog je seveda tičal drugje in ga je Vilfan takole parafraziral: »... nam navadnim manjšinam (je) pač sojena ista vloga kakor oslu, ki je brcnil leva šele, ko je obležal na smrt bolan«; njegovo osebno mnenje pa je bilo, da je treba počakati, da bo »lev dodobra umrl«. Odklanjal je opozicionalnost iz previdnosti, pa tudi iz doslednosti, »ker je postanek in bodoči konec fašizma pristno rodbinska afera«, tuja slovanski stvari. Naloga zastopnikov

¹⁰ ZALj, zb. Vilfan, fasc. 16.

¹¹ Prav tam.

nacionalnih manjšin pa »zahteva drugačno taktiko, nego li naloga opozicijskih strank kot takšnih«. ¹²

S tem smo prešli k tretjemu vprašanju, ki je bilo za slovensko-hrvaški narodnjaški tabor ključno, to je k vprašanju odnosov do italijanske države, do oblasti in režima. V tem se struji nista razlikovali. Držali sta se politike lojalnosti in legitimizma prav do konca njunega legalnega obstoja. Le taktike nista vnaprej določili; predvidevali sta, da se bo spreminjala, kakor bo zahteval položaj in kakor bo narekovala zdrava politična razsodnost.

Uradno stališče do italijanske države je bilo v razglasu ob aneksiji takole zapisano: »Zvesti svojemu narodu, a pokorni državnim zakonom, bratje in sestre, bomo zahtevali od Italije spoštovanje, zaščito, spoštovanje svoje narodnosti.« ¹³ Tudi na zborovanju Jadranskega zbora 6. 1. 1921 v Zagrebu je Vilfan zagotavljal, da čustva Slovencev in Hrvatov »niso sovražna Italiji in ne zahtevajo brezpogojno takšnih metod, ki bi nas kot italijanske državljane spravljale v navzkrižje z italijanskimi zakoni«. ¹⁴ Poslanci jugoslovanske stranke so ob prvem nastopu v rimskem parlamentu leta 1921 takole formulirali odnos do Italije: Slovenci in Hrvati v Italiji sprejemajo rapalsko pogodbo in aneksijo s pridržkom — *con riserva* — ker je bila izvršena brez sodelovanja prizadetega prebivalstva in v nasprotju z etnično strukturo ozemlja. Vendar se popolnoma zavedajo svojega izjemnega položaja, ko pripadajo jugoslovanskim narodom, obenem pa so združeni z italijanskim narodom v eni državi, zato sprejemajo vse posledice, ki izvirajo iz tega dejstva. »Kakor imajo pravico zahtevati zase najzvestejšo skrb in najgloblje spoštovanje do vsega, kar zadeva njihovo narodno zavest, tako prevzemajo tudi vse obveznosti, ne samo tistih, ki jih nalogajo zakoni, temveč tudi tiste, ki izvirajo iz samega dejstva državnega sožitja.« Neposreden in iskren stik slovensko-hrvatskih zastopnikov s predstavniki italijanskega naroda v parlamentu naj bi omogočil medsebojno sporazumevanje in spoštovanje. Krščanski socialc Virgilij Šček je izjavo dopolnil: italijanski državljani slovanskih narodnosti »žele in morajo postati most za popolno spravo med Jugoslavijo in Italijo, postati utegnejo duhovno gonilo, ki bo na tej zemlji oživilo čut višje človeške vzajemnosti«. ¹⁵

Lojalnost sta obe struji potrdili tudi fašistični vladi, ko je prevzela oblast: »Spričo tega novega položaja, ki zadobiva s tem, kar se je zgodilo, zakonito obliko, je naše zadržanje jasno, ker je določeno po teh dejstvih samih... Kakor smo lojalno priznali izvršeno aneksijo, tako priznavamo tudi nov položaj brez pridržka. Kakor smo vedno spoštovali državo in bili pokorni zakonom, tako hočemo storiti tudi v novih razmerah.« Kljub poslabšanim možnostim za nacionalni razvoj so pričakovali vsaj konec nezakonitega fašističnega nasilja in normalizacijo razmer, da bi se mogla slovensko-hrvaška skupnost »brez škode za državo ohraniti in razvijati v mirnem in prijateljskem sodelovanju s svojimi sodeželani italijanske narodnosti«. ¹⁶ Pred fašističnimi parlamentarnimi volitvami aprila 1924 sta Vilfan in Besednjak izrazila Mussoliniju »trdni sklep, da nastopimo brez vsa-

¹² Prav tam, fasc. 18 in Korespondenca J. Vilfana.

¹³ Edinost, 3. 2. 1921.

¹⁴ Arhiv Slovenije, Pisarna za zasedeno ozemlje, fasc. 1.

¹⁵ Atti parlamentari, Camera dei Deputati, leg. XXVI, vol. 1, str. 120.

¹⁶ Edinost, 29. 10. 1922, Pučki prijatelj, 2. 11. 1922.

kršnega opozicionalnega poudarka ne proti državi ne proti vladi.«¹⁷ Ta sklep je obveljal, kakor smo videli, tudi ob aventinski opoziciji, ker »lev še ni bil doobra mrtev«. Lojalnost in legitimnost pa nista izključevali dejanske protifašistične usmerjenosti in ostrine boja proti raznarodovanju. Hkrati z obtožbami vlade in lokalnih oblasti so tisk in poslanci izražali zaupanje v demokratično orientiranost italijanskega naroda pa tudi v razsodnost mož, ki so vodili Italijo. Akcija je bila posebej ostra v zvezi s šolstvom in usklajena z akcijo nemških poslancev iz Gornjega Poadižja. Vehementne govore je imel zlasti Besednjak, spominjali so na govor, ki ga je Matteotti plačal z življenjem. Napovedal je, da se bo ljudstvo uprlo in da bo »vsaka hiša postala šola in vsi starši učitelji«, kar se je tudi v resnici zgodilo. Bolj ko se je raznarodovanje zaostrovalo, bolj so poskušali dokazovati neiredentistični značaj nacionalnega gibanja. »Ne upiramo se državni asimilaciji,« je rečeno leta 1926 v Edinosti, to bi bil iredentizem, pač pa »naše ljudstvo odklanja narodno asimilacijo«. In dalje: »če bi bili iredentisti, ne bi iskali možnosti življenja v skladu z novim položajem, pač pa bi špekulirali z nezadovoljstvom množic. Čim slabše bi šlo, tem boljše za iredentizem.«¹⁸

V prvih letih so si prizadevali zaščititi narodne pravice v okviru italijanske notranje politike, nato pa so čedalje bolj prihajali v ospredje zunanjepolitični argumenti. Na to so vplivali sporazumi med Italijo in Jugoslavijo, delovanje medparlamentarne unije in kongresi evropskih manjšin, ki jim je predsedoval Vilfan, pa tudi dejstvo, da se je vlada sama sklicevala na zunanjepolitične argumente.

Jugoslovanska manjšina v Julijski krajini ni bila omenjena v nobeni meddržavni pogodbi, medtem ko je italijanska manjšina v Dalmaciji dobila posebne pravice, podobno pa tudi jugoslovanska manjšina na Reki po priključitvi Reke k Italiji leta 1924.

Zato je bila rapalska pogodba za Primorce dvakratno razočaranje. Krivdo so prvi trenutek valili na jugoslovansko vlado: »Čemu so se gospodje jugoslovanske delegacije pravzaprav potrudili v Santa Margherita Ligure?« je spraševala Edinost, »ostali bi lahko doma s svojimi gospemi soprogami vred, saj bi lahko sporočili iz Beograda v Rim, da sprejemajo vse«, kar je zahtevala Italija. Toda prav kmalu so začeli jugoslovansko vlado opravičevati in iskati krivdo za »primorsko tragedijo« v notranjih razprtijah v Hrvatski in zlasti v Sloveniji ter v njunem negativnem odnosu do jugoslovanske države oz. do Srbije, ki so ji pripisovali vlogo jugoslovanskega Piemonta. Slovenci »hočejo komandirati v Belgradu, namesto da bi se od Srbov učili. Prokleti kranjski spor... hudičevo strankarstvo Kranjske... žrtvujejo Gorotan... Adrijo... samo, da se morejo obdržati pri koritu... Čisto naravno je vendar, da je smatrala Srbija Slovenijo kot svojo novo provinco, da jo mora šele zrediti in naučiti po jugoslovansko.«¹⁹ V tem, dasi v obupu napisanem stavku, se jasno zrcali jugoslovanska orientacija in težnja po močni jugoslovanski državi, ki bi edina mogla jamčiti podporo nacionalnemu gibanju v Italiji, in h kateri se bo morala jugoslovanska manjšina prej ali slej na ta ali oni način pridružiti. Temu cilju je bila dejansko podrejena vsa dejavnost za nacionalno samoohranitev. Na že omenjenem Ja-

¹⁷ Goriška straža, 10. 3. 1924.

¹⁸ Edinost, 18. 5., 25. 7. 1926.

¹⁹ Edinost, 24., 26. 11. 1920.

dranskem zboru v Zagrebu je Vilfan poudarjal, da je končni cilj popolno zedinjenje Jugoslovanov, zato je potrebno, »da se naš narod, ki je ostal zunaj državnih meja... ohrani in... primerno razvija, vendar da je želja Slovencev in Hrvatov v Italiji, da se to doseže potom sporazuma s sosedi... in podobno z italijansko državo«. ²⁰

Prijateljski sporazum med Italijo in Jugoslavijo, sklenjen januarja 1924, je vzbudil upanje, da bo Italija revidirala svojo politiko do manjšine. Poslanca Vilfan in Besednjak sta izrazila Mussoliniju zadovoljstvo in upanje, da bo prijateljski sporazum »tudi na položaj našega ljudstva blagodejno vplival«. Italija naj bi spoznala, da je za utrditev prijateljstva treba odstraniti vse, kar bi ga utegnilo kaliti, in v ta namen bi »zagotovo v veliki meri služilo zadovoljstvo soplemenjakov sosednje države, priključenih Italiji«. Jugoslovanski delegaciji, ki se je pogajala o konvencijah, so pošiljali spomenice, da bi izposlovala »precizne in garantirane pogoje, kakršni veljajo za druge nacionalne manjšine«, vendar so glavno akcijo še vedno vodili s stališča italijanske notranje politike. Vilfan je — s poudarkom, da piše kot italijanski državljani in kot poslanec italijanskega parlamenta — predlagal Mussoliniju, naj obravnava vprašanje z »večjo širino«, in prosil samo za tisto »minimalno zaupanje in svobodo, brez katere se položaj slovanske manjšine nikoli ne bo mogel normalizirati«. Predvideval je, da bo medtem prišel čas, ko bo v Italiji problem moč rešiti s »preciznimi zakonskimi odločbami, slonečimi na pravilni srednji črti med koncesijami večine in odpovedmi manjšine... v vrhovnem splošnem interesu«. ²¹ Med pogajanja je bilo govora o nekaterih konkretnih gospodarskih vprašanjih manjšine, vendar Italija obljub ni izpolnila, kot je pozneje ugotavljal Rybař. »Nelojalnost presega vse meje,« je zapisal, kajti, čeprav ni bilo mogoče izposlovati pisane konvencije, mu je bilo v Firencah obljubljen vse mogoče in zanašal se je, da »med poštenjaki velja tudi sama beseda«. ²² Očitno se jugoslovanska vlada v tej smeri ni posebno prizadevala. Do kolikšne mere je popuščala Italiji, priča izjava zunanjega ministra Ninčiča italijanskemu poslaniku v Beogradu generalu Bodreru. Ko se je namreč ta opravičeval zaradi fašističnih napadov na slovenske ustanove v Trstu novembra 1925, mu je Ninčič odgovoril, da ga napadi ne zanimajo, ker niso uperjeni zoper Slovence marveč le zoper antifašiste. Pozneje se je opravičeval zaradi antiitalijanskih manifestacij v Zagrebu. ²³

Bodrerova akcija v tem času je bila podobna Vilfanovi, dasi usmerjena k nasprotnemu cilju. Bil je med redkimi italijanskimi osebnostmi, ki so z vidika zunanjepolitičnih interesov svetovale drugačno politiko do manjšine. V Rim je sporočal, da je raznarodovalna politika v prid beograjski nadvladi in jugoslovanskemu unitarizmu, ker navezuje Slovence v Jugoslaviji na Beograd. Nasprotno pa bi spoštovanje nacionalnih pravic povzročilo dobro počutje jugoslovanske manjšine v Italiji, ustvarjalo bi na vzhodni meji dobre državljane, ki bi vplivali na druge Slovence, da bi se oddaljili od Beograda in se približali Italiji. Postali bi »čudovita steza za našo penetracijo v center Evrope«. V pismu načelniku Generalne direkcije za javno varnost, nekdanjemu tržaškemu pre-

²⁰ Arhiv Slovenije, Pisarna za zasedeno ozemlje, fasc. 1.

²¹ ZALj, zb. Vilfan, fasc. 26.

²² ZALj, zb. Vilfan, fasc. 10.

²³ I documenti diplomatie italiani, III serie, IV, poročilo iz Beograda, 7. 11. 1925.

fektu Crispu Moncadi, ki je bil podobnega mnenja kot Bodrero, je naročal, naj njegovo vlogo podpre, kajti, »če bomo tako nadaljevali, sem prepričan, da se bomo znašli pred kakšnim grenkim razočaranjem«. ²⁴ Podobna je bila politična linija tržaškega škofa Fogarja, dasi iz drugih, verskih razlogov.

V sporazumu z Bodrerom in prek italijanskega zunanjega ministra Dina Grandija je decembra 1926 Vilfan poslal še zadnjo spomenico Mussoliniju, v kateri ga je s podobnimi argumenti prosil, naj presodi, če ne kaže spremeniti asimilacijske politike v politiko ohranjevanja manjšine — politica di conservazione. Dokazoval je, da je raznarodovanje v nasprotju z vrhovnimi interesi Italije, ti pa so varnost vzhodnih meja in gospodarsko-kulturna penetracija na Balkan, ker povzroča konsolidacijo jugoslovanskih narodov in krepitev jugoslovanske države. Nasprotno pa bi ohranitev manjšine in njeno dobro počutje v Italiji utegnilo vplivati na sorojake onkraj meje, da bi postali dovzetni za italijansko penetracijo. Grandiju je zagotovil, da to ni grožnja, pač pa le opozorilo, ker se bo mladina »spozabila«, če po osmih letih popolne vdanosti in lojalnosti ne doseže ničesar. ²⁵

Kakšen je bil učinek teh prizadevanj, je znano: že čez pol leta — sredi leta 1927 — so bila razpuščena še zadnja kulturna, prosvetna, športna in druga množična društva, do konca leta 1928 pa še politična društva in njihov tisk, hkrati ko je prenehala prijateljska pogodba med državama. Voditelja narodnjaškega gibanja obeh smeri — Vilfan in Besednjak — sta si naslednje desetletje v emigraciji prek kongresov evropskih manjšin še naprej prizadevala doseči nacionalne pravice za Slovence in Hrvate v okviru obstoječega režima v Italiji. Drugo vprašanje pa je, kakšen odziv je imela narodnjaška politika med širšimi množicami in kako so legalna narodnoobrambna prizadevanja vplivala na ohranjanje nacionalne zavesti in na protifašistični odpor.

Med slovenskimi in hrvaškimi množicami je imelo narodnjaško gibanje tekmeča le v komunističnem gibanju. S tega vidika je nastal tudi program krščanskih socialcev, da bi namreč pridobili delavce in kmete, ki so bili v letih 1919—1920 na strani revolucionarnega delavskega gibanja. Toda Komunistična stranka Italije je kmalu po ustanovitvi, januarja 1921, praktično izgubila vpliv med množicami, čeprav je podedovala ves slovensko-hrvaški del socialistične stranke in njegove inštitucije. V sektaški Bordigovi politiki ni bilo razumevanja za specifična vprašanja Julijske krajine, pa tudi ne za nacionalno vprašanje. Slovenski komunistični časopis Delo je pisal, da so problemi Julijske krajine enaki kot problemi vseh evropskih dežel in da se ne kaže pri njih posebej ustavljati. »Naša rešitev se mora izvrševati samo na ta način, da se rešimo sistema, ki nas vlada in izkorišča. Narodne osvoboditve ni brez gospodarske osvoboditve«. ²⁶ In dalje: »Dokler bodo obstajali nacionalizmi, ne bo mogoče izkoreniniti militarističnih blodenj, ki dušijo drugojezična ljudstva, podjarmljena tujemu narodu. Narodnostno vprašanje je nerešljivo, dokler ne bodo odstranjeni umetni motivi, ki ga ustvarjajo« — je bilo zapisano v časopisu Il Comunista. ²⁷ Ostajala je zgolj vizija revolucije, ki bo rešila vsa vprašanja — socialna

²⁴ Archivio Centrale dello Stato, Ministero degli interni, Direzione Generale PS, Affari Generali e Riservati (ASC, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR), 1924, b. 12.

²⁵ ZALj, zb. Vilfan, fasc. 17.

²⁶ Delo, 5. 11. 1920.

²⁷ Il Comunista, 10. 4. 1921.

in nacionalna. Toda revolucionarne perspektive so leta 1921 zbledele, ko je fašizem prešel v odločno ofenzivo in ko je bila Julijska krajina priključena Italiji. Za širše, zlasti kmečke množice je bilo tedaj najbrž pomembnejše vprašanje vsakdanjega obstoja, sicer se ne bi čez noč preusmerila k narodnjaški Edinosti, ki se je dotlej že konsolidirala. To dokazujejo rezultati volitev. V slovenskem in hrvaškem delu dežele — brez Trsta — so komunisti dobili na parlamentarnih volitvah maja 1921 okrog 8600 glasov, narodnjaki pa okrog 45 000. Narodnjaška — Jugoslovenske narodne stranke — lista je dobila pet poslancev, komunistična pa dva. Na občinskih volitvah januarja 1922 so komunisti zmagali v 12 slovenskih občinah, narodnjaki pa v 150.

Ob priključitvi Reke k Italiji je KPI prvič uradno deklarirala pravico Slovencev in Hrvatov do samoodločbe, vendar se deželnemu vodstvu stranke ni zdelo potrebno vključiti v volilni program aprila 1924 niti ene zahteve po nacionalnih pravicah. V točki o Gentilijevi šolski reformi je bilo rečeno le, da ji komunisti nasprotujejo »kot predpraviči vladajočega razreda«. ²⁸ O pravici pouka v materinem jeziku ni bilo nobene besede, čeprav se je Delo le malo prej v protireformni kampanji zanjo močno zavzemalo. Z zanikanjem nacionalnega vprašanja je po kritičnih ugotovitvah slovenskih komunistov v Trstu ostala komunistična stranka »zunaj političnega življenja manjšine«, kar pomeni, da je prepuščala predstavništvo manjšinskih nacionalnih interesov narodnjaški Edinosti. ²⁹

Navzlic temu so bili aprila 1924 volilni izidi za komunistično listo izjemno visoki prav na slovenskem in hrvaškem podeželju, boljši kot leta 1921, medtem ko je število glasov za slovansko listo močno upadlo in sta bila izvoljena le dva narodnjaška poslanca nasproti petim, izvoljenim leta 1921. Komunistična stranka je tudi dobila dva poslanca, kot leta 1921, in prvič je bil izvoljen Slovenec Jože Srebrnič. Po nekem komunističnem poročilu se je razmerje med narodnjaškim in komunističnim vplivom spremenilo od 5 : 1 za narodnjake v letu 1921 na 3 : 1 za narodnjake v letu 1924. Glavnega vzroka za ta premik pa ne gre iskati v prilagajanju komunistične politike specifičnim potrebam nacionalne manjšine, pač pa v njeni dosledni protifašistični in razredni dejavnosti, ki je bila popolno nasprotje neučinkovite lojalistične narodnjaške politike, ter v razcepljenosti narodnjaškega tabora. Tedaj se je deželno komunistično vodstvo prvič zavedlo, da bi kazalo k programskim točkam dodati še eno: »zaščito nacionalne manjšine«, kakor jo je formulirala kominterneta; kajti »mi v Italiji na to vprašanje nekoliko preveč pozabljamo... višji razlogi in premajhna aktualnost... (ga) potiskajo ob stran« — je bilo zapisano v nekem poročilu. ³⁰ Nato je Togliatti o tem vprašanju zahteval poročilo, da bi ga priložil gradivu za V. kongres Komunistične internacionale.

To je bil začetek načrtovanja komunistične nacionalne politike, ki jo je spodbudil krog mlajših slovenskih tržaških komunistov z Vladimirom Martelancem na čelu. Martelanc je v časopisu Delo ugotavljal, da so bili z volilnimi rezultati ustvarjeni pogoji, da bi lahko postala komunistična stranka zastopnica

²⁸ Delo, 3. 4. 1924.

²⁹ V. Martelanc, Narodno vprašanje v naši politiki v Julijski Benečiji, 1923—1927, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, XX/1980, št. 1—2, str. 107 i. sl.

³⁰ ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1925, b. 107.

vseh interesov zatirane manjšine, če bo le znala razredni boj povezati z bojem proti nasilni asimilaciji.³¹

V naslednjem letu — 1925 — so slovenski komunisti izoblikovali naslednje stališče: nacionalno vprašanje v Julijski krajini je moč rešiti že v kapitalistični družbi z uveljavitvijo pravice do popolne svobodne samoopredelitve Slovencev, Hrvatov in Italijanov do eventualne odcepitve od Italije in priključitve k drugi državi ali pa ustanovitve samostojnih republik; narodi na tem spornem ozemlju morajo dobiti suvereno svobodo, da bodo razpolagali sami s seboj.³² To načelo je dobilo mesto v novi Gramscijevi politiki, ki je prevladala na III. kongresu KPI januarja 1926, kar pomeni kvaliteten skok v nacionalni politiki KPI ter začetek nove faze v komunističnem reševanju vprašanja nacionalnih manjšin. V tezah za kongres je bilo rečeno, da bo italijanska partija v sporazumu z jugoslovansko in avstrijsko izoblikovala akcijski program za delo med manjšinami v Italiji ter da sta KPI in KPJ dolžni voditi boj za pravico do samoodločbe narodov zoper italijanski in srbski imperializem. Ta boj naj privede do odcepitve Slovencev od Italije in Srbije in do »ustanovitve neodvisne slovenske republike v sklopu federacije balkanskih narodov«.³³

Na tej osnovi so komunisti v Julijski krajini v letih 1926—1927 sestavljali teze in akcijske programe za delo med slovenskimi in hrvatskimi množicami. Bistvo nove akcijske usmeritve je bil načrt o ustanovitvi enotne slovensko-hrvatske fronte pod hegemonijo proletariata, ki bi vključevala vse plasti zatirane manjšine. Lahko bi ji rekli ljudska fronta, takšna, kakršno je hotela ustvariti tržaška Edinost. Osnovala naj bi se v legalnih množičnih narodnjaških društvih, toda brez narodnjaških vodstev, pač pa pod vodstvom delavsko-kmečkih akcijskih odborov oz. proletariata. Narodnjaškim političnim društvom je bil napovedan neizprosni boj s stališča, da so buržoazna in nacionalistična; vsa podpora pa naj bi šla levi, revolucionarni mladinski struji v teh društvih, to je tisti struji, ki je kmalu potem ustanovila ilegalno narodno revolucionarno organizacijo. Od narodnjakov so komunisti prevzeli idejo o ustanovitvi Narodnega sveta. Vendar ne iz predstavnikov strank, pač pa iz predstavnikov delavsko-kmečkih akcijskih odborov. Ta naj bi se izoblikoval v konstituanto za prevzem oblasti v prehodnem obdobju od demokratične o socialistično slovensko državo. Za realizacijo teh načrtov je bila predvidena avtonomna komunistična organizacija Slovencev in Hrvatov v sklopu KPI. S temi vprašanji sta se v vodstvu KPI ukvarjala zlasti Ruggero Grieco in Ignazio Silone, pa tudi Luigi Longo, Palmiro Togliatti in Angelo Tasca. Toda te ideje so ostale na papirju, in ko je bil konec leta 1929 sestavljen prvi uradni dokument o nacionalni politiki — Schema di una piattaforma per l'azione politica delle organizzazioni comuniste nella Venezia Giulia — so večinoma izpadle ali pa so bile modificirane.

Med množice ta nova stališča italijanske partije niso prodrla, ne samo zaradi šibke organiziranosti komunistov v deželi v pogojih fašističnega terorja, pač pa tudi zaradi nerazumevanja nacionalnega vprašanja. Italijanski komunisti v Trstu so ga še vedno zanikali in odklanjali povezavo z narodnim gibanjem, nekateri mlajši slovenski komunisti pa so se znašli na istih pozicijah kot na-

³¹ Delo, 17. 4. 1924.

³² Zapiski delavsko-kmetske matice, Lj. 1925, št. 1, str. 30.

³³ ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1925, b. 103.

rodni revolucionarji, brez možnosti, da bi nanje vplivali. V tem pogledu je značilna Kolaričeva izjava komisiji za nacionalna vprašanja pri centralnem komiteju KPI. V zvezi z usmrčitvami na Bazovici je dejal: »Mi smo bili slabo razviti, v slovenskem nacionalističnem društvu so bili od Jugoslavije plačani profesorji in inženirji; mi smo delali protikampanjo, bili smo zadovoljni, da so bili ustreljeni; nismo vedeli... poskusili so razpršiti naše gibanje. Komite v Trstu nam je ukazal, naj ne vstopamo v slovenske organizacije. Sedaj ne delamo več tako. Zahtevati pravice za vsa vprašanja.«³⁴ Zato je še leta 1932 Togliatti ugovarjal, da so se dotlej samo narodnjaki borili za slovenske šole, za jezik in za druge manjšinske pravice, in da zato množice vidijo v KPI le revolucionarno stranko, ne pa tudi stranko za nacionalno osvoboditev. Do tega je prišlo, ker komunisti ne vidijo objektivne zgodovinske povezave med protiimperialističnim bojem in bojem za nacionalno osvoboditev ter ne razlikujejo nacionalizma zatiranega naroda od imperializma zatiralskega naroda. Ko prikazujejo slovanske nacionalne voditelje kot sovražnike ljudstva, je pribil, negirajo celotno nacionalno vprašanje.³⁵

Te ugotovitve nam pomagajo razumeti, zakaj so slovensko-hrvatske množice sledile narodnjaškim političnim društvom ter predstavljale armado narodnega in ne razrednega gibanja, čeprav so bile socialno ogrožene in pod močnim komunističnim vplivom ter celo vstajniško razpoložene. To je veljalo zlasti za kmečki sloj, ki je sestavljal ogromno večino narodnostne skupnosti in je bil posebej prizadet na gospodarskem in nacionalnem področju.

Rezultati dosedanjih raziskav³⁶ kažejo, da se v primeru, ko gre za eliminacijo nacionalne skupnosti, kakršna je grozila Slovincem in Hrvatom v Italiji, vse tiste politične sile, ki so zrasle iz te skupnosti in ji pripadajo, znajdejo na skupnem imenovalcu: na liniji boja za narodno ohranitev. V tem boju ne izbirajo sredstev, pa tudi ne zaveznikov. Italijanske meščanske stranke tudi v predfašistični dobi niso mogle razširiti svojega vpliva na nacionalno manjšino, ker niso zagovarjale njenih nacionalnih pravic. Izmed italijanskih strank je le komunistična razmeroma zgodaj spoznala, da se razredni boj v narodno ogroženi manjšini ne more razviti mimo boja za nacionalno osvoboditev.

Narodnjaška politična društva obeh barv so zrasla neposredno iz nacionalne skupnosti z enim samim namenom, da jo zaščitijo in ohranijo. Delovala so torej lahko le s široko podporo množic, ne samo v njihovem imenu, pač pa zanje. Zato najbrž ne moremo govoriti o manipuliranju z množicami, kar je značilnost meščanskih strank v drugačnih razmerah, kadar so na oblasti ali se zanjo borijo. Mirno lahko rečemo, da je bil cilj političnih društev za ohranitev narodnostne skupnosti tudi cilj te skupnosti, ne glede na njeno nazorsko in razredno diferenciacijo. Drugačno pa je bilo vprašanje ustreznosti metode in taktike pri doseganju tega cilja. Narodnjaška društva so se odločila za tisto pot, ki se jim je zdelo v danih okoliščinah najbolj primerna. To je bila pot lojalnosti in

³⁴ Istituto A. Gramsci, arhiv PCI, 1051/1—7.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Prim. M. Kacin-Wohinz: Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo, Maribor 1972; Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev, 1921—1928, Koper 1972; Nacionalno vprašanje Slovencev in Hrvatov v Italiji v politiki italijanske komunistične partije (1921—1940). Zgodovinski časopis, XXXII/1978, št. 3, str. 279—293; Ljudsko-frontno povezovanje Slovencev v Italiji, Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS, Ljubljana 1977, str. 135—154.

zakonitosti, dokler je bila pač možna. Po Kardeljevi oceni je bila to politika nevtralnosti med reakcionarnimi in naprednimi silami, in torej »posredna podpora fašizmu«, ki se je končala s krahom.³⁷

Edina oprijemljiva, pozitivna posledica te politike je bila res le v podaljšanju življenja narodnjaškim društvom in njihovem tisku, ki so se vsaj simbolično obdržale še dve leti po tem, ko je fašizem likvidiral vse opozicijske stranke v Italiji. Vendar ne moremo prezreti dejstva, da je ta politika omogočala razvoj legalnega množičnega društvenega življenja — kulturnega, športnega, gospodarskega, prosvetnega — in da je lojalnost v zavesti ljudi pomenila tudi zaščito pred represalijami. To društveno življenje pa je bilo pogoj za ohranjanje in utrjevanje nacionalne zavesti, torej za ohranitev nacionalne individualnosti. Tudi komunisti so videli v narodnjaških legalnih društvih najboljšo možnost za uresničevanje svoje politike, ne glede na to, da te možnosti niso v celoti izrabili. Po drugi strani pa so se ljudje prav zaradi neučinkovitosti narodnjaške politike radikalizirali in ustvarjali potencial za revolucionarno komunistično gibanje. V nedrih narodnjaških društev je s skrito podporo njihovih voditeljev nastajala tista narodnorevolucionarna organizacija, ki je v naslednjih letih nadaljevala boj za nacionalno ohranitev z drugačnimi metodami in ki se je leta 1935 povezala s komunistično stranko v ljudsko fronto.

Résumé

DES POINTS DE VUE DES PARTIES POLITIQUES DU SLOVENES ET CROATES DANS LA RÉGION DE MARCHE JULIENNE APRÈS LE RETTACHEMENT A L'ITALIE

Après le rattachement à l'Italie la vie politique du groupe national sloveno-croate des Marches Juliennes s'est déroulée dans deux camps: le camp national et celui des classes révolutionnaires qui à la base se sont entrelacés dans la masse. Le mouvement national a conduit le groupe politique Edinost (L'Unité) divisé en deux branches, ayant une but unique celle des libéraux de Trieste et celle des Chrétiens-sociaux de Gorica: garantir de minorité nationale de l'assimilation, pensant qu'elle se réunira un jour à la même patrie: la Yougoslavie. La société a combattu pour le respect des droits nationaux dans la limite des lois et dans un point de vue de loyauté envers l'état italien et le pouvoir: il n'a pas uni ses efforts avec les forces italiennes démocratiques, mais avec les congrès internationaux des minorités européennes et dans les rapports bilatéraux yougo-italiens. La nonefficacité de cette politique a provoqué la radicalisation des masses et leur rapprochement avec le mouvement communiste. Cela a incité le PCI à un plan de politique nationale, d'après le principe du droit des nations à l'autodétermination, contre une éventuelle annexion de l'Italie et l'union avec les autres états ou la création de républiques indépendantes.

Pourtant la politique nationale communiste liée à la lutte des classes avec le combat pour la libération nationale ne s'est pas encore affirmée en 20 ans. Un vide s'est formé après l'interruption des organisations légales slovéno-croate, et c'est pourquoi il a été rempli par le mouvement illégal de révolution nationale, avec de nouvelles méthodes de résistance contre la politique de dénationalisation fasciste.

³⁷ Sperans, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1937, str. 215.

Dušan Nečak - Andrej Vovko

DEJAVNOST SLOVENCEV IN HRVATOV IZ JULIJSKE KRAJINE V EMIGRACIJI V JUGOSLAVIJI

Vprašanje, ki ga bomo obravnavali, je vprašanje slovenskih in hrvaških beguncev, ki so med obema vojnama pribežali iz Julijske krajine v Jugoslavijo, doslej v slovenski in hrvaški historiografiji še ni bilo v celoti obdelano. V pričujočem pregledu sta se avtorja zato omejila na dve področji, ki jima je bilo doslej namenjeno več pozornosti kot vprašanju v celoti. Dušan Nečak je prikazal delovanje tako imenovane »Pisarne za zasedeno ozemlje«, ki je delovala v Jugoslaviji od 1919 do 1920, Andrej Vovko pa dejavnost emigrantskih društev in še zlasti »Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine«, ustanovljene leta 1931 in ukinjene leta 1940.

Pri preučevanju obeh vprašanj moramo upoštevati, da gre za zapleteno tematiko, za katero zgodovinski viri niso posebno bogati. Izjema je »Pisarna za zasedeno ozemlje«, katere arhiv je skoraj v celoti ohranjen, medtem ko je znanega primarnega gradiva za »Zvezo jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine« malo. Za slednjo prihajajo torej v poštev zlasti časopisni in ustni viri, pri katerih je treba upoštevati znane pomanjkljivosti, upravičeno pa je moč domnevati, da je precej gradiva za preučevanje »Zveze« v depojih rimskih arhivov, zlasti v arhivu zunanjega ministrstva.

Organizacijskega dela navajeni primorski begunci, ki so v svojih rodnih tal bežali že med prvo svetovno vojno, ko so se umikali pred vojno vihro, zlasti pa po letu 1923, ko so bežali pred fašističnim raznarodovalnim terorjem, so kmalu po prihodu v Jugoslavijo začeli ustanavljati svoja društva. Med prvimi so ustanovili »Pisarno za zasedeno ozemlje«, ki je nastala ob italijanski zasedbi Slovenskega primorja. Pobuda zanjo je prišla od Narodnega sveta, politične organizacije, ustanovljene avgusta 1918 v Ljubljani, ki naj bi pripravila teren za novo nastajajočo kraljevino SHS. Narodni svet, njegova organizacija in delovanje, je vzpodbudil nekatere zavedne Slovence v Ljubljani, zlasti tiste, ki so zaradi bližajoče se fronte ali neposredno s frontne črte pribežali v Ljubljano, da so začeli razmišljati in kaj kmalu izdelovati načrt za organizacijo, ki bi skrbela za tiste Slovence in njihove rojake, ki so ostali zunaj meja SHS. To je bila »Pisarna za zasedeno ozemlje«, ki je svoje delovanje vsaj na začetku naslonila na delovanje Narodnega sveta, saj se je organizacijsko navezala na mrežo narodnih odborov, ki so se na njegovo pobudo ustanavljali na Primorskem.¹

¹ Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja (dalje Arhiv INV), fasc. 41, zavoje 4.

Že 8. decembra 1918 je »Pisarna« izdelala svoj prvi program, ki ga je imenovala »Delokrog Pisarne za zasedeno ozemlje«. Iz njega bosta najbolj jasno razvidna namen in cilj nove organizacije. Če pustimo ob strani organizacijski del »Delokroga« »Pisarne«, si je le-ta postavila tri glavne naloge: 1. Zbiranje gradiva o ravnanju italijanskih oblasti na zasedenem ozemlju, 2. Propagandna dejavnosti in 3. Informiranje prebivalstva na zasedenem ozemlju. Osebe v »Pisarni« je bilo omejeno na 4 ljudi, saj sta v njej delovala dr. Fornazarič in dr. Jež kot predstavnika Narodnega sveta, tretji član je bil dr. Puc, četrtega pa naj bi določili kasneje.² V tem obsegu in v taki sestavi je »Pisarna« delovala nekako do sredine leta 1919, ko je s svojo strokovno pomočjo uspešno pomagala jugoslovanski delegaciji v Parizu v obliki strokovnih elaboratov in publikacij. V začetku jo je finansiral Narodni svet v Ljubljani, pozneje pa je dobivala sredstva od Narodnega viječa iz Zagreba iz Središnjeg odbora za okupirane krajeve.

V začetku avgusta 1919 (7. avgusta) je predsednik in vodja »Pisarne za zasedeno ozemlje« dr. Slavko Fornazarič poslal dolgo spomenico predsedstvu deželne vlade za Slovenijo, v kateri je razložil in utemeljil potrebo po organizaciji, ki bi imela širše delovno področje, več osebja in bi bila bolj učinkovita kot »Pisarna«. Imenovala naj bi se »Odbor za zasedeno ozemlje«. Fornazaričeva ideja se je realizirala tako, da se je v Ljubljani zbralo večje število primorskih beguncev v »Odbor za zasedeno ozemlje«. Ta naj bi se ukvarjal izključno s problemi, ki so trli prebivalce na zasedenem ozemlju. Z vprašanji narodnostnega, kulturnega, gospodarskega ali političnega značaja naj bi se »Odbor« ukvarjal toliko časa, dokler ne bi bila ustanovljena organizacija, ki bi delovala na najširši podlagi. K delu »Odbora« so ustanovitelji želeli pritegniti predstavnike vseh političnih strank, čeprav so obenem jasno poudarili, da je strankarstvo za samo stvar škodljivo in da ga načeloma odklanjajo. Opravljanje svojih nalog si je odbor zamislil v osmih odsekih: Odseku za šolstvo, Odseku za delavstvo in uradništvo, Odseku za begunce, Odseku za naseljevanje in stanovanjstvo, Odseku za gospodarstvo, Odseku za propagando, Odseku za protiaGITACIJO in Odseku za finance.

Predstavniki vseh odsekov, predsednik »Begunskega sosveta« (posebnega telesa, ki je delovalo zunaj »Pisarne« in je imelo nalogo skrbeti za begunce, ki so prihajali iz Primorske) in vodja »Pisarne za zasedeno ozemlje« so postali člani vodstva »Odbora za zasedeno ozemlje«, za predsednika pa je bil izbran dr. Vodopivec.³

»Odbor za zasedeno ozemlje« ni dolgo obstajal, saj se je kmalu začela oblikovati ideja o novi organizaciji, katere iniciator je bil spet dr. Slavko Fornazarič. V spomenici, ki jo je to pot poslal v Beograd, je sicer predvidel vrsto zasebnih in javnih ustanov primorskih beguncev, uspelo pa mu je sestaviti le pripravljalni odbor za zasebno organizacijo z imenom »Narodni svet za zasedeno ozemlje« ali »neodrešeno domovino«. Le-ta je začel hitro delovati in kaj kmalu je sestavil načrt pravilnika Narodnega sveta. Naloge te širše zasnovane organizacije so bile v »Pravilniku« opredeljene takole:

² Arhiv Slovenije (dalje AS), Arhiv Pisarne za zasedeno ozemlje, organizacija urada, fasc. 1.

³ Arhiv INV, Fasc. 39 R 113.

»1. Narodni svet ima nalogo zastopati in reprezentirati vse begunce in izseljence iz jugoslovanskega, po Italijanih in Nemcih zasedenega ozemlja, v gospodarskem, političnem in kulturnem oziru. Zastopati vse interese neodrešenih krajev in njihovih prebivalcev. Voditi v državi SHS dela za bodočo osvoboditev vsega neodrešenega naroda in njegovo združenje s samostojno jugoslovansko državo. — 2. Narodni svet je strogo demokratičen in nestrankarski. — 3. Svoje delo opravlja v plenumu, v predsedstvu, po raznih odsekih, podrobno delo v narodu pa opravljajo okrajni odbori in zaupniki Narodnega sveta. — 4. Organizacija sloni na sistemu zaupnikov.«⁴

Dne 30. januarja 1920 je pripravljajni odbor »Narodnega sveta za neodrešeno domovino« poslal vabila za ustanovno zborovanje. Poleg delegatov beguncev so dobili vabila tudi tisti, ki so takrat sodili v cvet ljubljanske inteligence. Naj omenim le nekatere: dr. Dinko Puc, dr. Srebrnič, dr. Pitamic, dr. Milko Kos, ing. Mačkovšek, France Bevk in drugi.

Zborovanje je trajalo od 31. januarja do 2. februarja 1920 v veliki dvorani Mestnega doma. Za predsednika je bil izvoljen prof. dr. Leonid Pitamic, za podpredsednike dr. Dinko Puc, dr. Anton Breclj in Josip Kopač, za tajnika dr. Slavko Fornazarič in za blagajnika dr. Bajc. Toda že takoj po ustanovitvi je organizacija naletela na hude težave. Najprej je odstopil dr. Pitamic, ker naj bi bil kot član »Jugoslovanskega združenja za Ligo narodov« preveč zaposlen. Tako je delo odslej vodil stari »Odbor za zasedeno ozemlje« z dr. Vodopivcem na čelu. »Pisarna za zasedeno ozemlje« pa je delovala kot tajništvo Narodnega sveta. Predsedstvo »Narodnega sveta« se ni sestalo vse do 22. julija 1920. Pol leta torej »Narodni svet« kot organizacija sploh ni deloval, predvsem zato, ker vanj niso hoteli vstopiti hrvaški begunci. Ti so trdili, da »Jugoslovanska Matica« kot vsejugoslovanska begunska organizacija popolnoma zadošča. Nesoglasje Hrvatov je pomenilo hud udarec za učinkovitost »Narodnega sveta za neodrešeno jugoslovansko ozemlje« tako pri domači vladi kot na zasedenem ozemlju. Prva seja predsedstva »Narodnega sveta« (22. julija 1920) je zato morala kot prvo točko dnevnega reda postaviti vprašanje, ali naj »Narodni svet«, tako kot je bil zamišljen, obstaja ali ne. Vsi navzoči so menili, da je »Narodni svet« potreben in so za novega predsednika izvolili dr. Gregorina,⁵ vendar tudi soglasna ugotovitev, da je »Narodni svet« potreben, ni rešila njegovih težav. Životaril je le še nekaj časa, žal pa v arhivu »Pisarne za zasedeno ozemlje« ni podatkov o njegovem koncu. Morda njegovo prenehanje sovpada s sklenitvijo rapalske pogodbe ali z ustanovitvijo nove »Pisarne za zasedeno ozemlje« v decembru 1920.

Edini odsek, ki je v »Narodnem svetu za neodrešeno domovino« res deloval, je bil, poleg »Pisarne za zasedeno ozemlje« še begunski odsek. Ta je bil verjetno osnovan v decembru leta 1918 oziroma v prvi polovici leta 1919 kot razširjena posredovalnica za goriške begunce, ki so pribežali še v času soške fronte. »Begunski sosvet«, kakor se je takrat imenovala organizacija, naj bi med drugim skrbel za naslednje: imel bi kontrolo nad begunci, zbiral podatke o njihovem razmerju do domačega prebivalstva, posredoval med begunci in uradi, denarno podpiral begunce, vodil seznam beguncev ter jih sistematično

⁴ Ibid, Fasc. 41, zavoje 7, št. 1.

⁵ Ibid, Fasc. 41, zavoje 7, št. 3 do 7.

naseljeval. Pozneje, avgusta 1919, se je »Begunski sosvet« združil s »Pisarno za zasedeno ozemlje« v »Odbor za zasedeno ozemlje« in je nadaljeval začeto delo v okviru odseka za begunce. V delovanju te begunske organizacije in njenem razvoju je pisal Dušan Nečak v Kroniki, časopisu za slovensko krajevno zgodovino, št. 2, 1973. Medtem ko je bilo »brezvladje« na področju begunske organiziranosti v Sloveniji (od januarja do julija 1920, ko se ni sešel Narodni svet za neodrešeno jugoslovansko ozemlje), se je dne 9. aprila 1920 »Begunski sosvet« na čelu s Franom Merljakom razšel in izročil ves svoj inventar begunskemu odseku pri Narodnem svetu. Begunski sosvet je bil v tem času pravzaprav prisiljen delovati, saj se je prav tedaj del beguncev vračal domov in so potrebovali veliko pomoči.

V drugi polovici l. 1920, ko je bila podpisana rapalska pogodba (12. novembra 1920), se je mednarodna situacija spremenila; doma je bilo politično razpoloženje drugačno kot prej in Narodni svet se je znašel, ne da bi sploh dobro zaživel, v fazi »umiranja«. Zaradi nove situacije se je bilo treba ponovno organizirati in 21. decembra 1920 se je z novim pravilnikom ponovno konstituirala »Pisarna za zasedeno ozemlje« v starem samostojnem smislu. Za naloge si je postavila naslednje: 1. Zbiranje vsega, kar zadeva »neresene kraje«. — 2. Iz »Pisarne« naj bi prihajale pobude za delo v teh krajih in za njihove prebivalce. V njenih okvirih naj bi deloval tudi »Narodni svet za neodrešeno domovino«, ki bi razširil področje svojega delovanja tudi na Koroško, v tesnem stiku z njim pa bi delovalo tudi tajništvo »Jugoslovanske Matice«. Pisarna bi bila tudi propagandni center za zasedeno ozemlje s svojim časopisom.

Za uresničitev zastavljenih ciljev in nalog naj bi ustanovili poseben referat za informacije (za begunce, šolske zadeve in druga materialna vprašanja), pa tudi politični referat, ki bi bil obenem tajništvo Narodnega sveta in Jadranskega zbora, narodno-obrambni referat, ki bi se ukvarjal z delovanjem »Jugoslovanske Matice«, s katero bi se najresneje povezal, propagandni referat s stalnim časnikarjem in narodni odbor.⁶

»Pisarna« torej tudi v novih političnih okvirih ni bistveno spremenila svojega delovanja, ostala pa je, tako kot prej, uspešna predvsem pri vsestranski pomoči beguncem iz Julijske krajine, ki so ostali v kraljevini SHS. Njenega delovanja med obema vojnama, če je sploh še obstajala, pa zaradi pomanjkanja podatkov in virov ne moremo več slediti. Poleg skrbi za begunce in vseh prej omenjenih dejavnosti je imela »Pisarna za zasedeno ozemlje« pri svojem praktičnem delovanju še več drugih delovnih torišč. Njena osnovna naloga pa se slejkoprej ni spremenila: cilj ji je bila rešitev »neodrešenih bratov«. To pa je bilo mogoče le s pritiskom na mirovni konferenci. »Pisarna za zasedeno ozemlje« in organizacije, ki so ji sledile, je bila veliko premalo pomembna organizacija, da bi lahko kakorkoli vplivala na pariško konferenco, o tem pa, da bi lahko spremenila potek dogodkov, sploh ni bilo misliti. Zato se bomo na tem mestu omejili le na tisto dejavnost »Pisarne za zasedeno ozemlje«, ki jo je kolikor toliko uspešno opravljala.

Vodja Pisarne dr. Slavko Fornazarič je menil, naj bi se Pisarna v prvem obdobju ukvarjala predvsem z delom za pariško konferenco, pozneje pa, ko se je izvedelo, da z rešitvijo na konferenci ne bo nič, z organizacijo tajne službe

⁶ AS, Arhiv Pisarne za zasedeno ozemlje, organizacija urada, fasc. 1.

na zasedenem ozemlju. Njegova trditev ne drži popolnoma,⁷ saj se je Pisarna že mnogo prej začela ukvarjati z neke vrste obveščevalno službo. Omenil sem že, da je bila »Pisarna za zasedeno ozemlje« organizacijsko povezana z mrežo narodnih odborov na zasedenem področju. Že januarja 1919 so na pobudo in s pomočjo Pisarne v Gorici osnovali »Tajni odbor« ali »Glavni odbor«. Tajni odbor je imel na zasedenem ozemlju iste naloge kot Pisarna v Ljubljani, saj sta imeli obe organizaciji za cilj dokončno priključitev teh področij h kraljevini SHS in sta obe temeljili na sistemu zaupnikov. Podobno kot v Gorici se je tudi v Trstu osnoval »Centralni odbor«, ki je bil z goriškim tesno povezan,⁸ kdo je bil vodja Centralnega odbora in kdo so bili njegovi člani pa iz virov, ki sem jih pregledal, ni bilo razvidno.

Delo »Tajnega odbora« v Gorici e bilo pod vojaškim guvernerjem Petitti di Roretom zelo težko. Odbor je lahko opravil le nekaj trosilnih akcij z letaki, namenjenih slovenskemu prebivalstvu in italijanskim vojakom. Pozneje, ko je bila uvedena civilna uprava, je bilo delo veliko lažje. Iz poročila o delu »Tajnega odbora« razberemo, da je preprečil »gospodarsko katastrofo« pri zamenjavi kron v lire s parolo, naj ljudje zamenjajo vse krone. Poleg tega je Odbor ustanovil še pevsko in glasbeno društvo v Gorici in pet pevskih društev v njeni okolici. Politično delovanje Tajnega odbora se je omejevalo na pošiljanje spomenic v Rim (poslali so dve spomenici), v njih pa so zahtevali priključitev vsega slovenskega dela Goriške Jugoslaviji na podlagi samoodločbe.⁹

Tudi »Pisarna za zasedeno ozemlje« v Ljubljani se je zavzemala, naj se ljudje sami odločijo, v kateri državi želijo živeti. Sestavila je celo nekakšen načrt za izvedbo plebiscita na zasedenem ozemlju. Toda že iz načrta veje dvom, zlasti o tem, kako se bo odločila Istra. V načrtu so sestavljalci ugotovili, da bi bilo mogoče rešiti le Gorico, Trst se bo, po njihovih predvidevanjih, najbrž odločil za samostojno mesto, zahodna Istra za Italijo, drugi deli Istre pa skoraj gotovo za Jugoslavijo.¹⁰

Najbolje izpolnjena in najbolj natančno izdelana naloga Pisarne je bila organizacija tajnih zvez med zasedenim ozemljem in Slovenijo. Promet prek demarkacijske črte med Jugoslavijo in Italijo je bil skoraj nemogoč, ker je bila močno zastražena. Zato je Pisarna organizirala ilegalno zvezo z zasedenim ozemljem. Najbolj znana pot, in pot, ki se je hkrati na zasedenem ozemlju najbolj obnesla, je peljala preko Bohinjske Bistrice. Zveza se je delila na tri dele: Ljubljana—Bohinjska Bistrica, Bohinjska Bistrica—Podmelec in Podmelec—Gorica. Do Bohinjske Bistrice so pisma pošiljali po pošti, ravno tako od tam v Ljubljano. Naprej pa so pošto prenašali ilegalno, peš prek Suhe in Knežkih podov v Podmelec. Poseben kurir je pošiljke oddajal v Sopotnici pri Kosu v mlinu, tam pa jih je sprejemal in oddajal kurir iz Gorice. Ta je pošto odnašal iz Podmelca skozi Sveto Lucijo (danes Most na Soči) in Kanal v Gorico, od koder so jo raznašali v Brda in Vipavsko dolino.

Pošto za cerkljanski in tolminski okraj ter gornji del Soške doline je prenašal poseben kurir. Za vso to organizacijo so skrbeli posebni zaupniki, ki so

⁷ Ibid., Fasc. 39 R 129.

⁸ Ibid., Fasc. 39 R 115.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

obenem vohunili za Jugoslavijo. Zveza ni bila vedno uspešna in tudi ni ves čas delovala. Večkrat se je pretrgala zaradi utrjevanja demarkacijske črte in zaradi drugih objektivnih težav. Kljub temu pa je bila zveza vzor natančno izdelane organizacije. Ta zveza je bila vsekakor nadvse pomembna pri zbiranju podatkov za mirovno konferenco v Parizu.¹¹

Med naloge, ki jih je Pisarna za zasedeno ozemlje precej uspešno opravljala, je sodila tudi skrb za izdelavo znanstvenih študij, ki bi podpirale jugoslovanske zahteve na mirovni konferenci. Prav gotovo je eno najboljših razprav o upravičenosti naših zahtev pri določanju meje med Jugoslavijo in Italijo napisal novomeški profesor Ferdinand Seidl. Svojo razpravo (geološko-geografsko) je razdelil na tri dele, v katerih je analiziral tudi možne črte med Jugoslavijo in Italijo. Razprava v glavnem sloni na znanstvenih temeljih, vendar pa je pisec poskušal poiskati vse mogoče za nas ugodne elemente. Take in podobne študije o novi meji med Jugoslavijo in Italijo so romale v Pariz. Pa ne samo študije o mejah. Pisarna je zbirala za Pariz vse mogoče podatke in pripravljala različna gradiva. V tej zvezi lahko navedem zanimiv primer. Ko je prestolonaslednik Aleksander potoval v Pariz, je dr. Korošec poslal brzojav »Pisarni za zasedeno ozemlje«. V njem je zahteval, naj spremljevalca prestolonaslednika dr. Rybař in ing. Mačkovšek vzameta s seboj vse časopise od 3. novembra 1918 dalje, prepise poročil o vseh nasilstvih v okupiranih krajih, statistične podatke, karte in literaturo.¹² Vse zahtevano je zbirala »Pisarna za zasedeno ozemlje«, kar je svojevrsten dokaz o širini njenega delovanja.

Posebno pozornost je Pisarna namenila izdajanju brošur, ki naj bi pravilno obveščala tujino o našem vprašanju. Takih propagandnih brošur je Pisarna izdajala celo vrsto.¹³ Poleg brošur, ki so bile v glavnem v tujih jezikih, je Pisarna naslavljala na javnost razne resolucije in prirejala protestne shode. Resolucije so bile namenjene prebivalstvu, pariški mirovni konferenci, naši in italijanski vladi, ameriškem predsedniku Wilsonu in drugim. Druga oblika obveščanja in stika z javnostjo so bili protestni shodi. Organizirali so jih povsod po Sloveniji, največkrat v tistih krajih, kjer je bilo največ beguncev.

Za zgodovinarja pa je obstoj Pisarne za zasedeno ozemlje pomemben še po eni njeni dejavnosti, ki ni bila neposredno povezana z namenom njenega delovanja. V Pisarni (takrat še Narodni svet v Ljubljani, odsek za okupirano ozemlje) so se že od 14. novembra 1918 naprej zbirala pisma iz zasedene Primorske. Iz množice pisem, poročil, pritožb, prošenj in zahval je moč sestaviti mozaično, največkrat nekoliko črno-belo, vendar izvirno sliko tedanjega dogajanja na okupiranem ozemlju.

Skupaj s poročili o položaju slovenskih internirancev, zlasti v Krminu (Cormons), in z opisi italijanskih nasilstev je slika položaja v Slovenskem primorju dobila celovite obrise.¹⁴

Na koncu pa naj se z nekaj besedami ustavim še pri eni dejavnosti »Pisarne za zasedeno ozemlje«. Pisarna je s svojo mrežo zaupnikov zbirala tudi vojaške

¹¹ D. Nečak, Pisarna za zasedeno ozemlje, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 1972, št. 2, str. 105.

¹² Arhiv INV, fasc. 35, št. 145.

¹³ Arhiv INV, Fasc. 42, neurejeni dokumenti.

¹⁴ D. Nečak, Položaj na Slovenskem primorju v luči Pisarne za zasedeno ozemlje od novembra 1918 do novembra 1920, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 1972, št. 3, str. 158—161.

podatke, ki jih je sporočala poveljstvu dravske divizije v Ljubljani. Pri tem je imela veliko uspeha, saj je s pomočjo njenih podatkov dravska divizija vedela za vsak premik italijanske vojske in za vsak na novo postavljen top.¹⁵

Emigranti iz Julijske krajine so prihajali v Jugoslavijo med obema vojnama v več izrazitih valovih. Omenili smo že val medvojnih beguncev, po italijanski okupaciji Julijske krajine leta 1918 pa so nove oblasti najprej izgnale vse tiste Slovence, ki na tem območju niso imeli domovinske pravice. Z njimi so odšli tudi nekateri Primorci, ki so se v kraljevini SHS nadejali boljšega življenja. Po sklenitvi rapalskega sporazuma je val emigrantov v Jugoslavijo presahnil, nov val emigracije pa se je sprožil, ko je prevzel oblast v Italiji fašizem. Znana Gentilejeva šolska reforma je s svojimi ukrepi proti slovenskim in hrvaškim učiteljem povzročila, da so mnogi izmed njih emigrirali v Jugoslavijo. To je bil prvi izključno politični val emigracije iz Julijske krajine. Poleg učiteljev so bežali še državni in občinski uslužbenci neitalijanskih narodnosti, ljudje, ki so vodili v času fašizma prepovedana slovenska in hrvaška društva, izobraženci svobodnih poklicev, iz gospodarskih razlogov pa še delavci in obrtniki, kmečki sinovi, razmeroma malo pa je bilo med begunci kmetov.¹⁶

Naslednji val emigracije so sprožili procesi posebnega tribunala, slabšanje odnosov med Italijo in Jugoslavijo ter fašistično obračunavanje z zadnjimi ostanki političnega in kulturnega življenja slovenske in hrvaške manjšine v Italiji. V tem obdobju so emigrirali še tisti preostali slovenski in hrvaški manjšinski voditelji, ki niso bili v zaporih ali konfinaciji.

Najbolj množičen val emigracije sta povzročili italijanski intervenciji v Etiopiji in v Španiji. Začel se je leta 1935, emigrantov pa se je oprijelo ime »Abesinci«, saj je šlo za slovenske in hrvaške, pa tudi italijanske vojne obveznike, ki so se z begom rešili vojskovanja.

Tako je prišlo med obema vojnama v Jugoslavijo med 70 in 100 000 beguncev, pri čemer večina avtorjev, ki se ukvarjajo s tem vprašanjem, navaja prvo številko. Iz slovenskega dela Julijske krajine so prihajali emigranti zlasti iz tržaškega dela, večina pa jih je bila liberalno in jugoslovansko politično usmerjena v duhu orientacije tržaškega političnega društva »Edinost«. Poleg te »stare« emigrantske struje, katere voditelji so se v Jugoslaviji s podpiranjem beograjske centralistične politike v glavnem dobro znašli, so bili v emigrantskih vrstah tudi »mladi«, ki so postajali vse pomembnejši ter so prehajali z narodnjaških na socialistične in komunistične pozicije. Primer takega razvoja zasledimo pri primorskem beguncu in kasnejšem narodnem heroju Tonetu Tomšiču.¹⁷

Medtem ko so si medvojni in prvi povojni begunci v kraljevini Jugoslaviji tudi zaradi svoje izrazite jugoslovanske usmeritve in pomanjkanja določenih kategorij poklicev razmeroma lahko uredili življenje in se zaposlili zlasti v upravi, šolstvu in policiji nove države, pa je za večino poznejših emigrantov pomenil prihod v Jugoslavijo razočaranje in težak boj za zaposlitev ali celo

¹⁵ Arhiv INV, Fasc. 51, št. 4743.

¹⁶ O medvojni emigraciji iz Julijske krajine v Jugoslavijo glej: Tone Peruško, Slovensko Primorje in Istra, Beograd, 1953, str. 159—167. Lavo Čermelj, Med prvimi in drugim tržaškim procesom, Ljubljana 1972. Lado Božič, Po primorskih emigrantskih kolovozih, Primorski dnevnik, Trst, VII, VIII 1976 (v nadaljevanjih).

¹⁷ Primerjaj: Alenka Nedog, Tone Tomšič. Oris življenja in revolucionarnega delovanja (9. 6. 1910—21. 5. 1942), Ljubljana, Založba Borec, 1969.

za obstoj. Razmere je še zaostрила gospodarska kriza, ki se ji je pridružilo nezapolnjenost državnih oblasti ter prebivalcev osrednjih slovenskih pokrajin do pribeglih »Primorcev«, »Lahov« ali »Čičev«, kot so jih zaničljivo imenovali. Vzrokov za tako razpoloženje, ki so se ga emigranti dobro zavedali, je več. Poleg starih pokrajinskih nasprotij je šlo tudi za borbo za vsakdanji kruh, v kateri so bili primorski begunci nezaželena konkurenca, prav tako pa k njihovi priljubljenosti ni pripomoglo njihovo zaposlovanje v državni upravi in še zlasti v policiji. V novem okolju so se poleg pravkar omenjenih znašli tudi predstavniki samostojnih poklicev, obrtniki in trgovci. Nekateri od teh so v Jugoslaviji dosegli visoke politične funkcije, mnogi pa so se tako vživeli v novo okolje, da niso hoteli imeti več nobenih stikov s primorskimi rojaki in njihovimi organizacijami.

Slabše se je godilo učiteljem in profesorjem, ki so z veliko težavo dobivali zaposlitev, še zlasti stalno. Mnogo jih je odšlo poučevat v »Slovensko Sibirijo« — Prekmurje. Pred drugo svetovno vojno, kjer so s svojo narodno zavednostjo močno vplivali na narodno osveščanje prekmurskih Slovencev, ki so bili leta 1919 vključeni v Jugoslavijo. V tej pokrajini so se naseljevali tudi emigranti drugih poklicev, npr. kmetje. Njihova naselbina je bila v Benici, kjer so si uredili šolo v nekdanji bolnišnični baraki begunskega taborišča v Strnišču (danes Kidričevo). Emigranti so se v večjem številu naseljevali še v Ljubljani, Mariboru (znani mariborski »Čiči«, ki so jih kot prve pregnali Nemci ob okupaciji leta 1941), v Celju, Kranju, na Jesenicah, v Škofji Loki, Črnomlju, Kočevju, Laškem, Trbovljah, Novem mestu, Litiji, Kamniku, zunaj Slovenije pa še v Beogradu, Novem Sadu, Subotici, Zemunu, Sarajevu, Kraljevu, Nišu, Tivtu, Skopju. Hrvaški emigranti so imeli svoje centre predvsem v Zagrebu, Slavnskem Brodu, Osijeku in Sušaku, pa tudi v Beogradu in vseh že poprej navedenih jugoslovanskih krajih.

Posebno epizodo v emigrantskem življenju je pomenilo naseljevanje emigrantov v Makedoniji, kjer so si osnovali svoje agrarne kolonije. Največja med njimi je bila v Bistrenici na Vardarju, primorski emigrantje pa so postali vede ali nevede podaljšana roka velikosrbske, makedonskemu prebivalstvu sovražne politike, zato jim tamkajšnje prebivalstvo ni bilo naklonjeno.¹⁸

Društva emigrantov iz Julijske krajine so nastajala v glavnem iz dveh pobud: iz karitativno-socialne in iz kulturno-prosvetno-družabne. Prva so se razvila iz medvojnih »Odborov za begunce«, ki so si prizadevali olajšati njihovo bedo, v stari Jugoslaviji pa po svojih močeh skrbela za vse tiste, ki se v novi domovini niso »znašli«. Tisti, ki so si uspešno uredili življenje, pa so v svojih društvih nekoliko nostalgичno obujali »čitalniško ozračje« svojih društev iz Julijske krajine. Mednje sodita najstarejši slovenski emigrantski društvi ljubljanska »Soča« in mariborski »Jadran«, ustanovljeni leta 1919. Mladina se je pred takšnim ozračjem umikala zlasti na športno področje, kjer je delovalo »Akademsko športno društvo Primorje«.

V dvajsetih in tridesetih letih se je razvila prava mreža emigrantskih društev, ki je bila najgostejša v Sloveniji in na Hrvaškem, raztezala pa se je po vsej Jugoslaviji, kjerkoli je bilo zbranih vsaj nekaj emigrantov. Društvo »Soča«

¹⁸ O emigrantih kolonistih glej: Branko Rusić, Vilko Novak, Slovenci v Bistrenici v Makedoniji, Traditiones II, Ljubljana, 1973, str. 177—202.

je imelo poleg centrale v Ljubljani svoje podružnice še v Celju, Dolnji Lendavi, Novem mestu, na Jesenicah in v Kraljevu, hrvaška »Istra« pa društva enakega imena v Zagrebu, Slavonskem Brodu, Novem Sadu, Tivtu in na Sušaku. Društva »Istra, Trst, Gorica« so bila v Beogradu, Subotici, Zemunu in v Nišu. V Ljubljani so bila še emigrantska društva »Tabor«, »Klub Primork«, »Klub jugoslovanskih primorskih akademikov« in njegova starešinska skupina, v Šiški pri Ljubljani društvo »Zora«, v Mariboru »Nanos«, v Črnomlju »Krn«, v Kranju »Sloga«, v Kamniku »Tabor«, v Škofji Loki »Edinost«. V Skopju je bilo društvo »Trst, Gorica, Reka«, v Sarajevu pa »Gortan-Bazovica«.

Večina teh društev si je prizadevala reševati zlasti vprašanje obstoja in zaposlitve primorskih emigrantov, pri čemer jim državne oblasti niso znatneje pomagale. Več razumevanja zanje je imela »Jugoslovanska Matica«, gospodarsko-socialna organizacija, ki je skušala pomagati tudi jugoslovanskim manjšinam v sosednjih državah. Primorskim beguncem, ki so bili potrebni pomoči, so skušali pomagati, kolikor so pač mogli nekateri državni uradniki in politiki, zlasti tisti, ki so sami prišli iz Julijske krajine. Največ jih je to počelo iz iskrene osebne zavzetosti, nekateri pa so si na ta način hoteli zagotoviti tudi volilne glasove.

V političnem pogledu je bilo vodstvo večine teh društev v rokah že omenjene »stare« struje, medtem ko so imeli mladi oporišča v nekaterih društvih, npr. v ljubljanskem »Taboru« in mariborskem »Nanosu«, čeprav tudi ta niso bila vedno in povsem v njihovih rokah. »Tabor« je bil od 1931 do 1934 središče tako imenovanega emigrantskega mladinskega gibanja, ki je skušalo idejno, ne pa tudi organizacijsko vplivati na »mlade«. »Stari« v »Taboru« so deloma tudi iz strahu pred preganjanjem oblasti dosegli, da je iz tega društva izstopila skupina levo usmerjenih emigrantov, ki so bili povečini že člani jugoslovanske komunistične partije. Ta skupina se je iz taktičnih razlogov pridružila društvu »Soča« kot njena mladinska podružnica »Mlada Soča«. Kasneje se je osamosvojila, vendar so jo oblasti prepovedale, nekatere njene člane, med njimi Srečka Vilharja, pa zaprle. Preostali člani društva, ki so ostali na svobodi, pa so se vključili v ljubljansko podružnico »Zvezinega« glasila »Istra«, ki je opravljalo pomembno poslanstvo pri prenašanju novic iz Julijske krajine v Jugoslavijo. Tako je deloval npr. Jožko Žiberna. »Mladinsko« emigrantsko gibanje je doseglo vrh tik pred drugo svetovno vojno, o čemer bomo spregovorili kasneje, število emigrantskih društev pa je do leta 1934 naraščalo, nato pa se je v drugi polovici tridesetih let ustalilo.

Katoliško usmerjeni emigranti, ki so predstavljali manjši del emigracije tudi zato, ker duhovniki niso emigrirali iz Julijske krajine, so ustanovili svoja društva »Sedejeve družine«, ki niso bila povezana z »Zvezo«. Bila so v Ljubljani, Mariboru in morda še kje, njihovo delovanje pa je v bistvu še neraziskano. Njihova dejavnost je bila v glavnem dobrodelna in kulturna. Pomagali so primorskim dijakom in študentom, osnovni šoli v Benici, njihova največja manifestacija v stari Jugoslaviji pa je bilo odkritje spomenika goriškemu nadškofu Sedeju v cerkvi v Stični.

Do prvega poskusa, da bi povezali emigrantska društva, je prišlo leta 1928 predvsem po zaslugi »mladih« v emigrantskih društvih. »Organizacija jugoslovanskih emigrantov« ali s kratico »Orjem« je imela ustanovni občni zbor 8. 1. 1928 v Ljubljani, v njenem pripravljalnem odboru pa so bili levo usmer-

jeni učitelji Fran Venturini, Jože Pahor in Alojzij Hreščak ter idrijski študent Lado Božič. V novo organizacijo so si prizadevali pritegniti vse primorske emigrante ne glede na njihovo politično in idejno pripadnost, zato so v pripravljalnem odboru predvideli tudi mesto za predstavnika katoliško usmerjenih emigrantov. Jugoslovanske oblasti so potrditev organizacije zavračale, tako da je morala precej dolgo delati pod imenom »pripravljalni odbor«, kljub temu pa se je razširila zunaj Ljubljane, še preden je bila uradno potrjena. Oblasti so tako uradno potrdile krajevne organizacije »Orjema« v Kočevju, Trbovljah, Laškem, Gorenji vasi, Kamniku, Kranju in v Starem trgu pri Ložu še preden so potrdili osrednjo organizacijo.

Pravila »Orjema«, ki jih je beograjsko notranje ministrstvo potrdilo šele 29. maja 1929, se formalno niso razlikovala od pravil kulturnih organizacij, saj na drugačne, pisane v levičarskem duhu, oblasti gotovo ne bi pristale. Po teh pravilih je bila zveza samostojnih emigrantskih organizacij na vsem jugoslovanskem območju, vanjo pa so mogli stopiti vsi Jugoslovani, ki so prišli v to državo iz ozemelj, ki so jih zasedle tuje sile. Pravila so določala, da bo organizacija pripomogla k ureditvi gmotnega in moralnega položaja jugoslovanskih emigrantov iz neosvobojenih ozemelj, štivila njihove koristi in si prizadevala za njihov enakopravni položaj z jugoslovanskimi državljani. Predvidevala so prirejanje zborovanj, kulturnih prireditev, zbiranje statističnega in splošnega organizacijskega gradiva ter sodelovanje z drugimi emigrantskimi organizacijami, zlasti z italijanskimi protifašisti.

Edini letni občni zbor oziroma kongres »Orjema« je bil 3. novembra 1929, organizacija pa je iz taktičnih razlogov na njem nastopila kot izrazito dobrodelna. Zadnja seja glavnega odbora je bila 5. februarja 1930, potem pa je beograjska vlada »Orjem« na italijanski pritisk in kljub njegovim »slepilnim manevrom« razpustila, medtem ko so kočevska, trboveljska in laška društva pod imenom »Orjem« živela dalje.¹⁹

Kljub temu, da tega iz pravil in javnega delovanja ni razbrati, je bil »Orjem« po besedah Lada Božiča politična organizacija, katere glavni poudarek je bil boj proti fašizmu, odločno pa se je izogibala vsem stikom z jugoslovanskimi političnimi strankami, ki so se zanimale za primorske begunce le v času volitev, ko jim je šlo za njihove glasove.²⁰

Druga emigrantska organizacija, ki je za razliko od »Orjema«, združila vsa ta društva razen »Sedejevih družin«, je bila že omenjena »Zveza jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine«, ki je imela ustanovni kongres 20. septembra 1931 v Zagrebu. Njena pravila je beograjsko notranje ministrstvo potrdilo 23. decembra 1931, v začetku pa je imela velike težave pri vključevanju že obstoječih emigrantskih društev, ki so se bala za svojo samostojnost.

V pravilih je bilo določeno, da je naloga »Zveze« pospeševati in usklajevati skupne interese jugoslovanskih emigrantov v Jugoslaviji in skrbeti za zaščito jugoslovanskih manjšin v tujini z legalnimi sredstvi. Združila naj bi vsa že obstoječa emigrantska društva in vzpodbujala nastajanje novih, vodila statistiko

¹⁹ O »Orjemu« glej: Andrej Vovko, Petdesetletnica ustanovitve »Orjema«, Jadranski koledar, 1978, Trst, str. 206—212.

²⁰ Lado Božič, Po primorskih emigrantskih kolovozih, Primorski dnevnik, Trst, 1976, št. 166, str. 4.

vseh emigrantov, skrbela za njihovo zaposlovanje in kolonizacijo, izdajala glasila in publikacije.

Organi »Zveze« so bili kongres, njegov izvršni organ direktorij, nadzorni odbor in odseki za posamezna področja delovanja. V začetku so bili to podporni, statistični, publicistični in gospodarski odseki, kasneje pa sta ostala statistični in gospodarski, preostala dva pa sta se preoblikovala v socialnega, organizacijsko-propagandnega, kolonizacijskega, pravnega in ekonomskega.

Kongresi letne skupščine »Zveze« so bili leta 1932 v Beogradu, 1933 v Ljubljani, 1934 v Mariboru, 1936 v Zagrebu in zadnji leta 1937 v Slavonskem Brodu. »Zveza« in v njej včlanjena društva, razen tistih, ki so jih razpustili že prej (npr. »Klub primorskih akademikov, razpuščen leta 1938), so delovala do septembra 1940, ko je beograjska vlada popustila dolgotrajnemu italijanskemu pritisku in jih razpustila.²¹

Delovanje »Zveze« je tesno povezano z delom njenega edinega predsednika odvetnika dr. Ivana Marija Čoka. Nekdanji politični delavec tržaške »Eдинosti« je leta 1929 emigriral v Jugoslavijo in postal voditelj »stare« emigrantske struje. Po razpustu »Zveze« so ga na zahtevo Nemcev leta 1940 konfinirali, leta 1941 pa je pobegnil v tujino, od koder se ni več vrnil v Jugoslavijo. Delovanje te zanimive in sporne osebnosti bi bilo treba še podrobno preučiti.²²

V delovanju »Zveze« moremo zaznati več prvin: zunanje in notranjepolitično, publicistično-propagandno, socialno-karitativno, statistično, idejno in še nekatere. V njenem notranjem in zunanjepolitičnem delovanju moremo do leta 1934 opaziti očiten, potem pa vedno manj odločen vpliv nazorov »stare« struje in še zlasti Čoka osebno. Za stališča »Zveze« do jugoslovanskih notranjepolitičnih razmer je tako značilno poudarjanje »nadstrankarstva« emigrantskih organizacij, pri čemer političnega delovanja emigrantom posameznikom v lastnem imenu niso branili.

Na zunanjepolitičnem področju je »Zveza« izredno ostro in dosledno obsojala italijanski fašizem kot »najnepravičnejši, najbrezobzirnejši in najsramotnejši sistem, kar jih je znanih v zgodovini.«²³ Ta protifašizem na javnih zborovanjih »Zveze« ni bil združen s protiitalijanizmom, ob eni sami izjemi. Predstavniki emigrantske organizacije so poudarjali italijanski odpor do fašizma in govorili o milijonih, ki so se »zarili v rove v lastni domači zemlji, da se bodo nekoč dvignili v borbi proti svojim biričem in valptom, da bodo zatrli gada na lastnih prsih, da bodo gnali črno golazen s svoje omadeževane zemlje.«²⁴ Izjava predstavnika »Zveze« je iz leta 1932, torej mnogo pred pojavom rezistence. Vodstvo »Zveze« je poudarjalo klasično iredentistično rešitev vprašanja Julijske krajine z njeno priključitvijo h kraljevini Jugoslaviji. Ta ideja se je povsem uveljavila

²¹ Obširneje o »Zvezi«: Andrej Vovko, Organizacije jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine do leta 1933, Zgodovinski časopis, Ljubljana, XXX/1978, št. 4, str. 449—473. Andrej Vovko, Delovanje »Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine« v letih 1933—1940, Zgodovinski časopis, Ljubljana, XXXII/1979, št. 1, str. 67—102.

²² O Čoku glej: Lado Božič, Po primorskih emigrantskih kolovozih, Primorski dnevnik, Trst, 1976, št. 173, str. 6. Tone Ferenc, Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940, Založba Borec, Ljubljana, 1977, str. 158. Primorski biografski leksikon, Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1976, str. 245—246.

²³ »Istra«, Zagreb, 1933, št. 46, str. 3.

²⁴ »Istra«, Zagreb, 1932, št. 32—33, str. 7.

na kongresu v Mariboru, v delovanju »Zveze« pa je bila prisotna že od njenega začetka.

V letu 1933 je v »Zvezi« opaziti prizadevanja, da bi izrabili težnje nekaterih držav po reviziji evropskih versajskih meja za popravek jugoslovansko-italijanske meje in s tem za priključitev Julijske krajine k Jugoslaviji. »Zveza« je po drugi strani v okviru svojih skromnih možnosti ostro zavračala italijanske težnje po Dalmaciji. Poudarjala je stališče, da so emigranti v emigrantskih organizacijah pravi zastopniki politično in narodnostno brezpravnih pripadnikov slovenske in hrvaške manjšine v Italiji, ostro pa je tudi kritizirala Vatikan, da se je sporazumel z Mussolinijem v škodo obeh jugoslovanskih manjšin v Italiji.

»Zveza« je skušala navezati stike s predstavniki nemške manjšine na Južnem Tirolskem ter z italijansko politično emigracijo. Slednja je zelo ostro reagirala, na mariborski kongres »Zveze« in postavila primorskim emigrantom izbiro, ali z nacionalisti ali z antifašisti, kot je zapisalo italijansko glasilo protifašistične emigracije »Giustizia e libertà«. Pisalo je o »slovenskem iredentizmu« in očitalo zlasti Čoku, da je zapustil demokratske pozicije in pozicije pravega antifašizma.²⁵ Da sta bila »Zveza« in njen predsednik ves čas tarča napadov fašističnih časopisov, je samo po sebi umevno. Ob vseh napadih na italijansko politiko pa je vodstvo »Zveze« zelo pazilo, da ni napadalo jugoslovanske politike do Italije in do njenih jugoslovanskih manjšin, čeprav je bila ta do usode manjšin popolnoma brezbrizna.

Po mariborskem kongresu je doživela politična in propagandna prizadevanja »Zveze« občuten upad in si niso več opomogla do konca njenega obstoja. Državne oblasti so okrepile pritisk na »Zvezo«, kar dokazujejo tudi pogoste zaplembe njenega glasila »Istra« ter odpovedi emigrantskih kongresov. Pritisk se je zlasti okrepil po sporazumu Ciano-Stojadinović. Po letu 1934 se je povečalo trenje med »starimi« in »mladimi« v emigrantskih vrstah in v »Zvezi« sami. »Mladi« so postajali vedno bolj vplivni in vodilni direktorij »Zveze« s Čokom na čelu je imel z njimi vedno hujše težave. Prodor mladih je moč razbrati tudi po tem, da so morali na kongresu v Zagrebu leta 1936 sprejeti v direktorij urednika glasila »Istre«, ki je bil na strani »mladih«, na kongresu v Slavonskem Brodu naslednje leto pa še predstavnika »mladih« in člana SKOJ (Zveze komunistične mladine Jugoslavije) Dušana Tumpića. »Stari« so šli v protinapad in z zamenjavo urednika spet dobili v svoje roke glasilo »Istra«, ki se je medtem izkazalo zlasti z odločnim obsojanjem italijanske politike v Etiopiji in v Španiji ter tudi z obsodbo nemške okupacije Češkoslovaške.

»Mladi« so obsojali centralistično kraljevino Jugoslavijo, v kateri so »stari« videli garancijo za močno Jugoslavijo in s tem za rešitev primorskega vprašanja, zavračali so iredentizem in zagovarjali rešitev vprašanja jugoslovanskih manjšin v Italiji na podlagi samoodločbe, terjali pa so tudi demokratizacijo in federalizacijo do takrat zelo centralistično urejene »Zveze«. V Zagrebu so leta 1939 res ustanovili »Zvezo istrskih društev iz Hrvaške«, izdelali pa so tudi načrte za ustanovitev podobnih zvez v Sloveniji in v Srbiji ter nove osrednje »Zveze«. Vendar do te reorganizacije ni prišlo.²⁶

²⁵ »Istra«, Zagreb, 1934, št. 43, str. 3.

²⁶ Tone Peruško, Slovensko primorje in Istra, Beograd, 1953, str. 163—164.

Ena od najširše zasnovanih emigrantskih politično-propagandnih prireditev je bil »emigrantski žalni dan«. Najprej so bili kar trije (6. september — streljanje bazoviških žrtev, 17. oktober — ustrelitev Gortana ter 12. november — rapalska pogodba), potem pa so za uradni žalni dan določili 12. november kot dan, »iz katerega izvira vse zlo naše zemlje«.²⁷

Na socialno-karitativnem področju je skušala »Zveza« s pomočjo zvez, ki so jih imeli nekateri njeni vplivni člani, predvsem Čok, olajšati položaj primorskih beguncev, zlasti brezposelnih, jim pomagati pri pridobitvi jugoslovanskega državljanstva ali pa vsaj doseči poseben status emigrantov iz Julijske krajine glede na emigrante od drugod. Posredovala je za priznanje delovne dobe preden so emigrirali, za sprejem prosvetnih delavcev v stalna delovna razmerja in podobno. Vodstvo »Zveze«, ki si je lastilo dokončno presojo, kdo od emigrantov ter njihovih organizacij je upravičen do državne pomoči in kdo ne, se je često pritoževalo nad poplavo emigrantskih prošenj za intervencijo pri državnih oblasteh. Venomer je poudarjalo, da lahko posreduje samo za skupne ugodnosti emigrantov, izjemoma pa le za zaslužne emigrantske delavce. Vodstvo »Zveze« si je skupaj s posameznimi emigrantskimi društvi prizadevalo za gradnjo zavetišča za brezposelne emigrante in je zaprosilo za državno pomoč pri gradnji takega doma, ki ga je ljubljanski »Tabor« zgradil na Vrhovcih pri Ljubljani. Državne oblasti so se natančno informirale o politični usmerjenosti voditeljev »Tabora«, potem pa so se »izkazale« z majhno podporo.

»Zveza« je sprožila več zanimivih in obetavnih akcij, ki pa, kot vemo danes, niso dale vidnejših, večkrat celo nikakršnih rezultatov. Predvideli so na primer akcijo, s katero naj bi na podlagi ankete ugotovili politično-ideološko usmeritev emigrantov, zanjo pa je dala pobudo »mlada« struja. Zbirali so gradivo o preganjanju Slovencev in Hrvatov v Italiji, delno pa so izpeljali tudi emigrantsko statistiko, kljub odporu mnogih, ki so se bali, da bi tako zbrani podatki mogli priti v roke italijanskih fašističnih oblasti.

Bolj kot te akcije je uspevala publicistična dejavnost, posebno časopis »Istra«, ki je nastal že pred »Zvezo« iz zasebne pobude Ernesta Radetića. »Zveza« ga je vzela za svoje glasilo, za Radetićem sta ga urejala »mlada« Ive Mihovilović in Tone Peruško, po že omenjenem »protiudaru« pa spet Radetić. List je objavil zelo točne in sveže podatke o življenju in trpljenju jugoslovanskih manjšin v Italiji. Ti so prihajali po tajnih kanalih, ki so jih organizirali slovenski narodni revolucionarji iz organizacije TIGR, v nasprotni smeri pa so šle pošiljke v Jugoslaviji natisnjenega ilegalnega tiska in podobno. Znotraj »Zveze« je kot njen tajnik pod psevdonimom Anton Mladen deloval eden vodilnih tigrovcev Berti Rejec. Ta je izvajal akcije, za katere po njegovi lastni izjavi ni vedel niti Čok.²⁸ To delovanje ne sodi več v okvir tega prispevka, da pa je bila previdnost na mestu, priča dejstvo, da so imele italijanske fašistične oblasti v emigrantskih društvih svoje ovaduhe, ki so bili povezani z italijanskimi diplomatskimi predstavništvi v Jugoslaviji. Na ta način so bile italijanske oblasti seznanjene z večino delovanja »Zveze« in v zvezi s tem je po vsej verjetnosti nastalo precej še neznanega arhivskega italijanskega gradiva.

²⁷ »Istra«, Zagreb, 1933, št. 28, str. 4.

²⁸ Ustna izjava Bertija Rejca 10. 8. 1976.

Omenili smo že razpust »Zveze« in vanjo vključenih emigrantskih društev, kar pa ni prizadelo »Sedejevih družin«, ki so delovale samostojno. Medtem ko je bilo v pravilih »Zveze« določeno, da njeno premoženje pripada »Sokolu kraljevine Jugoslavije«, imamo vsaj za ljubljansko »Sočo« in »Klub Primork« dokumente, ki pričajo, da je njuno premoženje v duhu njunih pravil »podedovala« Primorcem in še zlasti Tržačanom dobro znana »Družba sv. Cirila in Metoda«.

O koncu tega skopega in informativnega pregleda moremo delovanje »Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine« oceniti za pozitivno že zaradi delovanja »mladih« v njej, pa tudi zaradi njenih protifašističnih stališč, propagandnega delovanja v korist obeh zatiranih manjšin v Julijski krajini ter njenih prizadevanj za olajšanje življenja emigrantom s tega področja v stari Jugoslaviji. Primorskim beguncem tolikokrat očitano jugoslovansko in njihovo naslanjanje na centralistično kraljevino Jugoslavijo moremo delno razložiti s tradicionalno jugoslovansko usmeritvijo Slovencev in Hrvatov iz mejnega področja proti Italiji, delno pa tudi z njihovim prepričanjem, da jim lahko samo močna matična država Jugoslavija daje določeno upanje za rešitev vprašanja Julijske krajine. Danes je z udobne zgodovinske razdalje lahko ugotavljati, da je centralizem staro Jugoslavijo slabil, ne pa krepil in da le-ta ni bila sposobna opravičiti upanja pripadnikov obeh jugoslovanskih manjšin v Italiji ter emigrantov, ki so od tam pribežali. Brezbrižnosti jugoslovanske vlade do manjšin se večina emigrantov gotovo ni povsem jasno zavedala, nedvomno pa je bila jasna veljakom »stare« struje, ki so imeli tesne stike z jugoslovanskimi političnimi vrhovi. Zanje je bila »pravovernost« »Zveze« v starojugoslovanskem pomenu gotovo tudi primerna taktična poteza, saj bi drugačna politika, recimo sprejetje idej »mladih«, ki so si bili o jugoslovanski politiki do Italije in Julijske krajine tudi na jasnem, »Zvezi« gotovo ne prinesla skoraj deset let obstoja.

Nedvomno moramo pri ocenjevanju značaja »Zveze« ločevati med liberalnimi »starimi« z njihovimi zvezami in težnjami po oblasti (Čok si je npr. prizadeval, da bi postal poslanec vseh emigrantov iz Julijske krajine v jugoslovanskem parlamentu) in med navadnimi emigranti, ki so v stari Jugoslaviji bili težak boj za vsakdanji kruh in med katerimi so prav gotovo odmevale ideje »mladih«, kar se je tudi izkazalo v naslednjem burnem obdobju 1941—1945.

Résumé

L'ACTIVITÉ DES SLOVÈNES ET DES CROATES DE LA MARCHE JULIENNE DANS L'ÉMIGRATION EN YOUGOSLAVIE

Les réfugiés slovens et croates de Marche Julienne en Yougoslavie ont créé en 1919—1920 un bureau des territoires occupés, qui rassemblé les matériaux sur la manière d'agir des pouvoir italiens envers leur territoire occupé il a informé les habitants du territoire occupé et exécuté une activité de propagande. De 1918 à 1919 ils ont créé aussi le conseil des réfugiés, qui a eu un contrôle sur les réfugiés, a recueilli des renseignements à leur sujet, les a soutenus financièrement et les a logé de manière systématiques. Le bureau a rempli un rôle important, en ce qui concerne le requellement de renseignements pour la Conférence de la Paix de Paris, il a fait paraître des brochures avec lesquelles il a averti l'étranger de la situation des Slovènes

et des Croates occupés par l'Italie et il a organisé des réunions de protestation avec un réseau de gens de confiance, il a recueilli des renseignements militaires pour l'armée yougoslave.

L'unions des émigrants yougoslave de Marche Julienne a été la principale organisations des émigrants slovènes et croates, qui durant la période d'entre deux guerres fuyaient d'Italie en Yougoslavie. En 1934 l'activité de l'union a atteint son plus haut degré, particulièrement au Congrès de Maribor. Dans les années suivantes l'activité de l'union diminué à cause des conflits internes entre les »vieux« et les »jeunes« et entre l'irrédentisme yougoslave et son rapport avec le problème de Marche Julienne et le principe de décision autonome des nations, l'Union fut dissarte en 1940 par les autorités yougoslave sous la préssion des Italiens.

Petar Strčić

O RIJECI OD 1918. DO 1924. GODINE

Razvoj grada na potoku Rječina u periodu iza prvog svjetskog rata svojedobno je neobično privlačio pažnju znanstvene i stručne te šire javnosti u Italiji i u jugoslavenskim zemljama, pa i izvan njihovih granica. Problem tadašnje Rijeke iskrsnuo je ponovno, ovaj put kao elemenat spora između Kraljevine Italije i tek formirane Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i, uskoro, pretvorio se u jedan od tadašnjih svjetskih problema. To pitanje bilo je za Kraljevinu SHS jedno od komponenata u kompleksu različitih elemenata koje je trebalo ili nije trebalo, brže ili sporije riješiti kako bi se učvrstile međunarodne a donekle i unutrašnjopolitičke pozicije mlade Karađorđevićeve Kraljevine. Za kraljevinu Savojska, međutim, pitanje tadašnje Rijeke — grada na desnoj obali Rječine — bio je u prvom redu unutrašnjopolitičko pitanje, iako je vrlo atraktivno figuriralo i u prvim redovima međunarodnih istupanja apeninske države. U samome gradu iskristalizirale su se, uglavnom, iste snage koje su se sukobljavale ili su surađivale i prethodnih desetljeća, s time da je pojava fašista i komunista bila novi elemenat koji je u danoj situaciji zaista pridonio raščišćavanju važnih političkih, ekonomskih i drugih prilika. Na prvi pogled barnumska pojava Gabriela D'Annunzija pridonijela je svojevrsnom zamagljivanju problema tadašnje Rijeke kao međunarodnog problema i kao subjekta čiji su dijelovi — građani — manipulirani u svojim osjećajima, ali to kratko vrijeme traje. Baza imperialističkih talijanskih htijenja ostaje ista — zahvatiti čim više istočnojadranskih jugoslavenskih teritorija u vrijeme dok traje konsolidacija Kraljevine SHS, tvorevine koju Rim nije predviđao u svojim planovima na Balkanu prije rata. Sve su to skladno podržali fašisti, koji su rano shvatili da se bez tadašnje Rijeke ne mogu tražiti i ostali jugoslavenski teritoriji na istočnoj obali Jadrana.

Pripremajući ovaj prilog našao sam se pred dosta teškim zadatkom. Međutim, ne mogu — odmah na početku — reći kako se i moglo očekivati da ću naći izgovor u nedostatnoj građi ili u oskudnoj literaturi. Daleko od toga — posao je bio težak baš zbog dovoljno izvora i zbog ogromne, nevjerovatne količine literature, uglavnom jedne vrste, vanjskopolitičkog sadržaja, koja može istraživača povesti krivim putem; ta je literatura vezana uz »jadransko pitanje«, jedno od glavnih svjetskih problema poslije prvog svjetskog rata, u kojem je pitanje Rijeke zauzimalo jedno od centralnih mjesta. Tako se i dogodilo da pogriješe mnogi pisci koji su pošli u istodobno opisivanje ili u analizu kompleksne društvenopolitičke i ekonomske situacije u Rijeci krajem drugog i u početku trećeg desetljeća našega vijeka. Naime, i sâm sam se našao pred složenim problemom:

kako ukratko izložiti ono do čega sam došao na temelju svojih istraživanja i analiza, a koje nisu u skladu s mnogim već objavljenim tekstovima ne samo na talijanskoj strani — u nas je nekako uobičajeno konfrontirati se s takvom literaturo — nego i na jugoslovenskom području; a u jednoj i drugoj literaturi sve donedavno je vladala uglavnom jednostrana jednodušnost barem što se tiče položaja Rijeke od 1918. do 1924. godine.

Izvukao sam ovom prigodom, dakle, nekoliko bitnijih elemenata za koje smatram da su diskutabilni i da bi na njihovu pojašnjavanju valjalo raditi i duže vremena.

No, najprije jedan na prvi pogled sasvim periferan problem — prije nego prijeđem na osnovni sadržaj ovog saopćenja, moram upozoriti na geografski pojam imena Rijeka. To bi moglo i čudno zvučati kad ne bih imao u vidu sve češću pojavu u tekstovima naših pisaca, čak i u profesionalnih historiografa koji stavljaju u naslove svojih radova ime grada na Rječini, a zapravo pišu samo o pojedinim njegovim dijelovima. Međutim, tekstovi govore najčešće samo o prošlosti dijela grad na zapadnoj obali Rječine, govore o povijesti dijela grada na desnoj obali toga ovećeg potoka, a rijetko govore o gradu u cjelini (dogada se kada to i govore, da u naslov stave dva naziva istoga grada). U vremenu o kojem ću ja govoriti pojam grada Rijeka protezao se samo na manji dio zapadnog područja današnje Rijeke, uglavnom otprilike od obale Mrtvog kanala do palača današnjih radnih organizacija »Jugolinija« i »Riječka banka«; ostali zapadni dijelovi današnjeg gradskog područja spadali su tada u prigradsko područje, sa svojim vlastitim imenima, na primjer Zamet, Drenova itd. Istočni dio današnjeg grada gotovo da se već bio oformio kao gradska cjelina pod imenom Sušak. Kako je do toga došlo? O tome imam svoje mišljenje, a da bih ga i sada uvjerljivo obrazložio, moram se na tren zaustaviti: ni taj problem u hrvatskoj odnosno jugoslavenskoj historiografiji nije sasvim objašnjen, a najuže je vezan upravo za povijesna zbivanja u razdoblju od 1919. do 1924. godine, koja se nebi mogla u potpunosti razumjeti niti shvatiti bez razjašnjavanja navedenog problema. Naime, za razvoj Rijeke do, otprilike, polovine 20-ih godina našega stoljeća po mnogočemu je prekretničko vrijeme — u kojem treba tražiti dio korijena budućih promjena — daleko unazad, čak do oko polovine 19. stoljeća (a možda će ih trebati tražiti još i ranije). Evo o čemu se radi.

S propašću germanizatorskog Bachova apsolutizma i povratkom na tzv. parlamentarni način života u Austrijskoj Monarhiji tadašnja je Rijeka ostala u sastavu Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, zapravo — Banske Hrvatske koja je bila dio ugarskih Zemalja krune sv. Stjepana (translajtanijski, istočni dio Habsburške Monarhije). Dakako, riječki »fiumanissimi« — kako ih je nazivao predstavnik Hrvata i tada slavni Riječanin Erazmo Barčić — ta malobrojna gradska, novčarska i trgovačka elita, osjetili su se ugroženima. Ti anacionalni elementi, zapravo svega desetak obitelji koje su gotovo vladale tadašnjom Rijekom, procijenili su da im uže povezivanje s Budimpeštom može dati još veće ekonomske blagodati, dakako ne gledajući pri tome na činjenicu da će većina građanstva, a naročito siromašniji svijet, još lošije proći. Naime, čvršće povezivanje grada s ostalim dijelovima Hrvatske bez sumnje bi omogućilo i brže razvijanje ove zemlje u cjelini, a time i poboljšanje materijalnog položaja njenih stanovnika. U tadašnjoj Rijeci stvara se živa struja riječkih »ungareza«, čiji se jači tragovi mogu naći već o počecima 19. stoljeća, a naročito od

40-ih godina, od doba kada mađarski kapital postaje sve zainteresiraniji za more, za svjetska trgovačka prostranstva. Riječki »ungarezi« kreću se sve organiziranijim putovima, stvarajući okvirni autonomaški program te nastoje — kako je Barčić pisao — da od tadašnje Rijeke stvore »silu ranga kneževine Monako ili Republike San Marino«, sa 13 000 stanovnika, na teritoriju koji zahvaća samo tristo četrdeset i tri tisućnine jedne kvadratne milje, s prihodima samo od trgovine i industrije. Ali, ono što se Barčiću činilo »mikroskopskom i smiješnom težnjom«, vrlo skladno se uklopilo u opće težnje moderne Mađarske — da u okviru Austro-Ugarske definitivno izbori vlastiti pomorski izlaz u svijet, nešto slično austrijskom Trstu. I odjednom se stvarilo ono čemu se Barčić rugao — raznim pritiscima i smicalicama Budimpešta i njeni ohrabreni riječki »ungarezi« uspjeli su krajem 60-ih, odnosno početkom 70-ih godina nametnuti Hrvatskoj tzv. »riječki provizorij«. »Privremena« uprava Budimpešte, bez direktne veze preko Banske Hrvatske, međutim, potrajala je punih šest desetljeća, sve do 1918. godine, do raspada same Habsburške Monarhije, a u okviru nje i zajednice Zemalja krune sv. Stjepana, u koju je Rijeka bila neposredno uklopljena. Nakon toga se, u neku ruku, slična »privremena« uprava, ali u talijanskom obliku, nastavila do 1924. godine, a zaposjednuće se produžilo zapravo sve do NOB-a i socijalističke revolucije koji su radikalno izmijenili situaciju.

Hrvatska buržoazija nije bila u stanju ni u mogućnosti da se ravnopravno nosi sa snažnim mađarskim kapitalom u njegovoj sve jačoj i snažnijoj ekspanziji općenito a ne samo u pogledu Rijeke. Doduše, u državnopravnom pogledu teško je popuštala, imala je i mnoštvo argumenata, ali u praksi, u privrednom životu prihvatila je ipak ono što joj je indirektno ponuđeno — da prek Rječine, na njenoj istočnoj strani, stvori sebi manji izlazni emporij. Dakako, i to je bilo samo dio farse u uskoj vezi s potrebama mađarskog dijela grada. Naime, u zapadnom dijelu istoga grada bilo je potrebno što više i što jeftinije radne snage, pa je bilo zgodno da se ti radnici privuku u blizinu grada, ali tako da se iz toga dobiju, između ostalog, još dvije koristi — nije trebalo trošiti gradeći za njih nove gradske nastambe, a, s druge strane, pola dana udaljavali su se iz grada, što je dugo vremena pridonosilo, između ostalog, uklanjanju mogućnosti proletarskog organiziranijeg i jačeg otpora. Tako je već 1874. god. došlo da razvrgnuća bakarskog municipija, do stvaranja više malih upravnih općina, a tri godine kasnije sjedište općine sišlo je s povijesnog Trsata u »Sušak« — tada još uvijek samo skup kuća u blizini ušća Rječine. No, iako je ime »Sušak« od tada postepeno počelo obuhvatati sva sela i ostala manja naselja na istočnoj obali rječine, uključivši i stari kaštel-grad Trsat, Budimpešta nikad nije dozvolila da se ovo novo mjesto razvije u jači privredni i politički centar, niti da dobije npr., čak ni status grada — uvijek je Sušak morao ostati samo umjetni prirepak stvoren isključivo zbog potreba zapadnog, »mađarskog« dijela grada.

Još nešto treba i posebno naglasiti — nacionalni su odnosi bili izuzetno složeni, tokom druge polovine 19. st. postajali su još kompliciraniji, iako je 1918. godina dočekana u tom smislu — na prvi pogled — s vrlo jednostavnom ocrtanom slikom. Naime, etnička struktura postepeno se preformirala u klasnu, tako da su osnovne državne organe, važnije rukovodeće privredne položaje, a na željeznici i druga mjesta popunjavali uglavnom Mađari, osnovni sloj

gradjanstva i uski vodeći buržoazni trag sačinjavao je uglavnom talijanski i hrvatski — talijanaški — odnarodjeni elemenat dio niže malobrojne sloje gradjanstva i gotovo čitava radnička klasa, te seljački elemenat bio je hrvatski. Već smo spomenuli da je osnovna radna snaga stanovala na istočnoj obali Rječine, te u drugim perifernim mjestima tadašnje Rijeke; pripadnici te radne snage u cjelini su bili Hrvati, pa se grad i u nacionalnom pogledu dobrim dijelom pocijepao u dva dijela. Tako je, na primjer, u zapadnom dijelu grada onemogućavan svaki pokušaj prosvjetnog života na hrvatskom jeziku.

U takvim okvirima društveno-političkog i ekonomskog razvoja, na jednom uskom geografskom prostoru, sa složenim nacionalnim odnosima, u okviru kojih je ogromna većina građana bila ne samo klasno već i nacionalno podjarmljena ne toliko od tuđinskih elemenata koliko od odnarođenih elemenata vlastitog naroda, tadašnja se Rijeka pretvara u zaista velik, moderan trgovačko-industrijski grad, najveći lučko-pomorski centar transljatanijske luke istočne, ugarske polovine goleme habsburške podunavsko-mediteranske monarhije. Takav brzi razvoj grada, koji su planski izgrađivali i usmjeravali iskusni građevinski i ekonomski stručnjaci (koji su, dakako, u potpunosti slijedili intencije svojih financijera), s nesumnjivim vanjskim obilježjima bogatstva i sjaja, pridonio je tome da je tzv. oligarhijski sloj grada dosta dugo vremena mislio da mu razvoj situacije zaista ide na ruku.

U početku je koristi zaista i bilo. Grupa se riječkog vladajućeg sloja i širila, jačala se došljacima iz mađarskih i slovenskih krajeva, pa i iz ostalih dijelova Hrvatske; znatno su pojačanje činile činovničke i druge obitelji koje su 60-ih godina istjerane iz sjevernih talijanskih krajeva što ih je carevina izgubila u ratovima s Francuskom i Njemačkom, a u korist mlade talijanske kraljevine. Za sve te autonomaje još je 1850. god. napisao dopisnik Gajevih zagrebačkih novina iz tadašnje Rijeke da im je svejedno da li su Turci ili Kinezi, samo da nisu Hrvati — koji čine većinu Riječana. »Ungareze« karakterizira i nasilnost, skloni su često teroru, pa i silom učvršćuju svoje ionako privilegirane pozicije.

Istodobno, hrvatske političke i ekonomske grupe — dosta slabe — grčevito se bore za opstanak; no, ni stvaranje Sušaka, niti djelovanje npr. jakih hrvatskih političkih ličnosti poput Anta Starčevića ili Erazma Barčića, niti kulturnih i prosvjetnih radnika (npr. Fran Kurelec, Antun Mažuranić, itd.), niti dolazak i djelovanje Frana Supila — najznačajnije političke ličnosti koju je Rijeka ikad imala i koja je uspjela privući pogled i evropske političke javnosti na grad uz Rječinu — nisu mogli spriječiti njihovo defenzivno povlačenje. Mađarski kapital bio je tolik da mu se ništa nije moglo suprotstaviti.

No, pokazalo se da su se »ungarezi« grdno prevarili u svojim pretjeranim očekivanjima. Tadašnja se Rijeka zaista privredno jako razvila ali, u skladu s time, golemi prihodi odlijevaju se u — Mađarsku, a riječkoj, domaćoj eliti ostaje sve manje, zapravo sitne mrvice u odnosu na goleme profite, ili čak više ni to; štoviše, barem s vanjske strane tadašnja se Rijeka pretvara u gotovo pravi mađarski grad. I, kao toliko puta do sada, »ungarezi« traže novi izlaz, dakako ni sada ne u osloncu na hrvatsku većinu grada i okolice s kojim su, uostalom, u klasnom i nacionalnom sukobu, ili na ostali dio Hrvatske, već i opet na udaljenije zemlje; ovaj put pogledi se okreću na savojsku Italiju.

Na prijelazu iz 19. u naše stoljeće iz »ungareskog« se krila razvija talijanaško-talijanski, iredentistički pokret, doduše ne baš jak, jer nije imao jačeg

oslonca u Rijeci, a iz Italije nije dobivao snažniju potporu. Zašto? Između ostalog, već je 1877. god. predsjednik talijanskog parlamenta Francesco Crispi kao odgovor na sumnjičenja svoga mađarskog partnera i u pogledu Rijeke rekao: »Luke su neophodna vrata za trgovinu. Tko njih ima, taj mora držati i teritorij, otkud pristižu proizvodi. Pa što bi mi započeli s Rijekom?«. Kraljevina Italija imala je ionako i suviše briga oko podsticanja talijanaško-talijanske djelatnosti u Istri i Slovenskom primorju u doba dok je učvršćivala svoj međunarodni položaj i kada je trebala tako balansirati da ne povrijedi svoga moćnog susjeda, koji joj je bio saveznik. Službena se Italija držala i kasnije Crispijeva stajališta — god. 1915. Rijeku (štoviše!) nije tražila niti ju je dobila u čuvenom Londonskom ugovoru kojim je Rim okrenuo leđa svojim dugogodišnjim saveznicima (Beču i Berlinu).

Zanimljivo je da tada ni Mussolini nije bio načistu što bi s gradom na ušću Rječane — te iste godine još uvijek se dvoumi, svjestan da bi dobitak Rijeke donio negativan ekonomski bilans Italiji. No, Mussolini je ubrzo shvatio da se ne može potraživati Istra i Dalmacija ako se u zahtjeve ne uklopi i grad uz desno ušće Rječine, pa je — u cjelini usvajajući sva talijanska iredentistička stremljenja 19. stoljeća — pitanje Rijeke počeo naglo forsirati i stavljati ga u prvi plan i prije 1919. godine, kada je stvoren prvi »fascio« u Italiji.

Zašto sam se zadržao relativno dugo na razdoblju od 60-ih godina 19. st. dalje? Zato jer je situacija iz 60-ih i 70-ih godina, nešto ranije, nešto kasnije, zaista bitna — ta se situacija ponavlja u nekim vidovima, ali — u skladu s onom poznatom uzrečicom — u mnogo karikiranijem obliku; dakako, samo na prvi pogled, jer su posljedice dalekosežnije i dublje, jađe i, štoviše, stravične. Događaji se odvijaju gotovo strelovito brzo, sve ono što se događa desetljećima sad je zbijeno u period od svega nekoliko godina. Naime, pripadnici riječkih »fiumanissima«, »ungareza«, »autonomaša« i drugih struja prvi su u svijetu bili nosioci — koliko mi je poznato — fašističkih metoda vladavine, prvi su ih isprobali u praksi, a tek kasnije će biti korištene i u drugim zemljama.

Područje današnje Rijeke dočekalo je kraj prvog svjetskog rata i raspadanje stoljetne Habsburške Monarhije z raznim osjećajima u pojedinim društvenim slojevima; jedni s opravdanim olakšanjem, a drugi sa žaljenjem. Riječ je, jasno, u prvom slučaju o većini naroda čiji pripadnici stradavaju na ratnim bojištima, a njihove obitelji — doslovce — umiru od gladi, i, u drugom primjeru, vladajućeg sloja, koji se ratom koristi za bogaćenje. Klasna diferencijacija — bez obzira na narodnosnu pripadnost — bila je vrlo očito izražena; to se očitovalo, na primjer, čak i kod primanja ratne aprovizacije (posebna općinska i posebna činovnička razdioba hrane; a, zatim, na primjer, unutar činovničke aprovizacije dijelila se hrana itd. u skladu s hijerarhijskim položajem pojedinaca). Krađa, utajivanje hrane, novčanih sredstava — na dnevnom je redu tadašnjih novinskih glasila; štoviše i u ratnim se uvjetima ne taji teška situacija u gradu gdje se, na primjer, čak i riba dijelila na posebne karte, a — maksimirane — cijene mesa skakale i za 100 %. Smrtni slučajevi su česti, grabežna umorstva i samoubojstva sve su češća, a javlja se i tzv. zeleni kadar, čiji se pripadnici (npr., u Kastavščini) okupljaju i u većim grupama.

U takvoj atmosferi nužno je moralo doći do žešćeg iskazivanja nezadovoljstva upravo radnih slojeva, jednostrano u hrvatskoj historiografiji nazvanog samo »pobunom« dijelova regimente »Jelačićevaca«. Zapravo, bio je to vrlo

složen istup najsiromašnijih društvenih slojeva, potaknut uvjetima dugotrajnog ratnog života, gladi, bijede, smrti, idejama oktobarske revolucije, bokokotorskom pobunom mornara. Nije to bila samo vojna pobuna ograničena dometa. Narod je navalio na riječki zatvor, sud, na željeznička skladišta, namjeravao je krenuti i na ostale važnije punktove — na poštu i financijsku direkciju, itd. Sve to ima — očito je — vid smišljenih akcija, koje, na žalost, sve do danas nisu temeljitije proučene. Jer, bokokotorska pobuna mornara mogla bi se — jednostrano — shvatiti i kao vojna pobuna, kao i bijeg mornara iz Šibenika torpiljarkom preko Jadranskog mora; puljski štrajkovi mogli bi se — jednostrano — shvatiti i kao izraz bunta iznemoglog puljskog proletarijata. I jedna, i druga, i treća buntovnička manifestacija u nas nije ni prva ni zadnja, ali listopadski događaji u Rijeci 1918. godine jedini su masovni istup toliko silovitog karaktera na cijeloj istočnoj Jadranskoj obali, kada se pokrenuo cijeli narod, riječki puk, u prvom redu njegovi donji slojevi, većina stanovništva, na čiju su stranu stali i dijelovi vojske. Ti su događaji, između ostalog, doveli čak i do pada ugarske vlade.

Nekoliko dana kasnije u potpunosti se raspala i dugovječna Monarhija, a u međuvremenu prvi su se snašli malobrojni predstavnici hrvatske buržoazije — oslanjajući se i na snažno manifestiranje nacionalnih osjećaja većine puka, uključili su grad u sastav Države Slovenaca, Hrvata i Srba (sa sjedištem u Zagrebu), koja je upravo stvorena na teritoriju prvata Austro-Ugarske (uskoro se udružila s Kraljevinama Srbijom i Crnom Gorom u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, sa sjedištem u Beogradu).

Riječki mađaroni, međutim, ipak su bili zatečeni raspadom Monarhije; dio njih probudio se nešto kasnije i to — u ruhu talijanaša, pa su se odmah udružili s talijanaško-talijanskim iredentistima. Dobro organizirani otprije, odmah su prilegli na posao s oprobanim sredstvima kojim su i do tada s uspjehom jačali svoj položaj — terorom i nasiljem dakako, koristili su i svoju očuvanu materijalnu snagu, što je pridonijelo stvaranju sve nadmoćnijeg položaja u riječkoj sredini odmah poslije svršetka rata.

Dolazak savezničkih jedinica nije pridonio smirivanju općih prilika, pa je i to bio ugovor Kraljevini Italiji i da i službeno pomišlja na to da Rijeku zatraži za sebe.

Kakve su bile prilike u osnovnim, tada donjim ali zato masovnim društvenim slojevima? Spomenuli smo narodni revolt, koji je do masovnog izražaja došao u listopadu 1918. godine i koji je tresao i najviše državne krugove u Beču i Pešti. No, zajedničko istupanje riječke »svjetine« i »jelačićevaca« bilo je kratkotrajno, opet je prevladala narodnosna razdrobljenost koju su decenijama podržavali gornji riječki slojevi, uz zdušnu pomoć viših (mađarskih) vlasti. Doduše, već u 1917. god. može se pratiti svojevrsna akcija oko obnove organiziranoga radničkog pokreta, toliko snažnog i relativno organiziranog u 19. i u početku 20. stoljeća. Raznim su kanalima stizale uzbudljive vijesti s dalekih ruskih prostranstava, a građanske su »Primorske novine« počele zabrinuto pisati: »Jer valjda će se i naši zarobljenici također vrati iz Rusije, a i oni nisu imali tamo zavezane oči, pa ne znamo ni za njih, s kakovim će se vratiti mentalitetom, prem se to već može naslućivati... I oni su isto tako prošli boljševičku školu, i oni su imali prilike studirati ne samo demokraciju, nego i revoluciju, pa si možemo lako stvoriti sud, kako će na njih djelovati, kad se povrate kući

i kad vide, u kakvom se gospodarskom i političkom stanju nalazi njihova domovina i šta ima da bude plata našem narodu za toliko podnešene teške i krvave žrtve.« Ipak, sve do listopadskih događaja u samoj Rijeci nije se vjerovalo da se nešto tako može zbiti i ovdje, iako se, na primjer, javno pisalo da malo radnika može zaraditi oko 120 kruna tjedno, a samo »jedan kukavni objed, iz ,ratne kuhinje' stoji na nedjelju ništa manje nego 86.40 K«.

Prije rata postojale su, uglavnom, tri vrste radničkih organizacija koje su okupljale radnike talijanske, mađarske ili hrvatske narodnosti. Međutim, radnici su i prije i poslije rata rado pristupali onom udruženju koje je pokazivalo najviše pažnje njihovu položaju. Odmah poslije raspada Austro-Ugarske radnici su, čini se, očekivali prvu pomoć u rješavanju svojih velikih tegoba u prvom redu od tek stvorenih matičnih država; no, dakako, uskoro su shvatili da se moraju osloniti isključivo na svoje snage ukoliko žele poboljšati svoj položaj. Čini se da su to prvi shvatili željezničari i da su oni — bez obzira na nacionalnost (iako su među njima uglavnom prevladavali Mađari, kvalificirani radnici počeli da se organizirano okupljaju. Započinjali su i određene akcije, ali su, dakako, i građanski krugovi počeli igrati staru igru — pozvali su radnike »svojih« nacionalnosti da se ne pridružuju željezničarskim akcijama, pa su tako i inicirali u Sušaku sazivanje skupa željezničara koji su bili pripadnici samo jugoslavenskih naroda. Ipak, pozitivni pravac je nezaustavljen — pokreću se i pekarski radnici, radnici tvornice torpeda, konobari i drugi.

Obnovljen je rad predratnih socijaldemokratskih skupina, od kojih se neke udružuju u Međunarodnu socijaldemokratsku stranku, odnosno — socijalističku partiju. Ta grupa organiziranog radničkog proletarijata povezuje se i sa zagrebačkim proletarijatom, traži od njega pomoć u rješavanju svojih teškoća, šalje na sjednice zagrebačkog »Radničkog vijeća« svojeg predstavnika, ulazi i u problem međunarodnih odnosa — traži podršku u svojim protestima protiv strane okupacije. Ovaj dio proletarijata zahtijeva osnivanje crvene garde, a u samom gradu pokušava se naći za nju oružje. Dakako da su organi okupatorskih vojski živo zainteresirani za kretanje među radništvom, pa tako i desnica u gradu koja sve više jača. Štoviše, hrvatski konobari u prosincu javno protestiruju zbog prijevare — u uvjerenju da se pridružuju djelovanju socijaldemokrata, njih su uključili u »Fascio nazionale internazionale«. Radničko vijeće i Međunarodna socijalna demokratska stranka istog mjesta javno se odriču bilo kakvog zajedništva »sa Savezom talijanske demokratske stranke na Rijeci«. budući da ne radi u skladu s općim interesima svih radnika bez obzira na to kojem narodu pripadali.

Položaj ne samo proletarijata već općenito svih građana sve naglije se pogoršavao; politički pritisak okupatora rastao je, a ekonomska situacija sve je bila lošija. Vojnici su stizali s frontova u sve brojnijim grupama; u grad se slivao sve veći broj stanovnika iz ostalih dijelova Kvarnerskog primorja jer zapuštena poljoprivreda i privreda općenito dovodi do izgladnjivanja većine pučanstva; u grad stiže i sve veći broj raznih avanturista uvjerenih da se može na brzinu nešto ušičariti u tom — odavno poznatom — bogatom gradu; stiže i dio stanovnika iz unutrašnjosti Italije zavedenih propagandom, uvjerenih da taj grad treba »spasavati« za Italiju; ovim dvjema skupinama pridružuju se i deklasirani radnički i seljački elementi iz drugih dijelova Hrvatske, pa i

Slovenije. Kvalificirani radnici — naročito Mađari — masovno odlaze u tek stvorenu novu državnu mađarsku zajednicu.

Nesigurne političke prilike utjecale su i na kapital koji nije želio ništa ulagati u obnovu postrojenja, stare veze s centralnom Evropom ili s lukama Mediterana i dalje su bile prekinute, grad je bio odvojen od zaleđa. Dobar dio industrijskih postrojenja ne radi; krajem prosinca 1918. i početkom siječnja 1919. god. u Rijeci je već bilo preko 15 000 nezaposlenih radnika. Domaće i talijanske, okupatorske snage ta je ogromna masa počela u velikoj mjeri zabrinjavati; započelo je obračunavanje s njom na razne načine — od davanja malih ustupaka do grubih nasrtaja na živote buntovnih proletarskih predstavnika. I hrvatska i talijanaško-talijanska buržoazija uključuju se u tu akciju »smirivanja« nastojeći da masu radništva privuku svaka na svoju stranu. U takvoj situaciji svjesniji radnici sve češće istupaju sami, na primjer i pred zapovjednikom engleske, francuske i američke vojske u vojski tražeći njegovu intervenciju u rješavanju nezaposlenosti. Međutim, ništa nije pomoglo. Industrijska proizvodnja i lučki promet nisu obnavljani, odnosno — ukoliko se nešto i započelo raditi, bilo je to u službi općih interesa okupatorskih snaga. Ekonomski pasivna gradska okolica nije mogla sama sebe prehraniti ni od poljoprivrede, tako da je ubrzano propadanje Rijeke vrlo teško pogađalo i Kastavščinu, Grobiniščinu i ostala okolna područja. Tako je god. 1921. u Rijeci radilo svega 1000 radnika, dok ih je 1914. god. radilo oko 20 000: »Bila je to privredna katastrofa takvih razmjera kakvoj u to vrijeme nije bilo slične u svijetu i od koje će se riječka privreda oporaviti tek u socijalističkoj Jugoslaviji« — piše u jednoj studiji Mihael Sobolevski.

Takvi su bili ekonomski uvjeti u kojima se riječki proletarijat pokušao oduprijeti slomu svoje egzistencije. Dakako, kretao se i organiziranim putovima, kako je spomenuto, i u okviru najprogresivnije radničke organizacije — Međunarodne socijalističke partije. Ta je stranka 1920. god. imala samo 300 članova, ali ako se ima u vidu spomenuti broj zaposlenih, onda se može shvatiti da je to ipak bila snaga koja je mogla i juče utjecati na neka zbivanja; osobito je snažan utjecaj ta stranka imala na sindikalni život, koji se odvijao u okviru više udruženja.

Ovdje treba naročito ukazati na povijesni korak kojim je ta partija krenula krajem srpnja 1920. godine; naime Međunarodna socijalistička partija donijela je odluku da pristupi Trećoj internacionali, u uvjerenju da se suprotnosti u tadašnjem svijetu ne mogu drukčije riješiti nego stvaranjem Svjetske Sovjetske Socijalističke Republike. Istodobno — od 19. VII do 6. kolovoza — održavan je i Drugi kongres Treće internacionale, na kojem su precizirani posebni »Uvjeti za prijem u Komunističku internacionalu«. Između ostalog, potrebno je bilo da članice Internacionale promijene svoje ime i da nastupaju kao Komunistička partija, da prihvate revolucionarni put rješavanja društvenih problema, da odstrane socijaldemokratsko naslijeđe iz svojih redova, itd. Međutim, kada je trebalo izvršiti odluku o pristupanju, čini se da je došlo do razmirica među riječkim progresivnim dijelom organiziranog proletarijata. Tako je tek 10. studenog 1921. godine došlo do Trećeg kongresa Međunarodne socijalističke stranke Rijeke, na kojem je bilo prisutno oko 80 kandidata, a među uglednim gostima i Amadeo Bordiga, jedan od osnivača KP Italije te iste godine, zatim ugledni komunista Secondino Tranquilli (poznatiji kao književnik Ignazio Silone). Pred-

viđeno je bilo da Kongres radi samo jedan dan, ali došlo je do takovog ideološkog raščišćavanja među delegatima, da je skup potrajao ravno deset dana. Konačno je velika većina prihvatila uvjete koje je propisao Treći kongres Internacionale još pred godinu i više dana. Stranka je promijenila ime i nazvala se Komunističkom partijom Rijeke. Između ostalog njeno formiranje i samostalno djelovanje kao posebne sekcije III internacionale bilo je u skladu sa stvaranjem posebne slobodne Države Rijeke, a — prema odredbama Internacionale — na području jedne državne zajednice tada je mogla postojati samo jedna KP. No, poražena manjina nije se dala smesti, pa je u studenom iste godine na skupštini potvrdila i dalje postojanje stranke pod starim imenom — *Međunarodna socijalistička partija Rijeke*.

Potrebno je, međutim, naglasiti da se organizirani mladi socijalisti nisu podijelili kao njihovi stariji drugovi; omladina se jedinstveno uključila u rad omladinske komunističke internacionale.

Program KP Rijeke bio je kratak — sadržavao je deset točaka, ali je obuhvatio gotovo sve osnovne tadašnje marksističke političke i idejne osnovice, s jakim osloncem na rezultate oktobarske revolucije i rezultate sovjetske komunističke partije. No, mora se reći da je program zapravo sličan programu KP Italije koji je donijet na kongresu u Livornu nešto ranije, u siječnju iste godine, kada su se komunisti i socijalisti razdvojili. Odnose u Partiji precizirao je poseban Statut. KP Rijeke imala je i svoj Centralni komitet od 15 članova, te Izvršni komitet od 5 članova, sa sekretarom Simonom Arpadom na čelu. Krajem 1922. god. u Partiji je bilo oko 150 članova. (Zanimljivo je spomenuti da riječka Partija nije bila i najmanja takva stranka na svijetu; naime manje od nje po broju članova tada su bile komunističke partije Palestine i Turkestana.) Članovi riječke samostalne Partije bili su raznih nacionalnosti, sam sekretar bio je Mađar, a objavljivala je dokumente na više jezika.

Partija je postojala i djelovala svega dvije godine, no pokazala je svoju životnost angažirajući se naročito preko sindikalnih organizacija, od kojih su najvažnije bile i direktno pod kontrolom komunista. Njena je snaga osobito bila vidljiva prigodom prvomajskih manifestacija, kada je došla do izražaja snažna solidarnost riječkog proletarijata. Komunisti su imali znatnog utjecaja i u štrajkovima koji su održavani u to doba, a preko kojih su riječki radnici pokušali izboriti ljudskije uvjete rada i života. Partija je istupala i protiv talijanske okupacije grada, koji je tada bio formalno samostalna, suverena i slobodna država, zahtijevajući od okupatora da prepusti sudbinu i budućnost grada njegovim žiteljima. Članovi Partije kreću i protiv desničara, talijanaško-talijanskih iredentista koji se sve više ispoljavaju kao fašisti.

Fašistička opasnost sve je primjetnija, no fašisti sve češće dobivaju prećutnu, a zatim i javnu podršku i direktnu pomoć od organa Kraljevine Italije u slučajevima kada se trebalo obračunavati s riječkim proletarijatom i s njegovom Komunističkom partijom. Uvjeti za rad sve su teži, pa, na primjer, dolazi do hapšenja i maltretiranja i vodećih predstavnika riječkog komunističkog i naprednog radničkog pokreta općenito; sam sekretar Simon Arpad protjeran je nakon jednog hapšenja iz Rijeke.

Uprkos teškoćama, Partija je živo djelovala sve do 9. veljače 1924. godine; tek tada, kada je članstvo samo, na referendumu, odlučilo da prestane s radom pod nazivom KP Rijeke, nestalo je te stranke s poprišta političke borbe pod

tim imenom. Naime, Rijeka je Rimskim ugovorima između jugoslavenske i talijanske države definitivno predana apeninskoj kraljevini, a prema pozicijama komunističke Internacionale — kako je bilo spomenuto — na teritoriju jedne države tada nisu mogle djelovati dvije komunističke Partije. Iako u mnogo otežanim uvjetima, u vrijeme kada su fašisti zabranili rad svih političkih stranaka, riječki su komunisti neko vrijeme nastavili svoj revolucionarni rad u okviru Kvarneskog saveza Komunističke partije Italije; a zatim u drugim organizacijama te iste Partije ili samostalno — ovisno o uvjetima koje su stvorili fašisti svojim vrlo jakim terorom. Ipak je Komunistička partija Rijeke, uprkos teškoćama koje su pratile njen kratkovremeni život pokazala i u tim malim geografskim okvirima, u složenim uvjetima u kojima je tada radila malo koja KP u svijetu, što sve može učiniti organizirani, napredni, revolucionarni dio proletarijata, u svom slučaju istarsko-kvarnerskog prostora.

Vladajuće slojeve savojske Italije nije omela nespremnost te države za ratne napore, niti otpor talijanskog naroda da sudjeluje u ratu, a nisu im nudili ni totalni vojni neuspjesi, čak ni katastrofalna poslijeratna ekonomska situacija nije ugrozila položaj vrhova Kraljevine Italije; štoviše, relativno brzo i lako prilagođavali su se datoj situaciji. Ipak, prebrzi raspad Austro-Ugarske nije bio očekivan, ali je odmah shvaćena situacija u kojoj se mogao pojačati imperijalistički apetit i za širim prodorima na kopnene i obalne prostore jugoslavskih zemalja.

Međunarodne prilike i unutrašnja situacija u Kraljevini SHS kao i u samoj Kraljevini Italiji išle su na ruku vladama u Rimu. Talijanski ratni brodovi uplovili su u riječku luku 4., a regularne su trupe ušle u grad — bez otpora — 17. studenog 1918. godine. Tom su prigodom zapadno-savezničke jedinice, koje su se nalazile u gradu od 2., odnosno od 3. studenog, ostale u kasarnama; između predstavnika jugoslavenskog (srbskog) odreda, koji je u grad došao 5. studenog, i talijanskih oružanih snaga, međutim, prethodno je dogovoreno da će se talijanske jedinice zadržati u opatijskom, a jugoslavenski odred u kraljevičkom prostoru. Jugoslavenski je (srpski) komandant sasvim naivno povjerovao — na »časnu« oficirsku riječ! — i povukao se u Kraljevicu. Tako je Kraljevina Italija i fizička zakoračila u tadašnju Rijeku, koju do tada nije namjeravala prisvojiti, ali je zato ostala u njoj sve do raspada Kraljevine u drugom svjetskom ratu.

Granica usred jedinstvenog gradskog područja na Rječini, ponovno je uspostavljena, osnažena je, a i Kastavščina je podijeljena na dva dijela. I to je bitno.

Svi ostali događaji slijedećih godina — koji su iscrpno prikazani i opisani u mnogobrojnim publikacijama na talijanskoj i na jugoslavenskoj strani, tada i kasnije, kao i u nekih stranih pisaca — samo su popratne manifestacije, od kojih su mnogi štošta očekivali, nadali se, a, u suštini to je bila samo igra. Da je tako, svjedoče i primjeri iz privrednog života, a najučljivija su zbivanja oko rafinerije nafte, jednog od najznačajnijih ne samo riječkih već i austro-ugarskih privrednih objekata uopće. Naime, međunarodni kapital brzo je reagirao na raspadanje Habsburške Monarhije — kao vlasnik rafinerije odjednom se — već! — 1918. god. pojavljuje jedna amsterdamska firma; istodobno, predstavnici su talijanske vlade sve poduzeli da rafinerija stalno bude u pogonu u korist talijanske vojske. Ali, ne samo to — do kraja 1921 god. već su

pregovori izmedju same talijanske vlade i nizozemske tvrtke odmakli toliko da je početkom 1923. god. u Rijeci osnovano posebno društvo s osnovnim ciljem — otkupiti dionice riječke rafinerije koje su bile svojina budimpeštanskih i drugih vlasnika; objekat je najprije procijenjen na 15 milijuna lira, pa je iste godine — talijanskim kraljevskim dekretom — talijanska država postala dioničar. Bio je to, čini se, do tada jedini takav slučaj, što samo po sebi govori o značenju rafinerije za zemlju Apeninskog poluotoka u cjelini — ne samo kao privrednog objekta već i kao sredstvo političkog manipuliranja. Naime, time su preduhitrene neke nuspojave interesiranja američkog kapitala za bivše austro-ugarske rafinerije koje su se sada nalazile na teritoriju novonastalih država; sirovina se odmah nabavljala u Sovjetskom Savezu, Rumunjskoj i SAD, a dobivanje riječkog objekta omogućivalo je brže trasiranje puta prema osamostaljivanju talijanske privrede u cjelini od vanjskih utjecaja. Ali, dobivanje rafinerije imalo bi značenje presudnijeg političkog čina; podudara se i sa završetkom procesa s kojim Italija dobiva cijelu tadašnju Rijeku. Naime, zadan je snažan privredni udarac mladoj Kraljevini SHS, a osim nje, u znatnoj su mjeri o Italiji postali ovisne i novostvorene države — Austrija, Čehoslovačka i Madjarska. Izmedju ostalog, i prenašanje sjedišta društva u Rim značilo je još jedan dodatni poen potraživanju Rijeke i cjelini.

Medjunarodne implikacije, pregovaranja i dogovaranja o budućem statusu Rijeke ništa više nisu mogli promijeniti. Pa i neravnopravna, ali zato vrlo atraktivna borba izmedju Kraljevine SHS i Kraljevine Italije, u kojoj su svoj udio imale i neke zapadne zemlje, naročito na dugoj Pariškoj konferenci 1919. i 1920. godine, pa i poslije njezina završetka, nije za samu tadašnju Rijeku imala neko bitnije značenje. Štoviše, Italija je u prosincu 1918. godine već širila demarkacionu liniju na istok i sjever, u druga hrvatska područja, do Kostrene i Škrpljeva, te Grobinščinom i Kastavščinom — sve u nastojanju da se na vrijeme dobije što šire zaleđe za Rijeku, bez kojeg dobitak samoga grada na zapadnoj obali Rječine ne bi ništa značio. Trebalo je naći modus kako tu vojnu okupaciju pretvoriti u trajniji posjed u uvjetima sve većeg nezadovoljstva zapadnih saveznika, na čije se iznenadjenje beznačajni djelić njihovih interesa pretvorio u svjetski problem prvog reda, kao dio čuvenoga »jadranskog pitanja«. Regularne kraljevske talijanske jedinice podržavaju sve akcije domaćih reakcionarnih snaga ili ih i same provode kako bi što prije tadašnju Rijeku, pa i okolice barem po vanjskom izgledu pretvorile u talijanski grad. Raznim terorističkim mjerama nasilno se progone hrvatski i uopće jugoslavenski elemenat, pa i pripadnici drugih netalijanskih narodnosti. U takvoj situaciji svaka domaća, organizirana podrška dobro je došla okupatoru — Kastavac Nino Host, po svemu sudeći Hrvat, inače talijanski oficir, udara temelje tzv. Riječkoj legiji, prvoj vojnoj formaciji na svijetu koja će se, kasnije, djelomice pretvoriti u pravi fašistički udarni odred.

U kompleksu grozničavih traženja načina da se sačuva i ovaj, riječki posjed, da se, između ostalog, na neki način i barem na neko vrijeme skrene pažnja sve borbenijeg talijanskog naroda od golemih teškoća u koje ga je vladajuća klasa uvalila ulazeći u prvi svjetski rat, u Rijeku stiže i slavni talijanski pjesnik i još čuveniji pustolov Gabriele D'Annunzio. O njemu i njegovu životu i djelu postoji golema literatura. U jugoslavenskoj literaturi uglavnom poznat po svom bogatom i osebnom literarnom djelu i po riječkoj »akciji«, pa ovom prigodom

i ne treba podrobneje ukazivati na život i djelo ovog sudionika i kreatora povijesti. Ipak, potrebno je ukazati na dva-tri momenta s obzirom na to da se u nas o njima manje pisalo, iako im se u zadnje vrijeme poklanjala više pažnje.

Spomenuo sam riječi pjesnik, pustolov, sudionik i kreator povijesti — što je sve bio Gabriele D'Annunzio, i nije u sebi sadržavao samo jedno od tih svojstava, kako se nerijetko prikazuje. Nema sumnje da je on izvanredan umjetnik koji, međutim, dio svojega posebnog dara koristi i za buđenje duha kasnije svojstvenog fašističko-nacističkim »duhovnim« vrednotama. I pored verbalnog izricanja naklonosti prema sitnome talijanskome svijetu, on je zapravo osjećao prezir prema njemu, smatrajući da postoje samo odabrani dijelovi čovječanstva koji treba da ga vode i koje treba da izdržava »prosta« većina; njegovi pogledi umnogom su iskazivanje osjećaja »natčovjeka« koji treba da vlada svijetom. D'Annunzio je i pustolov, željan vratolomnih avantura, čovjek koji je stalno osjećao potrebu da bude u žiži pažnje javnosti, opterećen čak i devijacijama u erotskom životu; za ispunjenje tih potreba D'Annunzio je trošio novac iznad svojih mogućnosti. No, D'Annunzio nije običan eksponent krupnog talijanskog kapitala koji je u pravi čas ocijenio da će pjesnik i pustolov njegova kova uspjeti za neko vrijeme odgoditi odluku o Rijeci — dok se ne nađe bolji izlaz. Taj čovjek je i sam po sebi ipak bio dovoljno snažna ličnost da učini što hoće — a to je u ovom trenutku bio proračunati rizik da, između ostalog, i vješto manipulirajući osjećajima javnog mnijenja i koristeći »nepriliku« talijanskog kapitala pronađe nekog poznatijeg čovjeka, nađe računicu da riješi i neke svoje životne probleme, uglavnom, financijske naravi. Jer, i pored znatnih prihoda koje su mu donosili razni poslovi i »poslovi«, D'Annunzio je ipak bio relativno siromašan pripadnik višeg talijanskog društva — čijim se članom smatrao. Rijeka je za njega i za njegovu užu okolinu postala izvanredan kolonijalni poligon na kojem će se za kratko vrijeme moći skupiti veliko bogatstvo — u tolikoj količini da D'Annunzijevo osobni financijski položaj više nikada nije došao u pitanje; kratkovremeni boravak u Rijeci D'Annunzio je početni kapital koji mu je omogućio lagodan život do kraja života ali i svojom pljačkom dodao još jedan uteg na tezulj propasti Rijeke.

D'Annunzio po svojim »državotvornim« akcijama ne zaslužuje minornu pažnju, kao ni drugim »državničkim« akcijama. Naime, on tipičnim, kasnije nazvanim fašističkim metodama uskoro vrlo vješto gotovo učutka ne samo hrvatsku masu, te talijanski dio građanstva, nego i ostatke raznih struja autonomaša. Taj nosilac najdesnijih tendencija u talijanskom društvu apeninske zemlje, kojemu u tome tada još ni Mussolini nije ravan (pa je neslavno završio i posjet Rijeci budućeg ducea! Ipak, čini se, s uspjehom je upotrebio sredstva za pomoć riječkim arditima za formiranje sličnih, ali — svojih odreda!), postupno ide u pravcu definitivnog anektiranja Rijeke Italiji, ali i jačanja svih onih fašističnih elemenata koji će utjecati na ugušivanje ne samo gotovo već zreloga revolucionarnog pokreta već i demokracije općenito u Kraljevini Italiji. Zato D'Annunziju i njegovim financijerima nije dobro došao Rapallski ugovor u studenom 1920. godine između jugoslavenske i talijanske države, prema kojem je trebalo stvoriti slobodnu Državu Rijeke, ako je Italija dobila više teritorije na istočnoj obali Jadrana. Ipak, ocijenjeno je da je D'Annunzio suviše u budućim poslovima oko grada na Rječini — krajem prosinca 1920 god. D'Annunzio je »primoran« da ode jer je put već bio utr, barem što se tiče

sudbine Rijeke a i sam je zaključio da su njegovi osobni ciljevi zadovoljeni. No, u međuvremenu uspio je zatalasati ne samo riječki nego i talijanski svijet, njegovi metodi rada izvanredno su dobro došli i fašistima koji su se ubrzano okupljali u Italiji, praksa u Rijeci dobro je došla za »rad« i u toj zemlji. Fašisti su priznali zasluge D'Annunziju, njegov riječki »Statut«, između ostalog, isticanje kao značajan doprinos stvaranju programatskih temelja fašizma, njegovi riječki arditi i legionari postali su i udarni fašistički odredi, njegov korporativni sistem riječke države našao je značajnog odjeka i u talijanskoj fašističkoj državi, itd. A ne treba smetnuti s uma ni činjenicu da je D'Annunzio s Ivom Frankom »ugovarao« i stvaranje »samostalne« Hrvatske, što — s obzirom na D'Annunzijev prilog nastajanju i razvoju fašizma, a Frankov ustaštva — na naročit način baca svjetlo i na veliku ulogu Kraljevine Italije 1941. god. u formiranju Pavelićeve tzv. Nezavisne Države Hrvatske.

U međuvremenu, u toku svega dvije godine dana, koliko je otprilike veliki »Commendatore« djelovao u tadašnjoj Rijeci, dobrom dijelu nekadašnjih riječkih mađarona, a sada novopečenih talijanaša, pa čak i nekim talijanaško-talijanskim iredentistima prispjelo je talijanstvo D'Annunzijeva tipa, smišljena i organizirana totalna razularenost njegovih legionara i ardita, pa čak i imperijalizam talijanskih vladajućih krugova, koji nisu bili u stanju srediti prilike ni na svojem Apeninskom poluotoku.

Znalo se da su ranjivi — vijesti su stalno govorile o valovima masovnih izraza nezadovoljstva talijanskog naroda — seljačkog i radničkog svijeta. A D'Annunzio se teško nosio s riječkim proletariatom; osim toga čim su se njegove jedinice maknule iz Rijeke i pokušale ići u »osvajanje« otoka Krka, pokazalo se da ga hrvatski narod i sam može istjerati s tog otoka.

Razne struje, za koje je spominjano da su imale korijene još u 19. stoljeću i koje se okvirno mogu i sada nazivati »autonomašima«, postojale su — pored nekih međusobnih društvenih, političkih i ekonomskih razlika — samo zato da pripreme teren za proširenje Kraljevine Italije i na ovo kvarnersko područje. Izvježban u više desetljetnim političkim i politikantskim natezanjima, dio tih autonomaša otkrio je mogućnost da se pokuša još jednom održati u igri između većih sila, ovaj put i između jugoslavenskih i talijanskih pa i svih drugih interesa.

Naročito su u tome bili umješni oni krugovi koje je za svoje verzije uspješnog ishoda uspio zainteresirati Ricardo Zanella; čak su za kraće vrijeme (1921—1922. godine) i uspjeli stvoriti slobodnu Državu Rijeku, koja se, dakako, održala samo toliko dugo koliko je to odgovaralo talijanskim vladajućim krugovima. Na kraju, Zanellina je »vlada morala prebjeći u Kraljevinu SHS; ovdje se uskoro izgubio oučljivi trag ovim, zapravo, »najortodoksnijim« autonomašima. Neki su se od njih vratili u Italiju; među njima je bilo i onih koji su pristupili fašistima. To brzo nestajanje ili, točnije rečeno, pritajivanje djelovanja onih vadećih predstavnika grupe koja je naročito forsirala, između ostalog, čak i teoriju o zasebnim »nacionalnim« osobinama tadašnjih Riječana — samo za sebe govori o njihovoj snazi, ali i o promućurnosti u djelovanju. Naime, ovaj put pokret kojem su dobri dijelom upravo sami kumovali okreće se protiv njih odmah, a ne kao pred pola stoljeća tek nakon desetak godina.

Druga talijanaško-talijanska struja koja je također isticala autonomaštvo i u kojoj se, među ostalima, ponešto više isticao Ruggiero Gothardi, smatrala

je da se opstanak ne može osigurati u minijaturnom gradiću, da uz njega treba vezati i nešto širi prostor okolice dijelova grobničkog, kastavskog, opatijskog i dr. područja; no, taj je program očito bio još nerealniji od Zanellina, tako da se gotovo može reći da ga je neposredno usmjeravao Rim kako bi dobio na vremenu.

Dakako, bilo je i drugih grupa i struje, uglavnom slabijih; a među njima i jedna sa sjedištem u Zagrebu sa očito projugoslavenskom orijentacijom.

Međutim, aneksionisti su izrazito bučni, oni smatraju da je izvor nedaćama u liberalizmu Rima; jedini izlaz traži se u nasilnom djelovanju. Fašisti sada postaju osnovna, mobilna, udarna snaga — Ricardo Zanella i njegovi autonomasi su skršeni, kako je spomenuto, a Rijeka samo formalno ostaje slobodna država. Neke političke stranke djeluju i dalje. No, kako u međuvremenu, 1922. godine, fašisti u Italiji i formalno preuzimaju vlast, u mnogočem slijedeći tehniku »posla« koju je D'Annunzio upravo u Rijeci isprobao, to je i budućnost ovakvih i sličnih političkih stranaka, grupa i struja unaprijed zapečaćena.

Poznate unutrašnjopolitičke, a isto tako i prilike vanjskopolitičke prirode nisu bile takve da bi vladajućoj jugoslavenskoj vrhuški dozvoljavali konfrontiranje s Italijom; doduše, uklonjena je za neko vrijeme s otvorene i javne pozornice avangarda jakoga proletarskog pokreta — KP Jugoslavije. A jugoslavenskoj je diplomaciji jedan od glavnih ciljeva što brže uklanjanje talijanskog vojnog korpusa sa svojeg teritorija, iz onih područja Dalmacije i tadašnjeg Hrvatskog primorja koji nisu pripali Italiji. Tako su talijanske snage postupno praznile istočnojadransku obalu. Kao zadnje područje, napustile su istočni dio Rijeke — tadašnji Sušak i okolicu: napustile su ga tek u trećem mjesecu 1923, nakon što su prethodne godine bile potpisane u Rimu Santamargheritske konvencije; a tada je već na vlasti Mussolini. I on kreće prečim putem, iako se, doduše, na bilo koji, pa i indirektni način pokušava sačuvati barem najuža cjelina — tadašnja Rijeka, Sušak i Martinšćica, dakle, otprilike okvir uže prirodne cjeline koju i čini Rijeka, pa i današnje.

Prilike u samoj tadašnjoj Rijeci idu Mussoliniju na ruku — aneksionisti izazivaju takvu nemoguću situaciju koja Mussoliniju omogućava da imenuje vojnika za upravljača Države Rijeke. A i beogradski vrhovi izlaze mu u susret — na primjer, Zanella je uklonjen iz prijestolnice Kraljevine SHS, dok ministar vanjskih poslova M. Ninčić snishodljivo ističe da je Mussolini taj koji može oko Italije okupiti sve mlade snage nastale nakon rušenja Habsburške Monarhije, a taj trend može »pokvariti prokletu riječko pitanje«. Ninčić je govorio talijanskom predstavniku da je važnost tog pitanja »za Srbe prilično relativna, jer Srbija nema nikakva interesa za luku sjevernog Jadrana; ima međutim potrebu da poveća i pojača lučku organizaciju u Splitu, ima potrebu da ovaj promet usmjeri više prema jugu, u Kotor; treba da gleda, kao nekad Austrija, prema Solunu. Rijeka je potpuno izvan njenog sistema i predstavlja skretanje prometa iznad svega na štetu Srbije, Banata, Bosne, tj. najbogatijih krajeva nove države. Rijeka je hrvatska luka i ona predstavlja zastavu svih nezadovoljnika Hrvatske i Slovenije koji su se urotili protiv postojanja i kohezije trojedine kraljevine!« — piše Bogdan Krizman. Isti autor dalje ovako komentira konačno rješenje »prokletog riječkog pitanja«:

»Dakako da je Država Rijeka iz Rapallskog ugovora predstavljala jabuku razdora u odnosima između Beograda i Rima jer su talijanske vlade — i prije

dolaska Benita Mussolinija na kormilo u jesen 1922. godine — željele da je na ovaj ili onaj način ipak pripoje majčici Italiji. Vladajućem vrhu, u prvom redu samom Aleksandru, bilo je, iznad svega, stalo do toga da nastavi, razvije i razgrana svoju politiku dobrog susjedstva s Italijom — glavnom brigom jugoslavenske diplomacije uopće — da rimsku vladu popuštanjem udobrovolji pa da pristane na evakuaciju vojske in na konačno rješenje riječkog pitanja. U tom duhu bile su zaključane Santamargheritske konvencije (1922), a Mussolini na čelu vlade uznastojao je da iskoristi takva italofilska raspoloženja tadašnjeg jugoslavenskog državnog vodstva da bi dobio Rijeku. U toj politici popuštanja osobito se isticao tadašnji ministar vanjskih poslova M. Ninčić koji je — između ostaloga — zagovarao pomorsku orijentaciju jugoslavenske države na jug, prema Solunu! Mussolini je vrlo vješto povezivao rješenje riječkog pitanja (u talijanskom smislu) s pitanjem političkog zблиžavanja i to je zdušno prihvatilo kralj Aleksandar koji se počinje sve više i više osjećati kao u vođenju vanjske politike tako i na polju unutrašnje politike. I tako je 27. I 1924. došlo do zaključenja i potpisivanja Rimskih ugovora, u prvom redu Ugovora o prijateljstvu i srdačnoj suradnji te Sporazuma o Rijeci. Italija je dobila Rijeku, a jugoslavenska strana obećanje i otvaranje perspektive boljih i bliskijih odnosa sa zapadnim jadranskim susjedom.

Taj ugovor o prijateljstvu trebao je poslužiti kao temelj jugoslavenske vanjske politike i jugoslavenska se diplomacija u nastavku trudila da u duhu popuštanja, pa čak i žrtvovanja naših interesa, rješava s vladom u Rimu i njenim predstavnicima pitanja koja su tražila rješenje. (...)»

Pitanje državopravne pripadnosti tadašnje Rijeke, dakle, riješeno je. Time su Rijeka i njeno ime za idućih desetak godina iščezli sa svjetske pozornice. Uskoro se zaista pokazalo da tadašnja Rijeka bez oslonca na zaleđe ne predstavlja ništa, da se u njoj mogu iskoristiti samo od nekih nekad atraktivnih i vrlo upotrebljivih objekata. Dakako to se znalo i u trenutku potpisivanja Rimskih ugovora — već same neke njegove odredbe govore o tome: Kraljevina SHS dobiva »basen Thaon di Revel« i još neke lučke dijelove u zakup na pedeset godina pod zaista simboličnim financijskim uvjetima — »... 1 zlatnu liru godišnje«! Uprkos tome, kao i dogovorenoj internacionalizaciji centralne željezničke stanice u tadašnjoj Rijeci, jugoslavenski privredni krugovi nisu pokazivali interes za korišćenjem tih i drugih pogodnosti. Uskoro je dio tih krugova procijenio da se više isplati ulagati u istočno riječko područje koje je ostalo u okvirima jugoslavenske države; vrlo naglo počinje rasti Sušak, u koji se definitivno uklapaju prigradska naselja Trsat, Krimeja, Vežica itd.

Još nešto u vezi s počecima i razvojem fašizma — Mussolini je, kaže Oleg Mandić, »dobro naučio od neuspjeha svojeg istupanja u Rijeci. Budući »duce« takve greške neće praviti na svom putu prema diktatorskom vrhu Italije i za vođenju fašističkog režima u njoj. Danuncijada je u malome pokazivala što bi se sve moglo s uspjehom ostvariti i na Apeninskom poluotoku. Riječki je posjet Mussoliniju bio prekretnica u političkoj taktici: »Neriješeni problem Rijeke služi mu zato da napada navodnu slabost i nebrigu vlade za vanjske i unutrašnje političke probleme Italije, a istovremeno i pasivnost dinastije prema takvoj situaciji. Od tvrdi da iz tog »kaosa« postoji jedan jedini izlaz — ostvarenje fašističko-šovinističke ideologije preuzimanjem vlasti od strane fašista.« — kaže Oleg Mandić. Mussolini kreće u napad, on stalno i aktivno nastupa u korist

D'Annunzija, ali do određene mjere: pravodobno je shvatio da ovakva barnumska danuncijada nije dugog vijeka, uočio je i to da posjed na desnoj obali Rječine osigurava i posjed barem Istre i Trsta, jer Dalmaciju se ne može dobiti; bilo mu je jasno i to da će D'Annunzijeve iskusni legionari uskoro morati tražiti posla. I zaista, poslije D'Annunzijeve tobožnjeg sloma, njegovi »vojnici« i druge naoružane osobe listom su postali članovi pa i nosioci Mussolinijeve organizacije fašija širom Italije. Dakako, Mussolini je svjestan da je teško ekonomski problem podrediti političkome. God. 1923. ističe u vanjskopolićkom ekspozeu da treba sve učiniti kako bi »od Rijeke napravili grad koji živi u sebi i za sebe, a ne samo zahvaljujući potpori talijanske države«. Već slijedeće godine, prije nego što je Rijeka pripala Italiji, Mussolini je sam otvoreno rekao da problem Rijeke pripada kategoriji gotovo nerješivih problema: »Više nego problem, Rijeka je trn u našem boku«. Fašisti se sve manje brinu za Rijeku, oslanjaju se na manju grupu provjerenih kadrova, čekajući priliku za novi rat koji bi Rijeku stavio u centar šireg osvojenog područja. Kada se Italija definitivno uvjerila da se Kraljevina SHS ne želi poslužiti privilegiranim bazenom preko Rječine, da ekonomski izbjegava talijanski dio grada, te da širi svoj Sušak, »Mussolini je mahnuo rukom na Rijeku, pogotovo kad joj je ekonomsko propadanje oduzelo mistički čar 'žrtvovanog grada', tako da više nije bila interesantna u propagandno-politićkom pogledu« — kaže s pravom O. Mandić.

Posledice su poznate, samo da podsjetim. Velika luka ostala je prazna, a održala su se uglavnom ona industrijska poduzeća koja su direktno mogla služiti vojnoj industriji, kao npr. tvornica torpeda i rafinerija nafte. Nekadašnja centralna evropska luka istočne polovice goleme monarhije Habsburgovaca postala je sada suvišna, periferijski gradić fašistićkog savojskog imperija, interesantan uglavnom utoliko ukoliko se mogao koristiti kao špijunski ili, češće, krijumćarski prolazni centar, ali i kao jedno od uporišta za budući rat s Jugoslavijom. Beskonaćne državne subvencije održavale su kakav-takav standard srednjih slojeva građana, ali s razvojem fašizma zamro je svaki politički građanski život. Istodobno mjesna, stoljetna rukovodeća elita gubi znaćenje. Rijeka je i brojem stanovnika stagnirala — god. 1913. i 1931. imala je otprilike isti broj stanovnika. Istodobno, dotadašnje predgrađe, na istočnoj strani Rječine koje je ostavljeno Kraljevini SHS naglo je počelo da buja i u ekonomskom i u politićkom pogledu. Sušak je 1919. postao općina, razvija se u najveću jugoslavensku luku, u kojoj izrasta i novi sloj gradskih bogatuna.

O položaju osnovnih slojeva rijećkog društva — o mnogobrojnom radnom svijetu u 19. stoljeću, sve do uključivanja Rijeke u život Kraljevine Italije u novije doba dali su priloge na jugoslavenskoj strani Mihael Sobolevski, Vlado Oštrić, Hinko Raspor i drugi. O ekonomskoj je problematici govoreno zahvaljujući kako spomenutim piscima, tako još i dr Danilu Klenu, dr Igoru Karamanu, dr Radojici Barbaliću i drugima. Cjelovito je pisao o tadašnjoj Rijeci i dr Ferdo Čulinović. Vanjskopolićna komponenta opisana je — kako je spomenuto — u djelima zaista impozantnog broja jugoslovenskih, talijanskih i drugih pisaca. No, još uvijek cjelokupna problematika nije dana u jednome kontekstu, u kakvom je koncipiran ovaj prilog, čiji sam sadržaj, zapravo bitne komponente nastojao sasvim ukratko zaokružiti. Naroćito je u historiografiji manjkava analiza socio-loške komponente staroga rijećkog društva, ocjena mentaliteta i karaktera onoga tankog a toliko utjecajnoga sloja grada koji je desetljećima s uspjehom

manipulirao sudbinama goleme većine građanstva i stanovnika okolice. Jer, snažni štrajkovi koji su povremeno drмали Rijekom i kapitalom čak i u stranim zemljama nikada nisu uspijevali temeljito nauditi čak ni riječkoj oligarhiji. Oleg Mandić je zadnjih godina svog života intenzivnije započeo obrađivati i taj fenomen, naročito prerastanje tih riječkih grupa u fašiste koji su sami sebi donijeli propast, čim su pripomogli da se tadašnja Rijeka uključi u Kraljevinu Italiju. Gdje se tu dogodio kratki spoj vječno vještih i promućurnih manipulanata? Ima još otvorenih pitanja, kao što je to i slučaj s terorističkim mjerama koje provode legalni kraljevski organi od same okupacije 1918. godine, i koje D'Annunzio usavršava, a mnogi pisci sve to pripisuju fašistima kojih tada ovdje još nije ni bilo. Društveno-ekonomski i politički uvjeti u kojima je mogla nastati daničijada zamjenjuju se karikiranjem situacije pa je tako mogla nastati i literarna igra jednog dobrog književnika kakav je bio Car Emin, igra koja ima samo površinsku vezu sa stvarnim životom. Radni slojevi uspjeli su stvoriti čak i samostalnu KP Rijeke, ali D'Annunzio, regularni organi Kraljevine Italije i fašisti uspjeli su temeljito obračunati i s njom i sa svim naprednim slojevima, temeljiteje negoli što je to uspjelo jugoslavenskom Karađorđevićevu režimu na istočnoj obali Rječine. Ovdje je komunistički pokret uspio izboriti svoje mjesto; ne samo da se održao, već je o poveo narod grada s obje strane Rječine u zadnju, ali pobjedonosnu bitku 1941. godine. Na sva ta pitanja, kao i na ona izostavljena još nismo dali znanstveni i stručan odgovor. Svakako, na putu smo — da ubrzanije mijenjamo povijesnu sliku na koju smo navikli, gledajući je očima davno preživjelih shema građanskih jugoslavenskih i talijanskih historičara.

Bilješka o bibliografijama: Miroslav Bertoša, Građa za bibliografiju historije i kulture Istre. Prilozi jugoslavenskih autora. Istarski mozaik, Pula; počeo je objavljivati od br. 4—5, 1967. — Enzo Collotti, Silva Bon Gherardi, Adriana Petronio, La resistenza nel Friuli e nella Venezia Giulia. Guida Bibliografica. Impostata adiretta da Enzo Collotti. A cura di Silva Bon Gherardi e Adriana Petronio. Ed. Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, zv. 1, str. 1—127, zv. 2, str. 127—666, Ribis, Udine 1979. — Zlatko Keglević, Bibliografija. Rasprave i članci o Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru u časopisima i zbornicima SRH 1945—1970. Ed. Izdavački centar Rijeke, Posebna izdanja, Rijeka, 1979, str. 421. — Vlado Oštrić, Bibliografske bilješke o našoj literaturi za povijest jugoslavensko-italijanskih odnosa poslije drugog svjetskog rata. Časopis za suvremenu povijest Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, VII, 1, Zagreb, 1975, str. 321—332. Summary: Bibliographical notes on our literature about the history of Yugoslav-Italian relations after World War II, str. 332. — Salvatore Samani, Bibliografica storica di Fiume. Ed. Societa di studi Fiumani Roma, per i tipi dell'Istituto Tipografica Editoriale Venezia-Lido, Rim 1969, 140. str. — Salvatore Samani, Dizionario biografico Fiumano. Ed. Istituto tipografico editoriale Dolo, Venezia, 1975, 165. str. — Petar Strčić, Štampana riječ o otporima i borbama. Radnički, antifašistički, komunistički i narodnooslobodilački pokret Istre, Kvarnerskog primorja i Gorskog kotara. Prilog bibliografiji. Knjige i brošure. Izd. Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, Posebno izdanje, sv. 9, Rijeka, 1980, 160 str. — Petar Strčić, Povijest radničkog pokreta i NOB-a Rijeke. Prilog za nacrt sinteze. (S izborom literature). Dometi Izdavačkog centra Rijeke, XI, 9—10—11, Rijeka, str. 59—84. — Petar Strčić, Vanjskopoliitička borba Josipa Broza Tita za Istru od 1941. do 1945. godine. Prilog za bibliografiju. Dometi, XI, 9—10—11, Rijeka, 1978, str. 59—84. — Fran Zwitter, Bibliografija o problemu Julijske krajine in Trsta 1942—1947. Zgodovinski časopis, II—III, Ljubljana 1948—49, str. 259 do 326. Bibliografija po voprosu Julijskoj Kraini i Triesta 1942—1947 (Kratkoe sodržanie), str. 325. Bibliography on the Problem of the Julian March and Trst—Trieste (Summary), str. 326.

Summary

ABOUT RIJEKA QUESTION 1918—1924

On the basis of extensive Italian, Croatian and Slovene literature the author examines the circumstances and the political situation in Rijeka in the period between 1918 and 1924, the foundation and activities of the Communist party, the attitude of Italy, the Yugoslav government and the two nationalities. Particular attention is given to the specific position of Rijeka from the end of World War I until the Treaty of Rome in 1924, with the social and economic structure of the city from the beginning of the century onwards being looked into as well.

Boris Gombač

DELAJSKO GIBANJE V TRSTU 1920—1921

O predmetu in obdobju, ki ga obravnava naslednji referat, je bilo že marsikaj povedanega in napisanega. Preobširno bi bilo na tem mestu navajati ali podajati bibliografske ocene obstoječe italijanske ali jugoslovanske znanstvene literature, vendar mislim, da so za študij tega obdobja pomembne predvsem tiste smeri, ki sta jih v svojih delih in raziskavah začrtala Milica Kacin-Wohinz in Elio Apih.¹ Ponoven pretres že postavljenih zgodovinopisnih ocen ni preprosto, napak pa bi bilo misliti, da so vsi aspekti in problemi tega obdobja rešeni in izčrpani. Raziskovalec je vseskozi v kontroverznih dilemah, kako interpretirati dogodke v razponu med militantno ali apologetsko zgodovino, med zgodovino delavskega gibanja, obravnavano kot integralni del nacionalne zgodovine, ali pa zgodovino delavskega gibanja, ki se postavlja zunaj ali nad zgodovino drugih razredov. V svojem referatu bom skušal kompleksno obdelati takó zgodovino delavskih organizacij in njih voditeljev, kot zgodovino razreda in podrejenih slojev, in to v smislu čim širše osvetlitve resničnih silnic tega obdobja.

Za boljše razumevanje obravnavane problematike je treba opozoriti, da se je v Trstu po letu 1918 za mizo zgodovine odigralo nekaj pomembnih partij. Dogajale so se večplastno, v prepletanju notranje in zunanjepolitičnih odločitev, kjer so bili primarni in odločujoči problemi meddržavnih odnosov ter vprašanja vojaškega in okupacijskega značaja. Med temi zgodovinskimi temami je najmanj obdelano zlasti vprašanje o odnosih in razmerjih kapitala do novih priključenih pokrajin ter stališče delavskega razreda do niza problemov, ki segajo od kritike gospodarske usmeritve v novi državi do misli in akcije za prevzem oblasti in revolucijo v dvajsetih letih tega stoletja.

Za zadnje mesece pred razpadom Avstro-Ogrske je bilo značilno protivojno razpoloženje množic, na katere so vplivali tudi dogodki oktobra. Med prvo svetovno vojno, pa že tudi prej, je bilo ladjedelništvo nosilna in prva industrijska panoga v Trstu. V ladjedelnicah sv. Marka in sv. Roka se je proizvodnja nadaljevala z nezmanjšanim ritmom. Proizvodni proces je tekkel tudi v drugih glavnih tržaških tovarnah.² V vojnem času so se materialne razmere delavskega

¹ Milica Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918—1921*, Maribor, 1972, ista, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921 do 1928*. Koper 1977, Elio Apih, *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia-Giulia (1918—1943)*, Bari 1966.

² F. Babudieri, *I porti di Trieste e della Regione Giulia dal 1815 al 1918*, *Archivio economico dell'Unificazione Italiana*, serie I., vol. XIV, fasc. 2.

razreda postopno slabšale ter dosegle svoj višek v zimi 1917—18, ko so postale neznosne. Lakota je porajala protivojno razpoloženje, kar je bilo podlaga za delavsko nezadovoljstvo, ki je januarja 1918 privedlo do ciklusa zelo trdih in ostrih bojev, katerih osnova so bile zahteve za kruh, proti vojni, za osemurni delavnik in za povišanje mezd. V sklop teh delavskih zahtev sta spadali dve splošni stavki 14. januarja in 2. februarja 1918, ki sta zaobšli tako sindikat kot organizirano socialno demokratsko stranko. V tovarnah so se ustanovljale nove delavske organizacijske strukture, ki so bile alternativa staremu ustaljenemu sindikalnemu redu. Ta je temeljil na cehovstvu raznih kategorij, — ki je segal daleč nazaj. Vse bolj se je uveljavljal nov tip delavskega agitatorja; to je bil »delavski zaupnik«, ki so ga volili neposredno na tovarniških generalnih skupščinah v razmerju 1 zaupnik na 80 delavcev.³ Ta nova organizacijska mreža neposredne delavske oblasti je predvsem usklajevala delavske akcije v različnih obratih in tovarnah. Njihova homogenost in nagla rast sta prisilili uradni sindikat, da je mreži delavskih zaupnikov priznal pomembno mesto pri organiziranju delavskih bojev. Iz velikih ladjedelniških obratov so se delavske zahteve po 8-urnem delovnem času ter zvišanju mezd razširile v vse tržaške tovarne. Zahteve so postale skupne vsemu proletariatu od kvalificiranega delavca do nekvalificiranega težaka. Po letu 1902 je bilo to gibanje spet eden izmed vrhuncev delavskih bojev v Trstu. Moč in homogenost delavcev sta bili tolikšni, da se jim podjetniki niso mogli postaviti po robu in so jim dali vse, kar so zahtevali. Ta močan cikel delavskih bojev se je nadaljeval tudi po prvi svetovni vojni, le da so bile zunanje pojavnosti omejene zaradi vojaškega okupacijskega režima. Trst je namreč kot središče gospodarskega in političnega življenja Julijske krajine zajela konjunktorna kriza, ki so jo še zaostrovali faktorji ničnega zaledja, prenehanje subvencioniranja tržaškega gospodarstva in zaprtost tržišča. V takih okoliščinah gospodarskega nazadovanja, ko italijanska država in njena ekonomska struktura nista bili sposobni nuditi Trstu takih subvencij in takega protekcionizma, kot ga je temu mestu na Jadranu poprej dajala Avstrija, se je tržaško gospodarstvo znašlo na najnižji stopnji. Zaradi gospodarske stagnacije se je 7. novembra 1918, le tri dni po premirju, predstavila italijanskemu guvernerju Petittiju delegacija tržaških industrijalcev pod vodstvom Oskarja Cosulichia. Od okupacijske italijanske oblasti je ta najbolj agresivna skupina tržaških podjetnikov zahtevala zagotovila, da bo delo v tržaških obratih lahko čim prej in nemoteno steklo. Zahtevala je tudi finančno pomoč za premostitev krize, ki je nastala pri izplačevanju mezd delavcem, ter odločno povprašala guvernerja, kaj misli ukreniti za zagotovitev javnega miru in reda. Petittiju so tržaški podjetniki tudi povedali, da se tržaška industrija srečuje z nepremostljivimi težavami tako pri preskrbi s surovinami kot pri prodaji izdelkov.⁴ Proces marginalizacije Trsta v primerjavi z ekonomskim razvojem drugod v Italiji se je po letu 1918 nezadržno nadaljeval. Tržaški kapital, ki se je moral po padcu Avstro-Ogrske prilagoditi novim razmeram, je bil v prvih povojnih dneh še negotov pri investicijskih odločitvah. Ta neskladja so se prenašala na celotno tržaško prebivalstvo, še posebej pa je težo prestrukturacije kapitala občutil de-

³ Silvano Benvenuti, *Dal dopoguerra al fascismo: lotte operaie e ristrutturazione capitalistica*, Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, IV. št. 1—2, avgust 1976.

⁴ L. Cupez, *Cenni sullo sviluppo dei Cantieri riuniti dell'Adriatico CRDA*, 1953.

lavski razred, ki ga je poleg vsega drugega prizadel še padec realne mezde, ki jo je povzročil nerealni menjalni tečaj med krono in liro, kar je vse občutneje poglobljalo prepad med realno mezdo in življenjskimi stroški. Hkrati se je v obravnavanem obdobju spreminjala tudi struktura tržišča delovne sile. Že leta 1920 so se kazale takšne usmeritve, ki so težile k strukturalnim spremembam zaposlitvene politike, in ki so poudarjale smer zaposlovanja v terciarne dejavnosti. Ob povečevanju zaposlenih v trgovini se je iz dneva v dan občutila stagnacija v pristaniški in industrijski dejavnosti.

Gospodarski in politični položaj sta torej vodila v krizo odnosov med delavskim gibanjem na eni in izjavami državnega aparata in kapitala na drugi strani. Radikalizacija življenjskih in delovnih razmer je pospeševala sprejemanje revolucionarnega marksizma, saj je tako značilni avstromarksistični reformizem zanikala krutost vojne, medtem ko je zmagovita oktobrska revolucija kazala na pravilnost revolucionarne poti. Delavski razred je torej vse bolj poudarjal potrebo po oblasti tako znotraj tovarne kot zunaj nje, kar je sprožilo niz delavskih manifestacij v podporo tem zahtevam. Že 18. januarja 1919 so delavci oklicali politično stavko ob uboju Rose Luxemburg.⁵ Kot na tekočem traku so si sledile še stavka kovinarjev velike industrije, stavka železničarjev, splošna stavka v podporo železničarjem, stavka kovinarjev male industrije in še stavka občinskih uslužbencev ter mednarodna splošna stavka proti invaziji na Sovjetsko Rusijo, splošna stavka proti aretaciji 400 delavskih zaupnikov, ter stavke v tovarni jute, v oljarni in v železarni v Škednju. To veliko stavkovno gibanje je preplavilo mesto v vseh svojih družbenih komponentah. Politične in gospodarske stavke so si sledile v nepretrganem prepletu. Označevala jih je močna uporniška tendenca, ki jo je bilo občutiti predvsem v velikih tržaških tovarnah, kjer je delavstvo vse glasneje zahtevalo pripustitev k soodločanju o politiki zaposlovanja delovne sile ter o tehničnih in investicijskih odločitvah. Kot posledico tega gibanja lahko omenimo še to, da so se z veliko naglico spreminjala razmerja moči v tovarni, saj so ladje, ki so bile okrašene z rdečimi zastavami, splavljali ob klicih: »Živio Lenin!« Delavci so celo posredovali svoje odločitve vodilnemu osebju tovarni; delavske skupščine pa so si zagotovile tako moč, da so morali delodajalci pristati na pogajanja. Celotno gibanje je pomenilo frontalni napad na podjetnike in na njihovo odločanje v tovarni. Bili so postavljeni pred izbiro, ali tovarne zapreti ali pa si jih spet podrediti s pomočjo vojaščine in prisile. Že prej omenjena delegacija tržaških podjetnikov ni dosegla večjega uspeha pri vojaškem guvernerju Petittiju. Medtem ko je vojaška okupacijska oblast nasilno zatrla vsak poskus rušenja državno-institucionalnega reda (v mislih imamo stavko železničarjev, ko so aretirali in po hitrem postopku obsodili 56 železničarjev na 120 let zaporu), je reševanje spora v tovarni prepuščala delavcem in podjetnikom, ne da bi intervenirala.⁶ Prošnje Cosulichia in drugih podjetnikov so ostale neuslišane, vojaška in policijska oblast v tovarne še nista posegali. Seveda je bila ta nevtralnost v kavzalni zvezi z nekim vnaprejšnjim načrtom, vendar nam dosedanje študije gibanja in odločitev kapitala dovoljujejo le napoved nekaterih tez, ki se približujejo trditvi, da se

⁵ Podatke o stavkah sem črpal iz periodike tistega časa, in sicer predvsem po *Il Lavoratore*, *Il Piccolo* in *Il Lavoratore socialista*.

⁶ Ivan Regent, *Spomini*, Ljubljana 1967, isti, *Poglavja iz boja za socializem*, I—III. Ljubljana 1958.

je italijanska okupacijska oblast namenoma izogibala konfliktom v tovarnah. Posebno obliko diferenciacije opažamo tudi med tržaškimi podjetniškimi sloji. Pojem »tržaški kapital« ne moremo uporabljati kot definicijo za celotni kapital, ki se je gibal na tržaškem tržišču. Ob umiku nemškega kapitala je postalo tržaško tržišče zanimivo in privlačno tudi za veliki italijanski kapital, ki je bil o strukturi tega tržišča že pred vojno in med njo zelo dobro obveščen. Diskontna in Trgovska italijanska banka sta po vojni zelo pogosto posegali na tržaško tržišče z nakupom pomorskih družb, z nakupom Ladjedelnice sv. Marka in Tovarne strojev (ki sta prej pripadali dunajskemu Creditanstaltu), italijanska banka Comit je kupila večino delnic Avstrijskega Lloyda (prej last dunajske banke Union) ter ustanovila Električno družbo za Julijsko krajino. Na tržišču se je kmalu pojavil tudi torinski Fiat, ki si je pridružil Tržaške tehnične zavode kot vojni plen; Consorzio siderurgico italiano pa je pokupil škedenjske plavže.⁷

Gre torej za dva različna trenda kapitala. Z ene strani opažamo dominantni prodor italijanskega kapitala, ki si je hotel zagotoviti ves tržaški industrijski potencial kot odskočno desko za prodor proti balkansko-podonavskemu prostoru. Z druge strani pa opažamo žilavost in agresivnost podjetniške skupine Cosulich-Brunner, ki se je hotela učinkovito vključiti v italijanski ekonomski prostor. Ob prodoru italijanskega kapitala na tržišče novih provinc je bilo namreč opaziti neko previdnost pred konkurenčnostjo tržaškega industrijskega kapitala. V tem smislu nam postaja jasnejša prej omenjena pristranost italijanskih okupacijskih oblasti do avtonomnosti tržaške industrije, s tem v zvezi pa tudi proklamirana nevtralnost do trenj in bojov v tovarnah dobiva jasnejše poteze. Po dokončni integraciji italijanskega s tržaškim kapitalom se je državna represivna sila konsolidirala tudi v tovarnah. Državna oblast, ki se prej ni vmešavala v tovarniške spore, se je v letih 1920—21—22 vse bolj uveljavljala kot represivna sila pri urejanju sporov v samih tovarnah. Tedaj je le napočil čas, ko je kapital udaril po zaposlenih delavcih z najbolj učinkovito metodo: odpuščal je domačine in zaposloval delavce iz notranjosti kraljevine Italije, ki so se v Trst priselili, ali pa so tu ostali po razpustu III. italijanske armade. Ob vseh teh, rekli bi legalnih posegih, so tako podjetniki kot državna oblast že razmeroma zgodaj začeli uporabljati tudi fašistično nasilje, v končni fazi pa še ekonomsko krizo, kot strukturalno metodo za obubožanje proletariata. Od prvega fašističnega napada na delavske otroke avgusta 1919. leta pa tja do neštetihih zločinov, požigov in umorov v naslednjih dveh desetletjih, smo priča povezovanju med kapitalom, državnim aparatom, vojaškimi oblastmi, sodstvom in oboroženim fašizmom. Vse to, kar danes razumemo kot fašizem, je v Trstu pomenilo politični izraz centrov finančne in politične moči, ki so prav v fašizmu videli obrambo lastnih privilegijev in interesov. V dosedanjih zgodovinopisnih raziskavah o fašizmu kot množičnemu pojavu ugotavljamo neko praznino pri definiranju socialne strukture Trsta po letu 1918. Povsem pomanjkljivo je preučevanje sprememb urbanih razredov, nejasni ostajajo odnosi moči ter idejne in politične usmeritve srednjih slojev ter ugotavljanje podrejenosti teh razredov velikemu kapitalu. Prav interesni odnosi so namreč pogojevali pristajanje teh slojev na fašizem, ob bogati tradiciji tržaškega nacionalizma prejšnjih desetletij.

⁷ Mercato del lavoro e proletariato sloveno a Trieste nel periodo fascista, Bollettino dell'Istituto..., II, št. 3, oktober 1974.

Le tako si lahko razlagamo široko fronto »narodnega bloka« (Blocco nazionale), ki se je ob pomanjkanju nacionalnih iniciativ podredil fašizmu in mu dovolil, da se je povzpел na pozicije realne hegemonije. Prav povezava interesov italijanskega in tržaškega kapitala, postavljena tokrat na novih temeljih, je dovoljevala tržaškemu podjetniškemu sloju, da se je popolnoma identificiral s fašizmom, še več, kapital se mu je postavil na čelo v ravnanju najhujšega škva-drističnega nasilja — instrumenta takojšnje represije proti delavskim zahtevam.⁸

V celotnem obravnavanem obdobju so se tržaški proletariat in podrejeni sloji identificirali s socialističnimi in sindikalnimi organizacijami. Konec leta 1918 je pomenil tudi zaton tradicije avstromarksizma, izginile so avtonomistične iluzije o svobodni in socialistični državni tamponski tvorbi Primorja. Na čelo stranke so se povzpeli novi, s preteklostjo neobremenjeni kadri, za katere so bili osnovna politična platforma antikonformizem in antireformizem ter revolucionarna lekcija zgodovine oktobra. Že novembra leta 1918, le nekaj dni po italijanski zasedbi Trsta, se je tržaško vodstvo socialistov odločilo, tokrat pod dominantnim Puecherjevim vplivom, da prestopi iz bivše avstrijske v novo italijansko socialistično stranko.

Tudi tržaške strokovne organizacije so se zelo hitro odločile za vstop v vse-državne italijanske sindikate. Kljub nasprotovanju socialistične levice, ki je v tem aktu videla napad na načelo samoodločbe, homogenosti in etnične nepretrganosti stranke, se je večina le odločila za priključitev k Socialistični stranki Italije. Prav na prehodu iz devetnajstega v dvajseto leto, ko so se v stranki še prepletala najrazličnejša stališča, lahko zaznamo veliko odprtost tržaških socialistov ne le do najširših slojev proletariata, ampak celo do srednjih slojev, med intelektualne in malomeščanske vrste. To široko fronto konsenza potrjuje veliko število vpisanih v socialistično stranko. Značilen je tudi prepород sindikalnih, kulturnih in izobraževalnih društev ter veliko sodelovanje množic v strankinem življenju. Združitve s socialistično stranko Italije, kjer so vse bolj prevladovali maksimalistične in revolucionarne tendence in predrevolucionarno vzdušje v družbenem tkivu nove države, so tudi za tržaško socialistično organizacijo pomenile zaton starega reformističnega kadra. Politični tok je izločil razne Pittonije, Puecherje in Olive ter privedel na prizorišče tržaškega delavskega gibanja bolj revolucionarno in napredno vodstvo. Že na strankinem deželnem kongresu 26. januarja 1919 opazimo zmago revolucionarne levice nad reformisti. To je tudi vzrok, da se je tržaška sekcija aprila 1919 odločila za vse-državno linijo stranke in za pristop k III. internacionali. Socializem je postal zatočišče vseh nezadovoljnih slojev, v stranko se je vsak teden vpisovalo po več sto članov, sindikalne organizacije so narasle na 118 strokovnih zvez z nad 30 000 člani. Sama tendenca množičnosti stranke in priznanja, ki jih je dobivala od širšega kroga različnih slojev urbanega prebivalstva, so opozarjali na tendenco po širšem frontnem povezovanju tudi z neproletarskimi komponentami tržaške družbe ter na širši koncept politike zavezništev.⁹

Isto težnjo opazamo tudi pri slovenskih in hrvaških socialistih v Trstu, in sicer od obdobja italijanske zasedbe do prve polovice leta 1920. Slovenski proletariat je kmalu obračunal z zgodovinskimi neskladji reformističnih tez, ki so

⁸ Mario Pacor, *Confine orientale*, Milano 1964.

⁹ Viri za zgodovino Komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919—1921, Ljubljana, 1980.

bile značilne za politiko JSDS, in se opredelili za ideje oktobra ter za diktaturo proletariata. Na sestankih in deželnih konferencah so slovenski socialisti, ki so bili tedaj že organizirani v »Neodvisni socialistični stranki Slovencev in Hrvatov Julijske krajine«, zavzemali revolucionarna stališča in se predstavljali za edino alternativo vsem drugim slovenskim strankam. Velik dotok članstva in soglasje, ki ga je širši krog ljudi izražal stranki, lahko pripišemo nekaterim bistvenim značilnostim slovenskih socialistov, ki so svoj politični boj utemeljevali z ostro opozicijo do okupacijskega režima, z načelnim stališčem o popolni enakopravnosti narodnih manjšin, z geslom o diktaturi proletariata ter z angažiranim obravnavanjem problemov podeželskega prebivalstva. V tem času je dokaj odprta politična akcija slovenskih socialistov pripomogla k temu, da se je v »Višji kulturni svet« vključilo tudi večje število intelektualcev, da je ponovno zaživel Ljudski oder, ter da je izhajala revija Njiva.

Od prve polovice 1919. leta dalje je v socialistični stranki opazen močan prodor maksimalističnih tez, podkrepjenih s prepričanjem o bližnjem izbruhu revolucije. Spekter političnih stališč socialistov se je nenehno ožil. Maksimizem je v prvi vrsti opustil vsako kritično analizo družbenega dogajanja.¹⁰ Tržaški delavski razred, kot dedič vse kompleksne zgodovine te pokrajine, pa se ni znal analitično ozreti na korenine socialnih protislovij v deželi sami. Le-ta so zaobjemala širšo paleto problemov in so segala na področje odnosov med mestom in vasjo, v probleme kulturne in urbane izolacije srednjih slojev, ter v problematiko disproporcij v odnosih med nacionalnostmi, ki so prebivale na tem ozemlju. Strankino časopisje se je še posebno v letu 1920 zatekalo v hiper-revolucionarno frazeologijo, ki je odbijala širše sloje prebivalstva in vodila stranko v vse večjo izolacijo in osamljenost. V skladu s strankinim statutom in Puecherjevo resolucijo je deželna konferenca italijanskih socialistov Julijske krajine sprejela sklep o enotni enonacionalni stranki, h kateri so septembra 1919 pristopili tudi slovenski socialisti v prepričanju, da bo bližnja revolucija v Italiji rešila poleg vseh drugih problemov tudi nacionalni problem narodnih manjšin. Enotna socialistična zveza Julijske krajine je načelno sprejemala program levega krila socialistične stranke Italije ter zavzela taktiko maksimalistično-elekcioniistične struje. Ob tako izraziti nacionalni enotnosti stranke se je v Trstu, tudi kot odsev stanja v Italiji, razvil močan frakcijski boj, ki je rušil razredno enotnost proletariata in ustvarjal razmere, v katerih se je delavska moč razpršila. Maksimalistične tendence, ki so težile k prevratu družbenega reda, so se zadovoljevale z verbalnim ekstremizmom in s pasivnim pričakovanjem, da se bo družbeni red sesul kar sam od sebe in pripeljal proletariat na oblast. Skokovita rast delavskega gibanja v Trstu še ni pomenila tudi politične prevlade v mestu samem.¹¹

Latentno revolucionarno razpoloženje delavskih in kmečkih množic se je v Julijski krajini znašlo pred sicer močno in številno socialistično stranko, ki pa je bila kljub vsemu strukturalno in organizacijsko za revolucijo nepripravljena in neustrezna. V letu 1920 se je socialistično gibanje v Trstu še razvijalo in napredovalo, saj se je število sekcij dvignilo v enem letu od 34 na 73, število članstva je poskočilo od 5000 na 9000 vpisanih. Poleg časopisa *Il Lavoratore* je

¹⁰ Gaetano Arfè, *Storia del socialismo italiano (1892—1926)*, Torino 1977.

¹¹ Leo Valiani, *Questioni di storia del socialismo*, Torino 1975.

izhajal od februarja 1920 dalje tudi slovenski socialistični list Delo. V izvršnem odboru stranke so bili poleg italijanskih tovarišev še Regent, Jernejčič in Tuma. Razvijala se je agitacija, ki je temeljila tako na lokalnih problemih kot na internacionalistični agitacijski podlagi, saj se je urejanje splošnih lokalnih političnih razmer prepletalo s podporo ruski in madžarski revoluciji. Revolucija je bila tako rekoč pred vrati, saj so tudi v Trstu načrtovali ustanovitev sovjetov, ki naj bi bili zarodek bodočih delavskih oblastnih organov. Ustanavljali so tudi čiste komunistične skupine znotraj socialističnih sekcij, ki so bile za dokončen obračun z reformisti. Aktivnost delavske stranke in sindikatov je temeljila na propagandistični in agitacijski verbalni pripravi na revolucijo in skoraj odveč je bilo vsako dialektično-zgodovinsko iskanje kakršnekoli strategije, ki bi revolucionarnost množic uokvirila v homogeno povpraševanje po oblasti proletariata. Tudi najbolj revolucionarnemu krilu stranke se je izmikala realna analiza družbenega razvoja. Marsikomu so bile nejasne spremembe, do katerih je prišlo v razvoju kapitala, tako v lokalnem kot v nacionalnem in evropskem merilu. Možna zaveznitva na nacionalnem področju so maksimalisti praktično onemogočali s svojimi radikalnimi deklaracijami. Nerazumevanje bistva ofenzivnega nacionalizma in enačenje obeh nacionalizmov, še posebno po požigu Narodnega doma, je iz delavskih vrst odplavilo sloje, ki so do socializma in do komunizma čutili določeno zaupanje. Ozkost takega koncepta je organiziranemu delavskemu gibanju preprečila, da bi se postavil na čelo širokega ljudskega gibanja. Njegova osamitev pa je bila tudi vse bolj posledica velike razbitosti na struje in frakcije, kar je delavsko gibanje dezorientiralo in porajalo boje med frakcijami samimi. Preveč energij je bilo porabljenih v ostrih sporih med reformisti, avtonomisti in komunisti, medtem ko se je poglavitni razredni nasprotnik vsak dan bolj uveljavljal.

Jeseni leta 1920 je bila socialistična organizacija, če se ozremo na njeno zunanjo moč, še izredno močna in številna. V sindikatih je bilo vključenih nad 36 000 delavcev. Ko je Trst obiskala socialistična parlamentarna delegacija, se je v sprevedu zbralo nad 50 000 ljudi. Ob splošni stavki septembra 1920. leta in ob dogodkih pri sv. Jakobu se je ves proletariat strnil v odporu proti fašističnemu nasilju. Vodstvo delavskih organizacij pa se je čedalje bolj izčrpavalo v frakcijskih bojih, saj si je vsaka od treh struj hotela zagotoviti čim boljše startne pozicije za odločilni obračun v Livornu.¹²

Fašističnemu nasilju se je konec 1920. leta odkrito pridružila tudi državna represija, ki je bila že prej prisotna na ulici in ki si je sedaj upala tudi v tovarne. Državna prisila se je s celotnim aparatom karabinjerjev, vojske in policije postavila za edinega zakonitega čuvaja reda. Spopad se je prenašal na ulice, kjer je delavski razred tedaj že v defenzivi — srčno, a brezuspešno branil lastne institucije in svoj goli obstoj.

Decembra leta 1920 so se zadnjič skupno sestali vsi tržaški socialisti ter napravili obračun tako imenovanega »boja za tendence«. Na sestanku zastopnikov komunistične struje januarja 1921 so ugotovili, da je v deželi Julijski krajini zagotovljena komunistična večina, ker so zanjo glasovale vse slovenske in hrvatske sekcije na podeželju. To je bil tudi vzrok, da se je Julijska

¹² Boris Gombač, Socialni razvoj in politično življenje tržaškega delavskega okraja, Sv. Jakob — zgodovinski razgledi po življenju Slovencev v tržaškem delavskem okraju, Trst 1980.

krajina kot edina dežela v Italiji odločila za komunistično strujo. Po Livornu so komunisti v Julijski krajini prevladali. V njihove roke sta prišla tako Delo kot Il Lavoratore, čeprav je bilo treba za slednjega uporabiti silo. Do ustanovitve komunistične stranke pa je le prišlo prekasno. Tudi v Trstu se je uporniški val že ustavljal. Pokrajinski odbor Komunistične stranke Julijske krajine ni bil, po Regentovih besedah, ne reprezentativen ne delaven in ne sposoben. V slovenskem in hrvaškem delu dežele je vstopil v komunistično stranko ves prejšnji socialistični kader, ki je brez odvečnega hrupa in sporov nadaljeval svoje delo. Zlasti med italijanskimi komunisti je bilo konec vsakršne ideološke in teoretske diskusije in vzgoje proletariata. V letu 1921 se je delo partije v glavnem osredotočilo na agitacijo za poslanske volitve, kjer so komunisti dobili nekaj več kot 20 000 glasov in sta bila izvoljena dva njihova poslanca.

Na strankarsko-organizacijskem položaju se je tako izčrpal politični boj, ki je toliko obetal, a malo realiziral. Zgodovinopisje, ki se ukvarja s problemi delavskega gibanja, se ob takih prelomnicah, kot je v tem primeru leto 1921, omejuje na študij politično-institucionalnih vzrokov in posledic, padca ali upada neke linije ali nekega gibanja, zatona neke strategije, ki jo potem v luči aktualnih političnih možnosti ocenjujejo kot pravilno ali deviantno. Linija odpora se po mnenju te historiografije lahko opira le na ilegalne akcije revolucionarne stranke in poklicnih revolucionarjev. Zanimiva pa je metodologija, ki spremlja frontalni napad fašizma, državnih institucij in kapitala na območje tovarne. Prav tu je v naslednjih dveh desetletjih tudi potekal boj med proletariatom in kapitalom z vsemi svojimi političnimi, gospodarskimi in tehnološkimi implikacijami. Delavski razred se je lahko boril le v tovarnah na nivoju mezdnega boja, ker so bile druge oblike boja onemogočene. Zato je zagorela leta 1921 ladjedelnica sv. Marka, kar je bil znak, da se je razredni boj preselil v tovarno.¹³ Podjetniki so odgovorili z večmesečnim zaprtjem tovarn. Ves demokratični Trst je podprl stavkajoče z denarno akcijo. Ob vse večji brezposelnosti so se povečali emigracijski tokovi v dežele Južne Amerike. Vse večje število proletariata na najnižji stopnji kvalifikacije je postajalo vse bolj pogost pojav. Kvalificirano in zavestno proletarsko jedro so podjetniki izrinili iz tovarn. Fašizem je na svoji zmagoviti poti že opravil z množičnim delavskim gibanjem in tudi rdeči arditni mu niso mogli preprečiti vstopa v tovarne.

Zusammenfassung

ARBEITERBEWEGUNG IN TRIEST 1920—1921

Die Abhandlung erörtert die Entwicklung der Arbeiterbewegung in Triest für den spezifischen Zeitraum, das bedeutet von der Besetzung der Stadt Triest und dem Küstenland («Primorje») im November 1918 bis zum Jahr 1921, als sich auf diesem Gebiet die Formen und Grundsätze des italienischen Staates festigten. Die Studie erörtert die Organisationsstrukturen der Klassenarbeiterpartei als solche, sowie die Geschichte der Klasse und der untergeordneten Schichten im Sinne der größeren Betonung wahrer Treibkräfte dieses Zeitraums. Obwohl in dem behandelnden Zeitraum, d. h. nach dem Jahre 1918, vor allem die Fragen des innen- und außenpolitischen Charakters primär waren — diese wurden in der Literatur auch am einge-

¹³ G. Gerolami, Cantieri Riuniti dell'Adriatico. Origini e sviluppo 1857—1907—1957, Trieste, 1957.

hendsten bearbeitet — können wir nicht das spezifische Problem der Verhältnisse des italienischen Kapitals den neuen Provinzen gegenüber, sowie politischer Standpunkte der Arbeiterklasse übersehen, die noch in geänderten Staatenrahmen unter Reformations- und Revolutionskonzepten flimmert. Die Vertreter des Triester Kapitals haben bei der Krise, welche die gesamte Triester Wirtschaft nach dem Jahre 1918 einbezogen hat, von den italienischen Behörden die gleiche Stellung der Subventionen und Unterstützungen gefordert, deren sie unter dem österreichisch-ungarischen zweiköpfigen Adler teilhaft waren. Die Wirtschaftsstagnation, der Fall des Realverdienstes und die Marktunvereinbarkeit haben auch bei der Arbeiterklasse die immer größere Unzufriedenheit, sowie die Klassenpolarisation auf den Standpunkten der Oktoberrevolution hervorgerufen, was eine Streikwelle, sowie Protestmanifestationen ausgelöst hat. Die Triester sozialistische Organisation ist nämlich schon im Jahre 1918 zu den italienischen Sozialisten beigetreten, sowie neigte immer mehr zu der revolutionären Linksfraktion in der Partei. Dem half auch der große Zufluß slowenischer Sozialisten, die in dieser Zeit wiederholt mit der Aktivität des Volkswiderstandes auflebten, mit der Gründung des Höheren Kulturrats, sowie mit der Herausgabe der Revue NJIVA (Feld). Seit Februar 1920 erschien in Triest die slowenische Zeitung DELO (Arbeit), welche die revolutionäre Orientierung in der Partei unterstützte. Dem faschistischen Regime und seiner Gewalthandlung ist am Ende des Jahres 1920 auch die immer klarere Unterdrückung seitens des Staates hinzugekommen. Nach Livorno waren die Kommunisten in Triest zwar in der Übermacht zu den anderen Fraktionen der sozialistischen Richtung, jedoch wußten und konnten sie nicht mehr ihre Übermacht realisieren, da die reaktionären Kräfte schon soweit angewachsen sind, daß die Arbeiterbewegung nicht nur auf dem Gebiet der politischen Aktivität unmöglich war, sondern bereits auf dem Fabrikgelände und dem Arbeitsplatz.

Jože Pirjevec

BAZOVICA 1930

Jeseni 1927 je Il Popolo di Trieste, glasilo fašistične stranke v Julijski krajini, razglašal, da Slovani niso sposobni kovati zarot proti državi.¹ Kaj se je zgodilo, da se je med ljudstvom, ki so ga celo italijanske oblasti imele za miroljubnega, pojavila revolucionarna in teroristična organizacija?

Vzroke za to preobrazbo je treba iskati v divji raznarodovalni politiki, ki jo je v Julijski krajini po letu 1918 uvedla liberalna, potem pa še z večjim zagonom fašistična Italija. Celo ljudje z visokimi etičnimi načeli, kakor na primer Giuseppe Mazzini, so ob vprašanju prihodnjih domovinskih meja poudarjali, da bi moralo obmejno prebivalstvo postopoma privzeti drugo kulturo in s tem drug jezik in drugo narodnost. Torej: en narod, en jezik, ena država.² V Trstu se je ta politika prisadila na močno protislovansko čustvo, ki je bilo razširjeno med iredentističnim meščanstvom in ki so ga fašisti znali imenitno spodbujati ter si ga prisvojiti. Že s požigom Narodnega doma v središču mesta 13. julija 1920 so dokazali, da znajo izkoriščati strah tržaške buržoazije med Slovani, ki so, kot je pisal »Il Piccolo«, pod Francem Jožefom s pomočjo cesarske vlade »kakor gospodarji navalili na mesto«. ³ Za umiritev teh starih strahov ni zadostovalo uničenje simbola slovenske prisotnosti v Trstu, potrebno je bilo odpraviti bolj ali manj hitro vsako sled samobitnega slovenskega življa v vsej Julijski krajini.

V memorandumu, ki so ga fašistični sekretarji Trsta, Zadra, Reke, Gorice in Pulja 11. junija 1927 poslali Mussoliniju, je bilo poudarjeno, da je treba z vsemi sredstvi zamašiti »barbarska vrata« in tistim, ki žive na tej strani meje, pokazati vso moč italijanskega naroda.⁴ To so fašisti dosegli na dva načina: načrtno so razpuščali vse politične stranke, šole in kulturna društva, poitalijančevali so primke. Obenem so na podtalen način spodkopavali temelje gospodarskega življenja Slovencev, ki jim je bilo treba iztrgati ne samo dušo, ampak tudi vsakdanji kruh.

Slovenska predstavnika v Trstu in Gorici, vodja liberalne »Edinosti« Josip Vilfan in krščanski socialist Engelbert Besednjak sta odgovorila na to neusmišljeno politiko s spomenicami, naslovljenimi na vlado, in s pritožbami ženevskemu Društvu narodov.

¹ Milica Kacin-Wohinz, Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921—1928, zv. 2, Ljubljana, 1977, str. 548.

² Klaus Gatterer, Im Kampf gegen Rom, Wien, 1968, str. 476, 477.

³ Carlo Milic, Gli anni 30 ad uno ad uno, v Gli affreschi di Carlo Sbisà e la Trieste degli anni trenta, Trieste, 1980, str. 143.

⁴ M. Kacin-Wohinz, Narodnoobrambno gibanje, cit., str. 530.

V Ženevi je predvsem zaradi Vilfanove zavzetosti prišlo do ustanovitve organizacije za zaščito manjšin, ki je imela veliko etično, a skromno praktično vlogo. Ilegalna komunistična partija, v katero so bili včlanjeni mnogi Slovenci in Hrvati, je imela v tistem času le malo posluha za narodnostna vprašanja. Njen poglavitni cilj je bila socialna revolucija, ki naj bi rešila vsa vprašanja, tudi tista, ki so težila slovensko in hrvaško manjšino.

In vendar je bilo treba na politiko, ki je težila k izničenju slovenskega naroda v Italiji, odgovoriti čim hitreje, celo s silo, ter tako preprečiti, da bi se narod vdal suženjstvu. Tega so se v prvi vrsti zavedali mladi najrazličnejših ideoloških smeri, ki so bili že dalj časa kritično razpoloženi do tradicionalnih strank in so se skušali organizirati na način, ki bi bolj ustrežal času. V Gorici in Trstu sta se že jeseni leta 1927 oblikovali dve ilegalni skupini, ki sta prav kmalu začeli sodelovati in načrtovati skupno akcijo. Delno sta se navezovali na še starejše ilegalno društvo, ustanovljeno leta 1924 in poimenovano po začetnicah krajev, ki jih je bilo treba iztrgati Italiji: Trsta, Istre, Gorice, Reke — TIGR. Omenjeno društvo je bilo povezano z jugoslovanskimi oblastmi in nekaj časa tudi z nacionalističnim gibanjem ORJUNA. Novi organizaciji, ustanovljeni leta 1927, nista prevzeli od starega TIGR samo notranjega ustroja, ki je temeljil na tričlanskih celicah, »trojkah«, ampak tudi, čeprav na manj organski način, zveze z Jugoslavijo, predvsem z družvi izseljencev iz Julijske krajine. Kljub denarni pomoči, ki je bila sicer omejena, ju vendarle ni okužil nazadnjaški duh, v katerega se je vedno bolj pogrezal jugoslovanski režim. Kot je bilo zapisano v ilegalnem časopisu Svoboda, je bil njun boj namenjen zgolj osvoboditvi slovenskega in hrvaškega naroda v Julijski krajini, »ki ni le bedna, lačna, raztrgana proletarska masa: je tudi, v primeri z laškim proletariatom, še zapostavljena, zaničevana, potisnjena ob zid.«⁵

Med člani tržaške skupine, ki si je nadela ime »Borba«, je treba zlasti omeniti najvidnejše člane Frana Marušiča, Zvonimira Miloša in Vekoslava Špangerja. Skupaj z drugimi tovariši so izdelali statut društva, ki je določal, da lahko postanejo člani samo mladi neporočeni ljudje, ki so že odslužili vojaški rok in pokazali pripravljenost nasprotovati režimu. Močna notranja struktura s hermetično zaprtimi oddelki, ki bi ji poveljeval centralni odbor petih članov, naj bi organizaciji zagotavljala potrebno trdnost, mobilnost in varnost.⁶

Po prvem srečanju v Miloševi hiši v Drevoredu XX. septembra so se v zadnjih mesecih leta 1927 skoraj vsak teden vrstili sestanki. Proti koncu leta je začel izhajati list gibanja z naslovom »Borba«, prišlo je tudi do prvih atentatov. Njihov neposredni cilj je bil, da bi se njihove ideje širile med ljudstvom ter ga spodbudile k odporu, dalje da bi se gibanju pridružili novi privrženci, potem tudi k napadom na nevralgična žarišča fašističnega raznarodovanja, predvsem na šole, in da bi vliвали strah tistim Slovincem, ki so se vdinjali režimu.

Fašisti so poskušali kar se da zmanjšati pomen teh dogodkov, vendar so bili nadvse zaskrbljeni. Res je, da je poleti 1928 oblastem uspelo pozapreti nekatere najbolj aktivne voditelje organizacije, med njimi dr. Sardoča, in tako pretrgati zveze med tajnimi jedri v Trstu in v Gorici. Vendar so bili stiki kmalu znova

⁵ M. Kacin-Wohinz, Ljudskofrontno povezovanje Slovencev v Italiji, Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS (Razprave in dokumenti), Ljubljana, 1977, str. 141.

⁶ Vekoslav Španger, Bazoviški spomenik, Trst, 1965, str. 43, 44.

vzpostavljeni in dejavnost obnovljena. V novembru leta 1928, ko je bilo prepovedano društvo Edinost in prepovedano njegovo glasilo, so kraški župani, ki so v tej zvezi naslovili Mussoliniju zahvalno poslanico, dobili grozilna pisma. Dne 28. decembra je že četrtrič pogorela telovadnica Nacionalne zveze v Proseku. Okrog poslopja so bili potreseni letaki, na katerih je pisalo: »Bratje! Pokonci glave. Bliža se trenutek odrešitve.«⁷

V tistem času so postajali odnosi med Jugoslavijo in Italijo posebno napeti zaradi italijansko-francoske tekme za nadvlado na Balkanskem polotoku. Ob koncu leta 1927 je beograjska vlada s sporazumom utrdila svoje že tradicionalne odnose s pariško vlado. Mussolini je sredi naslednjega leta reagiral tako, da je odklonil podaljšanje sporazuma o prijateljstvu z Jugoslavijo.⁸

To je povzročilo široko časopisno gonjo proti kraljevini Karadjordjevičev. ki so jo Italijani med drugim obtoževali, da podpira slovenski iredentizem v Julijski krajini. Tudi ko so beograjske oblasti prepovedale Orjuno in ko je postalo jasno, da vlada ne bo več vzdrževala stikov z odporniškimi gibanji v Italiji, so Italijani še vedno sumili, da so vsi nasprotniki fašizma orjunaši, in da delujejo pod okriljem osrednje tajne organizacije, ki naj bi se imenovala »Bela roka«.

Eden nabolj zavzetih zagovornikov te teze je bil časnikiar Virginio Gayda, ki je že novembra leta 1928 objavil v glasilu fašistične stranke *Giornale d'Italia* celo vrsto člankov (ki so bili pozneje zbrani v brošuro), v katerih je denunciral jugoslovanske spletke in proglašal, da je treba banditizem, ki se je pred kratkim pojavil v Julijski krajini, zatreti z »ognjem in mečem«, saj brani Italija v tej deželi »čas evropske civilizacije«.⁹

V svoji raznarodovalni politiki so se fašisti radi ogrinjali z votlo retoriko, ki v resnici ni zrasla na njihovem zelniku, ampak je imela dosti globje korenine, ki so segale še v čase prvih nasprotij med Italijani in Slovani na Jadranu.

Ni torej čudno, da so Slovenci in Hrvati pogosto enačili fašiste z vsem italijanskim narodom, pri čemer so tudi sami uporabljali dokaj oster slovar. Dne 22. maja 1928 je na primer »Borba« ob ugotovitvi, da so se v fašistično organizacijo vpisali tudi proletarci in najrevnejši priseljenci, zapisala: »Želeli smo slogo in sodelovanje, a so nam ju odklonili; iz naših razbičanih src se dviguje zoper nje sovraštvo brez izjeme, tako kakor so se oni brez izjeme dvignili zoper nas.«¹⁰ Toda že leto pozneje je ta nekritični odnos doživel precejšen preobrat predvsem zaradi stikov, ki jih je uspelo navezati tudi s posredovanjem Ivana Regenta z italijanskimi antifašističnimi krogi v Parizu. Sodelavci »Borbe« so spoznali, da obstaja poleg fašistične še druga Italija, s katero je potrebno in pomembno sodelovati. Prav kmalu sta tržaška in goriška organizacija postali zelo važni za italijanske antifašiste. Z njuno pomočjo so zbežali iz države tisti nasprotniki režima, ki so bili v nevarnosti, da jih zapro. V Italijo pa so slo-

⁷ Virginio Gayda, *La Jugoslavia contro l'Italia*, Documenti e rivelazioni, Roma, 1933, str. 72.

⁸ M. Kacin-Wohinz, *Narodnoobrambno gibanje*, cit. str. 527.

⁹ K. Gatterer, cit., str. 534.

¹⁰ M. Kacin-Wohinz, *Narodno revolucionarno gibanje na Primorskem v luči politike in taktike Komunistične stranke Italije v Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem*, Ljubljana, 1973, str. 85.

venski odporniki tihotapili antifašistične liste: Il Becco giallo, Avanti, Giustizia e libertà.¹¹

V soglasju z italijanskimi antifašisti, ki so se leta 1929 odločili za bojkot plebiscita, ki ga je razpisal Mussolini, da bi utrdil svoj režim, se je tudi »Borba« pridružila propagandi zoper diktatorjev namen. Da bi izrazila svoj protest proti plebiscitu, je veja, ki je delovala v Istri, sklenila, da bo motila reden potek volilnih operacij, tako kot so fašisti motili parlamentarne volitve leta 1924. Njeni člani so napadli skupino kmetov iz Berama, ki so jih fašisti v koloni peljali na volišče. Naboj, ki ga je iz pištole izstrelil Vladimir Gortan, se je odbil od kamna in smrtno ranil nekega kmeta. Že naslednji dan so Gortana zaprli in ga po površni raziskavi — med katero so ga kruto mučili — postavili pred posebno sodišče.¹²

Ta organ, ki ga je ustanovil Mussolini leta 1926 kot sredstvo za zatrtje režimskih nasprotnikov, se je za to priložnost preselil iz Rima v Pulj, kjer je 17. oktobra obsodil Gortana na smrt. Naslednjega dne so ga ustrelili — kot je zahteval zakon — v hrbet.¹³

Tragični oktobrski dogodki so v »Borbi« razvneli razprave o načinu in tempu nadaljnjega delovanja. Dne 1. novembra 1929 so se njeni vodje zbrali v jami pri Razklanem hribu, da bi se dogovorili o akcijah. Vsi so bili prepričani o neizogibnosti spopada med Italijo in Jugoslavijo. Odprto je ostalo, kakšne taktike bi se oprijeli v pričakovanju spopada. Del prisotnih na čelu z Marušičem je sodil, da kaže opustiti silo in se posvetiti propagandističnemu delovanju med ljudstvom. Proti tej tezi je nastopila večina. Njen glasnik Bidovec je ugotavljal, da je treba okrepiti teroristično delovanje ter s tem oslabiliti fašizem, poslabšati odnose med Jugoslavijo in Italijo, kar naj bi pripomoglo k čimprejšnjemu odločilnemu spopadu med državama.¹⁴ Šibka točka te zamisli je bilo naivno zaupanje v Jugoslavijo, kjer je bila že od začetka leta 1929 v veljavi diktatura, ki jo je vpeljal kralj Aleksander; tu je tako kot v Italiji obstajalo posebno sodišče za zaščito države. Vladni krogi niso imeli nobenega namena, da bi poslabšali odnose z mussolinijevskim režimom.¹⁵

Čeprav je proti koncu novembra in v začetku decembra policija v Gorici prijela več članov tajne organizacije,¹⁶ so Tržačani okrepili svoje delovanje. Leto se je izteklo z neuspešnim atentatom na slovenskega vohuna v Ricmanjih.¹⁷

Leto 1930 se je začelo s spektakularno eksplozijo na svetilniku zmage v noči med 5. in 6. januarjem. Z bombo so hoteli odporniki na svoj način proslaviti poroko italijanskega prestolonaslednika in belgijske princese Marie Josè, predvsem pa opomniti Tržačane na tragično propadanje pristanišča in na socialno ter narodno zatiranje ljudi, ki so v njem delali.¹⁸ Dne 5. januarja je bil tudi

¹¹ Zorko Jelinčič, Ob 30-letnici strelav na Bazovici, Jadranski koledar 1960, Trst, str. 50.

¹² Vjekoslav Bratulić, Ilegalne organizacije u Istri i Slovenskom Primorju i djelovanje specijalnog tribunala za zaštitu države, v Vjesnik historijskog arhiva u Rijeci 6—7, 1961—1962, str. 455—544.

¹³ Prav tam, str. 458.

¹⁴ V. Španger, cit., str. 78.

¹⁵ Ferdo Čulinović, Jugoslavija između dva rata, zv. II, Zagreb, 1961, str. 4, 14.

¹⁶ V. Španger, cit., str. 81.

¹⁷ Z. Jelinčič, cit., str. 52.

¹⁸ V. Španger, cit., str. 81; Vjekoslav Bratulić, cit., str. 484, 485.

požgan otroški vrtec »Osvobodene Italije« v Lokvah, medtem ko je bil naslednjega dne v Hruševju pri Postojni ubit občinski sluga, fašist Blažina.¹⁹

Naslednji datum, na katerega je treba opozoriti, je bila obletnica lateranskega pakta med Cerkvijo in državo. V začetku februarja so zato sklenili, da bodo pripravili atentat na »Popolo di Trieste«, ki se je vse od svoje ustanovitve z neznansko ihto zaganjal v vse, kar je bilo slovenskega in hrvaškega. Ponoči 10. februarja sta Bidovec in Miloš s pomočjo Marušiča in Valenčiča na sedežu fašističnega časopisa na Trgu sv. Katarine podtaknila bombo. Eksplozija je bila tako močna, da je ubila časnikarja Guida Nerija in hudo ranila še tri ljudi. Posloplje, v katerem je bil časopis, je bilo močno poškodovano. Na mestu eksplozije je policija našla več izvodov »Pravice in svobode« in »Svobode«. V številki »Pravice in svobode« iz novembra 1929 je bil v obrazložitev napada objavljen kot članek odlomek Mussolinijevega govora iz časov, ko je bil še socialist: »Brez pridržkov priznavam, da v mirnem času bombe ne morejo nadomestiti sredstev za socialistično akcijo. Toda ko vas neka vlada, bodisi republikanska bodisi monarhistična, izrine iz zakona in iz človeštva, tedaj — ah! — ne bi smeli preklinjati nasilja, ki je odgovor nasilju, čeprav pri tem padajo nedolžne žrtve.«²⁰ »Svoboda« je poudarjala, da so na Primorskem po izgonu vseh drugih slojev slovenskih delavcev ostali le obubožani kmetje in delavci. Ljudstvu je preostala ena sama oblika boja: »Držali se bomo skrajnih revolucionarnih metod, kakršne so uporabljale proletarske množice od francoske revolucije do danes.«²¹ Atentat je bil v Julijski krajini in v vsej Italiji ogromna senzacija. Še isto noč, 10. februarja, so zaprli 26 oseb, ki so jih imeli za »zmožne takšne akcije«, čeprav je bilo jasno, da tava policija v popolni temi.²²

Okrepitev policije, s tem, da so se v marcu pridružili tudi agenti tajne službe OVRA, ni mogla preprečiti članom »Borbe«, da ne bi v naslednjih tednih nadaljevali svojih akcij. Še naprej so požigali sedeže fašistov, šolska poslopja in sedeže drugih režimskih organizacij ter obenem na vse mogoče načine širili antifašistični tisk, ki so ga pogosto v posmeh pošiljali tudi policiji in karabinerjem.²³

Zadnja številka Svobode, ki je izšla 1. marca 1930, je ena sama obtožba fašistične politike in tistih krajevnih sil, ki so jo podpirale. »Trst nam je bil v zadnjih letih in nam je vedno sovražen. Propada predvsem zaradi svojega nasprotovanja Slovincem, ki žive na tej zemlji...«²⁴

Proti koncu marca se je obroč okoli ilegalne skupine vedno bolj ožil. Valenčič je trdil, da se v Ljubljani med emigranti omenjajo imena tistih, ki so podtaknili peklenski stroj na sedežu »Popolo d'Italia«. To je člane »Borbe« vznemirilo, saj so vedeli, da je fašistični policiji med emigranti uspelo pridobiti nekaj vohunov. Čeprav tega še ni mogoče dokumentirati, je vendarle verjetno, da je OVRA prišla na pravo sled prav s podatki iz Ljubljane. Aprila ji je uspelo prijeti najvažnejše predstavnike ilegalnega gibanja tako v Gorici kot v Trstu. Aretirala je nekaj sto ljudi in jih zaprla v več ječ v Julijski krajini.

¹⁹ V. Gayda, cit., str. 74.

²⁰ Actor spectator, La fucilazione di Basovizza, Umana, Trieste, sept.—okt. 1954, let. III, št. 9—10, str. 22.

²¹ M. Kacin-Wohinz, Narodno revolucionarno gibanje, cit., str. 86.

²² Z. Jelinčič, cit., str. 52; Actor spectator, cit., 22.

²³ V. Španger, cit., str. 89.

²⁴ V. Bratulić, cit., str. 491.

Najpomembnejše tržaške osumljence je odvedla v koprski zapor, ker je potekala, če lahko tako rečemo, »legalna« plat zasliševanja. Resnično zasliševanje je bilo v karabinjerski vojašnici v Semedeli, kjer so zapornike okrutno mučili z vrelo vodo in razbeljenimi kleščami.²⁵

S temi metodami je policija sicer dosegla uspehe, vendar ne takih, kakršne si je želela. Glavni predstavniki »Borbe« so priznali napad na svetilnik zmage in na uredništvo časopisa »Il Popolo d'Italia«, vendar so zavrnilo vse druge obtožbe. Kljub temu so bili obtoženi 99 različnih vrst zločinov, ki naj bi jih zagrešili v Julijski krajini od leta 1926 dalje. Vodja OVRE je dobro leto kasneje povedal, da je šlo za zastraševalni proces in da pravih krivcev za večino teh zločinov niso nikoli našli.²⁶

Odkritju ilegalne organizacije v Trstu je sledil udarec v Ljubljani. Tamkajšnje krajevne oblasti so po natančni preiskavi ugotovile, da sta bila eksponenta primorskih emigrantov zlasti Jugoslovanska matica in društvo ORJEM.

Ti dve društvi sta vzdrževali stike z aretiranimi teroristi in zato je beograjska vlada menila, — kakor je poročal vodja odseka politične policije Di Stefano — da se je treba »izogniti spopadu z Italijo« ter omenjeni društvi razpustiti.²⁷ Zaman so bili protesti in intervencije vplivnih oseb pri kralju Aleksandru; prepoved je ostala v veljavi, vendar so emigranti bolj ali manj odkrito nadaljevali svoje akcije.²⁸

Čeprav so bili zaprti številni predstavniki protifašističnega gibanja v Julijski krajini, to le ni popolnoma ohromilo protirežimskega gibanja. »Odkritje in pripor odgovornih za atentat na 'Popolo d'Italia' in na Svetilnik zmage«, je zapisano v trimesečnem poročilu policije, »sta povzročila veliko malodušje med tistim delom prebivalstva, ki še goji protinarodnostna in filoslovanska čustva. Vendar ni manjkalo subverzivnih akcij in manifestacij slovenskega iredentizma, ki so se izražale v širjenju komunističnih letakov, v razobešanju zastave s slovenskimi barvami na Kontovelu in sovjetskega emblema v tržaški ladjedelnici.«²⁹

Kot je moč razbrati iz tega značilnega poročila, so fašistične oblasti vztrajale pri enačenju Slovanov z boljševiki, kar je bilo v povojnem Trstu zelo razširjeno. Izhajajoč iz takega prepričanja so sklenile, da bodo pripravile proti najvidnejšim osumljencem spektakularen proces ter z njim dokazale italijanskemu in mednarodnemu javnemu mnenju, kako zna režim odločno poravnati račune s svojimi nasprotniki. Že 18. avgusta 1930 je svet v svojih navodilih za vodenje in obveščanje zagotovil časopisom, da bo zadel krivce »nepomirljivi meč fašistične pravice«.³⁰ Kot prejšnje leto v Gortanovem primeru so oblasti tudi tokrat sklenile, da bodo premestile posebno sodišče iz Rima v kraj, iz katerega izvirajo obtoženci. General fašistične policije Guido Cristini je bil znova imenovan za predsednika sodišča. V pričakovanju procesa so se odločili za izredne varnostne ukrepe. Poklicali so 800 črnosrajčnikov in 40 njihovih častnikov, v Trst so poslali policijske agente iz raznih pokrajin, okrepili so vojaške

²⁵ Z. Jelinčič, cit., str. 52, 53.

²⁶ Aula IV, str. 159.

²⁷ Archivio centrale dello Stato, Roma, PS/G1/Busta, 239/fasc. 521.

²⁸ ACS, PS/G1, 239/251, Dall'appunto della Divisione Polizia Politica, 21. maja 1930.

²⁹ ACS, PS/G1/227, fasc. 257.

³⁰ K. Gatterer, cit., str. 539.

enote, povečali budnost na meji in vse kvesture so poostrile nadzorstvo nad sumljivimi osebami. Skratka vsa Italija je bila v stanju pripravljenosti.³¹

Vznemirjenje fašističnih oblasti ni bilo brez razloga. Že od 2. avgusta dalje je vojno ministrstvo dobivalo informacije, po katerih so organizacije priseljencev v Jugoslaviji načrtovale med procesom protitalijansko delovanje. Na predvečer razprave je italijanski konzul v Ljubljani sprejel še grozilno pismo z obljubo, da bo za vsakega obsojenega obtoženca ustreljen po en fašist in za vsakega obsojenca na smrt po trije.³² Razprava proti skupini obtožencev, ki je štela 18 oseb, se je začela 1. septembra 1930 ob 15. uri v sodni palači v zelo napetem vzdušju, ki se je še zaostriilo, ko je prišlo naslednjega dne v bližini Rakovega Škocjana do spopada med mejno patroljo in dvema orjunašema; član milice, ki je na tem območju služboval šele prvi dan, in »nevarni orjunaš« Jože Kuvec sta obležala mrtva.³³ Pri Kukcu so našli kopije antifašističnega lista »Rumeni kljun« in druge sumljive dokumente. Zelo verjetno je Kuvec prišel v Italijo zato, da bi poskusil izvesti akcijo za osvoboditev obsojencev. Neuspeh njegovega podviga je očitno pripomogel k temu, da so fašisti še bolj odločno pokazali svojo neomajnost.³³

Mussolini je hotel spremeniti proces v veliki spektakel, katerega skriti režiser bi bil sam. Na kraju samem ga je bolj kot Cristini zastopal načelnik njegovega tiskovnega urada poslanec Ferretti, ki je prišel v Trst 2. septembra.³⁴

Na proces so povabili konzule v Trstu; z obžalovanjem so ugotovili, da se ga ni udeležil noben dopisnik inozemskih časopisov. V nasprotju z namenom, da bi obvestili svet o poteku razprave, so oblasti naredile vse, da ne bi prišel v dvorano niti en sam jugoslovanski odvetnik in hkrati strogo kontrolirale vsa uradna poročila vladne agencije Stefani.³⁵

Dne 3. septembra so na Greti odkrili letake »v slovenskem in italijanskem jeziku, ki so pozivali proletariat, naj manifestira proti posebnemu sodišču.«³⁶

Medtem je imel Ferretti, ki je ravno prišel v Trst, v vladni palači zaupen pogovor s Cristinijem. Sklenila sta, naj bi se proces končal v najboljšem primeru v torek; zato je treba zavleči vsakodnevne razprave na osem, deset ur.³⁷ Mussolini je v odgovor telegrafiral, da soglaša.³⁸ Ferretti se je nato popolnoma posvetil svoji nalogi propagandističnega organizatorja procesa. Dne 3. septembra popoldne je bilo prvo zasliševanje obtožencev in istega večera je poslal navodila prefektom vseh italijanskih pokrajin, kako naj poročajo časopisi: »Prosim, da tisk poudari protifašistične izsledke današnjega pričevanja na tržaškem procesu. Pričevanji Bevka in Frančeškinove potrjujeta, da je protifašistična koncentracija v Parizu uporabljala slovenske bande za ilegalno emigracijo. Še enkrat je dokazano, da si antifaašisti pomagajo z vsemi sovražniki Italije v praznem upanju, da se jim bo posrečilo strmoglaviti režim.«³⁹

³¹ Actor spectator, str. 23.

³² Prav tam, str. 23; ACS, PS/GI/Busta 245/fasc. 553.

³³ ACS, MI, Ufficio cifra, 2. 9. 1930.

³⁴ ACS, MI, Ufficio cifra, 2. 9. 1930.

³⁵ ACS, MI, Ufficio cifra, 1. 9. 1930.

³⁶ Actor Spectator, cit., str. 23.

³⁷ ACS, MI., Uff. cif., Trieste, 3. 9. 1930

³⁸ ACS, MI., Uff. cif., Roma, 3. 9. 1930.

³⁹ AC, MI., Uff. cif., Trieste, 3. 9. 1930.

Proces naj bi torej obenem oblatil tudi italijanske antifašiste in jih prikazal kot izdajalce domovine. Že 4. septembra zjutraj je prišlo do nepričakovanega obrata: po povsem izrednih kanalih, ki niso vodili skozi urad za šifre v notranjem ministrstvu, je Mussolini ukazal, da se mora proces končati že v petek 5. septembra. Vzroki za to nenadno odločitev niso jasni. Čermelj piše, ne da bi navajal svojih virov, da je duce hotel s tem izzivati Jugoslavijo. Dne 6. septembra, na prestolonaslednikov rojstni dan, naj bi namreč v Beogradu izročili polkom nove zastave.⁴⁰ Cristini, ki je še pred štiriindvajsetimi urami zahteval, da je treba vse obtožence natančno zaslišati, češ da je evropsko protifašistično javno mnenje prepričano, da so priznali krivdo pod fizičnim pritiskom,⁴¹ temu sklepu ni oporekal.

Ferretti je lahko telegrafiral Mussoliniju: »Tajno stop. Obveščam v. eksce-lenco, da se bo proces končal jutri zvečer, v petek«. Tako je bilo zaslišanje osemnajstih obtožencev končano v enem samem popoldnevu in enem dopol-dnevu.

Naslednji telegram, namenjen popoldanski avdienci 4. septembra, ki ga je poslal tržaški prefekt Porro, je značilen za naglico, s katero je odtlej potekalo zasliševanje: »Po opravljenem zasliševanju obtožencev smo nadaljevali pregled šibkih točk in prič; mnogim od teh smo se odpovedali.«⁴² Istega popoldneva je bil slovesen pogreb »črnosrajčnika« Romana Moiseja, ki je bil dva dni prej ubit v Rakovem Škocjanu. Po pogrebem obredu je skupina fašistov skušala napasti jugoslovanski konzulat. Uspela ni zaradi varnostnih ukrepov, ki so jih oblasti uvedle ob začetku procesa.⁴³

Dne 5. septembra je na jutranjem zasedanju posebnega sodišča generalni tožilec zahteval smrtno kazen za pet najpomembnejših obtožencev: Marušiča, Bidovca, Špangerja, Valenčiča in Miloša. Še isto jutro so se začeli tudi govori uradnih branilcev. Zasedanje je bilo prekinjeno ob 13.30 in se je nadaljevalo ob 15. uri.⁴⁴ Čermelj piše, da so v tem odmoru vprašali Rim glede navodil za obsodbo.⁴⁵ Dokazano je, da je Ferretti že ob 15.40 naročil svojemu namestniku v tiskovnem uradu pri predsedstvu vlade: »Prosim, da takoj obvestite časopise, da se morajo držati obvestil agencije Sefani ob morebitnih smrtnih obsodbah v Trstu.«⁴⁶

Ob 20. uri so bili končani razgovori odvetnikov, ki se gotovo niso proslavili s pogumom, ko so branili svoje stranke. Edina izjema je bil odvetnik Kezich, ki mu je uspelo opraviti težko nalogo spodobno in ne brez človeške topline.⁴⁷ Ob 10.30, medtem ko so sodniki Posebnega sodišča še vedno sedeli v posveto-valnici, je dobil policijski bataljon ukaz, da se umakne s stražarskega mesta pred sodno palačo in se vrne v kasarno. Po dogovoru med političnimi, vojaškimi in fašističnimi oblastmi je bil to prvi ukrep za osrednjo eksekucijo. V kasarni je bataljon dobil ukaz, naj bo »pripravljen za odhod na mesto eksekucije.«⁴⁸

⁴⁰ Lavo Čermelj, *Slovenci in Hrvatje pod Italijo*, Ljubljana, 1965, str. 322.

⁴¹ ACS, MI., Uff. cif., Trieste, 3. 9. 1930; 4. 9. 1930.

⁴² ACS, MI., Uff. cif., Trieste, 4. 9. 1930.

⁴³ ACS, MI., Uff. cif., Trieste, 4. 9. 1930.

⁴⁴ ACS, MI., Uff. cif., Trieste, 5. 9. 1930.

⁴⁵ L. Čermelj, cit., str. 322.

⁴⁶ ACS, MI., Uff. cif., Trieste, 5. 9. 1930.

⁴⁷ V. Španger, cit., str. 131.

⁴⁸ Actor spectator, cit., str. 23.

Ob 23. uri je bila izrečena obsodba. Pol ure pozneje je prefekt Porro telegrafiral v Rim: »Posebno sodišče je izdalo naslednje obsodbe: smrtna kazen Zvonimir Miloš, Ferdinand Bidovec, Frane Valenčič, Frane Marušič; Lojze Španger 30 let, Nikolaj Kosmač 25 let, Vladimir Štoka 20 let, Lorenzo Čač 15 let, Karel Rupel 15 let, Andrej Manfreda 10 let, Ivan Obat 10 let, Slavko Bevk 5 let, Jože Kosmač 5 let, Miroslav Pertot 5 let, Marij Zahar 5 let, Frančeškin-Kerže Zofija 2 leti in 6 mesecev; vsi tri leta nadzorstva. Ciril Kosmač in Leopold Sirka oproščena.«⁴⁹

Celo po poročilu tržaškega Piccola, ki je v prejšnjih dneh komentiral proces na izkrivljen in pristranski način, so obsojenci, tudi tisti, ki so bili obsojeni na smrt, poslušali branje obsodbe z dostojanstvenim mirom. Drugače se je vedlo občinstvo, ki je začelo glasno ploskati, ko je Cristini končal svoje branje.⁵⁰ Po ceremoniji so se obsojenci vrnili v svoje celice. Bidovec, Marušič in Valenčič so podpisali prošnje za pomilostitev, toda odgovornemu vojaškemu poveljniku se ni zdelo primerno, da bi jih poslal Viktorju Emanuelu.⁵¹

Kazen je bila izvršena ob zori naslednjega dne. Bidovec, Marušič, Valenčič in Miloš so padli pod streli fašistične milice 6. septembra 1930 ob 5. uri 43 minut nedaleč od Bazovice.⁵² Več let kasneje je zgodovinar Carlo Schiffrer dejal, da so umrli kot heroji.

Sam proces in izvršitev sodbe kažeta, kako so fašisti razumeli pravico. Ne smemo pozabiti, da so zoper Slovence uporabili izredno »trdo roko«. Za primerjavo naj zadošča podatek, da je bil Gramsci kot vodja KPI obsojen na 20 let ječe, toliko kot manj pomembni obtoženci tržaškega procesa. Celo italijanski opozicionalci tržaškega režima so pri priči opozorili, da so fašisti s svojo okrutnostjo zavzeli napačno taktiko. Republikanec Gabriele Foschiati, ki je kasneje umrl v nemškem koncentracijskem taborišču, je dejal: »Jutri bo Guglielmo Oberdan štirikrat ustreljen.«⁵³

V noči pred izvršitvijo sodbe je bilo fašiste strah. V Trstu so zapovedali izredne varnostne ukrepe, ladje vojne mornarice, ki so bile med procesom zasidrane v pristanišču, so obrnile topove na mesto, notranji minister Bocchini pa je v celi Italiji prepovedal manifestacije in ukazal vsem prefektom kraljevine najstrožjo čuječnost.⁵⁴

Fašistični tisk je opisoval proces in eksekucijo na bazoviški gmajni kot veliko zmago. Vendar je bil odziv evropskega javnega mnenja vse drugačen od pričakovanega. Fašistom se je posrečilo, da so prepričali nekatere svoje simpatizerje, kako je njihova verzija opisa dogodkov točna. Tako je angleški konzul v Trstu v svojem poročilu zatrdil, da je potekal proces v znamenju najstrožje pravice.⁵⁵ Že 3. septembra so oblasti morale zapleniti Neue Züricher Zeitung.⁵⁶ V naslednjih dneh so mnogi drugi časopisi, predvsem češki, angleški in francoski izrazito sovražno komentirali tržaške dogodke. Jugoslovanski tisk je najprej molčal, to pa zaradi izrednega ukaza iz Beograda, ki je prepovedal vsakršn

⁴⁹ ACS, MI., Uff. cit., Trieste, 5. 9. 1930.

⁵⁰ V. Španger, cit., str. 133, 134; L. Cermelj, cit., str. 322.

⁵¹ Actor spectator, cit., 23.

⁵² ACS, MI., Uff. cit., Trieste, 7. 9. 1930.

⁵³ V. Španger, str. 158.

⁵⁴ ACS, MI., Uff. cit., Roma, 6. 9. 1930.

⁵⁵ Public Record Office, FO, 371/14439.

⁵⁶ ACS, MI., Uff. cit., Bolzano, 4. 9. 1930.

komentar procesa in zahteval od časopisnih uredništev, naj se omejijo na podatke italijanskih komunistov. V naslednjih dneh, ko so italijanski časopisi razlagali jugoslovanski molk kot implicitno priznanje krivde,⁵⁷ je prišlo do ostre protifašistične polemike, ki ji je z živim zanimanjem sledil sam Mussolini.

Ko so zagrebški časopisi objavili, da je Bidovčeva mati znorela in da se je Valenčičev oče ubil, je Mussolini takoj zahteval, naj mu tržaška prefektura potrdi te novice. »Kaj reči,« ugotavlja tržaški zgodovinar Schiffrer »o tem nezmotljivem duceju, voditelju revolucije, ki je vedno pripravljena streljati v hrbte svojih sovražnikov, kaj reči o tem duceju, ki poleg skrbi za pol ducata ministrstev s tako nervozno pozornostjo osebno sledi komentarjem tujega tiska o dogodku? Ali ni že to dokaz, da je vse bilo njegovo delo?«⁵⁸

V protifašističnih vrstah je eksekucija na Bazovici naletela na splošno obsodbo. Dva najuglednejša predstavnika slovenske emigracije, Vilfan in Besednjak, sta bila tedaj v Ženevi, kjer sta odločno obsodila sovraštvo, ki ga je režim sprožil proti Slovincem, in napovedala, da se njihov boj ni končal na Bazovici. »Slovenski kmečki narod ima dovolj junakov, ki so pripravljene žrtvovati svoje življenje...«⁵⁹ Tudi najpomembnejši predstavniki svobodne italijanske misli od Gaetana Salveminija do Togliattija so odločno obsodili sodbo posebnega sodišča in se poklonili spominu na štiri padle.⁶⁰

Kot sta predvidevala Vilfan in Besednjak, niso strelji na Bazovici strli slovenskega odpora proti fašizmu; že 6. septembra so kmetje napadli občinski urad v Šempetru⁶¹ in kmalu nato so se pojavili tudi napisi v čast štirim žrtvam.⁶² V naslednjih mesecih, tako je v začetku 1931 zapisal Corriere della Sera, je bilo v Julijski krajini več kot sto zločinov: med temi je bilo 15 umorov in 30 oboroženih spopadov. »V deželi vlada vojno ozračje.«⁶³

Proti temu vsakodnevni odporu je režim zaman posegal po vedno odločnejših represivnih ukrepih. Za dokaz, kako nevarna se je fašistom zdela vsaka sled avtonomnega življenja v Trstu, je dovolj, da navedemo brzozjavko, s katero je sam Mussolini ukazal tržaškemu prefektu ukiniti zadnje slovenske šole, tiste pri Sv. Jakobu. »Če bodo upravniki vprašali, zakaj, odgovorite, da je ukaz prišel iz Rima, kjer smo obveščeni o razmerah in naklepih Slovanov tokraj in onkraj meje.«⁶⁴

Summary

BAZOVICA 1930

On the basis of literature and the Italian archives the author gives an account of the persecution suffered by the Slovene minority in Venezia Giulia in the first decade after the Italian occupation. Special attention is paid to the first Trieste trial in 1930, at which Slovene patriots received exceptionally heavy penalties, with four of them being even sentenced to death and shot at Bazovica.

⁵⁷ Public Record Office, FO 371/14439.

⁵⁸ Actor spectator, cit., str. 24.

⁵⁹ ACS, PS/A 6/1930/31, Busta 35 sez. 2 a.

⁶⁰ M. Kacin-Wohinz, Appunti sul movimento antifascista sloveno nella Venezia Giulia, v Quaderni II/1972, Centro di ricerche storiche, Rovinj, str. 415; K. Gatterer, cit., str. 547.

⁶¹ K. Gatterer, cit., str. 541.

⁶² ACS, PS/A 6/1930/1931, Busta 36.

⁶³ K. Gatterer, cit., str. 545.

⁶⁴ ACS, PS/A 6/1930/31, Busta 36.

Giampaolo Valdevit

KRIZA TRŽAŠKE CERKVE MED PREHODOM OD AVSTRO-OGRSKE
K ITALIJI

Posledice, ki sta jih imela razpad Avstro-Ogrske in italijanska »zmaga« za tržaško Cerkev, zadevajo v splošnem tri poglobitve sklope vprašanj, ki so tesno povezani in med seboj odvisni. Kot je očitno, določajo prvega odnosi med državo in Cerkvijo, gledani s pravnoinstitucionalnega stališča; glede tega je treba opozoriti samo na veliko raznolikost teženj, vsebine ciljev in tradicij v cerkveni politiki avstrijskih in italijanskih vlad.¹ Drugi sklop vprašanj je povezan s širšim problemom odnosov med katoliško hierarhijo, laičnimi silami in družbo ter še posebej z oblikami navzočnosti in položajem Cerkve v tržaški družbi, odnosi med družbenimi razredi, predvsem z vodilnim razredom, in z raznimi narodnostnimi skupnostmi. Tretji sklop zadeva na stališče Sv. sedeža do slovanskega katolištva in pravoslavja v Vzhodni Evropi, ki je postalo od pontifikata Leona XIII. naprej vedno pomembnejše in je bistveno vplivalo na odnos do tržaške škofije.²

Na pravnoinstitucionalni ravni odnosi med državo in Cerkvijo vsaj kratkoročno niso bili bistveno revidirani. V eni od številnih publikacij, ki so obravnavale probleme v novo pridobljenih provincah, je opaziti zavzemanje za delno uvedbo italijanske zakonodaje za cerkveno področje; italijanske vojaške in civilne oblasti pa v resnici niso ukrenile kaj več kot to, da so ukinile nekaj verskih praznikov in odpravile obvezen značaj verskega pouka v šolah.³ Avstrijska verska zakonodaja, ki je temeljila na zakonu št. 50 z dne 7. maja 1884, je s svojo veliko kontrolo nad cerkveno oblastjo (izrazito poseganje države na področju cerkvenih beneficijev, pravica kontrole nad upravljanjem cerkvenega premoženja itd.) dejansko v celoti ustrezala potrebam italijanskih oblasti, ki so se sklicevale prav na nekatere njene določbe, ko so sankcionirale ukrepe, s katerimi so ukinili in odvzeli cerkvene beneficije določenemu delu duhovščine že

¹ O vprašanju odnosov med državo in Cerkvijo prim. A. C. Jemolo: Chiesa e Stato in Italia. Dall'unificazione a Giovanni XXIII, Torino 1965, str. 27—167, in E. Weinzierl-Fischer: Die österreichische Konkordate von 1855 und 1933, München 1960, str. 82—131. O pomembnih razlikah v cerkveni zakonodaji prim. A. Galante: Il Diritto ecclesiastico nelle nuove terre d'Italia, Bologna 1916.

² O teh problemih prim. moja razprava Chiesa e lotte nazionali: il caso di Trieste (1850—1919), Udine 1979, passim, ki jo navajam pri vseh trditvah, ki niso drugače dokumentirane.

³ Prim. Archivio centrale dello Stato (ACS), Comando Supremo Esercito, Segret. gen. Affari civili, b. 808 fasc. 18, in proteste katoliškega tednika *La Voce del Popolo* z dne 12. aprila in 8. novembra 1919.

med vojno in takoj po njej. Če natančneje razložimo pomen tega vprašanja: preučitev odnosov med državo in Cerkvijo v »na novo osvobojenih pokrajinah« je pripeljala do naslednjih sklepov:

»Izkazalo se je, da je *porro unum necessarium* bila italijanskost čustev in interesov na novo osvobojenega prebivalstva. Naši predlogi, tako tisti za vsaj začasno ohranitev (habsburške zakonodaje), kot tudi tisti za njeno nadomestitev z novo, imajo vsi isti cilj, tj. odstraniti ovire za iskreno in trajno asimilacijo zlasti tistih maloštevilnih elementov, ki prebivajo v pretežno italijanskih mestih, ter s povezavo interesov in čustev pripraviti naravno in trajno združitev.«⁴

Prav ta izjava pa nas vodi k drugi točki naše razprave. Asimilacija je bila poglavitno geslo večjega dela italijanskih vojaških in civilnih oblasti v Julijski krajini, in temu cilju so bili prilagojeni tudi odnosi s cerkveno institucijo in še zlasti s katoliško duhovščino in hierarhijo. Pri tem je treba na kratko opozoriti na dejstvo, da je krajevna cerkvena hierarhija v zadnjih desetletjih habsburške uprave ugotovila, da ima Cerkev v slovenskem in hrvaškem katolištvu svojo najtrdnjšo množično bazo, in je delovala tako, da je okrepila to vez in s tem dejansko povezala ali vsaj močno zblížala verskocerkvene interese z nacionalnimi interesi in prizadevanji slovanskega prebivalstva. Škof, ki si je zato, da bi zagotovil kohezijo cerkvenega telesa, prizadeval rekrutirati slovensko in hrvaško duhovščino ter vpeljati pridige in bogoslužje v nacionalnih jezikih itd., je resnično pospeševal oblike združevanja na nacionalni bazi in tako postal zaščitnik slovanskega nacionalnega prebujanja. To je bila posebna oblika, ena najpomembnejših oblik pastoralne dejavnosti in hkrati socialne navzočnosti Cerkve v tržaški škofiji (in v obalnih škofijah nasploh).

Poudariti moram, da je bila takšna dejavnost za večji del duhovščine in cerkvene hierarhije povezana predvsem s potrebo notranje narave, tj. s potrebo varovati in utrditi množično bazo Cerkve; ta potreba pa se je tudi sicer povsem ujemala in povezovala s procesom nacionalne emancipacije slovanskega prebivalstva. Tržaško liberalnonacionalni vodilni razred je od zadnjih desetletij 19. st. naprej začel vrsto bojev proti takšni posebni obliki socialne navzočnosti tržaške cerkve. To cerkev so vodili slovenski škofi in je štela mnogo slovenskih in hrvaških duhovnikov, ki so bili večidel subjektivno in objektivno zavzeti za varstvo nacionalne identitete slovanskega prebivalstva, liberalno-nacionalni razred jo je, v soglasju s tradicionalno interpretacijo, po kateri naj bi se slovanska navzočnost v Trstu povečevala zaradi agitatorjev, hujskačev in propagandistov — označeval za »agenta (fanatične) slavizacije« in za »propagatorja slovanstva«, ki da »želi italijanski značaj dežele« itd. Ta cerkev je odločno nasprotovala tako pojmovanju vere kot čistega vprašanja individualne vesti, notranje meditacije, kakršno je značilno za liberalni konservativizem, kot tudi perspektivi nacionalne asimilacije, ki je, kot smo že omenili, po koncu vojne postala *porro unum necessarium*.

Po koncu vojne je takšna stališča in razlage v celoti prevzelo visoko vojaško vodstvo v procesu strjevanja sil, ki je obsegal različne družbene sektorje in dejavnosti. Da navedemo en sam primer: general Badoglio je v spomenici, naslovljeni na predsednika ministrskega sveta, zatrjeval, da je slovenska in hrvaška

⁴ F. Scaduto: Chiesa e Stato nelle terre redente (come regolane le relazioni), Roma, maj 1919, str. 24. Tema asimilacije je pogosta v publicistiki o Julijski krajini, prim. npr. G. Italico: Trieste la fedele di Roma, Torino 1919, str. 109—110.

duhovščina v Julijski krajini »sestavljena iz duhovnikov, ki so prišli od drugod, tj. iz sosednjih škofij, še zlasti iz ljubljanske, in pa iz čeških duhovnikov... in da je vedno imela pomembno vlogo v nacionalni politiki in se je bojevala proti italijanskemu elementu tako v samem mestu kot tudi v Istri. Prizadevala si je poslovaniti bogoslužje..., v slovenskih, hrvaških in nemških časopisih je objavljala strupene članke proti Italiji in italijanski duhovščini in se skoraj vedno spuščala v politični fanatizem. Vero je uporabila zato, da je podpihovala in nenehno zaostrovala nacionalno nezaupanje in sovraštvo.«⁵

Vrhovno poveljstvo je zavzelo izrazito ekstremistično stališče, ko se je na podlagi takšnih ocen odločalo za konkretne politične intervencije. Prizadevalo si je, da bi praznine v vrstah duhovščine, ki so nastale zaradi odvzema cerkvenih beneficijev, zapolnilo z namestitvijo vojnih kuratov in duhovnikov v vojaško sanitetno službo.

»Da bi se lahko uspešno postavili po robu (slavofilski propagandi), bi bilo treba v župnijah, ki še niso zasedene..., začasno namestiti vojne kurate, ki bi znali slovensko. Istrski duhovniki so se po prvem obdobju, ko so izzivalno izvajali odkrito propagando proti italijanstvu, sedaj umaknili v popoln molk in navidezno pasivnost. Na vprašanje, zakaj se tako obnašajo, nekateri od njih odgovarjajo, da zato, ker jim ni nihče ukazal delovati ne za ne proti. Slovanske množice, ki pričakujejo dokončno odločitev duhovnikov, so potemtakem malce prepuščene same sebi in zato pozorno prisluhnejo vsemu, kar pride do njih po posrednih poteh. Primerno bi bilo, da bi jih v tem času krize podprli in usmerili.«⁶

V resnici pa je bilo priporočilo, da bi »podprli in usmerili« slovensko katoliško prebivalstvo, samo izraz trenutne volje povsod tam, kjer bi poseganje vojaških oblasti lahko povzročilo diametralno nasprotno učinke. Prehod od vojaške na civilno upravo avgusta 1919, ko so bili ustanovljeni centralni urad za nove province in generalna civilna komisariata za Julijsko krajino in Trentino, je nakazal spremembo kurza, na kar so očitno vplivale tudi urgence predsednika ministrskega sveta F. S. Nittija.⁷ Čeprav so še vnaprej ostale v veljavi omejitve glede izpuščanja iz internacije tistih duhovnikov, ki so bili označeni za »nevarne (zagrizene, nadvse dejavne) jugoslovanske propagandiste«, »fanatične privrženice jugoslovanski stvari«, »vztrajne propagandiste Jugoslavije in obrekovalce naše (italijanske) stvari«,⁸ pa je bila znotraj slovenske in hrvaške duhovščine opravljena dovolj jasna izbira, s tem da so bili diskriminirani vsi tisti, ki so imeli vodilno vlogo pri obrambi slovenske nacionalne identitete in organizacij, in da so bili nasprotno ustavljeni vsi izrazitejši represivni ukrepi

⁵ ACS, Ufficio centr. nuove province, b. 125, fasc. 28, nota št. 2444/S z dne 23. maja 1919.

⁶ Archivio di Stato di Trieste (AST), *Commissariato gen. civile per la Venezia Giulia*, b. 3, fasc. 302 d, izvleček iz političnovojaške korespondence poveljstva III. armade, št. 2099 z dne 8. februarja 1919; prim. tudi izvleček št. 1335 z dne 18. januarja 1919. Podobne tone je pogosto najti v poročilih ITO vojnemu upraviteljstvu Julijske krajine, ki jih je objavil D. Klen: *Talijanska vojnoobavešajna služba u bivšoj Julijskoj Krajini 1919 godine*, v Vjesniku historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, XXI (1977), str. 125—180 in XXII (1978), str. 58—118.

⁷ ACS, Presidenza Consiglio dei Ministri, class. 1915. 4/7, nota Ciuffelliju z dne 22. avgusta 1919.

⁸ AST, *Commissariato gen. civile per la Venezia Giulia*, b. 3, fasc. 302 d.

proti tistim, in teh je bila večina, ki so zastopali podrejeno stališče. To je bila izbira, ki je, kot je znano, zadevala celotno slovensko in hrvaško nacionalno stvarnost, in je izhajala iz prepričanja, že dolgo navzočega v liberalnonacionalni ideologiji, da so nacionalne napetosti delo slovenskih in hrvaških agitatorjev in hujskačev, ki so bili povezani z njihovimi vodstvenimi skupinami, ter da bi zadostovalo, da bi se le-teh znebili, pa bi bilo moč vzpostaviti mirno sožitje s slovanskim prebivalstvom.

Za italijansko civilno upravo in pravzaprav tudi za vodilni razred v Trstu ključ cerkvene politike nista bili slovenska in hrvaška duhovščina (ali pa sta bili kvečjemu njen odsev), temveč navzočnost slovenskega škofa Karlina in iniciativa, da bi ga odstranili iz škofije. Pisec ene od številnih brošur, ki so hotele seznaniti italijansko javno mnenje s Trstom in njegovimi problemi, je brez ovinkov zatrjeval: »Če bodo slovanski škofi ostali na svojih mestih, bo to spodbuda za antinacionalno delovanje italijanske duhovščine, slovanska nižja duhovščina pa bo stopnjevala slovansko propagando; če pa bodo namesto njih postavljeni inteligentnejši ljudje italijanske narodnosti, se bo ta odnos nedvomno spremenil.«⁹

Potemtakem se v škofu Karlinu niso bali toliko človeka, obrnjenega v preteklost, čeprav je to sam priznal,¹⁰ niso se bali toliko njegovega nasprotovanja nekaterim iniciativam vrhovnega poveljstva, kot sta bila pošiljanje pridigarjev v Trst, »da bi izvajali propagando v prid italijanskega značaja mesta« ali nadoomeščanju suspendiranih duhovnikov z vojaškimi kurati, niso se bali toliko njegove zadržanosti do italijanske »zmage«: niso se bali škofovih dejanj samih, temveč tistega, kar jih je presevalo, tj. možnosti, da bi Karlin lahko v resnici koncentriral, če že ne odkritega sovraštva, pa vsaj ravnodušje do italijanske uprave, s tem da bi ju usmeril v strugo protestov proti italijanskim okupacijskim silam, ki so jih že izrazili vodstveni organi jugoslovanskega nacionalnega gibanja in jih je povzelo tudi prebivalstvo v nekaterih krajih onstran črte premirja.¹¹

Iniciativo vrhovnega poveljstva, ki se je pojavila takoj po koncu vojne, da je treba odstraniti tržaško-koprskega škofa, so si izmenoma podajale vojaške oblasti in italijanski tisk (dnevnik *La Nazione*), spremljala pa so jo odkrita sovražna dejanja, ki so jih vojaške oblasti izrabljale za čim hitrejši razplet zadeve.¹² Junija 1919 je vojaški guverner Petitti poslal predsedstvu ministrskega sveta opozorilo, da se lahko pritisk, ki traja že dalj časa, a še ni pripeljal do nobenega rezultata, sčasoma obrne proti tistemu, ki ga je spodbudil oz. vsaj toleriral in ne zavrnil, saj bi lahko napravil iz škofa Karlina tisto, kar sam iz lastnega nagiba ni nikoli poskušal postati, tj. »mučenik«, človek, okoli katerega bi se zbiralo in sproščalo sovraštvo proti Italijanom, ki je v slovenskih in hrvaš-

⁹ P. E. (Egidi): *La Venezia Giulia. Appunti storici*, Trieste, januar 1919, str. 63.

¹⁰ Prim. intervju, objavljen v *Il Piccolo* dne 22. novembra 1919.

¹¹ Prim. M. Kacin-Wohinz: *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo*, Maribor 1972, str. 80—93 in 99—107.

¹² Prim. ACS, Comando Supremo Esercito, *Segret. gen. A ari civili*, b. 808, fasc. 18, telegram generala Petittija ministru za zunanje zadeve in predsedstvu ministrskega sveta z dne 14. novembra 1919, nota vrhovnega poveljstva z dne 22. novembra 1919; prim. tudi *La Nazione* 11., 16., 17. in 22. novembra, 25. decembra ter 7. in 11. januarja 1919.

kih množicah že navzoče, a se doslej še ni bilo sposobno povezati.¹³ Zato je italijanska vlada stopnjevala pritiske na Sv. sedež, ki je v procesu, katerega notranjemu razvoju po civilnih virih ni mogoče slediti, novembra 1919 naposled ustregel italijanski zahtevi, s tem da je na čelo tržaško-koprske škofije imenoval Angela Bartolomasija, dotedanega škofa v Castru.

Pri iskanju razlogov za takšno odločitev Sv. sedeža je treba upoštevati, da le-ta ni temeljila samo na bilateralnih odnosih, ampak da je — in tu se dotikamo tretjega vidika vprašanja, ki ga preučujemo — zadevala tudi odnose s slovanskim katolištvom, in še bolj splošno, vatikansko vzhodno politiko. Čeprav so se že med pontifikatom Pija X. zastrla obzorja, ki jih je odprl Leon XIII., je rimska kurija vse do prve svetovne vojne zlasti pri imenovanju škofov na obalnem področju upoštevala avstroslovansko perspektivo, ki je v slovanskem katoliškem svetu, v njegovi notranji koheziji okrog domače duhovščine, videla element državne povezanosti znotraj habsburške monarhije. Sprememba mednarodnega položaja, ki je nastala z razpadom Avstro-Ogrske, je povzročila, da je Sv. sedež pri problemih, ki so se porajali v »novih provincah« (tj. pri problemih, ki jih je, vsaj kar zadeva našo temo, predstavljala navzočnost slovenske in hrvaške duhovščine in treh slovenskih škofov, Karlina v Trstu, Sedeja v Gorici in Mahničiča na Krku), dobil za svojega glavnega sogovornika italijansko državo. To seveda ne pomeni, da Sv. sedež ni več upošteval slovenskih in hrvaških katolikov, ki so postali državljani kraljevine Italije: toda čeprav so takšni preudariki obstajali še naprej, niso bili več del obsežnejših načrtov in njihov odločilni pomen v preteklosti je postajal sedaj postranski.

Vatikanska vzhodna politika se je po eni strani izključno posvečala odnosom z novo stvarnostjo sovjetske države,¹⁴ po drugi strani pa so se pri »državah naslednicah (Avstro-Ogrske)« postavljali problemi, ki jih ni bilo lahko rešiti, tj. kako navezati bilateralne odnose in jih oživiti. V zvezi s tem velja omeniti, da je La Civiltà cattolica kot poglobljeno značilnost položaja v teh državah označila eksplozijo nacionalnih strasti, apetitov in »nezmernosti«: »Znana je pohlepnost, s katero skušajo ljudstva, ki so izšla iz razpada Avstro-Ogrske, zaokrožiti svoje meje, kakor najbolje znajo, da bi si de facto ustvarila svoje države, še preden bo o tem odločila mirovna konferenca v Parizu. Odtod pogosti spori med njimi.« La Civiltà cattolica je nato naštevala primere sovražnosti Poljakov do Nemcev in Čehov, Srbov do Romunov in Črnogorcev, Jugoslovanov do Italijanov, Nemcev, Madžarov, Romunov, Bolgarov in Albancev.

Glede kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev je La Civiltà cattolica opozarjala na širjenje nacionalnega sovraštva tudi znotraj lokalnega katolištva, tj. opozarjala je na nastanek težnje po »nacionalizaciji« Cerkve (ustanovitev gibanja »nacionalnih duhovnikov«, primeri odpadništva, uporaba nacionalnega jezika v bogoslužju),¹⁵ kar je bilo v očitnem nasprotju s pozivom Cerkve k enotnosti okrog papeža, ki naj bi bila protiutež »nepomirljivim razdorom v politiki,

¹³ Prim. ACS, Ufficio centr. nuove province, b. 125, fasc. 28. note vrhovnemu poveljstvu št. 6717 in 6751 z dne 26. in 27. junija.

¹⁴ O tem prim. H. Stehle: *Die Ostpolitik des Vatikans 1917—1975, München-Zürich 1975.*

¹⁵ *La Civiltà cattolica*, LXX (1919), vol. I, str. 339—340, in vol. III, str. 452.

... ki s svojimi spori pretresa človeško družbo«, tj. s pozivom, ki je ena poglobitvenih tem pontifikata Benedikta XV. takoj po koncu vojne.¹⁶

Potemtakem je bojazen pred »nacionalizacijo« Cerkve, tj. pred podreditvijo Cerkve zahtevam nacionalizmov, močno obremenjevala odnose med Sv. sedežem in slovensko ter zlasti hrvaško duhovščino. Takšen položaj je imel svoje odmeve tudi v Julijski krajini in zlasti v Istri, kjer je bilo znova opaziti nemire v bogoslužju, tako da je poreško-puljski škof Pederzolini izdal okrožnico, ki je opozarjala na predpise, ki jih je v začetku stoletja izdala sv. kongregacija za obredje, in ki so nasprotovali rabi nacionalnih jezikov v bogoslužju.¹⁷ S tem seveda nočemo reči, da se je Sv. sedež *tout court* bal »nacionalizacije« Cerkve v Julijski krajini: toda v Trstu, mestu, kjer so navzočnost škofa mnogo bolj kot v drugih obalnih škofijah že dolga desetletja obravnavali glede na njegovo nacionalno pripadnost in so sleherno njegovo dejanje ocenjevali v okviru sporov med narodnostnimi skupinami, pa bojazen, da bi škof Karlin postal, da tako rečemo, simbol nezadovoljstva slovenskega in hrvaškega prebivalstva in njegovega nasprotovanja italijanski upravi, tj. bojazen, da bi škofova figura dobila izrazito nacionalno obeležje, ni mogla ostati skrita vatikanski hierarhiji.

Bojazni te vrste so bile implicite opazne v pismu, ki ga je kardinal Gasparri poslal italijanskemu predstavniku na pogajanjih, baronu C. Montiju, glavnemu direktorju sklada za bogoslužje, ki je načel vprašanje Karlinove navzočnosti v Trstu; Gasparri je po eni strani v resnici izražal svojo »zaskrbljenost zaradi reakcij slovanskih vernikov«, ki so skušali zadevo prenesti na področje nacionalnega boja, po drugi strani pa je upošteval dejstvo, da je bilo tudi italijansko prebivalstvo »nezadovoljno«. Iz tega je izšla rešitev, ki si je prizadevala doseči poravnavo med obema stranema, in ki je pozivala k razumnosti in obojestranski zmernosti, da se položaj ne bi zaostroval.¹⁸ To je bila izrazito defenzivna linija, razkrivala pa je težave Sv. sedeža v njegovi analizi zapletene stvarnosti v Julijski krajini, in ki je potem, ko je »miroljubna« rešitev spora postala nemogoča, naposled podredila upoštevanje slovenskih in hrvaških katolikov, ki so se znašli na italijanski strani novih meja, političnim razlogom in odločitvam italijanske vlade, ki je, kot smo že rekli, postala njen glavni sovladnik. Da je bila ta linija podrejena napotkom italijanskih oblasti oz. da je dajala vtis določene negotovosti, se je pokazalo tudi v izbiri Karlinovega naslednika na tržaškem škofovskem prestolu. Dejstvo, da je bil izbran škof, ki ni pripadal duhovščini tržaške in sosednjih škofij, je resda ustrezalo praksi Sv. sedeža, ki se je tako že od začetka stoletja naprej skušalo izogniti nevarnosti, da bi izbiro novega škofa takoj ocenjevali s stališča njegove nacionalne pripadnosti: toda v našem primeru ne smemo pozabiti, da je italijanski tisk škofa Bartolomasija večkrat predstavil kot nekakšnega italijanskega kandidata.¹⁹

Zdi se, da sta odstranitev škofa Karlina in prihod škofa Bartolomasija dokončno sklenila tisti krog, ki se je začel 1831 z imenovanjem Slovenca Rau-

¹⁶ Prim. pismo Benedikta XV. nemškemu škofu *In hac tanta* z dne 14. maja 1919 v *La Civiltà cattolica*, LXX (1919), vol. II, str. 494 sl.

¹⁷ AST, Commissariato gen. civile per la Venezia Giulia b. 3, fasc. 302 k.

¹⁸ ACS, Ufficio centr. per le nuove province, b. 125, fasc. 28, prim. namige na akcijo Vatikan v pismu barona Montija V. E. Orlandu z dne 1. februarja 1919 in v pismu don Rubina Petittiju z dne 24. junija 1919.

¹⁹ Prim. *La Nazione* 11., 16., 17. in 22. november 1918.

nicherja za tržaško-koperskega škofa, takšni so bili vsaj komentarji italijanskega časopisja. Zlasti *Il Piccolo* je poudarjal, da o dotlej neupoštevani značilnosti tržaškega škofa, tj. o njegovi narodnostni pripadnosti, ne more biti nobene dvoma; vendar pa je bil hkrati primoran priznati, da bi morala biti prav tako pomembna značilnost njegovega delovanja ta, da bi se strogo vzdržal sleherne organizacije in mobilizacije katolikov na družbeno-političnem področju: »Tržaška škofija ni med tistimi, ki kdaj pa kdaj dovoljujejo škofu svetne ali, da smo še bolj jasni, politične iniciative, ne da bi pri tem zašel v nevarnost, da bo v nekem trenutku porušil tisto ravnovesje med domovino in vero, ki je ravno katolikom tako pri srcu. Gorje dnevu, ko bo v teh naših krajih ob meji nad vero prevladala *stranka* vere, ko bodo prevladali ne duhovni, ampak materialni interesi in povzročili umetne situacije, kakršna bi nedvomno nastala, če bi centralna vlada upoštevala nasvet ljudske stranke glede ohranitve verskega pouka v Julijski krajini.«²⁰

Takšno mnenje naj bi bolj opozarjalo novega škofa na meje njegovega delovanja kot pa obtoževalo dejavnost ljudske stranke v Trstu. Vpliv te stranke v mestu je bil v resnici precej skromen in na splošno so si italijanski katoliki s svojo dejavnostjo bolj prizadevali za kohezijo in notranjo organizacijo kot pa za navzočnost v javnem življenju. Katoliška tednika, najprej *La Voce del Popolo* in nato *Vita Nuova*, so bili bolj nekakšni bilteni za notranjo rabo kot pa tiskovna glasila, ki bi zase zahtevala samostojen prostor v družbi. Da ljudska stranka k temu ni težila, je pozneje izrecno potrdila tudi liberalnonacionalna stran, ko je poudarila ozračje resnične »jadranske solidarnosti«, h kateri so v Trstu in Rimu pripomogli pripadniki ljudske stranke in njihovo zavračanje »jadranskega kompromisa«;²¹ ali z drugimi besedami, za odnos med političnim katolištvom in liberalnonacionalno stranko je ostalo še naprej značilno, da je, kot v preteklosti, prvo bilo podrejeno drugi.

Vsekakor drži, da je prav sprava med verskimi in domoljubnimi interesi, za katero si je prizadeval novi škof, potrdila, da so se uresničili, lahko rečemo, zgodovinski cilji cerkvene politike liberalnonacionalne stranke (tj. ohranitev politične hegemonije nad katoliškim svetom, integracija cerkvene institucije s politično linijo vodilnega liberalnonacionalnega razreda), in še zlasti, da je izginila tista posebna oblika družbene navzočnosti, ki je dejansko krepila slovensko nacionalno identiteto, saj je imela cerkvena institucija odslej v svojem vrhu izrazito italijanski značaj. Toda četudi pustimo ob strani preveč poenostavljeno identifikacijo zvestobe patriotičnim idealom s pripravljenostjo slediti asimilacijskim težnjam in načrtom ali jih vsaj tolerirati, je pa vendarle ostajala še ena velika ovira, ki jo je implicitno poudarjal tudi *Il Piccolo*. Ko je poročal o reakciji duhovščine v škofiji na odstranitev škofa Karlina, je liberalnonacionalni dnevnik razkril vse prej kot enotno stališče cerkvenega tkiva: če so med duhovščino nekateri menili, da je pozicija škofa glede na »nacionalno reakcijo v škofiji« postala nevzdržna, in videli v imenovanju škofa Bartolomasija ponovno vzpostavitev »prisrčnega soglasja med čredo in pastirjem«, so vendarle bili med njo tudi taki, ki so »pastirjevi dolžnosti« pripisovali prav tisto vlogo, za-

²⁰ *Il Piccolo* z dne 19. januarja 1920; prim. tudi *La Nazionale* z dne 9. novembra 1919.

²¹ Prim. *Il Piccolo* z dne 4. maja 1920.

radi katere je bil Karlin odstranjen, in naposled so se našli tudi taki duhovniki, ki so sicer priznali Karlinovo »filoslovanstvo«, vendar pa so očitali »pretiravanje« v kampanji proti njemu.²²

Glede na takšno neskladnost v stališčih je bil prvi Bartolomasijev cilj, da bi, če povzamemo na kratko, vzpostavil nekakšno ravnovesje in enako razdaljo od obeh strani kot pogoj in poroštvo prizadevanja za notranjo kohezijo katolištva v škofiji in še posebej znotraj cerkvene institucije, in da bi iz cerkvene hierarhije same napravil trden element takega ravnovesja. Eden prvih odlokov škofa Bartolomasija je bilo imenovanje dveh generalnih vikarjev v škofiji, Italijana Mecchio in mu postavil ob stran Slovenca Slavca.²³ Ta nedvomno pomembna novost je bila samo napoved trajnejšega prizadevanja, da bi škof postal izraz in poroštvo Cerkve v njenih notranjih odnosih, zlasti pa v odnosih z zunanjim svetom. Temu je ustrezala pastoralna linija, ki je v bistvu predlagala teme kot so »*quaerite primum regnum Dei*«, »program krščanskega življenja je iskati mir v Jezusu Kristusu« in »naša dolžnost je, da se bojujemo za etnotnost«.²⁴ Podobi sveta, ki so ga pretresali nemir in nasprotja vseh vrst, je bil postavljen nasproti poziv po umiku iz njega oz. vsaj po ločitvi in jasnem razlikovanju od njega, kar da je mogoče doseči s prizadevanjem po koheziji in etnotnosti Cerkve. V tem je bilo opaziti neposredno sklicevanje na nauk Benedikta XV., ki je poudarjal nasprotje med Cerkvijo in svetom, torej prav nič novo temo papeške politike, kot nekakšen odgovor na krizo evropske družbe takoj po koncu vojne.

Pozivi in poskusi škofa Bartolomasija pa so se pozneje izkazali za neuspešne, ko so se soočili s pravo naravo navzočnosti Cerkve zlasti v nacionalni stvarnosti Slovencev in Hrvatov, v kateri je imela Cerkev pomembne povezave in družbeno funkcijo, pa tudi zunaj nje. Šlo je, da tako rečemo, za usodo dveh nacionalnih katolicizmov, italijanskega in slovenskega, ki sta imela mnogo stičišč zunaj cerkvene institucije in sta bila pogosto podrejena bodisi italijanskim bodisi slovenskim liberalnonacionalnim komponentam. K temu je treba dodati še pritisk hegemonističnih političnih sil in institucij na lokalni ravni, ki so si prizadevale doseči popolno integracijo med vero in domovino, in dejstvo, da sta cerkvena hierarhija in duhovščina sprejeli raznarodovalne načrte, ki so jih odločno in kontinuirano izvajali od 1925 naprej. Takšne so bile razmere, na katerih so temeljili odnosi med katoliško hierarhijo, cerkveno institucijo, državo in civilno družbo, in iz katerih so nastali spopadi in prelomi, ki v dvajsetih letih fašizma tudi katoliški cerkvi niso prizanesli.²⁵

Prevod: Aleš Rojec

²² Prim. *Il Piccolo* z dne 22. novembra 1919.

²³ Dekret 15/1920 z dne 22. januarja 1920 v *Acta Curiae episcopalis*, 1920, št. 3.

²⁴ Prim. pastoralna pisma z dne 5. februarja in 15. avgusta 1920 v *Acta Curiae episcopalis*, 1920, št. 2 in 6.

²⁵ O tem prim. F. Belci: *La Chiesa di fronte alla politica di snazionalizzazione nella diocesi di Trieste: le contraddizioni di un'alleanza, v Italia contemporanea*, XXX (1978), št. 130, str. 25—56. Za prvi komplet prikaz prim. G. Miccoli: *La Chiesa di fronte alla politica di snazionalizzazione*, v *Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia*, IV (1976), št. 2—3, str. 28—31.

Summary

THE CRISIS OF THE TRIESTE CHURCH DURING THE TRANSITION FROM AUSTRIA-HUNGARY TO ITALY

The author discusses three issues which the fall of Austria-Hungary and the transition to Italy created for the Trieste Church. He first deals with the legal institutional aspect of the relationship between the Church and the State. He then discusses the problem of the relationship between the Catholic hierarchy, the lay powers and the society, with special reference to the status of the Church in the Trieste society. He finally examines the standpoint of the Vatican towards the Slavic Church and the Orthodox Church in Eastern Europe, since this relationship influenced fundamentally the attitude of the Trieste Diocese.

Liliana Ferrari

SMERNICE PASTIRSKEGA DELOVANJA SLOVENSKE DUHOVŠČINE
NA PRIMORSKEM (1920—1928): »ZBORNIK SVEČENIKOV SV. PAVLA«

Januarja 1920. leta je bil v Trstu obnovljen »Zbor svečnikov sv. Pavla«, ki je tod deloval od svoje ustanovitve 1889 do razpusta v začetku prve svetovne vojne. Obnovljeni »Zbor« je postal koordinator slovenske in hrvaške duhovščine na ozemlju, ki je bilo podvrženo italijanski vojaški upravi in znotraj katere je kolegialno določal smer pastirskega delovanja. Pobudo za to obnovo so dali trije pomembni predstavniki slovenske duhovščine: Virgilij Šček, Ignacij Valenčič in Anton Požar. »Zbor« je bil na novo sestavljen še pred dokončno razmejitvijo ozemelj med Italijo in Jugoslavijo, vendar v času, ko so se že jasno kazali znaki politike italijanske države do nacionalnih manjšin na tem ozemlju. Internacija mnogih slovenskih duhovnikov — tudi furlanskih — po prodoru italijanske vojske do Soče 24. maja 1915, aretacija krškega škofa Mahniča in vsiljeni odstop škofa Karlina¹ so bili zaskrbljujoči in so terjali od slovenske duhovščine, da se pri priči zedini o svojem delovanju. Stališča obnovljenega »Zbora« je prinašal *Zbornik svečnikov sv. Pavla*, ki je dokaj redno izhajal od 1920. do 1928. leta, ko so ga ukinili v skladu z odločitvami pokrajinskih fašističnih sekretarjev obmejnih pokrajin junija 1927.² Tako imamo pred sabo bogat in spodbuden, čeprav ne čisto popoln in ne docela izčrpen vir podatkov o vedenju slovenske duhovščine v teh letih, o njenih prizadevanjih pri obravnavanju poveljnega položaja; o njenem razmerju do politične oblasti, ki je vse nasilneje napadala slovensko in hrvaško identiteto, kakor tudi do delovanja njenih nasprotnikov socialistov in liberalcev. Na straneh »Zbornika« so nenehno prisotni in med sabo ozko povezani odnosi med pastirskimi in gospodarskimi problemi, ali med kulturnimi in političnimi posegi, kar vse priča o tem, kako široko je slovenska in hrvaška duhovščina razumela svoje poslanstvo in kako je postala verski in civilni vodja svoje črede.

¹ Prim. R. Klinec, »Primorska duhovščina pod fašizmom«, Gorica, 1979, Gorica, 1979, str. 12 i. sl.

² 11. 6. 1927. so se zbrali v Trstu zvezni sekretarji fašistične stranke iz obmejnih pokrajin (Cobolli za Trst, Caccese za Gorico, Host-Venturi za Reko, Mrach za Pulo, Mandel za Zadar in Cavalotti za Videm). Ob tej priložnosti so sestavili spomenico, ki je bila predstavljena v Rimu 6. 7. in je vsebovala 10 predlogov za zatrtje gospodarskih in kulturnih ustanov »drugorodne« manjšine. Te zahteve so bile sprejete in so prišle v veljavo z okrožnico z dne 19. julija istega leta. Prim. M. Kacin-Wohinz, Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921—1928, Koper, 1977, str. 529 i. sl. Za čas in način aplikacije teh meril nav. L. Čermelj, Sloveni e croati in Italia tra le due guerre, prev. v. it., Trst, 1974.

Pri obravnavanju zgodovine slovenske in hrvaške manjšine tega obdobja se moramo izogniti nevarnosti, da bi zaradi posploševanja vidikov obrambe nacionalne identitete pred fašističnim nasiljem, ki je brez razlik zatirala vsak izraz tako imenovane »drugorodne« skupnosti, spregledali posebnosti njenih sestavnih delov. Čeprav nam gre predvsem za rekonstrukcijo jedra fašistične politike na tem ozemlju, ki se kaže v nasilju in zatiranju, le ne moremo mimo poglobljene raziskave dialektičnih prvin znotraj slovenske in hrvaške skupnosti, in različnih smeri, ki se v njej družijo ali razhajajo. Zato menim, da bo treba razširiti in poglobiti analizo o prisotnosti slovenske in hrvaške duhovščine na Primorskem ter o njeni odporniški vlogi proti fašističnim raznarodovalnim pritiskom. Podrobneje bo treba raziskati, v kolikšni meri je bila prav duhovščina nosilec kulturnih in političnih predlogov, ki se jim je zlasti na Goriškem pridružil večji del prebivalstva. Najbolj viden element njenega delovanja je bilo gotovo varovanje narodnega življenja. Vendar menim, da je treba gledati tudi ta problem v širšem ideološkem in kulturnem kontekstu, v katerem so se prepletali različni nizi dejavnosti, in sicer: obča linija, ki jo je diktirala Sv. stolica, izkušnja primorske škofije v okviru avstroogrškega cesarstva in njena vloga v nacionalnem gibanju, posebnost slovenskega katoliškega gibanja in vplivi krščansko-socialne skušnje nemškega jezikovnega področja, ki so delovali nanj ali vsaj na njegov del, in posredovalna vloga Krekovega nauka. Pri tem tudi ne bomo mogli zaobiti posebnosti obmejnih škofij, v katerih so bile prisotne različne narodnosti, ki so se med sabo tudi politično precej razlikovale. Tako smo dobili izredno široko področje raziskave, v katerem se prepletajo krajevne posebnosti in splošne smeri.³

Na tem mestu nimam namena obravnavati problema cerkve na jadranski obali v 20. letih v vseh njegovih otenkih. Predmet teh razmišljanj je razprava znotraj nižje slovenske in hrvaške duhovščine oziroma tistega njenega dela, katerega uradno glasilo je bil »Zbornik«. Ne gre za omejitvev področja zaradi razsežnosti problema, marveč želim osvetliti neko izvorno prisotnost, ki se v krajevnem cerkvenem okviru izraža docela samobitno. Njena osnovna smer sicer ne presega in ni v nasprotju s smerjo cerkvene hierarhije, vendar ohranja po zaslugi svojih ordinarijev svojo specifičnost in svobodo delovanja. Prav zato menim, da je bil »Zbornik« vse do ukinitve odločilnega pomena, saj je bil uradno glasilo neke cerkvene skupnosti, ki je imela na voljo samostojne organizme odločanja in vse inštrumente za uveljavitev te samostojnosti. Vsega tega »Zbornik« sicer ne razkrije. Razpravo o najbolj žgočih vprašanjih so njegovi uredniki kmalu previdno prepustili drugim ustanovam. Upoštevatı moramo še pogosto zelo določno nakazano omahovanje, da bi objavljali besedila, ki bi pred javnostjo razgrinjala različnost stališč duhovnikov in spore med njimi, bodisi zato, da bi se ti spori z vmešavanjem laikov ne poglobili, ali pa da bi omajali podobo

³ Za bolj popolno rekonstrukcijo dogodkov v slovenskem katoliškem gibanju v 60. letih prejšnjega stoletja do konca I. svet. vojne glej še F. Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928; prim. tudi poglavja, ki so posvečena temu problemu v F. Gestrin-V. Melik, Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana 1966 (posebno str. 271 i. sl.). Kar zadeva linijo tržaškega škofovstva prim. G. Valdevit, Chiesa e lotte nazionali: il caso di Trieste (1850—1919), Udine, 1979.

strnjivosti duhovščine, podoba, ki bi jo bilo treba v tem času ohraniti nedotaknjeno.

Probleme, ki nam jih odpira »Zbornik«, bo treba torej raziskati z dodatno, novo dokumentacijo, ki pa je v tem trenutku še nedosegljiva. »Zborov« arhiv se je na žalost izgubil, zato nam preostane samo še zbiranje dnevnikov in osebnih zbirk kot najbolj pomembnega vira za ugotavljanje sočasnih in raznoterih podrobnosti pastirskega vsakdana dvajsetih let.

V tem prispevku skušam osvetliti zlasti usmerjenost slovenske duhovščine in še posebej tistega njenega dela, ki je vezan na goriško katoliško gibanje. Ta del je bil v okviru »Zbora« nedvomno tudi najbolj vpliven in najmočnejše zastopan na straneh revije. Merilo za dinamiko in širino njegovih interesov more dati analiza prvih dveh letnikov, ki sta vsebinsko gotovo najbolj bogata. Skupaj s sestavki o temah askeze in navodili o pastoralu se pojavljajo tudi socialne in politične razprave z nenadavno kulturno težo, ki je za lokalni časopis nevsakdanja.

Že iz prvih člankov sta razvidni natančna analiza razmer in osnovna smer, ki naj privabi k sodelovanju vso duhovščino. Zlasti so poudarjene razmere, v katerih je živela slovenska in hrvaška skupnost po vojni. So izjemno težavne, saj niso bile le posledica povzročene materialne škode, marveč odsev globokih ran, ki jih je vojna zasekala v tkivo človeških in socialnih odnosov, odsev splošnega obubožanja, ki je sledilo uničenju družbenega življenja in razpršitvi neizmernega potenciala energij. Pogoste so tudi tožbe, ker mnogih duhovnikov iz internacije niso pustili nazaj v njihove župnije. »Zbornik« je pozival duhovščino, naj na te pojave odgovori z utrditvijo svoje organizacije v smislu zahtev po večji ekonomski, kulturni in pravni zaščiti: »Zbor svečnikov« in njegov »Zbornik« hočeta biti brambovca in odvetnika svobode duhovskega stanu. Koliko krivice smo duhovniki prestali v zadnjih letih, koliko nas je omejevala naša zakonita svoboda! Svoboda duhovnikov je pa svoboda cerkve. Ne vpijemo po svobodi, ki je nered in razbrzdanost. ... A z vsem gnusom odklanjamo, da bi se v cerkvi naše dežele ustalila vladavina cesarizma ali celo militarizma! Zoper to z združenimi močmi! Prav tako bodo narodne pravice v nas duhovnikih vselej nahajale odločne zaščitnike. To je zlat list v zgodovini slov.-hrv. duhovščine in ostane. Naj bi se že napad pripravil od katere koli strani ali oblasti, ne bomo nemi sužnji, marveč v obrambo gotovi.«⁴

Pogoji za to, da se narod ne bi znašel brez obrambe, so bili torej svoboda cerkve in zagotovitev možnosti duhovnikom, da opravljajo svoje poslanstvo med ljudstvom. Povezava z verniki in vloga varuhov interesov naroda sta nenehno prisotni prvini v razpravah slovenske duhovščine: »Dušni pastirji naroda smo.«⁵ V tem kontekstu ima pridevnik »dušni« zelo širok pomen. Duhovščina je terjala zase izjemno in popolno vodilno vlogo v posameznih in splošnih zadevah, kar pomeni, da je hotela biti v celoti udeležena pri idealih in hotenjih svojega naroda, hkrati pa tudi prisotna v narodnem gibanju k tem idealom kot njihov edini tolmač. Ali dobesedno: »Preizkušena je praksa, da se tudi duhovniki udeležujejo dela za ljudske ideale, ki niso zgolj duhovni, ne da bi se s tem izneverili svojemu zvanju. Ako je duhovnik res, kar ime pravi in mu njegov

⁴ »Bratski pozdrav« in »Zbornik svečnikov sv. Pavla« (od tu dalje Z.), I (1920), 1, str. 2.

⁵ Prav tam, str. 1.

stan naklada, bo s svojo udeležbo pri velikih in pravičnih pokreth varoval pravice duše, pravice religije in etike... Zato pa je pri vsakem idealnem ljudskem pokretu mesto za duhovnika, glasnika in čuvarja kraljestva božjega.«⁶

Župnik J. Rejec v tej zvezi poudarja, da je pravica duhovščine do izvrševanja te funkcije toliko bolj naravna, kolikor bolj je prisotna nevarnost drugih vplivov — liberalnega in zlasti socialističnega. Z njegovega vidika sta liberalizem in socializem že od prejšnjega stoletja močno prisotna v katoliškem svetu, kar velja pripisati zgodovinskemu zlomu, ki ga je povzročila v krščanski družbi protestantska reforma, katere izid je bilo postopno oddaljevanje držav od božjih zakonov. Od Luthra do sovjetske revolucije smo po njegovem mnenju priče razpletanja cele »genealogije napak«, ki so preplavljale velik del evropske misli. Ta zgodovinska vizija predstavlja ključno točko tudi za »Zbornik«; na njej temeljijo zahteve po posvetni vodilni vlogi duhovščine in nepopravljivo sovraštvo do drugih sil, ki so bile po njenem mnenju lažni tolmači »pravičnih zahtev naroda«, čeprav se je duhovščina z njimi povezovala, kadar se ji je ponudila ugodna priložnost. Dozdeva se mi, da v zvezi s tem ne moremo v celoti soglašati s trditvami, ki jih podaja mons. Klinec v svojem zelo dragocenem zvežiču »Primorska duhovščina pod fašizmom«, češ da sta slovenska in hrvaška primorska duhovščina, ki se navadno nista vmešavali »na necerkvena področja«,⁷ prevzeli nase družbeno, ekonomsko in kulturno dejavnost šele potem, ko je oblast dokončno zatrla društvo Edinost, t. j. tisto telo, kia naj bi jo pred svojim razpustom za to pooblastilo. Na teh področjih je v najbolj mračnih letih raznarodovalnega nasilja nedvomno prav duhovščina igrala vlogo, ki je druge sile niso več mogle. Toda to je ustrezalo čisto določenim smernicam, sprejetim že ob ponovni ustanovitvi »Zbora«, ki ne izključujejo vnaprej nezdržljivosti vmešavanja na kateremkoli področju s pastirskim poslanstvom duhovnika, še manj pooblaščajo za tak poseg katero drugih strani, na primer liberalno.

Postopno spreminjanje strukture »Zbora« od njegove ponovne ustanovitve leta 1920 dalje dokazuje, da si je dodelil najširše pristojnosti. Njegovi odseki so pokrivali vsakovrstne interese, ki so daleč presejali zgolj pastirsko območje in varovanje duhovniških pravic.⁸ Mreža dekanskih konferenc, ki so bile temelj »Zbora«, je predstavljal trajen vir preverjanja sprejete smeri in poroštvo za stik gibanja slovenske duhovščine s potrebami, ki so se pokazale ob vsaki spremembi položaja. Kljub obsežni organizaciji se je izkazal »Zbor« kot zelo gibljiv in učinkovit inštrument, v katerem je bila volilnost vodstvenih funkcij poroštvo za vzdrževanje demokratičnega ravnanja, ki v cerkvenih krogih ni bilo v navadi, in za nenehno skladnost med usmeritvijo baze in vodilne skupine — starešinstva.

Osrednja tema »Zbornikove« razprave je bila analiza učinkov svetovne vojne. V družbenem tkivu teh krajev, tako piše »Zbornik«, je povzročila vojna razsulo brez primere. Postavila je pod vprašaj vse vrednote in običaje vaškega življenja in vnesla »nered«, ki je bil dotlej značilen le za življenje mesta. Popivanje, ples, prisotnost socialistov in svobodomislecev so bili po njegovem prepričanju le različne oblike enotnega procesa. »Zbornik« zaskrbljeno ugotavlja, da so se zrahljale zlasti vezi med duhovnikom in mladino. Pogosto poudari, da

⁶ I. Rejec, Socializem in nacionalizem, Z., I (1920), 1, str. 7.

⁷ R. Klinec, Primorska duhovščina..., cit., str. 22.

⁸ Prav tam, str. 24 i. sl.

je postala zaradi potrebe po pozabljenju vojnih grozot gostilna nevaren tekmeč cerkve in župnišča. Vse to je zbuvalo tem večjo zaskrbljenost, čim bolj je zaradi odstranitve in internacije številnih duhovnikov med vojno, napovedanega izgona tistih, ki so prišli z ozemelj onstran nove meje, in izgube številnih sposobnih laikov postala vprašljiva obnova mreže katoliških organizacij. Od tod tudi poziv za čim hitrejšo obnovo tistih ustanov, ki so po tradiciji predstavljale temelj in prvi člen povezave med župnikom in verniki, to so Marijine družbe. Te družbe so zagotavljale trajen vpliv duhovščine na prebivalstvo in so pomenile uvedbo laišтва, ki je bilo neomajno zvesto cerkvi. Prevevala jih je duhovnost, ki je posnemala običajne teme čaščenja Marije in je bila polna zaupljivih podarkov in čustvenih vzgibov. Na številnih straneh »Zbornika«, ki so posvečene tej témi, dobi ta vrsta duhovnosti poseben občestven pomen. Vdanost Mariji je bila povod za opozarjanje kristjana, da ima do družbe, v kateri živi, čisto določene dolžnosti, da je poklican, naj bo vzoren in moralno neoporečen in da naj slednjič postane dejaven pospeševalec obče koristi.

Za pastirsko usmeritev slovenskega duhovništva je bil značilen prav poudarek na kolektivnosti verske skušnje, ki se je kazala v prireditvah, na katerih so se svečano družili vsi prebivalci vasi. Za utrjevanje vere posameznikov in za potrjevanje nacionalne kolektivne identitete so prirejali misijone (cikle pridig, ki so jih govorili praviloma redni duhovniki, romanje v svete kraje, ki so bili od nekdaj božjepotni cilji slovenskega primorskega prebivalstva, in na najvišji ravni — evharistični kongresi). Razpravo o oblikah duhovnosti in izražanju ljudske vernosti, ki je tu komaj nakazana, bi bilo po mojem mnenju treba še poglobiti zaradi nenavadno velikega pomena, ki ga imajo ti pojavi za vzgojo širokih, zlasti podeželskih plasti prebivalstva. Analiza »šmarnic« in pregled pridig za mesec maj, ki so bile polne napotkov za vsakdanje življenje, kažeta, koliko truda so vložili vanje njihovi avtorji, da bi oblikovali religiozni govor, ki bi se najbolje prilagal dejanskemu življenju ljudi, katerim je bil namenjen.

Referenčni okvir »Zbornika« je bila podeželska župnija. Glede na to stvarnost je predstavljalo mesto, posebej še Trst, popolno brezpravje; za vsakogar, ki se je vanj naselil, je bil to vir nevarnosti, tveganje, da bo izgubil svoje korenine. Industrijsko mesto je postalo za Slovence prostor potujčevanja, ki je vplivalo tako na religiozno-moralno kot na nacionalno in politično-kulturno raven. V »Zbornikovi« razpravi namreč ni nepretrgane povezave med zvestobo cerkvi in pripadnostjo narodu. Edino zagotovilo za preživetje naroda in za zorenje njegove zavesti o lastni identiteti je bila zvestoba krščanskemu nauku kot temeljnemu elementu zgodovine slovenskih narodov. V tem kontekstu se pokaže pri ponovnem natančnem branju spet ista »genealogija napak«. Verigi odklonov, izvirajočih iz subjektivizma, ki kvari zahodno misel, stoji nasproti čista slovanska tradicija, ki izhaja iz pridig Cirila in Metodá, tradicija, na katero se morejo opreti duhovniki in verniki, da bi vzpostavili zvezo s katolištvom zahodne Evrope. »Zbornik« govori tudi o tem, da je prav zvestoba tej tradiciji omogočila slovenski duhovščini omejiti vpliv ponemčevanja. Analogija s sedanjostjo je nedvoumna: tako kot nekoč se je postavila cerkev danes za edinega čuvarja in tolmača dediščine nacionalne zavesti. To je podoba cerkve, katere osrednji element ni »rimskost«. Izrecno je bila poudarjena neomajna pokornost Sv. stolici, vendar je bilo osrednje priporočilo še vedno usmerjeno v krajevno skupnost; na prvem mestu je bila škofija, šele potem je bila na vrsti celota

slovenske in hrvaške cerkve, najsi bo na tej ali na oni strani meje. Pogumni odpor duhovščine do fašistične raznarodovalne politike je bil torej ustrezní izraz vloge, ki je bila nerazdružljivo povezana z njeno pastrisko poklicanostjo.

Že od začetka se je »Zbornik« odločno odmaknil od načel liberalne strani, s katero je sicer sklenil pogodbo za skupno akcijo.⁹ Takole piše: »A naš nacionalizem nikakor ni morda abstrakcija iz dobe romantikov, še manj pojem iz liberalno-kapitalistične šole.« Za Rejca je bil določevalni vidik tega zavezništva prepoznavanje skupnega sovražnika — socialne demokracije, ki jo je opredelil kot »pogibelj za narod«.¹⁰ Prehod slovenskih delavcev v njene vrste in v vrste komunistične partije je bil zanj hkrati religiozna in nacionalna izguba. Zbornik poudarja, da je bila za slovenskega delavca edina posledica gesla internacionalizma: raznarodovanje.

Pri obsodbi socializma so sovpadali torej verski in nacionalni nagibi. Vendar se »Zbornik« ni ustavil le pri izključevanju oziroma pri prepoznavanju čiste obrambne linije. V prvih dveh letih izhajanja zasledimo v njem razpravo o družbi, ki sledi glavnim linijam nauka Leona XIII.,¹¹ na katerega se izrecno sklicuje, in na tej podlagi razvija teme brez kakršnihkoli predsodkov. V razpravi Sv. stolice je bila vedno prisotna potreba po zgraditvi obrambnega zidu pred socializmom, vendar je bila ta misel vključena v kontekst take vizije zgodovine ljudstev, pri kateri je bilo ključno vprašanje večno nasprotje med krščansko kulturo in poganstvom, ki je spet prihajalo na dan v pojavu utilitarizma in kapitalizma. V okviru razprave, ki so jo Rejec in drugi krščansko-socialni avtorji naslonili na učenje J. E. Kreka, je postala tema pravice tako radikalna, da ni bilo več nobenega prostora za kakršnokoli rodovno ali paternalistično solidarnost: »Naš nacionalizem je vzgojno, izobraževalno, gospodarsko, organizatorično delo za narod, ki je še tlačen in izkoriščen.«¹² Analiza vseh teh besedil pokaže, da so imeli nasprotniki socializma izredno močna utemeljevanja in da so dobro poznali marksistične tekste in zgodovino gibanj, ki je izhajala iz marksizma, in da njihove utemeljitve prekašajo splošno oceno o demoničnosti tako imenovanih subverzivnih sil, ki je tipična za večino katoliške antisubverzivne literature tistega časa. Navajanje virov je bilo vedno natančno, bogastvo in raznolikost citatov, zlasti nemških avtorjev, odkrivata ne le trdno kulturno podlago pisca, marveč tudi njegovo vednost, da se obrača na občinstvo sobratov, ki so večinoma občutljivi in podkovani. V »Zbornikovih« člankih s socialno vsebino ne srečamo jezikovnih ohlapnosti in dvoumnosti, nikjer ni opaziti bojazni pred uporabo terminologije, sorodne socialistični, ki jo je v preteklosti Sv. stolica izrecno obsojala in na katero še danes opozarja kot na vir nevarne zmede in odklona od vere. Namesto socializacije, kakršno je uresničila sovjetska revolucija, je postavil »Zbornik« neko obliko »solidarnosti« na krščanskih načelih, vendar je

⁹ Sklicuje se na ustanovitev enotnega političnega društva Edinost, ki je združevalo predvojne katoliške in liberalne politične organizacije, v Trstu 3. 8. 1919. Prim. M. Kacin-Wohinz, Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo, 1918—1921, Maribor, 1972, str. 288 i. sl.

¹⁰ I. Rejec, Socializem in nacionalizem, Z., I (1920), 2, str. 29.

¹¹ Za linijo Sv. stolice od Pija IX. do Vatikanskega koncila II, čeprav se izrecno nanaša na italijanske razmere, gl. sinteze: G. Miccoli, Chiesa e società in Italia dal Concilio Vaticano I (1870) al pontificato di Giovanni XXIII v Storia d'Italia, V, I documenti, Torino, 1973 str. 1496—1548.

¹² I. Rejec, Socializem in nacionalizem, cit., Z., I (1920), 2, str. 29.

posebej poudaril, da jo je treba strogo ločiti od vsake oblike splošnega in neuresničljivega soglasja med razredi ali od idealiziranih združb. Ko predstavi program Slovenske ljudske stranke leta 1920, Rejec z navdušenjem pozdravi njegove cilje o socializaciji industrije, državni kontroli gospodarstva in graditve enotne delavske fronte. Potem ko povzame misel, da je proces proletarizacije nezadržen in da bo zajel tako obrtnike kot majhne lastnike ter s tem omogočil objektivno združitev ciljev med tema dvema kategorijama in industrijskimi delavci v boju proti velikemu kapitalu, takole konča: »Čisto dobro razumemo, da to zbiranje delovne fronte proti organiziranemu velekapitalu ni vsem po volji. Razumemo srd kapitalističnih priganjačev in plačancev, ki nam očitajo, češ, da smo boljše; ... Slovensko ljudstvo je ... danes sklenilo, da na poti, započeti po dr. Kreku, pojdemo dalje, da si bomo utirali nove poti v metežu socialnih zapletkov in bojev.«¹³

Identifikacija z direktivami krščansko socialne komponente, ki deluje znotraj Slovenske ljudske stranke, je popolna, tako kot je v mnogih drugih člankih, ki so bili objavljeni pred dokončno določitvijo meja med državama, določno izražena perspektiva prihodnje, tudi formalne združitve gibanja na Primorskem in slovenske katoliške stranke v zedinjeni Sloveniji. V obdobju takoj po vojni in tudi še po rapalski pogodbi je bil kratkoročni cilj ekonomske politike na ozemlju, ki je bilo pod italijansko vojaško upravo, doseči gospodarsko avtonomijo slovenske in hrvaške skupnosti, organizirane v zveze in zadruge. Tudi tu so se prepletale ideje o narodni obrambi in osnovne črte krščansko-socialne tematike v razpravo, katere osnova je bila ugotavljanje razčlenjenosti socialne sestave slovanske manjšine, ki jo določajo majhni lastniki in obrtniki. »Zbornik« poudarja, da je edina alternativa uresničitve tega projekta podreditev. Samo z organsko spojitvijo vseh svojih sestavin se bo mogla narodna skupnost upreti ogromni imigraciji delovne sile, ki je dvakratno nevarna, ker je italijanska, in zmožna zasekati hude rane v etnične odnose, ker je hkrati tudi socialistična.

V obsodbi socializma je bil »Zbornik« res le zvest odmev papeškega učenja, v viziji razrednega konflikta in iz njega izvirajočih operativnih sklepov pa je bil docela izviren. V članku ob tridesetletnici enciklike »Rerum novarum« je J. Kralj zapisal naslednje: »Katoliška akcija ... razglša solidarnost stanov, ne more pa oznanjati solidarnosti slojev. Gre namreč za sloj izkoriščanih in izkoriščevalcev ... Kdor hoče sloja izkoriščanih in izkoriščevalcev izmiriti in združiti v enoto, ima eno samo pot: osvoboditi mora kapitaliste nujnosti, da izkoriščajo, to je — odpraviti mora sistem kapitalistične produkcije.«¹⁴ Od tod ugotovitev, da je enciklika kot podlaga katoliškega socialnega nauka sicer ohranila načela etično religioznega značaja, izgubila pa je svojo aktualnost, oziroma da jo je zgodovina na ravni delovanja postavila na laž. Njeno delovanje, pravi dalje Kralj, je bilo usmerjeno v odstranjevanje slabosti, ki jih je povzročil kapitalizem, »ne da bi obenem odstranili kapitalistično družbo.«¹⁵ Ti »nebitveni posveti« — tako jih definira — se niso slučajno izkazali za goljufive, »ker so

¹³ »Socialni program krščanskega ljudstva«, Z., I (1920), 3, str. 62—63.

¹⁴ J. Kralj, Trideset let, Z., II (1921), 1—3, str. 16—17.

¹⁵ Prav tam, str. 18.

predpostavljali neke etične kakovosti, katerih v vladajočem sloju ni bilo¹⁶ in jih je bilo treba opustiti.

V njegovem članku je treba podčrtati zlasti metodo branja, se pravi razlikovanja med obćimi temelji cerkvenega socialnega nauka in njihovo konkretno uporabo, ki naj temelji na opazovanju zgodovinske stvarnosti.

Tako pravi Kralj: »Aplikacija teh etičnih in filozofskih načel na sodobne socialne razmere se je izpreminjala in radikalizirala in se polagoma ustavlja v znanstvenem sistemu, ki ga imenujemo krščanski socializem.«¹⁷ Kvalitativni preskok ni nastopil zaradi rabe omenjenega pojma, čeprav je bil dovolj drzen in so cerkvene avtoritete pred njim svarile. Gre za samo metodo obravnavanja besedil papeškega učenja oziroma za njihovo »pozgodovinjeno«, se pravi za prepuščanje zgodovinsko politični presoji, kaj je v njem veljavnega in kaj je treba odkloniti kot sad določene dobe. Socialni nauk cerkve je s tem izgubil prav tisto značilnost, ki so jo njegovi »avtorizirani« razlagalci najmočnejše podčrtavali, v skladu z nameni samega papeštva, se pravi — svojo naravo popolnega in nespremenljivega predloga, nedostopnega za vplive tako imenovanih »modernih idej«, predvsem pa nepodvrženega kritiki tistih, ki jim je bila zaupana samo njegova zvesta aplikacija.

Tako razumljena kulturna izkušnja, enaka tisti iz naprednejših krogov evropskega katoliškega gibanja kaže, da je bila — nemara prav zaradi obrobnosti območja, na katerem je zrasla — manj kot druge podvržena rimskim vplivom. Preostane nam samo še, da raziščemo, koliko je bila v bazi slovenske duhovščine razširjena krščansko-socialna usmeritev, kako je bila sprejeta in kakšne razprave je nedvomno sprožila. Gotovo ji je dajalo objavljanje prej nakazanih posegov v »Zborniku« pečat uradnosti in jo v tem času uzakonjalo kot splošno linijo cerkvenega osebja, katerega vpliv se je prek zaupnega laičnega osebja razširjal na Kmečke zveze in na zadruge. Vsi ti dejavniki podpirajo trditev o ločenosti slovenske duhovščine od italijanske, ki je bila v nekaterih škofijah manj jasna, v drugih pa bolj in ki je tudi na tej ravni ponavljala razkol, ki so ga še poglobili nacionalni boji, povezani s tradicionalnim razločkom med mestom in vasjo. V »Zborniku« se že od vsega začetka pojavljajo znaki zapiranja ali vsaj nezaupljivosti in odtujevanja od italijanskega klera. Slovenska duhovščina je zahtevala, da bi upoštevali različnost njene tradicije in namesto z italijanskimi katoliškimi organizmi je raje vzdrževala stike z ljubljansko škofijo, ki je zanjo ostala izhodišče za graditev pastirske razprave. Pristop »Zbora« k »Federazione delle associazioni del clero« v Italiji je opravičevala z izgovorom, da ji v tem trenutku ustreza zlasti za spodbijanje obtožb iredentizma. Italijanska ljudska stranka, katere združni centrali se je morala po aneksiji Primorske priljučiti, je bila po njihovih besedah »neizprosna narodna sovražnica«.¹⁸ Tako ravnanje je bilo v veliki meri odgovor na dejansko zapiranje italijanske duhovščine. Med dejavniki, zaradi katerih »Zbor ni verjel, da jim bodo italijanski sobratii pomagali in jih razumeli, je vedenje videmske kurije do slovenskih prebivalcev, živečih v njeni škofiji, ko so severno od Čedadada postopoma zamenjavali slovenske duhovnike z italijanskimi.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Prav tam, str. 14.

¹⁸ »Nekaj misli o potrebi združenstva v slovenski Benečiji«, Z., I (1920), 9—10, str. 117.

Vedenje nekaterih italijanskih duhovnikov, ki so jih leta 1920 poslali v Istro na mesta interniranih slovanskih duhovnikov je še povečalo nezaupanje »Zbora«. Polemika zoper neprimerno ravnanje prišlecev je bila skrajno ostra. Že ob vzpostavitvi vojaške uprave je bilo očitno, da bo slovenski in hrvaški cerkveni skupnosti zagotovljeno spoštovanje njenih verskih in narodnih pravic samo, če ji bo Sv. stolica priznala poseben položaj. Zato so 5. marca 1920 poslali papežu memorandum s prošnjo za ustanovitev posebne nadškofije s pomožnimi škofi za slovensko prebivalstvo zasedenega ozemlja in z zahtevo, da se duhovnikom prizna pravica, da volijo svoje škofo, ki jih bo potrdila Sv. stolica, in da smejo uporabljati pri obredih starocerkveno slovanščino.¹⁹ Za to priložnost je značilno stališče mons. Sedeja, ki ni uradno podprl pobude, pač v skladu s svojo nespremenljivo politiko »nepriustranosti« do nacionalnih skupnosti v njegovi škofiji.²⁰ Memorandum v rimskih krogih ni bil uslišan. V prvem članku leta 1921²¹ je »Zbornik« sicer poudarjal svojo zvestobo Rimu, vendar je ostro polemiziral s tistimi, ki — gluhi za zahteve slovenske in hrvaške duhovščine — raje pristajajo na ustvarjanje skrajno nevarnega položaja in ki dopuščajo možnost, da bo ljudstvo brez svojih pravih pastirjev padlo pod vpliv »anarhistov«, ki ga obkrožajo. Iz tega članka sta hkrati z razočaranjem razvidna tudi zavest o osamljenosti in naraščajoče tradicionalno nezaupanje v možnost, da bi slovenska in hrvaška duhovščina dobila podporo zunaj nacionalnega škofovstva.

Ob koncu leta 1921 je »Zbornik« izgubil značaj revije širokega kulturnega spektra in je začel posvečati večji del prostora podrobni razlagi tehničnih vprašanj (ukrepom za povrnitev vojne škode, vlivanju zvonov, gospodarskim vprašanjem, podrobnostim obredja ipd.). Opustitev socialne tematike napoveduje obdobje umika, ki velja za celoten katoliški svet v Italiji po nastopu fašizma. Kar zadeva »Zbornik«, je treba umik 1922. leta pripisati razlogom, ki sta jih narekovali previdnost in tudi potreba, da bi duhovščini zagotovili potrebne razpoznavne inštrumente za gibanje v novem zakonodajnem položaju države, katere jezika številni duhovniki niso poznali dovolj. Za razlago tega umika je treba upoštevati še dejstvo, da duhovščina »Zbora« ni mogla prezreti začetnega previdnega čakanja in kasnejše vedno izrazitejše naklonjenosti, ki jo je izkazoval vatikanski vrh fašistični stranki. To je dejstvo, ki bi nedvomno oteževalo vsak napor lokalnega škofovstva, da bi zaščitilo svoje slovansko govoreče vernike.²²

Prav v tem obdobju je dozorel tudi spor z liberalci Političnega društva Edinost v *crescendo* medsebojnega obtoževanja in polemike. »Zbor« je očital liberalcem naklonjenost do nasilnih oblik narodne obrambe in premajhno zavze-manje slovenskih poslancev za vprašanja opcije slovenske duhovščine, ki je prišla čez mejo. Iz teh ponavljajočih se spopadov je razvidna zaskrbljenost, da bi utegnili podaljšanje sodelovanja med liberalci in katoliki pahnuti slednje v podrejen položaj. Iz vsega tega je možno zaznati še tradicionalni odpor cerkvenih

¹⁹ R. Klinec, Primorska duhovščina..., cit., str. 29—30.

²⁰ O osebi mons. Sedeja predstavi nekatere zanimive opazke, ki so vezane predvsem na avtorjeve spomine, I. Juvančič, Dr. Frančišek B. Sedej in fašizem v Goriški letnik, 1974, str. 98—112.

²¹ »Resna beseda v resni uri«, Z., II (1921), 1—3, str. 1—3.

²² Prim. F. Belci, La chiesa di fronte alla politica di snazionalizzazione nella diocesi di Trieste: le contraddizioni di un'alleanza v Italia contemporanea, 1978, št. 130, str. 25—56.

krogov do tega, da bi se podrle pregrade, ki ločujejo in ščitijo vernike pred kulturnimi vplivi različnih matic. V tem smislu je treba razumeti oddaljevanje goriške Matice in razvijanje samostojne mreže kulturnih društev Prosvetne zveze. Osamosvojitve dejavnosti katolikov in utrjevanje njihove odvisnosti od duhovnikov sta postala prvi gesli strategije, ki jo je privzel »Zbor« ob naglem slabšanju položaja, in prišel tako do teoretične utemeljitve zahteve, da ni možen nikakršen kompromis z dediči zahodnega »subjektivizma«, z »nacionalizmom«, ki so mu kmalu zatem očitali, da je prav tako škodljiv za slovensko stran, kot socialistični internacionalizem.

O razpravi, do katere je nedvomno prišlo znotraj »Zbora« pred razkolom, so možne samo hipoteze. S tega vidika predstavlja »Zbornik« nezadosten vir in iz njega ni mogoče razbrati različnih nagibov za tako ravnanje, ki so vezani na priložnostne dogodke ali na podedovano enakost pogledov, kakor tudi ni mogoče razvideti različnih mnenj, ki so odpirala možnosti sporazuma med katoliki in liberalci, sklenjenega avgusta 1919. leta, spričo političnega položaja, ki je nastal v Italiji ob nastopu fašizma. Mislim, da ni neutemeljena hipoteza, da je imelo med motivi za umik duhovščine, poleg načelnih stališč in ugotavljanja vdora liberalizma na kulturno področje, veliko vlogo tudi ugotavljanje primernosti za pretrganje tedaj že nadležnih vezi s politično silo, ki ji je bilo usojeno, da jo bo fašizem pregazil, vezi, ki bi nevarno izpostavile duhovščino obsodbam, da je naklonjena jugoslovnskem iredentizmu in poostrihle napade nanjo tako, da bi postala vprašljiva njena resnična prisotnost na tem ozemlju. V času nastajanja krize in začetkov polemike seveda vsa ta vrednotenja in tehtanja še niso bila na dlani. Če je taka usmerjenost obstajala, je zorela postopoma, hkrati z oženjem akcijskega prostora in večanjem raznarodovalnega pritiska, obenem s spoznanjem, da obstaja natančen fašistični načrt za uničenje manjšine, kar vse je navajalo k odločitvi, da je treba za vsako ceno braniti katerikoli, najsi še tako neznaten prostor za narodno preživetje v okviru lastnih struktur. V zvezi s tem se zastavlja vprašanje »lojalnosti« slovenske in hrvaške duhovščine, ki jo močno poudarja mons. Klinec.²³ Prav tako ne gre podcenjevati tradicionalne sestavine katoliške misli o odnosu med cerkvijo in državo, se pravi pripravljenosti, da bi priznali legitimnost režima, čeprav zatiralca politične svobode, s pogojem, da le-ta prizna cerkvi možnost za njeno delo.

Čeprav ni dvoma, da je pri duhovnikih, ki so bili izraziteje vezani na krščansko-socialno matico, dobilo nasprotovanje fašizmu tudi politični prizvok, je tudi res, da »Zbornik« v prikazu izidov fašistične politike ni šel dlje od poudarjanja škode, ki jo je ta povzročil na verskem področju. V tej luči je ocenjena Gentilejeva reforma iz leta 1923, ki je oropala slovenske in hrvaške otroke za pouk v materinščini, ki bi edini mogel biti uspešen. Iz podobnih premislekov se »Zbornik« pritožuje zaradi odstranjevanja redne duhovščine in nešteti župnikov, ki so jih nadomestili italijanski duhovniki. Zaradi praznin, ki so s tem nastale v skupnosti slovenske in hrvaške primorske duhovščine, je postal vprašljiv njen stik z vernim ljudstvom, onemogočena je bila poravnava škode, ki jo je povzročila vojna in prišlo je do odmika mladine od cerkve, ker je bila podvržena drugim vplivom.

²³ R. Klinec, Primorska duhovščina ..., cit., str. 6—9.

Gre za vrsto utemeljitev, v katere se v tisku najbrž ni kazalo spuščati, ki jih pa vendarle ne morem v celoti pripisati oportunistu. Umik v ozko religiozno problematiko na račun nadaljevanja napredne socialne razprave, kakršno zasledimo v prvih dveh letnikih »Zbornika«, je gotovo vsaj deloma vsiljen izbor za preživetje. Osamljenost slovenskega in hrvaškega katoliškega gibanja, omejene možnosti krajevnega škofovstva, da bi ga ščitil v trenutku, ko so se jasno pokazali znaki sporazuma med vatikanskim vrhom in režimom, so krepko zožili manevrski prostor »Zbora«. Po drugi plati je bilo ohranjanje ali celo poostritev antiliberalne in antisocialistične polemike oziroma prepoznavanje glavnega sovražnika v teh političnih izrazih tudi znamenje temeljne nesposobnosti, da bi glede na trenutni politični proces oblikovali sodbo, ki bi zadevala vse vpletene strani. Linija obrambe verske in nacionalne identitete manjšine, ki so se je slovenski duhovniki držali brez popuščanja in z neizmerno predanostjo — le-ta je pogosto mejila na junaštvo — se je morala neizbežno upehati. V najbolj mračnih letih raznarodovalnega divjanja je župnik še naprej opravljal vlogo verskega voditelja in cerkev je predstavljala edino šolo materinščine za tisoče otrok. Hkrati je duhovščina deloma izgubila politično vlogo, ki jo je imela v preteklosti. Ta problem je preveč obsežen, da bi ga mogli obravnavati na tem mestu v vsej njegovi širini. Vendar lahko ugotovimo, da so prišle možnosti duhovščine, da bi delovala v to smer, poleg zunanjih dejavnikov, še do nepremostljive meje, ki so jo predstavljali lastna vključitev v okvire cerkvenih skupnosti, obstoj zelo določene linije italijanske cerkve glede na režim in nemara tudi ohranjanje nespremenljive sheme vrednotenja političnih procesov.

Odtegnitev politično najbolj občutljivega mladinskega okolja od cerkve postane v luči te ugotovitve komaj še popravljiva. To po vsej priliki ni bil zadnji dejavnik, ki je na podeželju pripravil teren za gibanja, ki bi mogla, tako kot na primer komunistično, združiti vsebine nacionalnega značaja z osnovami boja zoper razredno zatiranje.

Prevod: Nedeljka Pirjevec

Summary

THE GUIDELINES OF THE PASTORAL ACTIVITY OF THE SLOVENE CLERGY IN VENEZIA GIULIA (1920—1928) »ZBORNİK SVEČENIKOV SV. PAVLA«

The author discusses in detail the Assembly of the Priests of St. Paul, particularly in the period between 1920 and 1922 when it acted as the coordinator of the Slovene and Croatian clergy in the region under the Italian military administration and made decisions on the pastoral activities. The author discusses the behaviour of the Slav clergy during that period, its efforts in dealing with the situation after the war, the relations towards the political authorities and towards the Socialists and the Liberals. Its treatment of social issues, in particular, is analysed.

Silvia Bon Gherardi

OBDODBJE PO PRVI SVETOVNI VOJNI IN FAŠIZEM V ISTRI V DVAJSETIH LETIH

Da bi raziskovanje fašizma v Istri v dvajsetih letih metodološko pravilno utemeljili, moramo to obsežno snov najprej uvrstiti v kronološko shemo, ki ustrezno periodizaciji, kakršno terjajo ne zunanji, temveč notranji razlogi, tj. razvoj fašizma v Istri, obnavlja okvir, ki ga je italijanska historiografija že potrdila in splošno sprejela.¹ Kljub temu je prav, da tudi v Istri ločimo obdobje začetkov, ki sega od časa takoj po koncu 1. svetovne vojne (zima in pomlad 1919) do prihoda fašizma na oblast, tj. do pohoda na Rim, ter drugo fazo razvoja, ki sega do krize, ki jo je povzročil Matteottijev umor, in do začetka diktature januarja 1925. in naposled poznejša leta, ko so bile organizirane strukture, na katere se je opiral fašizem, da bi dosegel množično podporo za svoj režim.

Ugotovitev problemskih vozlišč na nacionalni ravni je seveda koristna, saj odpira raziskovalne smeri, ki veljajo tudi na lokalni ravni, vendar ne smemo pozabiti na specifičnost položaja v Istri, ki je bil pač pogojen z izpostavljenostjo obmejne pokrajine, kjer se je razbohotil (če povzamemo posrečeno definicijo).²

Fašistično gibanje v Julijski krajini je zraslo v akutni fazi ekonomske dezorganizacije, družbenega in političnega razkroja in zmede, po koncu 1. svetovne vojne; bilo je sposobno zbrati nove energije in nove ljudi, se povezati z različnimi gibanji, društvi (tudi športnimi) in intervencijsko usmerjenimi kulturnimi in patriotičnimi združenji (kot sta bila npr. združenje Trento-Trieste in Lega Nazionale), izkoristiti nepokorščino in nasilnost, ki sta se skrivali za razočaranjem in željo pripadnikov bojevniških združenj in mestne drobne buržoazije po ponovnem dvigu, in naposled pridobiti naklonjenost bogate buržoazije, ki so jo sestavljali industrijski in kapitalistični sloji ter zemljiški posestniki.

Razen tega so posebne geografske, zgodovinske in narodnostne okoliščine, pa tudi na mednarodni ravni zastavljeno vprašanje o določitvi novih meja in sklenitvi mirovnih pogodb povzročili, da so bila v Julijski krajini in Istri zelo plodna tla za fašizem, ki se je tu vkoreninil prej kot v drugih italijanskih pokrajinah. Že spomladi 1919 so se v Pulju na sedežu mladinske športne organizacije zbirali simpatizerji fašističnega gibanja, ki se je nato razširilo tudi po drugih istrskih mestih, v Poreču, Labinu in Rovinju. Prav v slednjem je bilo

¹ Gl. Giovanni de Luna: *Fascismo: le origini, Storia d'Italia*. 1. Il mondo contemporaneo, Firenze: La Nuova Italia, 1978, str. 391—404.

² Gl. Elio Aphi: *Italia. Fascismo e antifascismo (1919—1943)*, Bari: Laterza, 1966. »obmejni fašizem«, ki je bil še bolj nasilen in krvoločan kot drugod.

drugo aktivno jedro, ki je že poleti istega leta začelo objavljati *L'Ardito*, prvi izrazito fašistično usmerjeni časopis v Istri.

Že jeseni je šovinistična in revanšistična propaganda obrodila sadove in reška avantura je v prebivalstvu zbudila val navdušenja.

Pod geslom za priključitev Julijske krajine in Reke so razne šovinistične in bojovniške organizacije izkoristile sleherno priložnost (konference, slavnosti ob obletnici prihoda italijanskih čet), da so lahko organizirale navidezno spontane manifestacije, na katerih so z diskretno podporo visokih častnikov in pogosto tudi z aktivnim sodelovanjem vojakov in karabinerjev usmerjale udeležence v odkrite polemike s slovenskim in hrvaškim prebivalstvom v Istri ter spodbujale demonstracije in neredne, ki so zaradi nezadostne kontrole pogosto grozili, da se bodo sprevrgli v pustošenje in nasilne akcije.³

Istrske fasci in tržaški fascio je povezovala nekakšna akcijska enotnost,⁴ zato so vsaj spočetka, do začetka leta 1920, verjetno tudi pozneje, vse do pohoda na Rim, delovali sporazumno: njihova dejavnost se je v začetku omejevala na propagandne akcije in na bolj ali manj sporadično izzivanje neredov, ne da bi pri takšnih uličnih nemirih izražali jasne politične cilje in programe.

Fasci so v prvih mesecih leta 1920, pa čeprav le zmedeno, začeli delovati tudi na politični ravni, pri čemer so računali na podporo vlade.

Težak italijanski notranji položaj, nerešeno mednarodno vprašanje, huda razočaranja po prvih mesecih vojaške uprave v Julijski krajini, politične napetosti v Trstu in Istri so spodbudili močno polemičen ton, v katerem je tržaški bojni fascio sestavil spomenico ter jo februarja 1920 izročil generalnemu civilnemu komisarju za Julijsko krajino Antoniu Mosconiju.

Spomenica je naštevala politične, ekonomske in socialne probleme, ki so trli Julijsko krajino in Istro; poleg tega je hotela opozoriti na neizpolnjene obljube in napake v politiki italijanske vlade zlasti glede strateškega vprašanja meja in glede ukrepov in spodbud v kmetijstvu, skušala pa je tudi prikazati zasluge lokalnih fašistov, »prostovoljcev v vojni, cveta našega naroda . . ., vedno večjega števila dejavnih in izrazito italijansko čutečih državljanov, . . . mladih ljudi . . ., ki so se vrnili iz vojne ali iz pregnanstva.« Skratka, bila je predstavitev politične skupine, ki se kaže kot zdrava in zvesta sila, na katero se lahko vlada zanese in ki meni, da jo po krivici zatira in preganja prav ta vlada, ter se, kot pravi spomenica, »dobrika svojim najhujšim sovražnikom, brez hvaležnosti pa pozablja na tiste, ki so jo ljubili in ji služili.«⁵

Da bi razumeli stališče oblasti, se nam zdi pomembno, da je spomenica v bistvu dosegla svoj namen; Antonio Mosconi jo je sprejel z velikim zanimanjem in naklonjenostjo ter v spremnem pismu, s katerim je kopijo dokumenta poslal načelniku centralnega urada za nove province Francescu Salati, na koncu izrazil svojo iskreno podporo skupini državljanov, ki se čedalje bolj krepi in ki je »edina organizirana za obrambo italijanskega značaja in družbenega reda«.

³ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, fasc. 7, b. 53, fasc. Pisino: poročilo poveljstva tržaške cone glavnemu štabu, 10. novembra 1919.

⁴ Gl. Claudio Silvestri: La prima organizzazione dei fasci in Istria, neobjavljen tipkopijski, s. d.

⁵ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, fasc. 8/1—8/2, b. 58: kopija poročila tržaškega bojnega fascio, naslovljenega na Antonia Mosconija, Trst, 4. februarja 1920.

Zdi se, da je Mosconi doumel, in hkrati tudi upal, da bi ta skupina postala jedro in zgled za nastanek in povezovanje drugih organizacij, za kar si je tudi sam prizadeval pri vseh pomembnejših predstavnikih sleherne stranke reda,⁶ kot potrjujejo njegovi spomini na prva leta italijanske vlade v Julijski krajini.⁷

Salata je v telegrafskem odgovoru, ki dokazuje, da mu niso ugajale kritike, naslovljene na vlado in njeno delovanje, predlagal, naj bi pozvali fascio k primernejšim oblikam in k bolj umirjenemu in realističnemu obravnavanju posameznih problemov, zavrnil pa je sleherno odgovornost vlade za morebitne neredne med ljudstvom.⁸ V tej korespondenci se torej jasno kaže oklevanje oblasti, ki tudi same niso bile soglasne glede stališča, ki bi ga bilo treba zavzeti do nastajajočega fašizma, v resnici pa so že delale v njegov prid, s tem ko so dopustile, da se je razmahnil in si pridobil premoč ne da bi sprejel kakšne resnejše restriktivne ukrepe. Pokazale so celo, da je bila edina stalnica v njihovi politični dejavnosti nenehna in kratkovidna obramba italijanskosti in družbenega statusa quo in ostro nasprotovanje Slovanom in socialistom.

Spomenica je vsekakor zanimiva tudi zato, ker jo je mogoče interpretirati kot dokument, ki ilustrira prvo fazo v političnem delovanju tržaškega in istrskega fašizma; ta faza se je nekako končala s prihodom Francesca Giunte v Trst. Ta je dal dejavnosti fasciov v Julijski krajini novo smer.

Dokument, o katerem govorimo, v resnici povzema vrsto oznak in zahtev, ki izvirajo iz t. i. »levega« fašizma, in zdi se, da zastopa stališča, ki so dokaj daleč od aktivističnega ekstremizma, ki je prevladal v naslednjih mesecih.

Tako je treba npr. opozoriti na jasno stališče o avtonomiji, ki je v naslednjih letih postalo zelo pomembno, ključna pravnoupravna tema v politični razpravi med vlado in političnimi strankami v Julijski krajini ter znotraj fašizma samega, dokler ni 1923 povzročila hude krize.

Spomenica izrecno zatrjuje, da priključitev ne pomeni »ukinitve avtonomije«, in se sklicuje na obljube ministra Nittija, ki je ob umestitvi civilnega komisarja Ciuffellija v Trstu julija 1919 nakazal možnost za podelitev širokih svoboščin in možnost za »upravljanje na novo pridobljenih dežel...«, ki bo, dokler je mogoče, prepuščeno voditeljem« pokrajine same in bi ne bilo koncentrirano v Rimu, da bi se tako izognil »škodljivim posledicam«.

Bojni fascio se je zavzemal za avtonomijo pokrajin in občin ter opozarjal na počasno, a neizbežno prodiranje osrednje birokracije v na novo priključene pokrajine, ki bo uradom v pokrajinah odvzela prožnost in učinkovitost in uvedla vrsto formalnosti, »ki so bile prej hitro opravljene, sedaj pa se izgubljuje v nekoristnem labirintu ministrstev«.

V naslednjih mesecih, tj. od poletja do zime 1920, pa do prvih političnih volitev maja 1921 in upravnih volitev januarja 1922, je prišlo do naglega naraščanja nasilja po vsej Italiji. Začelo se je s prvomajskimi incidenti leta 1920 v Pulju, ki so bili prvi v vrsti krvavih spopadov med fašisti in socialisti; med-

⁶ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, fasc. 8/1—8/2, b. 58: pismo Antonia Mosconija centralnemu uradu za nove province, Trst, 8. februarja 1920.

⁷ Gl. Antonio Mosconi: I primi anni di governo italiano nella Venezia Giulia, Trieste 1919—1922, Bologna: Cappelli, 1924.

⁸ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, fasc. 8/1—8/2, b. 58: telegram načelnika centralnega urada za nove province Salate Mosconiju, Rim, 26. februarja 1920.

tem ko sile javnega reda niso posredovale, so se vanje vmešavali celo oboroženi vojaki, kot se je to zgodilo med neredi, ki so jih julija 1920 inscenirali v Pulju, menda zaradi splitskih dogodkov, in ki so hudo prizadeli hrvaške kulturne in socialne institucije (Hrvaški krožek in Narodni dom).⁹

Na tem mestu ne bomo analitično preučevali vrste nasilnih spopadov, vendar je treba opozoriti, da je, po izjavi glavnega poveljnika puljske vojaške mornariške garnizije, položaj v mestu zahteval »mного preudarnosti in energije«. ¹⁰ Ni naključje, da sta odprava vojnega stanja, tj. ukinitve izrednih pooblastil, ki jih je imel vojaški poveljnik na podlagi vojnega zakonika, in prehod k popolni upravi civilnih oblasti povzročila probleme pri izbiri upravnega uradnika, ki bi opravljal to zahtevno nalogo. Odločitev o tem je prišla šele avgusta 1920, leto dni pozneje kot drugod v Julijski krajini.

Tudi puljski civilni komisar sam je opozarjal na napet položaj in celo zatrdil, da je »predrznost fascija, ki se zanaša na zaščito in pomoč vojaških oblasti« postala poleti 1920 preveč nevarna za javni red.¹¹

Vsekakor so oblasti krivdo za takšen položaj pripisovale politiki enotne socialistične stranke, taktičnim napakam njene puljske sekcije, nerazsodnosti in neizobraženosti njenih voditeljev, razbijaški dejavnosti in ostremu besednjaku puljskega socialističnega dnevnika *Il Proletario*, njegovi zmedeni narodnostni in ekonomski politiki in podpihovalcem, ki niso bili italijanske narodnosti. Vse to naj bi povzročilo združitev konservativnih sil, ki so se strnile okrog gibanja maloštevilnih lokalnih nacionalistov ter ustanovili trden nacionalni bojni fascio.

Medtem ko je fascio, da povzamemo besede iz poročila civilnega komisarja, dobival »spodbudo in veliko pomoči« pri vojaških oblasteh, pa so odgovornost za to, da je med oficirji in vojaki v kasarnah nastajalo ozračje, ki ga je bilo čedalje težje zadržati v mejah discipline, pripisovali trmoglavi politiki in besedni napadalnosti socialistov, ne pa politiki vojaških oblasti; dovolj je, da na tem mestu omenimo le dejavnost centrov za politično informiranje, tj. uradov ITO, da lahko uvidimo absurdnost omenjenih trditev oblasti.

V takšnem položaju v Pulju je bilo dovolj, da je vulgaren napad na Benita Mussolinija na neki konferenci povzročil, da je prišlo do medsebojnih groženj, provokacij in nasilnih akcij, ki so se končale z umorom karabinerja, s požigom in uničenjem Delavske zbornice in poškodovanjem drugih sedežev socialističnih organizacij.¹²

Leto 1920 se je končalo z vsesplošno pasivno bilanco zaradi razočaranj na ekonomskem področju, ki so zasenčila upe v industrijsko izgradnjo, ki sta jo

⁹ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, b. 53, fasc. 7/5, sottofasc. 7/5, 1920, Pola: neredi zaradi splitskih dogodkov.

¹⁰ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, cat. 8, b. 71, fasc. 8/17: sporočilo mornariškega ministrstva, V. oddelek, I. sekcija, predsedniku ministrskega sveta, Rim, 12. avgusta 1920: nanaša se na pismo puljske vojaške mornariške garnizije vrhovnemu poveljstvu.

¹¹ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, b. 53, fasc. 7/5, Pola: Incidenti, ki so povzročili napad na Delavski dom in njegov požig, poročilo civilnega komisarja Mosconija načelniku centralnega urada za nove province, Trst, 28. septembra 1920: nanaša se na poročilo civilnega komisarja, Pulj, 25. septembra 1920.

¹² ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, b. 53, fasc. 7/5, Pola: že cit. poročilo z dne 28. septembra 1920.

napovedala prehod ladjedelnice Scogli Ulivi v zasebno last in operacija, v kateri so skupine italijanskih kapitalistov kupile najpomembnejše rudniške in ribiške družbe na istrskem polotoku; načrt je propadel, ne da bi pustil kakršnekoli posledice v proizvodnji, kar je močno oslabilo delavski razred, pa tudi kmete, ki so bili odtrgani od tradicionalnega tržišča v avstroogrskem zaledju, na katere je pritiskala konkurenca podobne proizvodnje italijanskega kmečkega juga, kar se je še posebej poznalo pri vinu, ki ga ni bilo moč spraviti v prodajo, medtem ko so cene kmetijskih pridelkov naglo padale.¹³

Konservativne in reakcionarne buržoazne stranke in zemljiški posestniki, ki so že od konca vojne naprej navadno imeli vlogo vodilnega političnega razreda v istrskih mestih, so na takšno hudo depresijo odgovorili z ustanovitvijo koalicije in se tako pripravljali na bližnje politične volitve leta 1921, da bi se lahko bodisi postavili po robu politični in pogodbeni moči delavskih slojev ali jo vsaj zmanjšali.

Volitve leta 1921, ki jih glede na obseg te študije na tem mestu ni mogoče natančneje obravnavati, so bile preizkusni kamen za istrski fašizem, ki se je zato, da bi ga konservativne in zmerne buržoazne sile sprejele kot stranko reda, podvrigel »čiščenju«, s tem da je odslovil najbolj kompromitirane skvadriste; podobne skrbi so imele tudi liberalnonacionalne politične sile in vlada, ki so aprila, mesec dni pred volitvami, dale natančna navodila civilnim komisarjem, kako naj preprečijo, da bi se krepila propaganda proti Slovencem in Hrvatom, zlasti še po dogodkih v Proštini in po zasedbi raških rudnikov. Novi voditelji lokalnega fascija, verjetno Francesco Giunta, ki je bil že splošno priznan kot vodja fašizma v Julijski krajini, so po izjavi oblasti zagotovili, da se ne bodo več spuščali v takšne akcije.¹⁴ Začasno so torej ustregli želji in skrbi oblasti, od česar so imeli nedvomno korist. Zanimivo bi bilo analitično rekonstruirati vprašanje volilnih okolišev, ki jih je organiziral Francesco Salata tako, da je vsekakor favoriziral italijansko in slovensko buržoazijo v škodo proletariata s tem, da je prevzel sistem nekdanjih avstrijskih kolegijev v Gorici, Trstu in Istri.¹⁵

Fašisti so predlagali združitev volilnega kolegija v Trstu z istrskim volilnim kolegijem in povzročili, da se je ta misel uveljavila v številnih istrskih občinah: nekateri župani (npr. v Piranu, Bujah in Nerezinah) so poslali protestne telegrame, ki so bili — nenavadno — napisani vsi z isto pisavo, in v katerih so izrazili svoje nasprotovanje enotnemu volilnemu kolegiju, ki ga je določil Salata, kar naj bi po njihovi izjavi nedvomno pripomoglo k zmagi slovanske večine nad Italijani; prav tega pa so se nacionalisti in fašisti najbolj bali.¹⁶

¹³ Claudio Silvestri: *Strutture e forze sociali e politiche nella società istriana degli anni »venti«*, v *Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia*, V. letnik, april 1977, št. 1, str. 28—33.

¹⁴ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, cat. 8, b. 71, fasc. 8/15: telegram civilnega generalnega komisarja Mosconija predsedniku ministrskega sveta, Trst, 11. aprila 1921.

¹⁵ Gl. Claudio Silvestri: *Sinistra e destra fascista alle elezioni triestine del 1921*, v *Trieste*, XV. letnik, 1968, št. 85, str. 17—19.

¹⁶ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, cat. 8, fasc. 8/15: telegram piranske občine predsedstvu ministrskega sveta, Piran, 26. marca 1921; telegram župana Tutitja predsedstvu ministrskega sveta, Buje, 28. marca 1921; telegram izrednega komisarja Bracca predsedstvu ministrskega sveta, Nerezine, 2. aprila 1921.

Tudi ustanovitev nacionalnih blokov kot združenj konservativnih sil, ki so delovale proti Slovanom in proti komunistom, bi bilo treba podrobneje preučiti. Dovolj je, da na tem mestu opozorimo na občutljivo operacijo, ki jo je predstavljala ustanovitev istrskega bloka aprila 1920, ko je bilo navzočih okrog 300 predstavnikov iz istrskih mest in trgov. Najbolj se je razvnela razprava o vprašanju, ali naj poleg strankarskih združenj pristopijo k bloku tudi društva, ki niso bila organizirana kot politične stranke, npr. nacionalistično usmerjena društva. Giunta in z njim istrski fašisti so se postavili temu predlogu po robu, ker je hotela fašistična stranka sama voditi krilo skrajne desnice, da bi se enakopravno pogajala z drugima dvema strankama, socialističnoreformistično in nacionalnodemokratsko, s katerima se je združila v bloku. Za delegate v direktorij je bilo izbranih šest predstavnikov posameznih strank, poleg tega pa še en predstavnik nekdanjih borcev, ki je sicer imel posvetovalno, ne pa glasovalne pravice: za istrski bojni fascio v Pulju Luigi Bilucaglia, v Poreču Andrea Mazzolini, v Piranu Adriano Petronio, v Rovinju Renato Rocco, v Pazinu Emilio Zucconi, v Voloski Giovanni Corrado. Bilucaglia je bil izvoljen za predsednika devetčlanskega direktorja, ki je nato določil kandidate istrskega bloka, in sicer poleg Bilucaglie samega, ki je zastopal bojni fascio v Pulju, še Luigija Albaneseja za bojni fascio v Poreču, Giovannija Mracha za Pazin, G. Pesanteja za nacionalno demokratsko stranko v Oprtlju, A. Pogatschniga za nacionalno demokratsko stranko v Poreču in A. De Bertija za socialistično reformistično stranko v Pulju.¹⁷

Interna pogajanja niso zadovoljila niti lokalnih niti osebnih interesov; nezadovoljstvo se je kazalo tudi med številnimi vplivnimi osebnostmi nekdanje liberalne skupine, ki niso bile včlanjene v nobeno stranko, ter zato niso mogle voditi bloka in biti izbrane za njegove kandidate in so tako izgubile vodilni položaj, ki se jim je zdel samoumeven in ki so ga njihove družine že od nekdanj imele kot nosilke klientelne oblasti v istrskih mestih.

Tudi lokalpatriotskim interesom nekaterih večjih kmetijskih središč, kot je bil Vodnjan, ni bilo zadoščeno: mesto je v takem primeru ostalo brez svojega predstavnika in pričakovanja lokalnega kandidata se niso izpolnila. Nezadovoljstvo je doseglo tolikšno stopnjo, da so se nekaj časa bali ustanovitve gibanja, ki bi se razvilo v neodvisno stranko, iz katere bi lahko izšla konkurenčna lista, za katero bi se sporazumeli Pulj, Vodnjan in kaka pomembna lokalna osebnost.¹⁸

Pred volitvami so nasilne akcije postale vsakdanji pojav v vseh majhnih in velikih istrskih središčih.

Volitve so potekale v napetem ozračju in zastraševanju, tako da je bilo slovenskim in hrvaškim volilcem komajda mogoče, da bi se nanje mirno pripravili in svobodno opravili svojo volilno pravico. To je bil razlog za intervencijo uglednega dnevnika *The Times* pri italijanskem veleposlaniku v Londonu, ki je zahteval pojasnila in podrobne podatke o zadevi.¹⁹ Načelnik centralnega urada za nove province Salata je seveda zanikal kakršnekoli nereda in je na-

¹⁷ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, cat. 8, b. 71, fasc. 8/15: poročilo puljskega civilnega komisarja Anze načelniku centralnega urada za nove province, Pula, 16. aprila 1921.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, cat. 8, b. 71, fasc. 8/15: telegram ministra Sforze Salati, Rim, 21. aprila 1923.

sprotno celo poudaril nemoteno sodelovanje »drugojezičnega« prebivalstva v pripravah na volitve²⁰ in na volitvah samih, ker so bila fašističnemu tisku, čeprav le s pičilim rezultatom, dana navodila, da bi se, kot smo že omenili, tako izognili hudi propagandni kampanji proti Slovanom.

Vsekakor je bil najbolj viden rezultat volitev maja 1921 ta, da je fascio dokazal svojo politično spretnost manevriranja najprej znotraj istrskega bloka, nato, v še bolj pomembni fazi, tudi na volitvah samih.

Zmago nacionalnega bloka z izvolitvijo fašistov Bilucaglie, Albaneseja in Mracha, socialističnega reformista De Bertija in nacionalnega demokrata Pogatschniga so istrski fašisti izkoristili za to, da so si pridobili absolutno premoč v lokalnem političnem življenju; Antonio De Berti, direktor puljskega dnevnika *L'Azione* in vodja istrske socialističnoreformistične stranke, se je šele potem, ko je na svoji koži izkusil nemoč, da bi si ustvaril lastni politični prostor, umaknil v zasebno življenje in po pohodu na Rim izstopil iz uredništva časopisa ter se odrekel svojemu sedežu v parlamentu.

Leve politične sile, ki so bile po livornskem kongresu januarja 1921 razcepljene, so bile bodisi premagane ali pa so po uporu v Proštini in labinski republiki izgubile sposobnost širše politične organizacije; zaradi divjanja udarnih oddelkov in uličnega nasilja so se umaknili v defenzivo in tako prepustile iniciativa fišistom. Le-ti, organizirani na podlagi novih in napadalnih tehnik, so se mobilizirali vsak dan in se z avtomobili in kamioni hitro premikali po Istri iz enega kraja v drugega, se postavljali v nasilnih akcijah, poniževali, pretepali in celo ubijali drugače misleče ljudi, nenehno izzivali »drugonarodno« prebivalstvo in inteligenco, učitelje in duhovnike, plenili in uničevali slovenske in hrvaške organizacije in institucije (banke, kulturne krožke), Narodne domove, delavske zbornice in sedeže strank, v katerih so se včasih zaman zabarikadirali socialisti in komunisti. Vodjem istrskega fašizma Albaneseju, Bilucaglii in Mrachu ter Giunti v Trstu se ni zdelo odveč sodelovati v takšnih nasilnih akcijah.²¹

Poglavitno in grozečo nevarnost so za oblast še vedno predstavljale opozicijske stranke in zahteve ljudi neitalijanske narodnosti po večji demokraciji; izjave o zvestobi slovenskih in hrvaških poslancev niso odvrnile vladajočih krogov, da zahtev po strpnosti in narodnostnih ali nacionalnih zahtev ne bi imeli za moteč element. Sicer pa je značilno, da se je Mosconi, generalni vladni komisar za Julijsko krajino, zvečer 28. oktobra 1922 udeležil banketa, ki so mu ga priredili tržaški meščani, in se od njih poslovil z zanosnim govorom, v katerem je na kratko orisal svoje delovanje, ki je bilo usmerjeno v spodbujanje italijanskosti in patriotizma v na novo pridobljenih ozemljih.²²

Organizacija fascija, ki je že takoj po upravnih volitvah januarja 1922 utrdila svojo uradno navzočnost v Istri s tem, da je ustanavljala nove fascie v vseh pomembnejših mestnih središčih in se vgnezdila v občinski upravi v številnih mestih, si je po pohodu na Rim kot vladna stranka skušala nadeti bolj legalno obliko.

²⁰ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, cat. 8, b. 71, fasc. 8/15: telegram načelnika centralnega urada Salate ministru za zunanje zadeve, Rim, 22. aprila 1921.

²¹ ACS, Ufficio nuove province. Presidenza del Consiglio, cat. 7/1—7/25, b. 54.

²² Gl. Antonio Mosconi: *I primi anni...*; *Discorsi. Al banchetto di saluto offerto dai cittadini*, str. 281—293.

Tudi istrski fašizem, ki je po besedah puljskega podprefekta Dell'Erbe v pismu provincijskemu sekretarju istrskih fasciov Emiliu Zucconiju, dal »doslej toliko lepih dokazov... občudovanja vredne discipline in patriotizma«, se je moral ukloniti strogim opominom in navodilom, ki jih je razglasil Mussolini.²³

Podprefektovo pismo nato izrecno pravi, da nekontrolirane nasilne akcije niso več dovoljene. Lokalna vodstva morajo kaznovati vse tiste, ki kršijo navodila in s svojo nedisciplino povzročajo neugodno ozračje med državljani ter tako »načenjajo ugled, ki si ga je fašizem s svojimi zaslugami pridobil med ljudstvom«. ²⁴

V fašizmu se je moralo ukoreniniti spoznanje, da se nihče ne sme več postavljati nad državo in da se morajo vsi pokoravati oblasti, ki jo predstavlja prefekt kot edini in izključni predstavnik centralne vlade v svojem okrožju. Fašizem je tako odgovoril na pričakovanja reakcionarnih in konservativnih sil velike industrijske, kapitalistične in zemljiške buržoazije, pa tudi zmernih sil, ki so računale z njim kot stranko reda. Tudi fašizem je iz tega položaja izšel z nekaterimi omejitvami in je tudi sam moral, da tako rečemo, nekaj plačati tistim, ki so ga podpirali v prvih letih njegovega srditega boja z levimi silami. Razen tega je treba omenjenemu dokumentu na rob omeniti še eno ugotovitev splošnega pomena, ki je bila na lokalni ravni lahko koristen kazalec tistega, kar se je dogajalo v vladnih vrhovih. Dokument namreč obsega izjavo, izrečeno v tonu, ki ne dopušča ugovora, o nameri, da se nova organizacija države oblikuje po zgledu centralistične birokracije, ki je značilna za avtoritativno institucijo. Iz dokumenta je jasno, da je razprava o možnosti, da bi vzhodnim provincam dodelili posebne avtonomije in decentralizirane oblike pokrajinske uprave, doživela popoln polom.

Razprava, ki se je živahno začela bodisi na centralnem sedežu centralne konzultativne komisije²⁵ ali pa na lokalni in provincijski ravni s pokrajinsko konzultativno komisijo²⁶ in z izrednim provincijskim odborom v Poreču,²⁷ je zajela, kot smo že omenili, vse politične sile v Julijski krajini in odgovorne predstavnike vlade.

Fašistična stranka se je glede tega problema, ki je bil temeljnega pomena za prihodnje upravljanje javnih zadev v Trstu in Istri, razcepila, ker so bila stališča v njej dokaj različna, pozneje, po 1922, pa so postala celo nespravljiva: na eni strani so bili zastopniki trde linije, ki so se zavzemali za takojšnjo uvedbo zakonodaje, ki je bila v veljavi v starih provincah, češ da bi vsako drugačno ravnanje lahko popačilo politični in nacionalni pomen priključitve, na drugi strani pa zagovorniki prožnejše linije, ki je sicer predvidevala sprejetje italijanskih zakonov, vendar pa tudi omogočala njihove spremembe po zgledu

²³ ACS, Ministero dell'Interno, PS 1923, cat. G 1, b. 97, sottofasc. 2: pismo puljskega podprefekta Dell'Erbe provincijskemu sekretariatu istrskih fasciov, Pulj, 9. januarja 1923.

²⁴ Ibidem.

²⁵ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, Archivio di gabinetto, cat. C 2/1, b. 23, fasc. 11.

²⁶ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, Archivio di gabinetto, cat. 2/1, b. 25, fasc. 4.

²⁷ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, Archivio di gabinetto, cat. C 2/1, b. 23, fasc. 10.

avstrijskih zakonov, ki so jih na splošno imeli za boljše,²⁸ npr. o davčnih dajatvah in šolskih ustanovah; na eni strani so bili Giunta, v Istri federalni provincijski sekretar Zucconi, Bilucaglia in vsi tisti, ki so prevzemali politična stališča, ki so prihajala iz Rima, na drugi strani pa Luigi Albanese, ki je zastopal vedno ostrejša stališča, kolikor bolj je fašizem razočaral pričakovanja po pomoči v gospodarstvu.

Na zborovanju istrskih županov je Albanese opozoril na »obupno revščino« v provinci, ki — »nova kolonija (italijanske) kraljevine« — trpi zaradi lakote in brezposelnosti, medtem ko hotelirstvo propada in dajatve v kmetijstvu vedno bolj naraščajo.²⁹ Albanesejevo opozorilo je zbudilo takojšnjo reakcijo istrskega fašizma.³⁰ Ta je nanj odgovoril bodisi v obliki splošno izraženih protestov³¹ in formalnih izjav nedeljene podpore fašizmu ali pa z osebnimi žalitvami³¹ in obtožbami o politični neodgovornosti, tako da je Albanese nekaj mesecev pozneje izstopil iz izvršnega odbora fašistične stranke, obdržal pa je poslanski mandat v parlamentu, ki si ga je pridobil na podlagi ljudskega soglasja.³²

S tem se je začela ena prvih hudih kriz znotraj istrskega fašizma, ki so si v dvajsetih letih sledile druga za drugo in ki so značilne ne samo za puljsko sekcijo, ampak tudi za sekcije v drugih bolj ali manj pomembnih središčih, kot so bila, da navedemo samo nekatera, Vižinada, Galizana, Rovinj, Poreč in Pazin.³³

Kriza leta 1923 je zajela vse vidnejše predstavnike istrskega fašizma, pri čemer so bile razlike verjetno večje pri vrhu, pri majhnih lokalnih oblastnikih, ki sta jih gnala stremušstvo in želja po osebni uveljavitvi, in ki niso hoteli spravljati v slabo voljo voditeljev, kot sta bila Giunta in Farinacci, s katerimi so bili povezani, kot pa v bazi sami, ki je izražala nezadovoljstvo nad upravo lokalnih političnih voditeljev. Ti so bili po splošnem mnenju nesposobni in nedejavni, kar je zbuvalo v bazi skrbni zaradi ekonomskih razmer v Istri,³⁴ in prav v bazi je prišlo do nekaj solidarnostnih manifestacij z Albanesejem.³⁵

Nesoglasje med puljsko sekcijo in provincijsko federacijo se je nadaljevalo tudi potem, ko je bil direktorij puljskega fascia odstavljen in je bil za pooblaščenega komisarja imenovan Emilio Zucconi. Temu imenovanju so nasprotovali z uličnimi sprevodi, javnimi manifestacijami in pretepi: Zucconija so med drugim obtoževali, da je povezan s prostožidarstvom,³⁶ ki ga je Mussolini prav v teh mesecih prepovedal, razglase z njegovim podpisom so mladi demonstranti trgali z zidov in jih mazali. Intervencijam puljskega prefekta Giannonija, tržaškega prefekta Crispa Moncade, Giunte, Mracha in Bilucaglie se ni posrečilo

²⁸ Gl. Francesco Salata: *Il nuovo governo e le nuove province*, v *Le nuove province*, III. zv., december 1922.

²⁹ *L'Azione*, 10/4—1923, št. 86: Un convegno di sindaci istriani che parla chiaro.

³⁰ *L'Azione*, 11/4—1923, št. 87: Un telegramma del sindaco di Parenzo.

³¹ ACS, Ministero dell'Interno, PS 1923, cat. G 1, b. 97, sottofasc. Pola: telegram prefekta Giannonija, ministrstvu za notranje zadeve, Pulj 20. aprila 1923; navaja hude žalitve, ki jih je poslanec Bilucaglia izrekel na račun poslanca Albaneseja.

³² *L'Azione*, 14/7—1923, št. 167: L'on. Albanese esce dal partito fascista.

³³ Gl. *L'Azione* v letih od 1923 do 1926, passim.

³⁴ AIR, b. LXIV, Presidenza del Consiglio, a. 1924, fasc. 1—1.11, sottofasc. Pola, pratica n. 2789: poročilo Silvestra Silvestrija, Pulj, 24. septembra 1924.

³⁵ *L'Azione*, 15/4—1923, št. 91: Echi dei congressi dei sindaci istriani.

³⁶ ACS, Ministero dell'Interno, PS 1923, cat. G 1, b. 97, sottofasc. Pola: telegram prefekta Giannonija ministrstvu za notranje zadeve, Pulj, 7. avgusta 1923.

ustaviti vrste sporov, tako da je na poziv lokalnih osebnosti interveniral sam Mussolini s telegramom, v katerem je dogodke ostro obsodil. Posebej je bil ogorčen zaradi javnih manifestacij (ki jih je označil za »v preteklost obrnjene in nevredne burke«) pred presenečenim prebivalstvom, ki se je, po Mussolinijevih besedah, morda tudi zabavalo spričo očitnih znamenj pomanjkanja ugleda in sposobnosti samoobvladovanja, ki so jih izkazovali pripadniki stranke, namesto da bi bili zgled vsemu narodu. Zato je Mussolini pooblastil puljskega prefekta, da lahko intervenira celo z orožjem in zatre sleherni poskus, ki bi kalil javni red.³⁷ Položaj, ki ga je naposled prevzel v roke Giunta, ki je tudi osebno interveniral, a brez uspeha, da bi izgladil nesoglasje: zaradi nenehnih disciplinskih prekrškov in provokacij, kot sam pravi, kažejo prebivalstvu »žalostno podobo« (fašizma), je zahteval čimprejšnji prihod člana direkcije, ki bi imel pooblastila, da razreši nevzdržni položaj.³⁸

Takšno vmešavanje tržaškega fascija v notranje zadeve istrskih fasciov je navelo vprašanje, ali naj bodo le-ti v večji ali manjši meri odvisni od Trsta, o čemer so veliko razpravljali v naslednjih letih. Po drugi strani pa je v Istri in v Pulju obstajala tudi smer, ki je bila v imenu domnevnih ekonomskih, političnih in zgodovinskih potreb naklonjena združitvi s Trstom.³⁹

Istrski fašizem je resda nastal pozneje kot tržaški; v prvih letih je oba, kakor smo že omenili, povezoval nekakšen akcijski sporazum; toda po 1922 so istrskim fasciom postajale tržaške intervencije čedalje bolj nadležne, medtem ko je Trst videl v Istri nekakšno naravno tržišče, zaledje, nad katerim naj bi uveljavil svojo kulturno in gospodarsko premoč in iz njega izvlekel dobičke.

Leto 1923 je po mojem mnenju pomembno leto v zgodovini lokalnega fašizma: označuje trenutek prehoda in potemtakem tudi krize, ko se je pokazala vrsta problemov, ki so, ker niso bili takoj rešeni, ostali predmet interne razprave v naslednjih letih, medtem ko lahko rečemo, da se je začetna faza končala v mesecih takoj po pohodu na Rim.

V istrskem fašističnem gibanju je bilo aprila 1923 72 sekcij in 22 podsekcij s 7000 člani, med katerimi je bilo, kot zatrjuje pomembno poročilo političnega sekretarja Zucconija, tudi precejšnje število ljudi slovenske narodnosti. Vzponredno se je razvijalo tudi sindikalno gibanje, tj. Camera di lavoro italiana (Italijanska delavska zbornica), ustanovljena že 1919, in je štela skupaj 5000 članov, ki so bili po vseh večjih mestih; v Pulju je delovala tudi posebna provincijska skupina, ki naj bi preučevala pglavitne probleme.⁴⁰

Tudi če tem velikim številkam ne verjamemo popolnoma, zlasti tistim, ki se nanašajo na razvoj sindikalnega gibanja, je vendarle mogoče razumeti optimizem lokalnih voditeljev; fašizem v Istri se je »sijajno razvil« na začetku dvajsetih let, nato pa so politične in ekonomske težave začele groziti, da bodo njegov razvoj zavrle. Tisk je zaman čakal na pomoč, ki jo je vlada sicer obljubila, in je bil v težkem položaju; fašistični časopis *Istria nuova* je imel primanj-

³⁷ ACS, Ministero dell'Interno, PS 1923, cat. G 1, b. 97, sottofasc. Pola: Mussolinijev telegram puljskemu prefektu, Rim, 10. avgusta 1923.

³⁸ ACS, Ministero dell'Interno, PS 1923, cat. G 1, b. 97, sottofasc. Pola: Giuntov telegram ministru za notranje zadeve Bianchiju, Trst, 11. avgusta 1923.

³⁹ AIR, b. LXIV, Presidenza del Consiglio, a. 1924, fasc. 1—1.11, sottofasc. Pola, pratica n. 2789: že cit. poročilo S. Silvestrija.

⁴⁰ ACS, Ministero dell'Interno, PS. 1923: poročilo političnega sekretarja Emilia Zucconija predsedniku ministrskega sveta, Pulj, 30. aprila 1923.

kljaj, ki se ga, kot se je zdelo, skoroda ni dalo pokriti, v resnici pa to govori o majhni razširjenosti *L'Azione*, ki ga je urejal Giovanni Mrach in ki se z ekonomskega in delničarskega stališča nikoli ni popolnoma rehabilitiral in zato ni mogel zadovoljiti najbolj nespravljljive fašistične baze; premajhno prizadevanje puljskega glasila gre pripisati dejstvu, da je večina uredništva bila še vedno ista kot prej, ko je delala za A. De Bertija, in se zato ni bilo mogoče zanesti na njeno zvestobo fašizmu. Tudi na tem področju se je kazala potreba po nečem novem. Strukture, ki so obstajale pred prihodom fašizma na oblast, kot je bila npr. prav *L'Azione*, niso bile več zadostne. V naslednjih letih, ko sta omenjeni dve glasili dokončno prenehali izhajati, sta nastala dva bolj uradna in bolj »usmerjena« časnika: ustanovljena sta bila dnevnik *Il Corriere Istriano*, glasilo fašistične stranke, in revija *Nuovo giornale*.

Ustanovitev prostovoljne milice za narodno varnost, ki je zamenjala ukinjene in razpuščene udarne oddelke, je bila v začetku sprejeta z navdušenjem: vanjo se je vpisalo zelo veliko fašistov,⁴¹ in v kmetijskih središčih, kot sta Vodnjan in Vižinada, so bile marca 1923 ustanovljene prve milice.⁴²

Naš pregled istrskega fašizma končujemo sredi dvajsetih let in puščamo ob strani vrsto problemov, ki bi jih bilo treba še natančneje raziskati. Vrsto pomembnih vprašanj bo treba še preučiti; naj navedem samo nekatera: funkcijo zemljiških posestnikov v začetni fazi razvoja fašizma; odnos med mestom in podeželjem in vlogo podeželskega prebivalstva v politiki; vključenost Slovencev in Hrvatov v fašizem; stališče Cerkve do fašizma itd.

Prevod: Aleš Rojec

Summary

THE PERIOD AFTER WORLD WAR I AND FASCISM IN ISTRIA DURING THE TWENTIES

On the basis of archives and literature the author discusses the development of Fascism in Istria, dividing it into three periods: from the end of World War I until the time when Fascism came into power, i. e. the march on Rome, the period leading up to the crisis generated by the murder of Matteotti, and, finally, the later period during which structures were formed the aid of which Fascism sought in order to gain the support of the masses. The author deals mainly with the period leading up to the crisis generated by the political and social circumstances in Istria in the middle of 1923.

⁴¹ Ibidem.

⁴² *L'Azione*, 2/3—1923, št. 53: Dignano-Milizia Nazionale in 22/3—1923, št. 70: Višnada-Milizia fascista.

Anna Millo in Anna Maria Vinci

DELOVNA HIPOTEZA O RUDARSKI INDUSTRIJI V ISTRI:
PREMOGOVNIŠKA DELNIŠKA DRUŽBA RAŠA OD ZAČETKOV DO 1929

Premogovniki v Labinu so bili med obema vojnama glede na investirani kapital, proizvodne zmogljivosti in zaposleno delovno silo najpomembnejša industrijska dejavnost v Istri in med največjimi rudniki fosilnih goriv v Italiji. To poročilo želi v začasni, še nedokončni obliki prikazati prve zasledke dela skupine raziskovalcev, ki jo je finansiral tržaški Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, in ki si je zadala nalogo, preučiti politične, ekonomske in socialne razmere v Istri med 1919 in 1943. Če pričujoče poročilo obravnava bolj industrijski in finančni vidik kot pa delovne in življenjske razmere delavskih množic, to nikakor ni posledica določene idejne opredelitve avtorjev raziskave, temveč edinole dejstva, da je bilo zaradi docela naključnih razlogov doslej mogoče preučiti arhivske dokumentarne vire in tisk, s katerim je bilo moč popolneje rekonstruirati elemente tega vidika.

Premogovniška delniška družba Raša s sedežem v Labinu je bila ustanovljena ob koncu leta 1919 na pobudo skupine kapitalistov iz Julijske krajine, ki so imeli pomembne zveze na nacionalni ravni; prvi med njimi je bil Guido Segre, ki je bil več kot petnajst let, vse dokler ga niso 1939. na podlagi rasnih zakonov odstranili, navzoč pri vodenju podjetja, ki je med svojim obstojem doživelo velike spremembe v sestavi delniškega kapitala. Segre, ki je bil rojen v Torinu in ki je tam deloval vse do 1919., je sodeloval s Credito Italiano in s Fiatom, katerega upravni direktor je postal za kratek čas v letu 1919, sorodstveno in poslovno je bil povezan z družino Ovazza, lastniki majhne piemonteske privatne banke, nato pa se je v začetku dvajsetih let preselil v Trst, ki je postal središče njegovih finančnih interesov.¹ Postal je prvi predsednik Raše (na to mesto je bil imenovan 14. januarja 1920), kjer so bili v upravnem odboru v prvem letu obstoja družbe še Giovanni Agnelli, Alberto Giovanini in Riccardo Gualino iz Fiata.

¹ Bil je tudi ekonomski svetovalec civilnega gubernorata za Julijsko krajino. Ta podatek in drugi podatki o njegovi dejavnosti so navedeni v poročilu tržaškega prefekta z dne 13. junija 1935, ki je ohranjeno v ACS, SPD, CO, n. 543.163, Segre gr. uff. Guido. Trieste. Leta 1923 je že bil predsednik rudnika Raše, postal je tudi predsednik Stabilimento tecnico Triestino, podpredsednik ladjedelnice S. Rocco in upravni odbornik Banca Commerciale Italiana, Cosulich, Navigazione Libera Triestina in Assicurazioni Generali (prim. L. Sanzin, ed.: Cenni e dati sulle società triestine per azioni, Trieste: Circolo di Studi Economici, 1924). Družina Segre je bila tudi lastnica Società Anonima Acciaierie Weissenfels v Fužinah (Videm). Za sodbo o Segreju kot upravnemu direktorju Fiata prim. V. Castronovo: Giovanni Agnelli, Torino: Utet, 1971, str. 138 in 140.

Izkazalo pa se je, da je bilo zanimanje torinske skupine za rudarski sektor le kratkotrajno (primerjati se ga dá z njenim zanimanjem za Alpine Montangesellschaft),² morda zato, ker le-ta ni ustrezal interesom družbe, in ker ni obetal dovolj zanesljivih profitov. Večinska participacija (60 000 od 75 000 delnic) je pripadala Trboveljski premogokopni družbi (TPD), lastnici rudnika, ki je bila obremenjena s hipotekami vse do konca vojne. Italijanska skupina, v kateri sta bila poleg že omenjenih podjetnikov še Banca Commerciale Triestina in Ettore Pollich, v. d. direktor Navigazione Libera Triestina, se je omejila na vplačilo 2 000 000 lir v gotovini (na družbin kapital, ki je bil ocenjen na 15 000 000 lir), s čimer si je pridobila ne 10 000, temveč 15 000 delnic in 6 od 10 mest v upravnem odboru.

Obsežen program obnovitve in razširitve rudniških naprav in strojev³ je povzročil potrebo po prvem povečanju družbinega kapitala, ki se je maja 1920 dvignil na 30 000 000 lir, nekaj mesecev pozneje, oktobra istega leta pa na 45 000 000 lir. Popoln seznam delničarjev, ki so se zbrali na izrednem občnem zboru družbe 25. oktobra 1920, nam pomaga razumeti, da je skupina Fiat ohranila dokaj dobre interese (vsega 150 delnic), o čemer priča hkratni izstop njenih predstavnikov iz upravnega odbora, medtem pa je njeno mesto v mnogo večji meri prevzela druga nacionalna skupina (Banca Italiana di Sconto z 10 000 delnicami) in se je v njej okrepila navzočnost skupin iz Julijske krajine (Navigazione Libera Triestina s 33 500 delnicami; Stabilimento Tecnico Triestino, Cantiere S. Rocco, Cantiere Navale Triestino, Lloyd Triestino, Banca Commerciale Triestina s paketi od 2500 do 5000 delnicami). Guido Segre je ostal edini zasebni delničar z 22 150 delnicami, medtem ko je ostala sestava paketa TPD nespremenjena.⁴ O posebnem zanimanju Banca Nazionale di Sconto za Rašo težko rečemo kaj več kot to, da je bila njena participacija v družbi del njene splošne politike neurejenega prisvajanja virov in surovin, ki sta jo Ansaldo in Banca Nazionale di Sconto vodili v prvih letih po vojni, pri čemer sta posebej upoštevali perspektivo razširitve tržišča na Balkan.⁵ Banca Nazionale di Sconto, ki jo je pretresel polom leta 1921, kljub temu ni zapustila Raše, temveč je ohranila večji del svojih interesov v Istri, in je bila med prvimi italijanskimi bankami, ki so tamkaj odprle svoje podružnice takoj po koncu vojne.⁶

² Prim. V. Castronovo: *La storia economica*, v *Storia d'Italia*, knjiga IV, zv. I, Torino: Einaudi, 1975, str. 215 in še posebej idem: Giovanni Agnelli, str. 295—301.

³ Ministero d'Agricoltura. Ispettorato centrale delle miniere: *Rivista del Servizio Minerario nel 1920*, Roma: Stabilimento Tipografico per l'Amministrazione della Guerra, 1922, str. 261—262.

⁴ Ti podatki so tako kot prejšnji povzeti iz zapisnikov zborov in upravnih odborov družbe, ki so ohranjeni v Tribunale di Roma. Sezione Commerciale. Archivio, f. 411/39: Arsa Società Anonima Carbonifera. V upravnem odboru, ki se je sestel istega dne, so Agnellija, Gualina in Giovanninija, ki so odstopili, nadomestili Antonio Cosulich, Angelo Pogliani kot predstavnik Bance Italiane di Sconto in Ernesto Ovazza, ki se seje očitno ni udeležil kot Segrejev zaupnik, saj ni bil nosilec nobene delnice, ne kot predstavnik svoje banke ne kot zasebnik.

⁵ O tem prim. V. Castronovo: *La storia economica*, str. 207 in passim ter M. Legnani: *Espansione economica e politica estera nell'Italia del 1919—21*, v *Il Movimento di Liberazione in Italia*, julij—september 1972.

⁶ Banca Italiana di Sconto je odprla svojo podružnico v Pulju že maja 1919 (prim. *L'Azione*, 3/5—1919; *La Banca Italiana di Sconto*) in naletela na ugoden sprejem pri drobnih varčevalcih. Takoj je začela intervenirati po Istri in si zagotovila daljnosežne vplive in interese. Če navedemo samo nekaj primerov: njeni predstavniki so

Vsekakor lahko rečemo, da predstavljajo leta od 1922 do 1924 po prvih letih nenehnih sprememb enotno obdobje v finančnem življenju družbe, ko sta postopno naraščala teža in pomen kapitala iz Julijske krajine prek Banca Commerciale Triestina (od 20 000 delnic leta 1922 na 45 000 delnic leta 1924) in podjetnost banke družine Ovazza⁷ (od 19 500 delnic leta 1922 na več kot 67 500 delnic leta 1924, ki so predstavljale skoraj 30 % celotnega delniškega paketa in presegle participacijo TPD).⁸ Povezavo med skupinami iz Julijske krajine in piemonteško skupino je predstavljal Guido Segre z mnogo skromnejšo participacijo kot v preteklosti (leta 1924 samo 1000 delnic), ki pa je bil zaradi svojih poslovnih in zasebnih zvez s financerji Raše v resnici prvi človek v podjetju. Odkod ta čedalje večja vloga bank v družbi? Odgovor je treba poiskati tako, da preučimo industrijsko, proizvodno in komercialno dogajanje v rudniku.

Kljub temu, da so poročila upravnega odbora vsako leto ponavljala, da zaradi precejšnjih zalog pod zemljo in zaradi proizvodnih zmogljivosti naprav obstajajo najboljše perspektive za zaslužek pri investiranju v Rašo (in to je ostal vodilni motiv vse do 1935, ko se je rudnik naposled resnično izvlekel iz težav, vendar iz povsem drugih vzrokov), pa industrijski in komercialni razvoj rudnika ni bil prinesel toliko profita, kot so pričakovali delničarji. Vzrok je bil predvsem v slabi kvaliteti izkopenega premoga, liburnskega lignita visoke energijske moči, ki pa je vseboval precejšnjo količino žvepla, s čimer je bila močno zmanjšana njegova uporabnost kljub spretni reklamni kampaniji, ki jo je podjetje organiziralo.⁹ Razen tega je na raški premog močno pritiskala visoka cena izkopa in tudi racionalizacija sistemov obdelave z razširitvijo mehaničnih naprav za vrtnje na vse rudniške rove, ki so jo uvedli 1922.,¹⁰ tako da tudi povečanje delovne sile in sočasno zmanjšanje mezd¹¹ nista pripomogla k večji konkurenčnosti na tržišču. K temu je prispevala svoje še povojna kriza rudarske industrije na mednarodnem tržišču, ki je dosegla svoj vrh 1921 s hudim padcem

bili navzoči v upravnem odboru puljskega dnevnika (prim. L'Azione, 12/4—1919; Una rettifica); eden od njenih zaupnikov, Gustavo Schutz, je bil imenovan za upravnega odbornika v ustanovnem zboru Società Elettrica Istriana (prim. L'Azione, 20/1—1921; Costituzione della Società Elettrica Istriana). Poleg drugih, manj pomembnih iniciativ je Banca Italiana di Sconto sodelovala avgusta 1920 tudi pri ustanovitvi Società Anonima Scoglio Olivi (prim. Registro Ditte. Camera di Commercio di Trieste, n. 37320).

⁷ Prim. Associazione Bancaria Italiana: Annuario delle banche e dei banchieri d'Italia, Milano 1923.

⁸ Na rednem in izrednem občnem zboru dne 11. julija 1924 je bilo navzočih 14 delničarjev, ki so imeli 173 325 od 225 000 delnic. Odsotni so bili Bisteghi, Bellack, Ranzinger in Rotter, ki so bili sicer člani upravnega odbora kot predstavniki TPD. Če drži, da so bili odsotni samo oni, lahko domnevamo, da je TPD imela 51 675 delnic, medtem ko jih je imela na občnem zboru dne 31. marca 49 800. V vsakem primeru je imela firma Ovazza leta 1924 relativno večino.

⁹ Primer za to je delce C. Tomatisa: Il carbone dell'Arsa, sue qualità e impiego, Trieste 1924, str. 15. Tomatis je bil 1923 imenovan za generalnega direktorja družbe.

¹⁰ Prim. Ministero dell'Economia nazionale: Corpo Reale delle miniere: Rivista del Servizio Minerario nel 1922, Roma: Cooperativa Tipografica Luzzatti, 1923, str. 219.

¹¹ Ibidem, str. CXXLI in CXLIII. Podatki o mezdah predstavljajo povprečne vrednosti v rudnikih fosilnih goriv tržaškega distrikta. Ker so na ozemlju, za katero je bil pristojen tržaški distrikt, obstajali poleg Raše samo še 4 neznatni rudniki te vrste, lahko domnevamo, da so se srednje vrednosti približevale mezdam v Raši. Tako se pokaže, da so se mezde za kategorijo rudarjev potiskačev zmanjšale za približno 30 % glede na poprečne mezde leta 1921, za rudarje in opaževalce pa za 25 %.

cen črnega premoga, in ki se je začela umirjati šele po letu 1923.¹² Vsi ti negativni dejavniki so nujno vplivali tudi na povpraševanje po raškem premogu na tržišču: glavni kupci so bili poleg pomorskih družb, ki so bile delničarske družbe, zlasti industrijska podjetja in javne ustanove (ladjedelnica, plinarina v Trstu, javne službe na Reki), ki so jih bolj kot kvaliteta premoga privabljalje ugodnosti dolgoročnega plačevanja; takšna politika pa je družbo prisilila, da se je vedno bolj zatekala k bančnim kreditom brez kritja.¹³

Dne 29. novembra 1923 se je direkcija odločila za izprtje. Ta ukrep, ki je bil sprejet že konec novembra in so ga motivirale vedno večja zadolženost pri bankah, velike zaloge neprodanega premoga in nizka produktivnost delavcev, je bil za nekaj časa odložen, vendar pa je začel veljati, ko se je pokazalo, da bo podpis nove delovne pogodbe s fašističnimi sindikati težaven.¹⁴ Očitno je šlo pri tem ukrepu za pritisk na vladne oblasti v trenutku, ko so se pogajali tudi za obnovitev pogodbe o dobavi premoga kraljevski mornarici za ceno, ki bi bila za družbo ugodna, vendar višja od tržne cene, ter o drugih finančnih olajšavah.¹⁵

Podatki o proizvodnji in delovni sili za obdobje, ki ga preučujemo, nihajo.

	1919	1920	1921	1922	1923
tone	87.400	107.150	79.000*	160.000	150.630
delavci	1.312	1.585	1.600	1.763	1.854
	1924	1925	1926	1927	1928
tone	105.430	163.670	186.980	145.200	104.882
delavci	1.381	1.757	1.885	1.630	1.144
	1929				
tone	193.372				
delavci	1.203				

* Proizvodnja leta 1921 je upadla zaradi zasedbe rudnika, ki je dovolj znana zadeva, da je na tem mestu ni treba znova obravnavati. Gl. Zavod za povijesne i društvene znanosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Rijeka: La Repubblica di Albona nell'anno 1921. Raccolta di Lavori, Rijeka 1979.

Izrazito izboljšanje, do katerega je prišlo po letu 1925, je bilo deloma posledica ugodne konjunktore na mednarodnem tržišču premoga zaradi stavke angleških rudarjev v letih 1925—26, deloma pa posledica prenove notranje organizacije proizvodnje. (Podatki so povzeti po že cit. Rivista del Servizio Minerario, pozneje Relazione sul Servizio Minerario za leta 1920, 1921, 1922 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928 in 1929).

¹² Prim. generalna poročila v cit. Rivista del Servizio Minerario za leta 1920, 1921, 1922, 1923 in 1924.

¹³ Nad takšnimi težavami se je predsednik Raše Segre pritoževal v poročilu na prvem izrednem zboru dne 25. oktobra 1920. Tendencia je v naslednjih letih postala še bolj izrazita.

¹⁴ Pomembna dokumentacija o zadevi v ACS, Ministero dell'interno, Direzione Generale della P. S., AA. GG. RR., 1924, cat. C 1, b. 71, f. Pola, sf. Serrata Società Anonima Carbonifera Arsa.

¹⁵ Instrumentalnega značaja takšnega manevra tudi voditelji družbe niso skriivali v spomenici puljskemu prefektu, ki je datirana s 27. oktobrom 1924, in v pozivu delavcem ob ustavitvi obratovanja rudnika, v katerem so za krizo družbe obdolžili delavce, ki naj bi imeli nizko produktivnost. Tudi puljski prefekt je v noti z dne 31. oktobra 1923, naslovljeni na mornariško ministrstvo, poudaril, da je imelo izprtje značaj pritiska na vladne kroge. Navedene dokumente hrani ACS, Ministero dell'Interno, Direzione Generale della P. S., AA. GG. RR., 1924, cat. C 1, b. 71, f. Pola, sf. Serrata Società Anonima Carbonifera Arsa.

V zelo kritični situaciji istrskega gospodarstva, ki se je kazala v veliki nezaposlenosti ter grozotni revščini in pomanjkanju, in v času, ko se je socialni nemir prebivalstva tako razširil, da so ga tudi fašistične oblasti same občutile kot nevarnost, je bil ukrep družbe Raša najučinkovitejše orožje za doseg cilja. Značilne so bile reakcije provincijske federacije fašistične stranke, fašističnega sindikata in dnevnika *L'Azione*, ki je tedaj že izrazilo zastopal profašistična stališča; čeprav so vsi omenjeni menili, da je eden od pglavitnih argumentov družbe nizka produktivnost, samo izgovor, in so večkrat obtoževali družbo, da »napada državno blagajno«,¹⁶ so vendarle sprožili vrsto pobud,¹⁷ naj vlada interverira in razreši nastali položaj: kajti dva tisoč brezposelnih več in kriza večjega središča, kakršno je bil Labin, so pomenili nevarnost, ki bi utegnila pahnuti iz ravnovesja celoten sistem.

Družba je skušala doseči konkretne rezultate tudi s povečanjem produktivnosti in zmanjšanjem mezd. Čas za to je bil ugoden tako zaradi naklonjenosti političnih oblasti kot tudi zaradi šibkosti delavskega razreda.

Generalni rudniški inšpektor Dompé, vodja vladne delegacije, ki naj bi preučila položaj raških rudnikov,¹⁸ je brez obotavljanja zatrdil, da je bistveni pogoj, da bi država rudniku dodelila pomoč in odobrila davčne olajšave, zmanjšanje realnih mezd, kar lahko delavci nadomestijo s povečano produktivnostjo.¹⁹ Po drugi strani se delavski razred ni bil sposoben učinkovito upreti direktivam podjetja, čeprav so stare sindikalne organizacije še vedno obstajale.²⁰ Potem ko se je zasedba rudnikov končala, je družba, kot je znano,²¹ zahtevala odstranitev najbolj aktivnih organizatorjev rudarskega gibanja, nato pa je začela rekrutirati novo delovno silo v starih italijanskih provincah, še posebej na Siciliji.²²

¹⁶ *L'Azione* 2/11—1923: *Intorno alla serrata delle miniere carbonifere di Albona.*

¹⁷ Že ob napovedi izprtja je *L'Azione* izrazila željo, naj bi se začela ministrska preiskava o vprašanju (*L'Azione*, 1/11—1923: *Un altro grave colpo alla vita economica istriana. La chiusura delle miniere dell'Arsa*). Na prefekturi in na sedežu družbe je bilo nato sklicanih mnogo sestankov, ki so se jih udeležili predstavniki fašistične stranke in fašističnega sindikata skupaj z drugimi lokalnimi političnimi oblastmi, da bi razpravljali s predstavniki direkcije podjetja (prim. *L'Azione*, 15/11—1923: *La direzione delle Miniere dell'Arsa decide per l'intervento del fiduciario del PNF, sig. Zucconi, di tenere aperto l'esercizio*; 22/12—1923: *Una riunione in Prefettura per la questione dell'Arsa*).

¹⁸ *Ibidem*, 13/11—1923: *Mentre si svolge l'inchiesta sulle miniere dell'Arsa.*

¹⁹ *Il Piccolo*, 21/11—1923: *L'esauriente relazione del gr. uff. Dompé al Governo sulla necessità di regolare la crisi dell'Arsa.*

²⁰ Te podatke navaja provincijski sekretar fašističnih sindikatov A. Petronio: »... Od dva tisoč rudarjev jih je približno osemsto ostalo zvestih starim organizacijam, stodvajset jih podpira naše gibanje, a niso vanj včlanjeni, drugi pa so nevtralni« (prim. cit. članek v *L'Azione*, 2/11—1923). Puljski prefekt je kak mesec pozneje poudaril intenzivno »propagando, ki jo izvaja komunistična organizacija 'Federazione Minatori Italiani', v katero je včlanjena večina rudarjev, iz pretežno političnih in v tem trenutku tudi volilnih razlogov« (R. Prefettura per la Provincia d'Istria, Pola, 28 marzo 1924. Oggetto: riassunzione del lavoro da parte delle maestranze delle miniere Arsa, v ACS, Presidenza del Consiglio dei Ministri, 1924, f. 1/1.11, n. 740).

²¹ G. Scotti-L. Giuricin: *La Repubblica di Albona e il movimento dell'occupazione delle fabbriche in Italia*, v *Quaderni del Centro di Ricerche storiche di Rovigno*, vol. I, Pola 1971, str. 172—175.

²² Prim. *L'Azione*, cit. članek *Intorno alla serrata...* Provincijski sekretar fašističnega sindikata je zatrjeval, da je po zasedbi rudnika prišlo do velikega pritoka delovne sile s Sicilije.

Takšna odločitev je v časih hudih nacionalnih trenj v civilni družbi, ki so poglabljala prepad med italijansko in hrvaško narodnostno skupino, po eni strani skušala zanetiti spore v delavskem razredu, po drugi strani pa oblikovati kontingent delavcev, ki bi ga bilo lažje izsiljevati, ker bi bil tuj lokalnemu socialnemu tkivu.²³ Fašistično nasilje in ekonomska kriza, ki je hudo prizadela Istro, sta opravila vse drugo, tako da se je vodstvu že decembra 1922 posrečilo, ne da bi naletelo na večji odpor, uveljaviti pogodbo, ki je hudo poslabšala položaj delavcev.²⁴

Delavske množice so se tako oslABLJENE znašle v kritičnem položaju, ki se je začel z izprtjem leta 1922, pri čemer je bila oteževalna okoliščina, da je edini veljavni sogovornik družbe postal fašistični sindikat, čeprav je imel le malo članov. Le-ta je resda opozarjal na življenjske razmere rudarjev v rudniku in zunaj njega: na izredno težko delo, nizke mezde, številne nesreče (samo 1923 je zabeleženih 360 primerov) in hude težave tistih delavcev, ki so se morali vsak dan voziti v Labin iz vasi v notranjosti Istre.²⁵ Ta natančna in podrobna opozorila, polemične tone do vodstva podjetja in nepopustljivost med pogajanja za novo delovno pogodbo je pogojevala edinole želja, da bi si fašistični sindikat pridobil zaupanje in podporo delavskih množic. Te sicer niso imele moči, da bi se organizirale in se postavile po robu napadu delodajalcev, ostale so trdno vkopane v defenzivni poziciji, bile pa so nedostopne za pobude fašističnih organizacij in posrečilo se jim je celo organizirati nekaj protestnih akcij: zato so bile kljub vsemu nenehna grožnja fašističnim in sindikalnim oblastem.

Februarja 1924 so bila pogajanja med podjetjem in državo naposled končana z odobritvijo davčnih in carinskih olajšav pri uvozu strojev in eksploziva,²⁶ marca pa je bilo ugodno rešeno tudi vprašanje obnovitve pogodbe o dobavi premoga kraljevski mornarici.²⁷ Nekaj dni pozneje²⁸ je fašistični sindikat podpisal novo delovno pogodbo, ki je predvidevala deset- do petnajstprocentno

²³ Prav tako ne smemo pozabiti, da na novo prišli delavci v nasprotju z lokalnimi delavci, ki so pogosto lahko izboljšali svoje nizke dohodke s kmetijskim delom, niso imeli na razpolago drugih oblik preživljanja razen dela v rudniku.

²⁴ Besedilo pogodbe v *L'Azione*, cit. članek *Intorno alla serrata...*; prav tako o pogodbi *ibidem*, 4/11—1923: *La risposta della Società Arsa*.

²⁵ *Ibidem*, 4/12—1923, *Effettive risultanze della serrata delle miniere dell'Arsa*; 14/11—1923, *L'inchiesta ministeriale. Le miniere di Carpano*.

²⁶ *R. D. L.*, 26 febbraio 1924, n. 346: *Agevolazioni fiscali per l'industria estrattiva del carbone nell'Istria*. Besedilo tudi v *Federazione nazionale fascista dell'industria mineraria: Annuario dell'industria mineraria*, Roma 1932 — X, str. 379. Leta 1929 je bil *R. D. L.* podaljšan še za nadaljnja tri leta.

²⁷ *Osutek Atto di sottomissione per la fornitura alla R. Marina di 30 000 tonnellate di carbone Arsa*, datiran z marcem 1924, predvideva, da bo nakupna cena 182.50.— lir za tona. Ker je bila tega leta cena raškega premoga 151 038.— lir (prim. Ministero dell'economia nazionale. *Direzione generale dell'industria e delle miniere. Corpo Reale delle miniere: Rivista del Servizio Minerario nel 1925*, Roma: *Provveditorato Generale dello Stato*, 1926, str. 199), je družba, če je bila pogodba resnično podpisana v navedenih terminih, realizirala velik dobiček na račun države. Dokument hrani ACS, SPD, CO, f. 509.827/3, *Società Mineraria di Bacu Abis*.

²⁸ Sporočilo, da je bil podpisan sporazum z vlado, je datirano s 23. februarjem 1924. Prim. *L'Azione*, 23/2—1924: *Nuove concessioni del Governo. La prossima riapertura dell'Arsa*; sporočilo o podpisu pogodbe je datirano z 29. februarjem 1924: *ibidem*, 29/2—1924: *Importante riunione sindacale ad Albona*.

zmanjšanje mezd, ki naj bi ga kompenzirala uvedba akordnega dela.²⁹ Takšno rešitev so predstavniki fašističnih sindikatov prikazovali kot zmago, in so si zanjo tudi lastili vse zasluge: »Delavci labinskega okrožja, ki so doslej preveč pogosto prisluhli lažnim obljubam rdečih hujskačev, naj vedo, da, če so trije dolgi meseci nezaposlenosti in revščine zanje naposled le minili, to ni rezultat praznega govoričenja njihovih včerajšnjih delodajalcev, temveč zasluga intervencije tistih fašističnih predstavnikov, ki so jim brez obotavljanja povedali v brk težke resnice.«³⁰ Toda večji del delavstva je bil nezadovoljen in organiziral je nekaj protestnih akcij,³¹ ko dvakrat, marca in maja 1924, ni hotel v rudniške jaške. Rudnik je znova začel delovati s polno paro šele konec maja, vendar pa so se delovne okoliščine tako zelo poslabšale, da se je moral celo fašistični sindikat distancirati od pogodbe, ki jo je podpisal pred nekaj meseci, medtem ko je časopis *L'Azione* objavil poziv direkciji podjetja, naj rudniki »ne postanejo katakombe, obljudene s strašili.«³²

Kljub temu družba ni bila zadovoljna s tem, kar je dosegla, in je želela, da bi, »ker gre za našo industrijo med tistimi redkimi, ki jih ne ščitijo carinske dajatve, ... bi morala biti privatna iniciativa, pa najsi bo še tako prizadevna, dopolnjena z vladno premijo za raziskave in izkop, ki bi, čeprav še tako skromna, spodbudila nujna pripravljajna dela za rudniške rove, kar lahko edinole pripravi jutrišnji dan in zagamči večji izkop, to pa presega interese družbe same in se identificira z višjimi interesi naroda, in če upoštevamo lokacijo naših rudnikov, tudi z obrambnimi interesi dežele.«³³ To so zelo sporni argumenti, ki pa so vsekakor izvirali iz objektivnih težav, ki so silile družbo, da se je vedno bolj zadolževala pri bankah in je bila sposobna realizirati le pičle profite; prav leta 1924 se je upravni odbor družbe odločil za drugačno porazdelitev dobička, ki je bila kljub temu, da se je z abstraktnega vidika zdela za delničarje bolj ugodna, v resnici samo pomoč v sili za izplačilo dividend, ker pač ni bilo več mogoče zagotoviti 5 % od vložnega kapitala.³⁴

Redni občni zbor 28. marca 1925 je sprejel spremembo v sestavi družbinega kapitala. Arminio Brunner in njegova družina, ki so izrinili TPD in banke, so postali lastniki 59,5 % delniškega kapitala, preostali del pa so si v različnih

²⁹ Tržaški rudarski distrikt ne omenja akordnega dela in navaja le poprečne vrednosti dnevnih mezd v letu 1924, ki so le malo višje od mezd leta 1923, ko so bile absolutno najnižje. Pač pa govori o akordnem delu poročilo upravnega odbora za leto 1924. Nezaposlenost, beda in izkoriščanje so povzročili, da je distrikt leta 1924 ugotovil izseljevanje rudarjev v Francijo, ki pa se je 1925 umirilo. Prim. Ministero dell'economia nazionale. Corpo Reale delle miniere: Rivista del Servizio Minerario nel 1924, Roma: Provveditorato Generale dello Stato, 1925, str. CLVIII in CLVI; in Ministero dell'economia nazionale. Direzione generale dell'industria e delle miniere. Corpo Reale delle miniere. Rivista del Servizio Minerario nel 1925, str. CXCI.

³⁰ *L'Azione*, cit. članek Nuove concessioni.

³¹ Po prefektovem mnenju se delavci za ponoven sprejem v službo niso hoteli priglasati v uradu za zaposlovanje, ki so ga organizirali fašistični sindikati: gl. R. Prefettura per la Provincia d'Istria. Pola, 28. marzo 1924, cit. dokumenti; *L'Azione*, 20/5—1924: Malumore fra le maestranze delle Miniere dell'Arsa.

³² *L'Azione*, 21/5—1924: Miniere o catacombe?

³³ Arsa Società Anonima Carbonifera: Relazione del Consiglio di amministrazione sull'esercizio 1924 presentata All'Assemblea Generale del 28. marzo 1925, Trieste: L. Smolars & Nipote, 1925.

³⁴ Ibidem. V resnici so bile vse do 1929 dividende izplačane samo leta 1922 in 1926 (tega leta v obliki novih delnic).

deležih razdelile pomorske družbe in ladjedelnice Julijske krajine, medtem ko so poleg Brunnerjev prvokrat vstopili v družbo kolosi, kot so bili Ras, Assicurazioni Generali in Sade.³⁵

Očitno je, da je šlo za dobro pripravljeno operacijo, katere podrobnosti nam niso dosegljive: morda je bila prav TPD zainteresirana, da odstopi svoj paket delnic, ali pa je šlo znotraj upravnega odbora za manever nekaterih skupin kapitalistov Julijske krajine, ki so bile povezane z Banco Commerciale Triestina in so morale delovati z njenim soglasjem. Dejstvo, da je bil Guido Segre navzoč na zboru s 14 500 delnicami, lahko pomeni, da se je skušal vključiti v operacijo, bodisi da bi se postavil po robu ali pa da bi postavil določene pogoje. Zdi se, da je bil njegov izstop iz upravnega odbora znamenje poraza, saj bi mu njegov položaj nekdanjega predsednika in najmočnejšega zasebnega delničarja lahko zagotovil, da bi obdržal svoje mesto.

Različni dejavniki, med njimi ugodna konjunktura na mednarodnem tržišču premoga zaradi stavk v angleških rudnikih, pred kratkim odobrene davčne olajšave in izboljšanje proizvodnje, so morda vplivali na odločitve o prihodnjih investicijah. S prihodom Brunnerjev je bil pripravljen obširen program za modernizacijo naprav in reorganizacijo proizvodnje;³⁶ v ta namen je bil družbin kapital dvakrat povečan, prvokrat 30. junija 1926 od 45 000 000 lir na 50 000 000 lir, drugič 16. maja 1927 od 50 000 000 lir na 52 500 000 lir.³⁷ Za tako obsežen program del je Raša pričakovala tudi pomoč države. In res je delegirani upravnik Arminio Brunner upravnemu odboru naznanil, da je dosegel od vlade, da je »privolila v prenos kredita v obliki reparacij v naravi od predilnice Podgora v korist Raše za elektrifikacijska in mehanizacijska dela v rudniku«. Za zgraditev termoelektrične centrale pa so predložili vladi prošnjo za posojilo v

³⁵ V zapisniku citiranega občnega zbora je omenjenih 22 delničarjev, ki so imeli 199 077 od 225 000 delnic, med katerimi pa ni več Rasa, Assicurazioni Generali in Sade. Kljub temu je upravni odbor, ki se je sestel 17. oktobra, kooptiral med drugimi tudi Arnolda Frigessija (Ras), Leonida Economa (Assicurazioni Generali) in Achilleja Gaggio (Sade) prav zato, da bi omogočil ustrezno zastopanost skupin, ki so kontrolirale družbo. 26. aprila 1926, ko je bil za predsednika imenovan Arnoldo Frigessi, je bila sestava upravnega odbora naslednja: Arminio Brunner, podpredsednik in delegirani upravnik; Riccardo Brunner, Antonio N. Cosulich, Leonida Economo, Achille Gaggia, Federico Hoffman, Riccardo Jaffé, Ernesto Lekner, Ettore Pollich, Vincenzo Ranzinger, Rodolfo de Rinaldini, Salvatore Segré-Sartorio, Mario Tripkovich, odborniki.

Brunnerji, katerih glavna dejavnost je bila posvečena Cotonificio Triestino S. A., so investirali tudi v rudarski sektor, saj so bili nekaj časa, v začetku dvajsetih let, sodelujoči v SAMT (Società Anonima Minerraria Triestina), ki je kopala boksit v Istri. Arminio Brunner, ki je v istem času deloval v Confindustrii, je bil zagovornik znanstvene organizacije dela v Italiji. Prim. G. Sapelli: *Organizzazione lavoro e innovazione industriale nell'Italia tra le due guerre*, Torino: Rosenberg & Sellier, 1978, str. 114—118.

O Frigessiju prim. življenjepisno izčrpno, vendar hagiografsko delo L. Sanzina Arnoldo Frigessi di Rattalma, Milano: Ras, 1955.

³⁶ Glavni akter je bil ing. Riccardo Jaffé, svak Arminia Brunnerja, ki ga je le-ta poklical iz Belgije, kjer je organiziral delo, v Rašo. Pozneje je Jaffé delal v Baku Abisu za A. Ca. I. in ob koncu vozne na Elbi za Montecatini (te in druge podatke o družini Brunner nam je ljubeznivo posredoval dr. Oscar Brunner). Dne 16. maja 1927 je bil Jaffé imenovan za delegiranega upravnika, ki mu je bilo zaupano tehnično-upravno vodstvo, medtem ko je A. Brunnerju ostalo finančno vodstvo.

³⁷ Leta 1927 je bilo povečanje kapitala pokrito z dobičkom iz leta 1926, ki so ga razdelili v obliki novih delnic, ne pa dividend.

višini 35 000 000 lir,³⁸ ki jo je ministrstvo za narodno gospodarstvo leta 1928 upoštevalo (v obliki desetletnega finansiranja po 1 750 000 lir na leto, začeni z 1931),³⁹ kar je povzročilo, da je Sade zaradi drugačnih interesov izstopila iz družbe.⁴⁰

Kljub temu pa vse to ni bilo dovolj, da bi bilo moč sanirati temeljne pomanjkljivosti rudnika, med katerimi je bila glavna slaba kvaliteta in visoki stroški izkopenega premoga. Spomenica, ki jo je družba 10. februarja 1928 naslovlila na tržaški rudarski distrikt, opisuje položaj takole: »... Oceniti je mogoče, da znaša normalna proizvodnja, če delujejo vse naprave, 200 000 ton premoga letno. Od tega je približno 50 % prahu, tj. kosov premoga, ki so manjši od 1 cm, drugo pa so kosi, večji od 1 cm. Rudniška proizvodnja pa bi se lahko močno povečala. Treba bi bilo le, da bi prodajne cene postale ugodnejše... Cena, po kateri odjemalcem sedaj ponujamo premog, je 75/80.— lir za droben premog in 105/110.— lir za premog v kosih, večjih od 1 cm, vedno franco pristanišče v Raši; ker pa ga v resnici ne moremo prodati za tako ceno, smo skoraj vedno prisiljeni, da se prodaji odrečemo... Sedanja proizvodna cena za tono goriva je 150,75.— lir franco pristanišče v Raši. To ceno... bi lahko znižali, tem bolj, če bi imeli na razpolago večji kapital z ugodnimi pogoji, da bi modernizirali rudnik in likvidirali naše dolgove. Ideje, na katerih utemeljujemo naša pričakovanja v prihodnosti, je mogoče povzeti takole: 1. Z zgraditvijo električne centrale, za katero smo svojčas predložili prošnjo ministrstvu za narodno gospodarstvo, predvidevamo: a) precejšnje zmanjšanje cene uporabljene energije, b) večji izkoristek drobnega premoga, c) možnost uvedbe večje mehanizacije, za katero bi imeli sedaj med drugim premalo energije. 2. Z večjo mehanizacijo predvidevamo zmanjšanje uporabe eksplozivov in občutno zmanjšanje stroškov za delovno silo. 3. S kapitali z nizko obrestno mero predvidevamo: a) veliko zmanjšanje naših sedanjih bremen zaradi obresti, b) materialno možnost za nakup vseh potrebnih strojev. S takimi ukrepi bi predvidoma lahko dosegli proizvodno ceno, s katero bi se lahko uprli tuji konkurenci.«⁴¹

Najbolj učinkovit način za zmanjšanje stroškov poleg modernizacije naprav je bilo še bolj intenzivno izkoriščanje delovne sile, ki ga je podprl fašistični sindikat, da bi še bolj pritisnil na mezde in proizvodne premije. Če je poslovni uspeh leta 1926, ki ga je povzročilo podaljšanje krize v angleških premogovnikih, omogočil povečanje mezd za približno 10 % v obliki proizvodne premije, pa je Raša leta 1927, ko je zaradi zmanjšanja azia na zlato in revaloracije lire cena premogu močno padla, na hude težave odgovorila tako, da je odpustila 300 de-

³⁸ Izvleček iz zapisnika upravnega odbora dne 30. junija 1926, v cit. Tribuna di Roma itd. Ni nam znano, kolikšen je bil znesek, nakazan za Cottonificio. Prav tako bi bilo zanimivo ugotoviti, katere kanale so uporabljali Brunnerji za doseg svojega cilja.

³⁹ Ministero delle corporazioni. Direzione generale della produzione e degli scambi. Corpo Reale delle miniere: Relazione sul Servizio Minerario nell'anno 1928, Roma: Istituto Poligrafico dello Stato, 1930—VIII, str. CCLXIII, CCLXIV in CCLXV.

⁴⁰ Izvleček iz zapisnika seje upravnega odbora dne 12. julija 1929.

⁴¹ Ministero dell'industria. Corpo delle miniere. Distretto minerario di Trieste, Archivio, b. 9, Informazioni e dati vari relativi a miniere e minerali. Zahvaljujemo se ing. Riccardu Coppu iz tržaškega rudarskega distrikta, ki nam je olajšal iskanje dokumentarnega gradiva in nam posredoval zapise in pojasnila o tehničnih podrobnostih.

lavcev, zmanjšala povprečno dnevno fiksno mezdo za 10 % in spodbudila akordno delo kot dopolnilo mezdám. Najbolj presenetljivi pa so podatki iz 1929, ko je bila proizvodnja absolutno najvišja (193 378 ton premoga), medtem ko je bilo število delavcev precej manjše (1203) kot leta 1926 (186 980 ton, 1885 delavcev), s katerim se ga dá primerjati glede na višino proizvodnje. Čeprav je res, da je racionalizacija izkopnih sistemov leta 1928 z uvedbo verižnih zasekovalnih strojev in zasekovalnih strojev z rotacijskim vzvodom na komprimiran zrak ter odkopnih udarnih kladiv za napredovanje v rudniških rovih izboljšala produktivnost posameznega delavca in zmanjšala procent prahu in jalovine, pa je vendarle moč sklepati tudi o hkratni intenzifikaciji izkoriščanja delavcev, saj so se mezde v letu 1929 v primerjavi s prejšnjim letom v poprečju le neznatno povečale, medtem ko so bile za nekatere kategorije delavcev za 20 do 25 % nižje v primerjavi z mezdami leta 1926.⁴²

Ni mogoče natanko rekonstruirati, kako so rudarji Raše sprejeli tehnične izboljšave in zmanjšanje mezd, in kakšne obrambne ukrepe so sprejeli, da bi se

⁴² Podatki so povzeti po cit. Relazioni sul Servizio Minerario za leta 1926, 1927, 1928 in 1929.

Poprečne mezde za rudnike in pridobivanje fosilnih goriv

kategorije	1925	1926	1927	1928
	lire	lire	lire	lire
A. Rudnik				
1. v jami				
rudarji in opaževalci	23.00	25.70	21.49	20.11
težaki in vozači	16.25	17.65	15.83	16.32
zidarji	22.50	24.75	23.50	20.11
2. na dnevu				
strojniki in kurjači	21.75	22.60	19.16	24.11
kovači, mehaniki, električarji	20.50	22.50	20.82	19.97
mizarji	19.90	20.40	18.26	16.88
težaki	16.60	19.10	17.27	14.76
B. Separacija				
moški	16.50	18.10	14.50	14.76
ženske	11.80	12.60	9.75	8.22

Od 1. novembra 1928 do 31. decembra 1929 je bila v veljavi nova delovna pogodba, ki jo je bilo mogoče podaljšati za leto dni. »V službo se sprejemajo tisti, ki so prijavljeni v uradih za zaposlovanje, pri čemer imajo prednost člani stranke in sindikatov... Delovni čas obsega 48 ur tedensko z obveznostjo, da se skrajša, preden se začne odpuščanje... Dnevne mezde delavcev pod zemljo segajo od 13.35.— lir za potiskače do 16.45.— lir za kopače in 19.60.— lir za strojnike. Za delavce nad zemljo pa od 5.— lir za vajence do 19.50.— — 21.35.— lir za strojnike v izkopnih jaških. Nadurno delo se nagraduje s 15 % povišanjem, dopustno je tudi akordno delo s povišanjem osnovne plače za 15 %...« prim. cit. Relazione sul Servizio Minerario nel 1928, str. CCII.

postavili po robu iniciativam delodajalcev, vendar lahko upravičeno domnevamo, da so se občasni konflikti nadaljevali in se pojavljali tudi v teh letih.⁴³

Kljub sijajnim rezultatom v proizvodnji pa so se prva znamenja nelikvidnosti podjetja začela kazati sredi leta 1928, ko je bil predstavnik Bance Commerciale Triestina izvoljen v upravni odbor, kar pomeni, da je banka kupila delnice, da bi imela poroštvo za kredite, ki jih je odobrila.⁴⁴ Leta 1929 je skupina Brunner⁴⁵ zašla v finančne težave, ki so vplivale tudi na Rašo. Že v prvih mesecih tega leta so se pojavile nujne zahteve po intervenciji, da bi sanirali velike dolgove podjetja; te zahteve so prihajale od direktorja podjetja Zanninija, od istrskega prefekta in od Arminia Brunnerja, ki se je obrnil neposredno na Mussolinija, da bi že sprejeti ukrepi za rudniške kredite začeli veljati.⁴⁶ Zanninijeva spomenica istrskemu prefektu je odsev težav, s katerimi se je otepalo podjetje, ki se je znašlo brez kritja za 32 milijonov pri lastnih upnikih, ki so

Poprčne vrednosti mezd — vse v lirah — v tržaškem distriktu so bile leta 1929 naslednje:

	Na dnevno		V jami
opaževalci	20.26	strojniki	19.43
težaki	16.42	kurjači	19.85
kopači	21.82	mizarji	19.50
kurjači	19.68	težaki	16.04
rudarji	21.08	kovači	19.81

Prim. Ministero delle Corporazioni. Direzione generale della produzione industriale e degli scambi. Corpo Reale delle miniere: Relazione sul Servizio Minerario nell'anno 1929, Roma: Istituto Poligrafico dello Stato, 1931—IX, str. CCXXXI.

⁴³ Poročila puljske kraljeve prefekture omenjajo protestne stavke za zvišanje mezd, proti denarnim kaznim in zlorabam, ki so jih zagrešili voditelji rudnika leta 1925: ACS, Ministero dell'Interno, Direzione Generale della Pubblica Sicurezza, AA. GG. RR., 1926, cat. C 1, b. 80, f. Pola sf. Minatori. Neko drugo poročilo iz istega vira omenja v letu 1926 »veliko nezadovoljstvo« med delavci zaradi zmanjšanja draginjskega dodatka, ki je bil odobren v delovni pogodbi za tisto leto. »Glede na to, da gre za kolektivno pogodbo, ki je bila zakonito sprejeta, in zaradi katere je nacionalna sindikalna konfederacija... zavrnila predlog, da se to določilo prekliče, sem poslal tja uradnika z nalogo, da s soglasjem obeh strani in na najbolj primeren način prepreči takšno stanje.« Sprejet je bil sporazum, s katerim se družba obvezuje, da bo povečala število kantin in artiklov, ki so v njih naprodaj. Toda, kot nadaljuje prefekt, »še vedno ostaja nezadovoljstvo med delavskim razredom zaradi zmanjšanja mezd, ki bi jih hoteli zvišati samo za 10 %, medtem ko firma nasprotuje tej zahtevi zaradi visokih proizvodnih stroškov premoga glede na devalvacijo funta šterlinga in splošno znižanje cen tujega premoga.« R. Prefettura di Pola. Pola, 15 agosto 1927. Oggetto: Società Carbonifera Arsa in Carpano-Vines, v ACS, Ministero dell'Interno, Direzione Generale della P. S., AA. GG. RR., 19—27, cat. C 1, b. 113, f. Pola, sf. Agitazioni operaie.

⁴⁴ Gre za advokata Nicolòja Benedettija, glavnega direktorja Bance Commerciale Triestina, ki ga je občni zbor imenoval 12. julija 1928. Zapisnik prejšnjega občnega zbora žal ne vsebuje priloge, v kateri bi morali biti v soglasju z zakonom naštetí nosilci 184 609 od 265 500 delnic, ki so bile predstavljene na občnem zboru. Tako ni mogoče določiti zneska participacije Bance Commerciale Triestina.

⁴⁵ Njene težave so del splošnejše krize, ki je tega leta prizadela tekstilni sektor in trgovsko mornarico. Prim. P. Grifone: Il capitale finanziario in Italia, Torino: Einaudi, 1971,² str. 71—73.

⁴⁶ Dokumentacija v ACS, Presidenza del Consiglio dei Ministri, Gabinetto, 1928—30, f. 1/1.13, n. 6278: Pola. Società Anonima Carbonifera Arsa; ACS, Ministero dell'Interno, Direzione Generale della P. S., AA. GG. RR., cat. C 1, 1929, b. 40, f. Pola, sf. Disoccupazione.

odrekli svoje kredite. Da bi likvidirali dolgove in opravili zadnje investicije vključno s termoelektrično centralo, »bi potrebovali 40 milijonov, ki jih lahko da samo kakšna državna ustanova ali emisijska banka«. ⁴⁷ Toda Banca d'Italia je kljub demarši Giunte pri ministru za finance odklonila, da bi intervenirala, ker je menila, da poročstva družbe niso zadostna. Kljub temu pa imamo vtis, zlasti če upoštevamo končni izid zadeve (leta 1930 so se sprostili vladni krediti in družba je lahko v kratkem času odplačala svoje dolgove), da je bila prošnja Brunnerjev zavrnjena tudi iz drugih, ne samo iz finančnih razlogov. V finančnih težavah skupine Brunner so nekateri videli priložnost za velike posle. Banca Commerciale Italiana, ki je že rešila podjetje Cosulich, je v soglasju z Assicurazioni Generali v teh mesecih začela svoj vzpon, ki jo je v kratkem pripeljal do nadzora nad vsemi interesi Bance Commerciale Triestina. Tedaj se je v vodstvo Raše znova vrnil Brunnerjev nasprotnik Guido Segre.

Prevod: Aleš Rojec

Summary

A WORKING HYPOTHESIS ON THE MINING INDUSTRY IN ISTRIA: THE COAL-MINING JOINT-STOCK COMPANY RAŠA FROM ITS ESTABLISHMENT UP TO THE YEAR 1929

A Working Hypothesis on the Mining Industry in Istria: the Coal-Mining Joint-Stock Company Raša from Its Establishment up to the Year 1929.

On the basis of abundant archives material the authors discuss the industrial and financial aspect of the development of the joint-stock company Raša in the period between 1919 and 1929. The Raša coal mine was the most important industrial enterprise in Istria and one of the biggest coal mines in the whole of Italy.

⁴⁷ Ibidem.

HISTORIČNA DOKUMENTACIJA

Tone Ferenc

PROGRAM ZA NACISTIČNO PROPAGANDNO (IN RAZNARODOVALNO)
DELO MED KOROŠKIMI SLOVENCMI 1938—1941

V arhivskem fondu nemškega nacističnega propagandnega ministrstva, ki ga hrani nemški Zvezni arhiv v Koblenzu (Bundesarchiv in Koblenz), se je ohranil droben sveženj aktov o financiranju programa za nacistično propagandno delo med koroškimi Slovenci (Bundesarchiv R 55 DC, vorl. 134). Takšno gradivo niti ne bi bilo zanimivo, če bi šlo za nacistično propagandno delo v neki čisto nemški pokrajini. Tam je namreč imelo propagandno delo ožji namen, kot pa v narodnostno mešanih ali za Nemce »tujerodnih« predelih. V čistih nemških pokrajinah je bil namen nacistične propagande pridobiti nemške ljudi za nacistično ideologijo in za akcije nemškega rajha. Na Koroškem pa je šlo nacistom — nemškim in avstrijskim — tudi za to, da s propagandnimi pripomočki sodelujejo pri ponemčevanju koroških Slovencev. Čeprav dokumenti, ki jih tukaj objavljamo, nimajo izrazov »ponemčevanje«, »germanizacija«, »raznarodovanje«, »Umvolkung« itd., pa se vendarle da iz njih razbrati, da je šlo tudi za to; kaže, da nacisti po nekaj mesecih nemške zasedbe Koroške še niso tam vpeljali takšnega slovarja za svoje raznarodovalno delo, kot ga poznamo iz poznejših let.

Tukaj bomo objavili tri dokumente iz korespondence med državnim propagandnim uradom za Koroško v Celovcu in državnim ministrstvom za ljudsko prosveto in propagando v Berlinu o dodelitvi denarja v mesečnih zneskih 1500 oziroma 2500 mark za nacistično propagandno in tudi raznarodovalno delo med koroškimi Slovenci. Iz nekaterih dokumentov bomo objavili samo odlomke kot pojasnila k trem objavljenim dokumentom. Dokumente, ki jih objavljamo, smo tudi prevedli v slovenščino. Pri tem opozarjamo bralce na tiste dokumente o Koroški, ki smo jih že objavili v naši reviji (letniki 1974, 1975, 1976).

*Reichspropagandaamt
Kärnten*

Aktenzeichen: II.2705-34
Betrifft: Aufstellung der einzelnen
Posten für einen laufenden
Zuschuss aus dem Grenz-
landfond.

Auf den Erlass vom 10.11.38/II.2705
19.10.38

Klagenfurt, den 21. November 1938.
Miesstalerstrasse Nr. 14
Fernsprecher 311, Schliessfach 273

An den
Herrn Reichsminister
für Volksaufklärung und Propaganda

Berlin W 8
Wilhelmplatz 8-9

Im Nachstehenden überreiche ich Ihnen eine gegliederte Zusammenstellung der Ausgaben, für die ich in meinem Schreiben vom 19.10.38-II.2705-34 um einen laufenden Zuschuss gebeten habe.

Bei der Beurteilung der Propagandaarbeit und kulturellen Betreuung der Bevölkerung des gemischtsprachigen Gebietes in Kärnten müssen zwei Gesichtspunkte beachtet werden.

Erstens wohnen im gemischtsprachigen Gebiet zum grössten Teil Kleinbauern und Kleingewerbetreibende. Grösserer Grundbesitz ist nur selten. Auch fehlen grössere Städte. Die wirtschaftliche Lage dieser durch die völlige Vernachlässigung der letzten Jahre stark verarmten und verschuldeten bäuerlichen Bevölkerung hat sich erst schwach gebessert, da sich bei den Bauern der Wirtschaftsaufschwung der letzten Monate noch am wenigsten spürbar macht. Es werden noch Jahre vergehen, bis die wirtschaftlichen Verhältnisse dieser an ertragreichen Böden und verwertbaren Bodenschätzen armen Gebiete den Stand der anderen verkehrsmässig besser erschlossenen und von der Natur reicher ausgestatteten Gegenden des Gaues Kärnten erreicht haben. Besonders in den abgelegenen und engen Bergtälern der Karawanken finden wir noch einen Lebensstandard der bäuerlichen Bevölkerung, der dringend einer Hebung bedarf. Gerade aber diese Gebiete sind völkisch am gefährdetsten. Verlässt der bäuerliche Mensch schon an und für sich ungern seine engere Heimat, so haben es ausserdem die schlechten wirtschaftlichen und sozialen Verhältnisse mit sich gebracht, dass die Menschen im süd-östlichen Grenzgebiet des Reiches von der Welt so gut wie noch gar nichts gesehen und daher auch kaum eine Vorstellung von der Grösse, Macht und Schönheit ihrer weiteren Heimat, noch von den technischen und wirtschaftlichen Leistungen und der kulturellen Höhe des deutschen Volkes haben. Der Besuch der Gauhauptstadt Klagenfurt ist für die meisten Menschen dieses Gebietes ihre weiteste Reise und diese haben sie nur durchgeführt, um Geschäfte zu erledigen oder staatlichen Pflichten nachzukommen. Das einzige Unterrichtsmittel über die Vorgänge draussen in der Welt ist die Zeitung und die erscheint nur spärlich und in schlechter Aufmachung, meistens wird sogar nur das slowenische Wochenblatt gelesen. Rundfunkgeräte besitzen nur die Allerwenigsten und auch hier sind die Verhältnisse insofern ungünstig, als der slowenische Laibacher-Sender besser zu hören ist, als der aus Klagenfurt. Gehört schon der Kinobesuch zur Seltenheit, so erst recht der Besuch eines grösseren Theaters. Zusammenfassend muss also betont werden, dass es diesen Menschen auf Grund der Abgeschlossenheit ihres Wohngebietes und infolge ihrer wirtschaftlichen Verhältnisse nicht möglich ist, so an den kulturellen Gütern des deutschen Volkes und Reiches Anteil zu nehmen, wie es im Binnenlande zur Selbstverständlichkeit gehört. Auf der anderen Seite hat das vergangene System auch nichts getan, um diese Zustände zu ändern.

Zweitens hat dafür der slowenische Kulturverband in Laibach klar erkannt, welche Möglichkeiten sich für die Propaganda aus den ungünstigen wirtschaftlichen und sozialen Verhältnissen dieser in ihrer völkischen Haltung nicht klar ausgeprägten Bevölkerung ergeben und schon frühzeitig darnach gehandelt. So gibt es in diesem Gebiet ein verhältnismässig reges slowenisches Vereinsleben, durch das die »Kärntner Windischen« völlig im slowenischen Sinne beeinflusst werden sollen. Slowenische Dorfheime »Narodni dom« wurden errichtet, in de-

nen die national-slowenische Kulturarbeit ihre Heimstätte findet. Ferner werden von national-slowenischer Seite Koch-, Näh- und sonstige Haushaltungskurse veranstaltet. Liebhaberbühnen, Gesangsvereine, Musikvereinigungen sorgen für eine kulturelle Betreuung der Kärntner Windischen im slowenischen Sinne. Jährlich werden wiederholt Fahrten in das Mutterland, vornehmlich nach Laibach organisiert, die den Teilnehmern meistens nichts kosten, die aber auf der anderen Seite das wirksamste Mittel sind, der Bevölkerung einseitige Vorstellungen von der Bedeutung und Leistungsfähigkeit des slowenischen Volkes aufzuzwingen.

Von deutscher Seite ist im vergangenen System dieser Arbeit des slowenischen Kulturverbandes und seinem sogenannten Fortbildungsverein nur sehr mangelhaft entgegengearbeitet worden. Mit der Machtübernahme durch den Nationalsozialismus haben sich die Verhältnisse zwar grundlegend geändert, vor allem haben sich die Gliederungen und angeschlossenen Verbände der Partei¹ dieses Grenzgebietes angenommen. Aber trotz allem dem bleibt noch sehr viel zu tun übrig, insbesondere aber ist es notwendig, solche Massnahmen zu ergreifen, die sich einerseits als eine wirksame Abwehr der slowenischen Kulturarbeit erweisen, auf der anderen Seite aber der Bevölkerung eine richtige Vorstellung von der Grösse und Macht des deutschen Volkstums vermitteln.

Das Reichspropagandaamt Kärnten hat daher die Absicht, die angeforderten Mitteln für Massnahmen zu verwenden, die in der Hauptsache dazu dienen, den Kärntner Windischen, die durch Abstammung und tausendjährigem Zusammenlebens in einem Staat zum deutschen Volke zu rechnen sind und die nur durch Vernachlässigung und Nichtbeachtung von dem erst im 19. Jahrhundert entstandenen slowenischen Nationalbewusstsein erfasst und beeinflusst wurden, zu zeigen, welche Ehre es bedeutet, dem deutschen Volke angehören zu dürfen. Eine Nationalisierung dieser Bevölkerung im deutschen Sinne ist aber nur möglich, wenn sie erstens davon überzeugt wird, dass sie von dem deutschen Volke in ihren Nöten nicht im Stiche gelassen wird. Zweitens dass sie dieses deutsche Volk und seine Leistungsfähigkeit sowie die Grösse und Macht des Reiches aus eigener Anschauung kennenlernt. Ihnen soll der Unterschied gezeigt werden, zwischen dem, was Deutsche geschaffen haben und dem, was die slowenische Bevölkerung in Krain hervorbringt.

Um mitzuhelfen an der Erreichung dieses Zieles will das Reichspropagandaamt Kärnten.

- 1.) die Kulturarbeit der Partei ihrer Gliederungen und angeschlossenen Verbände nicht nur überwachen und lenken, sondern auch durch finanzielle Beihilfen unterstützen.

¹ »Gliederungen« ali »členi« Nemške nacionalnosocialistične delavske stranke (NSDAP) so bili: Hitlerjeva mladina (HJ), Jurišni oddelki (SA), Zaščitni oddelki (SS), Nacionalnosocialistični korpus motornih voznikov (NSKK), Nacionalnosocialistični korpus letalcev (NSFK), Nacionalnosocialistična nemška zveza študentov (NSDSB), Nacionalnosocialistična nemška zveza docentov (NSDDB), Nacionalnosocialistično žensstvo (NSF), Državna delovna služba (RAD).

»Angeschlossene Verbände« ali »priključene zveze« omenjene stranke pa so bili Nemška delavska fronta (DAF), Moč skozi veselje (KdF), Nacionalnosocialistična dobrodelna dejavnost (NSV), Nacionalnosocialistična zveza sester, Državna zveza uradnikov, Nacionalnosocialistična zveza učiteljev, Nacionalnosocialistična zveza pravnikov, Nacionalnosocialistična zveza zdravnikov itd.

- 2.) auch von sich selbst Massnahmen auf kulturellem Gebiete durchführen und eine grosszügige Propaganda auziehen.

Dazu werden monatlich folgende Beträge angefordert:

I. Für die Herstellung von zusätzlichem Werbematerial wie Broschüren, Flugbättern und Bildplakaten und Verschickung von Gratiszeitungen und Zeitschriften	RM 100.—
II. Für Unterstützung und Förderung der wissenschaftlichen Forschung antropologischer und geschichtlichen Art. Beihilfen für die karthographische Auswertung von Volkszählungen oder sonstigen statistischen Angaben. Finanzielle Unterstützung der in diesem Gebiet erscheinenden kulturellen Zeitschriften	RM 150.—
III. Für Beihilfen zum Besuche von Schulungskursen aller Art (Landwirtschaftliche Ausbildungslehrgänge, Haushaltungskurse, Lager und Schulen der Gliederungen und angeschlossenen Verbände der Partei	RM 200.—
IV. Für die Durchführung von kulturellen Veranstaltungen wie Lichtbildervorträgen, Dichterlesungen und vorbildlichen Feierstunden, Gastspielen von bekannten Künstlern. Für Freikarten in privaten Lichtspieltheatern bei Filmen die staatspolitisch und künstlerisch wertvoll sind. Diese Veranstaltungen sollen nach Möglichkeit von hiezu zuständigen Organisationen durchgeführt werden. Das Reichspropagandaamt soll lediglich durch finanzielle Beihilfen das Zustandekommen einer kulturpolitisch wichtigen Veranstaltung ermöglichen oder durch Ankauf von Eintrittskarten auch Minderbemittelten und verdienten Volksgenossen den Besuch solcher Veranstaltungen ermöglichen	RM 200.—
V. Für die Durchführung von Freifahrten aus dem gemischt-sprachigen Gebiet nach Klagenfurt zum Besuche des Grenzlandtheaters oder anderer grosser Kulturveranstaltungen. Feierstunden oder Kundgebungen, in denen führende Männer der Partei und des Staates sprechen. Ferner auch Fahrten nach Klagenfurt zum Besuche grosser Sportveranstaltungen	RM 150.—
VI. Für die Ermöglichung der Teilnahme an den grossen Staatsakten und Feierstunden des deutschen Volkes. Für Unterstützung der Schulausflüge durch finanzielle Beihilfen	RM 400.—
VII. Für den Ankauf von Einrichtungs- und Ausschmückungsgegenständen die den neu errichteten Dorfheimen geschenkt werden sollen. (Bilder, Rundfunkgeräte, Liederbücher, Kasperltheater, Bildwerfer usw.)	RM 400.—
VIII. Finanzielle Beihilfen an die Einheiten der Gliederungen der Partei insbesondere armen und gefährdeten Gebieten zum Ankauf von Uniformen, Musikinstrumenten oder sonstigen notwendigen Dienstgegenständen	RM 200.—

RM 1800.—

Zusammenfassend will ich also nochmals betonen, dass die hier angeführten Geldmittel nur für Massnahmen verwendet sollen, die den einzigen Zweck haben, der Bevölkerung im gemischtsprachigen Gebiete

1. zu zeigen, dass sie sich nicht verlassen zu fühlen braucht,
2. ihr die Möglichkeit zu geben, durch eigene Anschauung das deutsche Volk und das Reich kennen zu lernen
3. sie mit den wirtschaftlichen und technischen Leistungen und kulturellen Gütern der deutschen Nation bekannt zu machen.

Sie werden selbstverständlich nur dann eingesetzt werden, wenn nach genauer Prüfung der Umstände Aussicht auf den angestrebten Erfolg besteht. Diese Zuwendungen sind weiterhin nur als zusätzliche Mittel gedacht. In erster Linie wird das Reichspropagandaamt immer bestrebt sein, die als notwendig erkannten Massnahmen von den hiezu zuständigen Organisationen und Dienststellen ausführen zu lassen. Es darf aber andererseits auch nicht der Fall eintreten, dass notwendige Propagandaarbeit infolge Mangel an Geldmitteln nicht zur Ausführung gelangt.

Ich bitte Sie also im Hinblick auf die grosse Bedeutung, die einer gesicherten und völkischen Grenze zukommt, die angeforderten Geldmittel zu bewilligen.²

Heil Hitler!

Drumbl³

Leiter des Reichspropagandaamtes Kärnten

² Kmalu nato, 24. novembra 1938, je imel vodja državnega propagandnega urada za Koroško Ottokar Drumbl v propagandnem ministrstvu v Berlinu pogovor z vladnim svetnikom Schippertom in ministerialnim dirigentom dr. Ottom. Kljub temu je 1. decembra 1938 pisal Schippertu in povedal, da je vlogo ali spomenico z dne 21. novembra izročil dr. Hansu Kriegu in da jo obravnava referent Brunner. Nato je zapisal:

»To delo v obmejni deželi je za Koroško, ki ima še okrog 30.000 ljudi, ki se priznavajo za Slovence izredno pomembno. Ti Slovenci dobivajo z onkraj meje najboljšo možno podporo, medtem ko v pokrajini sami primanjkuje sredstev za učinkovito kulturno delo. Malo je takšnih pokrajin, ki bi bile potrebne tekečega dodatka, kot je Koroška, katere vsa vzhodna in južna meja je obenem državna meja.

Opozarjam na to, da moramo delati v kraju, edinem na svetu, kjer se stikajo Germani, Slovani in Romani.«

Dne 10. januarja 1939 je Drumbl ponovno prosil ministra dr. Josepha Goebbelsa za dodelitev mesečnega zneska 1500 mark. Povedal je, da je zaposil: 1. za dodatek za delo na obmejnem območju, 2. za dodatek za pokrajinski filmski urad, 3. za pomoč za delo Hitlerjeve mladine na obmejnem območju, 4. za knjige za jezikovno mešano območje. Poudaril je, da se je že začel beg ljudi s podeželja. »Posebno se mora zdaj začeti naše delo na meji. [...] Nobena pokrajina rajha nima tako težkega dela, kakor mi tukaj v jezikovno mešanem delu Spodnje Koroške. Mi moramo posebno sedaj začeti delati popolnoma intenzivno,« je skoraj rotil dr. Goebbelsa za denarno pomoč. Ta je prošnji ustregel in je propagandno ministrstvo 31. januarja 1939 o tem sporočilo Drumblu v Celovec. Ko so sredi leta 1939 v propagandnem ministrstvu iz prejetih potrdil ugotovili, da je Drumbluv urad v Celovcu iz omenjenega mesečnega zneska 150 mark plačeval tudi delo in naročila Hitlerjeve mladine, so to povedali, ker dobi ta organizacija denar za svoje delo iz drugega vira (NSDAP). Zato je propagandno ministrstvo v svojem dopisu Drumblu 19. julija 1939 poudarilo:

»Denar, ki je na voljo za delo na obmejnem območju, je namenjen za to, da bi s pomočjo prosvetnih sredstev, ki jih ima na voljo državno ministrstvo za ljudsko prosveto in propagando, preželi vse ljudstvo z državno idejo in ga prepričali o pravilnosti državne ureditve in državnega vodstva.«

Prevod

Državni propagandni urad
za Koroško

Št. akta II.2705-34

Zadeva: Navedba posameznih postavk
za tekoči dodatek iz fonda
za obmejne predele

Po odloku z dne 10.11.38/II 2705
19.10.38

Celovec, dne 21. novembra 1938.
Miesstalerstrasse št. 14
Telefon 311, pošt. predal 273

Gospodu državnemu ministru
za ljudsko prosveto in propagando

Berlin W 8
Wilhelmplatz 8-9

V sledečem Vam izročam razčlenjen pregled izdatkov, za katere sem v svojem pismu 19.10.38-II.2705-34 prosil za tekoč dodatek.

Pri ocenjevanju propagandnega dela in kulturne oskrbe prebivalstva na jezikovno mešanem območju na Koroškem je treba upoštevati dva vidika.

Prvič, na jezikovno mešanem območju prebivajo večinoma mali kmetje in mali obrtniki. Velika posestva so le redka. Manjkajo tudi velika mesta. Gospodarski položaj tega kmečkega prebivalstva, ki je zaradi popolne zaostalosti v poslednjih letih zelo obubožalo in se zelo zadolžilo, se je malo izboljšal, ker se gospodarski vzpon poslednjih mesecev še najmanj pozna pri kmetih. Pretekla bodo še leta, da bodo gospodarske razmere v teh predelih, ki so revni glede pridelkov in naravnih bogastev, dosegle tista območja pokrajine Koroška, ki so prometno dostopnejša in naravno bogatejša. Posebno v odročnih in ozkih gorskih dolinah Karavank še najdemo takšno življenjsko raven, ki jo je potrebno dvigniti. Toda ravno ti predeli so narodnostno najbolj ogroženi. Kot kmečki človek že sam po sebi nerad zapusti svojo ožjo domovino, tako so zelo slabe gospodarske in socialne razmere povzročile, da niso ljudje z jugovzhodnega obmejnega območja rajha skoraj nič videli sveta in zato nimajo skoraj nikakršne predstave o veličini, moči in lepoti svoje širše domovine niti o tehničnih in gospodarskih dosežkih ter kulturni višini nemškega ljudstva. Obisk pokrajinskega glavnega mesta Celovec je za večino ljudi s tega območja njihovo najdaljše potovanje in še tega so napravili samo za opravke ali za to, da bi zadostili državljskim dolžnostim. Edini učni pripomoček o dogajanju zunaj v svetu je časopis, in še ta izhaja skromno in v slabi izvedbi, večinoma celo berejo slovenski tednik. Samo malo jih ima radijske sprejemnike in tudi glede tega so razmere neugodne toliko, kolikor laže slišijo slovenski ljubljanski radio kot pa celovškega.

Drumbl se je čez mesec dni pismeno zagovarjal, češ da je delo Hitlerjeve mladine »v jezikovno mešanem predelu pred vsemi drugimi podpornimi akcijami najbolj bistveno in ima vlogo, ki najbolj zagotavlja uspeh«. Izgovarjal se je, da je dajal Hitlerjevi mladini, ki je res dobivala denar iz drugih virov, le majhne zneske. Omenil je tudi to, da tudi druge organizacije, kot npr. Verein für das Deutschtum im Ausland, Bund deutscher Osten in druge Volksdeutsche Mittelstelle podrejene organizacije dobivajo denar za svoje delo na obmejnem območju.

³ Ottokar Drumbl je bil vodja državnega propagandnega urada za Koroško v Celovcu do leta 1943. Nasledil ga je dr. Karl Lapper iz propagandnega ministrstva v Berlinu in je bil po italijanski kapitulaciji tudi vodja propagandnega oddelka vrhovnega komisarja operacijske cone »Jadransko primorje«. Zato ga je v Celovcu zastopal Albert Merklein.

Že obisk filmskih predstav je redek, še bolj pa obisk večjega gledališča. Na splošno lahko poudarimo, da tem ljudem zaradi odročnosti njihovega bivališča in njihovih gospodarskih razmer ni mogoče uživati kulturnih dobrin nemškega ljudstva in rajha, kar je v notranjosti države nekaj samo po sebi umevnega. Na drugi strani pa niti bivši sistem ni storil ničesar, da bi spremenil to stanje.

Drugič, Slovenska kulturna zveza v Ljubljani je jasno spoznala, kakšne so možnosti za propagando zaradi neugodnih gospodarskih in socialnih razmer pri prebivalstvu, ki v svojem narodnostnem vedenju ni jasno izraženo. Zato se je pri svojem delu tudi po tem ravnala. Tako je na tem območju razmeroma živahno slovensko družbeno življenje, ki na koroške Vindišarje vpliva popolnoma v slovenskem smislu. Zgradili so slovenske vaške domove »Narodni dom«, v katerih domuje narodno-slovensko kulturno delo. Narodno-slovenska stran tudi prireja kuharske, šiviljske in druge gospodinjske tečaje. Ljubiteljski odri, pevska društva, glasbena združenja skrbijo za kulturno oskrbo koroških Vindišarjev v slovenskem smislu. Vsako leto znova organizirajo potovanja v domovino, predvsem v Ljubljano, ki udeležence večinoma nič ne stanejo, so pa na drugi strani najučinkovitejše sredstvo, da se prebivalstvu vsilijo pristranske predstave o pomenu in zmogljivostih slovenskega ljudstva.

V bivšem sistemu je nemška stran zelo pomanjkljivo nastopala proti temu delu in njegovemu tako imenovanemu izobraževalnemu društvu. Z nacionalno socialističnim prevzemom oblasti so se razmere sicer temeljito spremenile, predvsem so se člani in priključene zveze¹ zavzele za to obmejno območje. Kljub temu pa je treba storiti še zelo mnogo, predvsem pa je potrebno sprejeti takšne ukrepe, ki se na eni strani izkažejo kot zelo učinkovita obramba pred slovenskim kulturnim delom, na drugi strani pa posredujejo prebivalstvu pravo predstavo o veličini in moči nemškega ljudstva.

Državni propagandni urad za Koroško zato namerava, da zahtevana sredstva uporabi za ukrepe, ki bodo večinoma koroškim Vindišarjem, ki jih po izvoru in tisočletnem skupnem življenju v eni državi prištevamo k nemškemu ljudstvu in ki jih je samo zaradi zaostalosti in neupoštevanja zajela in nanje vplivala šele v 19. stoletju nastala slovenska narodna zavest, pokazali, kakšno čast pomeni pripadati nemškemu ljudstvu. Ponarodenje tega prebivalstva v nemškem smislu pa je mogoče le, če bo, prvič, prepričano o tem, da ga nemško ljudstvo v njegovi stiski ne bo pustilo na cedilu, in drugič, če bo to nemško ljudstvo in njene ustvarjalne možnosti ter veličino in moč rajha spoznalo z lastnimi očmi. Pokazali naj bi mu razliko med tistim, kar so ustvarili Nemci, in onim, kar lahko pokaže slovensko prebivalstvo na Kranjskem.

Da bi pomagal doseči ta cilj, državni propagandni urad za Koroško

1. kulturnega dela stranke in njenih članov ter priključenih zvez ne bo samo nadziral in vodil, temveč ga bo tudi finančno podpiral,
2. tudi sam bo ukrepal na kulturnem področju in vzpostavil širokopotezno propagando.

Za to bo mesečno zahteval tele zneske:

- I. Za pripravo dodatnega reklamnega gradiva, kot so brošure, letaki in poslikani lepaki ter za brezplačno pošiljanje časopisov in časnikov . . . . .

RM 100.—

II. Za odpiranje in pospeševanje znanstvenega raziskovanja antropološke in zgodovinske vrste. Prispevek za kartografsko izrabo ljudskih štetij ali drugih statističnih podatkov. Finančno podpiranje kulturnih časnikov, ki izhajajo na tem območju	RM 150.—
III. Za prispevek k obisku raznovrstnih šolskih tečajev (poljedelskih izobraževalnih, gospodinjskih, taborov in šol strankinih členov in priključenih zvez)	RM 200.—
IV. Za izvedbo kulturnih prireditev, kot so filmske predstave, branje pesmi in zgleadne predstave, gostovanja raznih umetnikov. Za prost vstop v zasebnih kinematografih za predvajanje državnopolitičnih in umetnostno dragocenih filmov. Te predstave bodo po možnosti izvedle za to pristojne organizacije. Državni propagandni urad bo samo s finančnimi prispevki omogočal kulturnopolitične prireditve ali z nakupom vstopnic omogočil obisk takšnih prireditev tudi manj premožnim in zaslužnim ljudem	RM 200.—
V. Za prirejanje prostih potovanj iz jezikovno mešanega območja v Celovec za obisk gledališča za obmejno območje ali drugih velikih kulturnih prireditev. Proslave ali zborovanja, na katerih bodo govorili vodilni ljudje iz stranke in države. Dalje tudi vožnje v Celovec na obisk velikih športnih prireditev	RM 150.—
VI. Za omogočitev udeležbe pri velikih državnih manifestacijah in proslavah nemškega ljudstva. Za podpiranje šolskih izletov s finančnimi prispevki	RM 400.—
VII. Za nakup predmetov za opremo in okras, ki jih bomo podarili novim vaškim domovom (slike, radijski aparati, pesmarice, lutkovna gledališča, projekcijski aparati itd.)	RM 400.—
VIII. Finančni prispevek enotam organizacij stranke, posebno na revnih in ogroženih območjih, za nakup uniform, glasbil ali drugih potrebnih službenih predmetov	RM 200.—
	RM 1800.—

Na splošno poudarjam ponovno, da bomo tukaj navedena zahtevana denarna sredstva uporabili samo za namene, ki imajo edini cilj, da prebivalstvu na jezikovno mešanem območju

1. pokažejo, da naj se ne čuti osamljeno,
2. omogočijo, da z lastnimi očmi spozna nemško ljudstvo in rajh,
3. seznanijo z gospodarskimi in tehničnimi dosežki in kulturnimi dobrinami nemškega naroda.

Uporabili jih bomo samo takrat, če bomo po natančnem preizkusu razmer predvideli pričakovani uspeh. Dalje si to subvencijo zamišljamo le kot dodatna sredstva. Državni propagandni urad si bo v prvi vrsti prizadeval, da bodo ukrepe, za katere bo ugotovil, da so potrebni, izvajale zanje pristojne organizacije in uradi. Na drugi strani pa se ne bi smelo zgoditi, da zaradi pomanjkanja denarnih sredstev ne bi opravljali potrebnega propagandnega dela.

Zato Vas glede na velik pomen, ki ga ima zavarovana in narodna meja, prosim, da odobrite zahtevana denarna sredstva.²

Heil Hitler!
Drumb!³

vodja državnega propagandnega urada za Koroško

*Reichspropagandaamt
Kärnten*

Aktenzeichen: Pro.H 1102
Ihr Zeichen: H 1146-15/22.11.40/
1133.86

Betrifft: *Grenzlandarbeit.*
Auf den Erlass vom ...
Berichterstatter: Ref. Weber
Anlagen: keine.

Klagenfurt, den 7. Januar 1941.
Miesstalerstrasse Nr. 14
Fernsprecher 311, Schliessfach 273
An den

Herrn Reichsminister
für Volksaufklärung und Propaganda

Berlin W 8
Wilhelmplatz 8-9

In Feistritz bei Bleiburg wurde am 10. Oktober ein Dorfheim eröffnet, das zum Mittelpunkt des Partei- und Kulturlebens dieser Gemeinde werden soll. Feistritz bei Bleiburg ist eine Grenzgemeinde an der deutsch-jugoslawischen Grenze, hat eine stark gemischtsprachige Bevölkerung und ist der Sitz der aktivisten slovenischen Propagandisten. Feistritz bei Bleiburg war schon von jeher heiss umkämpft und hat eine ganz besondere Bedeutung als Grenzgemeinde. Aus diesem Grunde wurde auch trotz des Krieges das erste Dorfheim in Kärnten gerade dort errichtet. Die Baukosten wurden von der NSDAP aufgebracht, doch reichten die Mittel für eine würdige Gestaltung dieses Dorfheimes nicht aus. Der Leiter des Reichspropagandaamtes hat nun gerade darauf Wert gelegt, dass dieses Heim wegen der besonderen Aufgabe, die ihm zufällt, besonders würdig gestaltet wird. Zu dieser Ausgestaltung, die als sehr gelungen zu bezeichnen ist, hat nun das Reichspropagandaamt aus den Mitteln für Grenzlandarbeit einen Zuschuss in der Höhe von RM 500.— beigetragen. Da es sich in diesem Fall nicht um einen Zuschuss handelt, ist die Legung einer Abrechnung nicht möglich. Zur Erläuterung der Notwendigkeit dieses Baues möchte ich noch anführen, dass bisher der einzige Saal in dieser neun Ortschaften umfassenden Gemeinde Eigentum des slowenischen Kulturverbandes ist, der dort ein eigenes Haus für seine Kulturarbeit besitzt. Dass gerade dort auf eine würdige Gestaltung des Dorfheimes besonderer Wert gelegt werden musste, ist selbstverständlich.

Reichspropagandaamt
Kärnten
Im Auftrag:
Weber⁴

⁴ Lothar Weber, ki je bil leta 1941 vodja blejske podružnice državnega propagandnega urada za Koroško, dalje pa knjigarnar in papirničar v Litiji.

Prevod

Državni propagandni urad
za Koroško

Št. akta: Pro.H 1102
Vaš znak: H 1146-15/22.11.40
1133.86

Zadeva: Delo na obmejnem območju.
Poročevalec: Ref. Weber
Priloge: ni

Celovec, dne 7. januarja 1941
Miesstalerstrasse št. 14
Telefon 311, p. predal 273

Gospodu državnemu ministru
za ljudsko prosveto in propagando

Berlin W 8
Wilhelmsplatz 8-9

Dne 10. oktobra so v Bistrici pri Pliberku odprli vaški dom, ki bo v tej občini središče strankinega in kulturnega življenja. Bistrica pri Pliberku je obmejna občina na nemško-jugoslovanski meji, ima zelo jezikovno mešano prebivalstvo in je sedež najdelavnejših slovenskih propagandistov. Za Bistrico pri Pliberku so se že od nekdaj vroče bojevali in ima kot obmejna občina čisto poseben pomen. Iz tega razloga so tudi kljub vojni odprli prvi vaški dom na Koroškem. Gradbene stroške je plačala NSDAP, vendar sredstva niso zadostala za ustrezno opremo tega vaškega doma. Vodja državnega propagandnega urada ima za pomembno, da bi ta dom zaradi njegove posebne naloge posebno dobro opremili. Za to opremo, ki jo imajo za zelo uspelo, je sedaj državni propagandni urad iz sredstev za obmejno delo prispeval dodatek v višini 500 RM. Ker v tem primeru ne gre za plačilo vseh stroškov, temveč le za dodatek, ni mogoče predložiti računa. Kot pojasnilo o potrebi te gradnje bi rad povedal še to, da je bila do sedaj edina dvorana v tej občini, ki ima devet krajev, last Slovenske prosvetne zveze; ta ima tam lastno hišo za svoje kulturno delovanje. Razumljivo je, da bi morali ravno tam posebej paziti na ustrezno opremo vaškega doma.

Državni propagandni urad
za Koroško
Po pooblastilu:
Weber⁴

Leiter II⁵

Berlin, den 10. Februar 1941

Mit dem anliegenden Antrage der Abt. Pro vom 6. 2. 1941
dem
Herrn Minister

zur Entscheidung vorgelegt.

Aktive Propaganda im Gau Kärnten.

Die vom RPA. behandelten Aufgaben erfordern gleichzeitig den Einsatz der vom Reichsinnenministerium verwalteten Mittel zur Förderung des Deutsch-

⁵ Vodja II. oddelka (proračun) je bil ministerialni dirigent dr. Ott.

tums. (Grenzlandfonds).⁶ Es empfiehlt sich daher, den Zuschuss des Reichsministeriums für Volksaufklärung und Propaganda vom 1.2.41 ab von 18.000 RM auf 30.000 RM im Jahre zu erhöhen; dieser Betrag kann, soweit es erforderlich ist, alsbald in Anspruch genommen werden.⁷

Darüber hinaus bleibt die Bereitstellung von Mitteln des Innenministeriums zu betreiben. Die Abgrenzung der Zuständigkeiten wird dem Reichspropagandaamt mitgeteilt werden.

Heil Hitler!

Ott

Prevod

Vodja II⁵

Berlin, dne 10. februarja 1941

S priloženo vlogo odd. za prop. z dne 6. 2. 1941
predloženo
gospodu ministru

v odločitev.

Aktivna propaganda v pokrajini Koroška.

Naloge, ki jih ima državni propagadni urad, zahtevajo obenem angažiranje sredstev, s katerimi za pospeševanje nemštva (fondi za obmejno deželo) upravlja državno notranje ministrstvo.⁶ Zato se priporoča, da bi dodatek državnega ministrstva za ljudsko prosveto in propagando od 1. 2. 41 dalje zvišali od 18.000 RM na 30.000 RM letno; ta znesek bi lahko, če je nujno, zahtevali takoj.⁷

Poleg tega ostanemo pripravljeni, da upravljamo s sredstvi notranjega ministrstva. Razmejitev pristojnosti bomo sporočili državnemu propagandnemu uradu.

Heil Hitler!

Ott

⁶ V arhivskem fondu nemškega notranjega ministrstva, ki ga deloma hrani Nemški osrednji arhiv v Potsdamu (Deutsches Zentralarchiv Potsdam) se je ohranil tudi sveženj gradiva o fondu za obmejno deželo Štajersko. Notranje ministrstvo je pred vojno z Jugoslavijo dajalo štajerskim oblastem za posebno delo na obmejnem območju okrog pol milijona mark. Za Koroško takšnega gradiva še nisem našel.

⁷ Dne 31. marca 1941 je propagandno ministrstvo odobritev sredstev 30.000 mark letno sporočilo Drumblu v Celovec. Sporočilo mu je tudi tole:

»Razmere, ki jih je opisal državni propagadni urad, bodo obenem zahtevale sredstva, s katerimi upravlja državno notranje ministrstvo (šport, pospeševanje nemštva, skrbstvo v obmejni deželi). Notranje ministrstvo daje npr. iz svojih sredstev zneske za enkratne ukrepe na političnem in kulturnem področju. Gospoda notranjega ministra smo prosili, naj upošteva posebne potrebe, ki ste jih svojčas sporočili.«

Isti dan je propagandno ministrstvo o tem pisalo tudi notranjemu ministrstvu in poudarilo:

»Na Koroškem je poleg splošnih narodnostnih problemov spor s Slovenci in boj za vindišarsko vmesno plast.«

To je tudi poslednji dokument v tem svežnju aktov propagandnega ministrstva. V odnosih nacistov do koroških Slovencev je namreč po napadu Nemčije in Italije na Jugoslavijo in njenem razbitju nastopilo novo obdobje: najbolj nasilna germanizacija z izgonom več kot tisoč ljudi.

JUBILEJI

Dr. JOŽE ŠORN — ŠESTDESETLETNIK

Šestdeset let je že takšna doba v človekovem življenju, da je mogoče napraviti zaokrožen pregled dela določenega raziskovalca, — in dr. Jože Šorn je v svojem znanstvenem delu prav gotovo napravil toliko, da se ga je potrebno in vredno spomniti. Mirno in skoraj neopazno se je v pridno, neutrudno in zagnano delo našega jubilaranta vtkala šestdesetletnica in tako uredništvo Prispevkov za zgodovino delavskega gibanja kot njegovi sodelavci se čutimo še posebej dolžni, da mu — glavnemu uredniku — posvetimo nekaj vrstic; nemajhno število ur razmišljanj in snovanj, predvsem pa rezultatov znanstvenega dela je vpletel v svoje delo in tudi v urednikovanje naše revije, ki jo ureja že od leta 1965.

Dr. Jože Šorn se je rodil 3. marca 1921 v Ljubljani kot najmlajši otrok številne družine železničarja, ki je imel svojo hišico v Zeleni jami, torej v tistem predelu Ljubljane, ki takrat še ni bil v sklopu mestne občine in v domu še ni bilo vode in elektrike, zato pa prijeten vrt. Čeprav je čutil večje nagnjenje za humanistične predmete, so starši želeli, da se je vpisal na realčni oddelek I. državne realne gimnazije (Vegova ulica), ki ga je ob okupaciji tudi končal. Burna vojna leta so mu preprečila, da bi nadaljeval šolanje; le-to je bilo mogoče šele po osvoboditvi in januarja 1948 je zaključil študij z diplomom na oddelku za zgodovino filozofske fakultete v Ljubljani. Nekaj tednov pred diplomom se je že zaposlil kot arhivar v Mestnem arhivu ljubljanskem in je v njem ostal (z izjemo časa, prebitega na služenju vojaškega roka) do junija 1964. Tedaj je prešel v raziskovalni oddelek na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, kjer je zdaj znanstveni svetnik.

Šornovo dolgoletno arhivsko delo je pustilo zelo močno sled v njegovi metodologiji raziskovalnega dela, saj so skoraj vse njegove razprave v bistvu arhivalne študije. S primerno zagrizenostjo se je dokopal do odličnega poznavanja arhivskega gradiva o slovenski gospodarski zgodovini poslednjih približno dvesto petdeset let, ker je njegovo življenjsko znanstveno delo posvečeno razrasti kapitalističnega gospodarskega sistema. V jubilarantovih delih je zaradi takšne metode dela manj opiranja na rezultate literature in povzemanja ali preinterpretiranja le-te; bistveni poudarek je vedno namenjen arhivskim virom. Zelo malo je Šornovih spisov, ki ne bi pretežno ali celo izključno temeljili na arhivskem gradivu. K takemu delu ga sili spoznanje, da so določena obdobja in določene teme — na primer gospodarska zgodovina 18. in prve polovice 19. stoletja — še slabo raziskane. Prav zato se je jubilarant s primerno zagnanostjo

posvetil študiju teh do sedaj manj privlačnih področij zgodovinopisja. Njegove razprave so posvečene tekstilni industriji od leta 1725 dalje, mlinom za papir oziroma industriji papirja od konca 16. stoletja dalje, eksploataciji premoga od sredine 18. stoletja dalje; razpravo o premogovništvu v fevdalnem družbenem sistemu je predložil filozofski fakulteti kot disertacijo. Uspešno jo je obranil prav na svoj rojstni dan leta 1962. Poleg tega je Šorn preučil železarstvo, eksploatacijo svinca v osrednji Sloveniji ter cinka, bakra in antimona v slovenskem prostoru. Naš jubilarant je posegel tudi na področje pomorstva, prometa, trgovine; zlasti ga je zanimalo vprašanje o razvoju velikih kapitalov v času tako imenovane industrijske revolucije v Avstriji in v slovenskem prostoru še posebej, pisal je o sočasnem izumiteljstvu itd. Lotil se je študija obrtništva v predfabriški dobi, potem gradnje cest v 18. stoletju in tako dalje. Zaradi aktualnosti vprašanja, kdo naj se ukvarja z gospodarsko zgodovino Slovencev v razdobju med obema svetovnjima vojnama, se je Šorn volens nolens intenzivneje lotil tudi gospodarske zgodovine tega časa, čeprav je nekaj malega o medvojnem gospodarstvu publiciral že prej. Toda jedro naporov je hotel posvetiti 18. in 19. stoletju, 20. stoletju le do konca prve svetovne vojne. Ni odločalo srce, temveč velika discipliniranost — in spoznanje, da specialista za obdobje stare Jugoslavije še čakamo. Naš jubilarant skuša nekako zapolniti vrzel in upamo, da mu bo to uspelo. Rezultate svojega petindvajsetletnega raziskovalnega dela je Šorn zaokrožil v delu z naslovom Zgodovina industrializacije v slovenskem prostoru. Tekst obsega neagrarne panoge gospodarske zgodovine od okoli 1720 do okoli 1870, čas od tu dalje pa se zaključuje s prevratom ali koncem habsburške monarhije. Zaradi nerazumljive skepse slovenskega založništva in morda še koga, delo ni bilo objavljeno v knjižni obliki.

Čeprav priča o jubilarantovem delu bibliografija, priključena temu slavnostnemu članku, je pa vendar treba dodati, da se je aktivno udeležil 20 domačih in tujih simpozijev in zborovanj ter tudi tako pomagal popularizirati zanimanje za gospodarsko zgodovino slovenskega prostora. Zavzetost za napredek slovenskega zgodovinopisja se končno in ne nazadnje kaže še v tem, da že dolgo urednikuje v nekaterih revijah in časopisih za nacionalno zgodovino. Od vsega začetka, torej od leta 1952 dalje je član uredništva Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino; ko je bil še arhivar v Mestnem arhivu, je bil več let tudi njen tehnični in glavni urednik. Dalje je član uredništva Zgodovinskega časopisa, v letih od 1969 do 1972 še posebej njegov tehnični urednik. Od 1965 je član uredništva Prispevkov za zgodovino delavskega gibanja in s kratko prekinitvijo je v inštitutovi reviji opravljal večino dela tehničnega in glavnega urednika. Vseskozi si je prizadeval, da bi revija dobila svojo fiziognomijo, in če mu to ni uspelo, ne gre neuspeh na njegov rovaš. Od leta 1972 je tudi član redakcije jugoslovanskega časopisa za gospodarsko zgodovino *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*. Omeniti je še, da je leta 1977 organiziral drugo okroglo mizo jugoslovanskih gospodarskih zgodovinarjev, ki je bila v Ljubljani in Postojni in je obravnavala zgodovino prometa v jugoslovanskih pokrajinah. Številne so funkcije v različnih samoupravnih organih na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, ki jih je Jože Šorn opravljal vestno in zanesljivo; tako je bil predsednik sindikalne podružnice, predsednik sveta Inštituta, član znanstvenega in raziskovalnega sveta ter član različnih komisij.

Vsi, ki poznamo našega jubilanta, znamo ceniti njegovo prizadevnost, marljivost, njegovo predanost delu in stroki. Splošno znana je njegova tovariška pripravljenost pomagati z nasveti in gradivom iz svojih bogatih arhivskih izpiskov, njegov topli človeški odnos do vsakogar in ob vsaki priložnosti, po drugi strani pa tudi njegova nekoliko zadržana šegavost. Vse, ki z našim Jožetom klepetamo nekoliko bolj privatno, vedno znova preseneča njegovo živo zanimanje za različna druga področja človeškega ustvarjanja in kulture, ki sicer ne sodijo v arhivistiko in zgodovinopisje, so pa vseeno del človekove duševnosti.

Ob jubileju mu želimo predvsem trdnega zdravja, da bi lahko z njemu lastno zagnanostjo uresničil načrte, ki jih ima v mislih, in nam dal čimprej sintezo slovenske gospodarske zgodovine neagrarnih panog zadnjih dvesto petdeset let vse do razsula stare Jugoslavije.

Franc Rozman

BIBLIOGRAFIJA JOŽETA ŠORNA

Sestavil Franc Rozman

1948

1. O grbih. — Pionir VI, Ljubljana 1947-48, str. 219—221.

1950

2. Ljubljana in njena preteklost. — Pionir VIII, 1949-50, str. 146—148, 190—192, 217—219, 246—249, 267—269.
3. Vladislav Fabjanič. — ZČ IV, 1950, str. 220—222.
4. Donesek h kmečkim uporom v letih 1705 in 1713. — ZČ IV, 1950, str. 169—183.

1953

5. Začetki suknarne kranjskih deželnih stanov (Odlomek iz našega zgodnjega kapitalizma). — ZČ VI—VII, 1952—1953, str. 663—684.
6. Svilarske manufakture v Ljubljani (1725 do ok. 1800). — Kronika I, 1953, št. 2, str. 103—111.

1954

7. Starejši mlini za papir na Slovenskem. — ZČ VIII, 154, str. 87—117.
8. 800 let Mengša. Mengeški zbornik 1154—1954. — Kronika II, 1954, št. 2, str. 145.
9. Iz naših krajev. — Kronika II, 1954, št. 3, str. 212—213.
10. Vodniki Tehniškega muzeja Slovenije. — Kronika II, 1954, št. 3, str. 213.
11. Ivan Mohorič, Industrializacija Mežiške doline, Maribor 1954. — Kronika II, št. 3, str. 213.
12. Mengeški zbornik 1154—1954, I, Mengeš, 1954. — Ljubljanski dnevnik, 1954, št. 191.
13. Pomen in vrednost naših arhivov. — Ljubljanski dnevnik, št. 156, 5. 7. 1954.

1955

14. Ljubljanska suknarna. — ZČ IX, 1955, str. 62—87.
15. Dodatek k starejšim mlinom za papir na Slovenskem. — ZČ IX, 1955, str. 189—192.
16. Ljubljana in kmečki upor v letu 1635. — Kronika III, 1955, št. 1, str. 22—25.
17. Merkantilist Franc Rakovec — Raigersfeld (1697—1700). — Kronika III, 1955, št. 2, str. 81—87.
18. Novi podatki o umetninah in umetnikih našega baroka. — ZUZ, nova vrsta, III, 1955, str. 254—256.
19. Iz naših krajev. — Kronika III, 1955, št. 1, str. 54—55.
20. Dvesto let rudnika Zagorje. — Kronika III, 1955, št. 2, str. 122.
21. Ob stoletnici podjetja Kamnik v Kamniku, Kamnik, 1952. — Kronika III, 1955, št. 2, str. 122.
22. Albert Struna, Vodni pogoni na Slovenskem, Ljubljana 1955. — Kronika III, 1955, št. 3, str. 191—192.
23. Trideset let dela, borb in zmag. Ob tridesetletnici podjetja in triletnici delavskega samoupravljanja izdala Industrija platnenih izdelkov Jarše, Ljubljana 1955. — Kronika III, 1955, št. 3, str. 192.
24. Stanislav Mazi, Klavže nad Idrijo, Ljubljana 1955. — Kronika III, 1955, št. 3, str. 192.
25. Nace Šumi, Arhitektura secesijske dobe v Ljubljani, Ljubljana 1954. — Kronika III, 1955, št. 1, str. 55—56.
26. Kamniški zbornik 1955. — Kronika III, 1955, št. 2, str. 122.
27. Loški razgledi I, Škofja Loka 1954. — Kronika III, 1955, št. 1, str. 55.
28. Liboje, 25-letnica Svobode 1929—1954, Liboje 1954. — Kronika III, 1955, št. 2, str. 122.

1956

29. Razvoj Papirnice Vevče, Ljubljana 1956, 152 str.
30. Zgodovina Ljubljane. Prva knjiga: Geologija in arheologija. — Kronika IV, 1956, št. 1, str. 52.
31. Kočevsko, zemljepisni, zgodovinski in umetnostno kulturni oris kočevskega okraja. — Kronika IV, 1956, št. 1, str. 53.
32. Škofja Loka, Selška in Poljanska dolina. Turistični vodnik, 1956. — Kronika IV, 1956, št. 1, str. 54.
33. Gospodarski razvoj Maribora. Gradivo k zgodovini industrializacije mesta Maribora, Maribor 1956. — Kronika IV, 1956, št. 3, str. 180.
34. Vlado Valenčič, Od zadružne mlekarne do mlekarske in poljedelske industrije. Za šestdesetletnico ustanovitve Mlekarske zadruga v Trnovem pri Ilirski Bistrici 1896—1956. — Friderik Gerl in Stanko Škafar, Pot v industrijo. — Kronika IV, 1956, št. 1, str. 53.
35. Vlado Valenčič, 50 let mlekarstva na Vrhniki. — Kronika IV, 1956, št. 1, str. 53.
36. Srednja tehniška tekstilna šola Kranj. — Kronika IV, 1956, št. 1, str. 53.
37. Idrijski razgledi. — Kronika IV, 1956, št. 1, str. 53.
38. Žetev svobode v Sladkem vrhu. Zbornik izdalo prosvetno društvo Svoboda Sladki vrh. — Kronika IV, 1956, št. 1, str. 52—53.

39. Ältere Papiermühlen in Slowenien. — *Papiergeschichte* VI, št. 3, Darmstadt 1956, str. 40—42.

1957

40. Ob 200-letnici premogovnika Zagorje ob Savi. — *Kronika* V, 1957, št. 1, str. 1—5.
41. Industrija v Mostah. — *Moščanska kronika*, št. 1, 1957, 18—24.
42. Tovarna kleja v Ljubljani. — *Moščanska kronika*, št. 2, 1958, str. 53—61.
43. Zvonimir Kulundžić, Knjiga o knjizi, Zagreb 1957. — *Kronika* V, 1957, št. 2, str. 100.
44. Joseph Ressel 1793—1857, inventor of the vessel screw, forester and economist, Ljubljana 1957, — *Kronika* V, 1957, št. 2, str. 99.
45. Vladimir Murko, Josip Ressel, življenje in delo, Ljubljana 1957. — *Kronika* V, 1957, št. 2, str. 99—100.
46. Ing. Janko Tišler, Preseljevanje Tržičanov in streljanje talcev na Čegelšah dne 8. junija 1942, Tržič 1957. — *Kronika* V, 1957, št. 2, str. 100.
47. Hugo ing. Uhliř, Historiat osuševalnih del na ljubljanskem barju, Ljubljana 1956, 1957. — *Kronika* V, 1957, št. 2, str. 99.
48. Josip Žontar, Svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja, Ljubljana 1957. — *Kronika* V, 1957, št. 1, str. 51.
49. Ivan Mohorič, Zgodovina obrti in industrije v Tržiču, Ljubljana 1957. — *Kronika* V, 1957, št. 2, str. 99.
50. Dr. Josip Žontar, Zapora proti kugi v Karavankah v letih 1713—1716, Tržič 1957. — *Kronika* V, 1957, št. 2, str. 100.
51. Loški razgledi IV, Škofja Loka 1957. — *Kronika* V, 1957, št. 2, str. 100.
52. Posavje I, Brežice 1957. — *Kronika* V, 1957, št. 2, str. 100.
53. Kamniški zbornik III, 1957. — *Ljudska pravica* 1957, št. 167, str. 5.
54. Škartiranje privrednih arhiva, *Arhivist* VII. 1957, št. 1—2, str. 24—30. (Prevod in priredba dr. France Škerl.)
55. *Moščanska kronika* 1, Ljubljana 1957. — *Kronika* V, 1957, str. 100.

1958

56. Fabjančič Vladislav. — *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb 1958, zv. 3, str. 283.
57. Arhivi in zgodovinopisje. — *Naši razgledi* VII, 13. 12. 1958, št. 23, str. 556—557.
58. Vodnik po Narodni galeriji, Ljubljana 1958. — *Kronika* VI, 1958, št. 1, str. 44.
59. *Moščanska kronika* 2, Ljubljana 1958. — *Kronika* VI, 1958, št. 1, str. 44.
60. Janko Orožen, Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola I, Trbovlje 1958. — *Kronika* VI, 1958, št. 1, str. 44—45.
61. Janko Orožen, Posestna in gradbena zgodovina Celja, Celje 1957 (separat iz *Biltena* št. 10—12, 1957). — *Kronika* VI, 1958, št. 1, str. 45.
62. Umetnost baroka na Slovenskem. Vodnik po umetnostnih zbirkah Narodne galerije v Ljubljani, II, Ljubljana 1957. — *Kronika* VI, 1958, št. 1, str. 44.
63. Gotische Fresken aus Slowenien, Klagenfurt 1958. — *Kronika* VI, 1958, št. 2, str. 102.
64. Celjski zbornik 1958, Celje 1958. — *Kronika* VI, št. 2, str. 102.

1959

65. Še o mlinih za papir na Slovenskem. — ZČ XII—XIII, 1958—1959, str. 266—272.
66. Jugoslovanska industrija papirja do osvoboditve. — ZČ XII—XIII, 1958—1959, str. 151—241.
67. Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama. — Kronika VII, 1959, št. 1, str. 10—21.
68. Trst in njegovo neposredno zaledje v prvih treh desetletjih 18. stoletja. — Kronika VII, 1959, št. 3, str. 148—161.
69. Nekaj gradiva za študij našega baroka. — ZUZ, nova vrsta, V—VI, 1959, str. 447—452.
70. Disertacije avstrijskih univerz o vprašanih slovenske zgodovine. — ZČ XII—XIII, 1958—1959, str. 358—368.
71. Josip Žontar, Svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja, Ljubljana 1957, SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede. Dela II. — ZČ XII—XIII, 1958—1959, str. 345—347.
72. Ivan Mohorič, Industrializacija Mežiške doline, Maribor 1954. — ZČ XII—XIII, 1958—1959, str. 347—351.
73. Janko Orožen, Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola. I. Od početka do 1918, Tubovlje 1958. — ZČ XII—XIII, 1958—1959, str. 351—354.
74. 130 let Blasnikove tiskarne, Ljubljana 1959. — Kronika VII, 1959, št. 1, str. 56.
75. Spomeniško Pomurje. Zbirka predavanj slovenskih konservatorjev in muzealcev na posvetovanju od 27. do 30. septembra 1956 v Murski Soboti. — Kronika VII, 1959, št. 1, str. 56.
76. Idrijski razgledi 1959. — Kronika VII, 1959, št. 1, str. 56.
77. Loški razgledi VI., Škofja Loka 1959. — Kronika VII, 1959, št. 3, str. 192.

1960

78. Rabič. — SBL, 9. zv., Ljubljana 1960, str. 2.
79. Reiss Jožef, SBL, 9. zv., Ljubljana 1960, str. 74.
80. Schlag Krištof. — SBL, 9. zv., Ljubljana 1960, str. 220.
81. Kartelizacija stare jugoslovanske industrije kleja. — ZČ XIV, 1960, str. 137—178.
82. Nekateri revolucionarni dogodki na vzhodnem Slovenskem leta 1848. — Kronika VIII, 1960, št. 1, str. 53—56.
83. Velika industrija v Kranju med obema vojnama. — Kranjski zbornik, Kranj 1960, str. 323—339.
84. Nastanek in razvoj Saturnusa. — Moščanska skupnost, št. 1—2, 1960.
85. Josip Žontar, Christian Wilhelm Heil, ein Diplomat, Projektmacher und nationalökonomischer Theoretiker des 18. Jahrhunderts. Südostforschungen, XVII/2, München 1958, str. 376—406. — ZČ XIV, 1960, str. 274—275.
86. Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart, Klagenfurt 1953. — ZČ XIV, 1960, str. 241—242.
87. Publikacije Tehniškega muzeja Slovenije. — ZČ XIV, 1960, str. 271—274.
88. Josip Žontar, Zapora proti kugi v Karavankah v letih 1713—1716. Prispevek k zgodovini blagovnega prometa in organizacije trgovine na Sloven-

skem v 18. stoletju. Knjižnica Muzejskega društva v Tržiču I. (Priloga Tržiškega vestnika VI, 1957, št. 11), Tržič 1957. — ZČ XIV, 1960, str. 270—271.

89. Arnošt Klíma, Manufakturni obdobi v Čechách, Praha 1955. — ZČ XIV, 1960, str. 269—271.
90. 60 let Mestnega arhiva ljubljanskega. S sodelovanjem kolektiva ustanove sestavil dr. Sergij Vilfan, Ljubljana 1959. — Kronika VIII, 1960, št. 2, str. 136.
91. Komunalna banka Ljubljana 1955—1960. — Kronika VIII, 1960, št. 2, str. 136.
92. Celjski zbornik 1959. — Kronika VIII, 1960, št. 2, str. 135.

1961

93. Andrija Ljubomir Lisac, Razvoj industrije papira u Zagrebu, Zagreb 1961. — ZČ XV, 1961, str. 226—227.
94. Richard M. Allesch, Arsenik, seine Geschichte in Österreich, Klagenfurt 1959. — ZČ XV, 1961, str. 223—224.
95. Alois Brusatti, Unternehmensfinanzierung und Privatkredit im österreichischen Vormärz, Wien 1960. — ZČ XV, 1961, str. 224—225.
96. Ein Jahrhundert Creditanstalt-Bankverein, Wien 1957. — ZČ XV, 1961, str. 225—226.
97. Branko Marušič, Pregled delovanja organizacije Rdečega križa Slovenije v goriškem okraju (1944—1960), Nova Gorica, 1961. — Kronika IX, 1961, št. 3, str. 192.

1962

98. Vzpon in zaton spodnještajerskega fužinarstva. — Kronika X, 1962, št. 3, str. 144—156.
99. Ivan Slokar, Začetki kemične industrije v Ljubljani in njeni okolici (Kronika X, 1962, št. 1, str. 30—35). — ZČ XVI, 1962, str. 262—264.
100. Vasilije Simić, Razvoj ugljenokopa i ugljarske privrede u Srbiji, Beograd 1958. — ZČ XVI, 1962, str. 264—265.
101. Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku. Izdaja Mestni arhiv ljubljanski. — Kronika X, 1962, št. 1, str. 62.
102. T. Knez - P. Petru - S. Škaler, Municipium Latobicorum Neviodunum. Opis antičnega mesta in njegove predzgodovine, Novo mesto 1961. — Kronika X, 1962, št. 2, str. 128.
103. Ljubljana v ilegali I, II, Ljubljana, 1959, 1961. — Kronika X, 1962, št. 2, str. 127—128.
104. Dr. Marijan Zadnikar, Hrastovlje, Ljubljana 1961. — Kronika X, 1962, št. 2, str. 128.
105. Dragotin Cvetko, Academia philharmonicorum labacensis, Ljubljana 1962. — Kronika X, 1962, št. 2, str. 128.
106. Celjski zbornik 1961, Celje 1961. — Kronika X, 1962, št. 1, str. 64.
107. Dolenjski zbornik 1961, Novo mesto 1961. — Kronika X, 1962, št. 2, str. 127.
108. Kamniški zbornik VII, Kamnik 1961. — Kronika X, 1962, št. 2, str. 127.
109. Loški razgledi VIII, Škofja Loka 1961. — Kronika X, 1962, št. 1, str. 64.
110. Ivan Slokar, Zgodovina solitrarn in smodnišnic v Ljubljani in njeni okolici (Kronika IX, 1961, št. 2, str. 110—113). — ZČ XVI, 1962, str. 261—262.

1963

111. Rudarji v naših premogovnikih ob koncu fevdalnega družbenega sistema. — Prispevki IV, 1963, št. 1—2, str. 79—93.
112. Iz zgodovine kočevskega premogovnika. Zbornik Rudarji ob 20-letnici kočevskega zbora, Kočevje 1963 (nepaginirano).
113. Ivan Mohorič, Bombažna predilnica in tkalnica v Trziču. Nastanek, razvoj in delo 1885—1960, Tržič 1960. — ZČ XVIII, 1963, str. 280—282.
114. France Kresal, Razvoj Predilnice Litija, Litija 1961. — ZČ XVIII, 1963, str. 283—287.
115. Papiergeschichte. Zeitschrift der Forschungsstelle Papiergeschichte im Mainz, Darmstadt, 1951. — ZČ XVIII, 1963, str. 305—307.
116. Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino I—X 1953—1962. — ZČ XVII, 1963, str. 303—305.
117. Milko Štolfa, Med briškimi griči je posijalo sonce, Ljubljana 1963. — Kronika XI, 1963, št. 2, str. 127.
118. Stanko Petelin, Kronika Vojkove brigade, Ljubljana 1963. — Kronika XI, 1963, št. 2, str. 127.

1964

119. Premogovništvo na slovenskem ozemlju do sredine 19. stoletja. — ZČ XVIII, 1964, str. 7—74.
120. Obdobje grosističnih tvrdk. — Kronika XII, 1964, št. 1, str. 17—37.
121. Ivan Nikolaj Premuda v Trstu. — Pomorski zbornik 2, Zadar 1964, str. 863—876.
122. Elisabeth Kreutner, Bruck und die deutsche Zoll- und Handelseinigung im Spiegel der Wiener Presse von 1848—1853. — ZČ XVIII, str. 301—302.
123. Martin Riedlinger, Das Journal des Österreichischen Lloyd. Seine Stellung zur Regierung. Dissertation... an der phil. Fak. der Universität Wien, Wien 1948. — ZČ XVIII, 1964, str. 300—302.
124. Tri disertacije. Stevan Mezei, Razvitak industrije u Bačkoj do prvog svetskog rata (1961), Kemal Hrelja, Industrija Bosne i Hercegovine do kraja prvog svetskog rata, Beograd 1961, Mirčeta Djurović, Trgovački kapital u Crnoj gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka, Cetanje 1958. — ZČ XVIII, 1964, 302—304.

1965

125. Müllner Alfons, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1965, zv. 6, str. 176.
126. Univerzitetni profesor dr. Fran Zwitter — šestdesetletnik. — Kronika XIII, 1965, št. 3, str. 206.
127. Marijan Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem, Ljubljana 1964. — Prispevki V, 1965, št. 1, str. 285—286.

1966

128. Trst in Reka v prvi polovici 19. stoletja. — Pomorstvo XXI, Rijeka 1966, str. 283.
129. Izumiteljstvo na slovenskem narodnostnem ozemlju v predmarčni dobi. — ZČ XIX—XX, 1965—1966, str. 255—262.

130. Nominalni porastek delavskih mezd in načini računanja druginjskih doklad v Sloveniji pred okupacijo. — Prispevki VI, 1966, št. 1—2, str. 55—61.
131. Nominalno povečanje delavskih mezd in načini računanja druginjskih doklad v Sloveniji pred okupacijo. — Naši razgledi XV, 1966, 14. 5., št. 9, str. 172.
132. Vodnik po arhivih Slovenije, Ljubljana 1965. — Kronika XIV, 1966, št. 2, str. 128.
133. Ljubljana, podobe iz njene zgodovine, Ljubljana 1965. — Kronika XIV, 1966, št. 2, str. 128—129.

1967

134. Schwarz Jožef. — SBL, 10. zv., Ljubljana 1967, str. 249.
135. Senica Jožef. — SBL, 10. zv., Ljubljana 1967, str. 289.
136. Smole Viktor. — SBL, 10. zv., Ljubljana 1967, str. 389.
137. Somrak Elija. — SBL, 10. zv., Ljubljana 1967, str. 406 (skupaj z A. L. Liscem).
138. Steinmetz. — SBL, 10. zv., Ljubljana 1967, str. 462.
139. Predgovor uredništva. — Prispevki VII, 1967, št. 1—2, str. 5.
140. Cene in mezde ter gospodarski položaj industrijskega delavstva na Slovenskem neposredno po prevratu. — Prispevki VII, 1967, št. 1—2, str. 233—235.
141. Tovarna papirja Količevo med leti 1920 in 1960. — Kronika XV, 1967, št. 1, str. 23—34.
142. Stavka ljubljanskih stavbnih in mizarskih delavcev v maju 1902. — Kronika XV, 1967, št. 3, str. 121—128.
143. In memoriam Franja Baša. — Kronika XV, 1967, št. 2, str. 115.
144. In memoriam Jožeta Jenka. — Kronika XV, 1967, št. 3, str. 193.
145. Ekonomske zveze Slovencev in Hrvatov v novi dobi. — Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb 1967, str. 71—80.
146. Wilhelm Treue, Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit. Im Zeitalter der Industriellen Revolution 1700—1960, Stuttgart 1967. — ZČ XXI, 1967, str. 294—295.
147. Publikacije Tehniškega muzeja Slovenije. — ZČ XXI, 1967, str. 295—298.
148. Naši znameniti tehniki, Ljubljana 1966. — ZČ XXI, 1967, str. 298—299.
149. Franc Minařik, Pohorske steklarne, Maribor 1966. — ZČ XXI, 1967, str. 299—300.
150. Igor Vriřer, Rudarska mesta Zagorje, Trbovlje, Hrastnik, ZČ XXI, 1967, str. 300—302.

1968

151. Raigersfeld Franc. — Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1968, zv. 7, str. 32.
152. In memoriam Zvoneta Miklavića. — Kronika XVI, 1968, št. 1, str. 59—60.
153. Katarina Kobe-Arzenšek, 125 let Tekstilne tovarne Prebold 1842—1967, Prebold 1967. — Kronika XVI, 1968, št. 3, str. 191.
154. VII. kongres internacionalne asociacije zgodovinarjev papirja (IPH — Association Internationale des Historiens du Papier), Oxford, 24. do 29. 9. 1967. — ZČ XXII, 1968, št. 1—2, str. 143—144.

155. Toussaint Hočevar, *The Structure of the Slovenian Economy 1848—1963*, New York 1965. — ZČ XXII, 1968, št. 1—2, str. 153—155.
156. II. kölnski kolokvij o mednarodni socialni in gospodarski zgodovini (od 24. do 26. aprila 1968). — ZČ XXII, 1968, št. 3—4, str. 313—314.
157. Ivan Mohorič, *Zgodovina železnic na Slovenskem*, Ljubljana 1968. — ZČ XXII, 1968, št. 3—4, str. 335.
158. Toussaint Hočevar, *The Portorož Conference: A Plea for Liberalization of Trade in the Danubian Area*. — ZČ XXII, 1968, št. 3—4, str. 336.
- 1969**
159. Premogovniki in njihovi rudarji v obdobju 1848—1918. — Prispevki VIII—IX, 1968—1969, št. 1—2, str. 3—102.
160. Posvet zgodovinarjev delavskega gibanja za obdobje do prve svetovne vojne. — Prispevki VIII—IX, 1968—1969, št. 1—2, str. 236—237.
161. Historiat gospodarske statistike. — Prispevki VIII—IX, 1968—1969, št. 1—2, str. 256—257.
162. Nacionalno poreklo velikega kapitala v industriji, rudarstvu in bančništvu na slovenskem ozemlju. — JIČ 1969, št. 4, str. 136—141.
163. Ptujski komerčni uradnik. — ČZN, nova vrsta V, Maribor, 1969, str. 399 do 402.
164. Alois Brusatti, *Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Ständestaat*, Wien 1965. — ZČ XXIII, 1969, št. 1—2, str. 171—172.
165. Razvoj slovenske industrije. — Pionir XXV, 1969—1970, št. 2, str. 15—17.
- 1970**
166. Delovanje komerčnih konsesov. — ZČ XXIV, 1970, št. 1—2, str. 1—20.
167. Cinkarne v Zagorju, Šentjanžu in Celju. — Kronika XVIII, 1970, št. 2, str. 129—134.
168. Eduard März, *Österreichische Industrie und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I.* — ZČ XXIV, 1970, št. 1—2, str. 125.
169. Miroslav Pahor, *Sto let slovenskega ladjarstva 1841—1941*. — ZČ XXIV, 1970, št. 1—2, str. 126—128.
170. Beiträge zur Geschichte der Industrialisierung des Südostalpenraumes im 19. Jahrhundert. — ZČ XXIV, 1970, št. 3—4, str. 309—310.
- 1971**
171. Naše zgodovinopisje o rudarstvu in fužinarstvu na Slovenskem (pregled stanja). — ZČ XXV, 1971, št. 3—4, str. 279—290.
172. Stock Franc. — SBL 1971, zv. 11, str. 489.
173. Strobl pl. Stroblhof. — SBL 1971, zv. 11, str. 525.
174. Šarabon Andrej. — SBL 1971, zv. 11, str. 582.
175. Dr. Ivan Slokar. — ZČ XXV, 1971, št. 1—2, str. 103—106.
176. Trgovina in rudarstvo v naših disertacijah. — ZČ XXV, 1971, št. 3—4, str. 311—314.
177. Ivan Mohorič, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*. — ZČ XXV, 1971, št. 1—2, str. 151—157.

1972

178. Proizvodnja svinca v osrednji Sloveniji med leti 1840 in 1918. — ZČ XXVI, 1972, št. 3—4, str. 349—366.
179. Baker nad Poljanami, antimon pri Trojanah. — Kronika XX, 1972, št. 3, str. 154—157.
180. Peter Vodopivec, Luka Knafelj in štipendisti njegove ustanove, Ljubljana 1971. — ZČ XXVI, 1972, št. 1—2, str. 171—172.
181. Miroslav Pahor, Socialni boji v občini Piran od XV do XVIII. stoletja, Ljubljana 1972. — ZČ XXVI, 1972, št. 3—4, str. 413.

1973

182. Vlado Valenčič — sedemdesetletnik. — Kronika XXI, 1973, št. 3, str. 185.
183. Varaždin u XVII. stoljeću i političko kameralni studij. — ZČ XXVII, 1973, št. 3—4, str. 392—393.
184. Prva okrogla miza jugoslovanskih gospodarskih zgodovinarjev. — ZČ XXVII, 1973, št. 1—2, str. 154.
185. Ferdo Gestrin, Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1972. — Kronika XXI, 1973, št. 2, str. 143.
186. Ferdo Gestrin, Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1972. — ZČ XXVII, 1973, št. 3—4, str. 388—392.
187. Industrielle Revolution, Wirtschaftliche Aspekte, Köln-Berlin 1972. — ZČ XXVII, 1973, 3—4, str. 393—394.
188. Friedrich-Wilhelm Hening, Die Industrialisierung in Deutschland 1800 bis 1914, Paderborn 1973. — ZČ XXVII, 1973, št. 3—4, str. 394.
189. Ferdinand Tremel, Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs. — ZČ XXVII, 1973, št. 1—2, str. 162—164.
190. Miroslav Pahor, Socialni boji v občini Piran od XV. do XVIII. stoletja, Ljubljana 1972. — Naši razgledi, 26. X. 1973, št. 20, str. 516.

1974

191. Zaslisevanje tkalcev in delovni red iz leta 1730. — Prispevki XIV, 1974, št. 1—2, str. 247—258.
192. Doprinos proučavanju problema »Industrijska revolucija u jugoslavenskim zemljama (s osobitim obzirom na Sloveniju)«. — Acta historico-oeconomica Iugoslaviae I, Zagreb 1974, str. 141—145.
193. Eisengewerbe in Jugoslawien vom 1500—1650. Schwerpunkte der Eisengewinnung und Eisenverarbeitung in Europa 1500—1650, Böhlau Verlag Köln — Wien 1974, str. 338—345.
194. Igor Karaman, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Zagreb 1972. — ZČ XXVIII, 1974, št. 3—4, str. 403.

1975

195. Solna meja na Dravinji. — ČZN 46, nova vrsta 11, 1975, št. 2, str. 259—269.
196. Jožef Mrak kot geodet in risar. — Kronika 23, 1975, št. 2, str. 94—101.
197. Bevölkerungsgeschichte, Köln 1972. — ZČ XXIX, 1975, št. 1—2, str. 157 do 158.

198. Schwerpunkte der Eisengewinnung und Eisenverarbeitung in Europa 1500 do 1650, Köln 1974. — ZČ XXIX, 1975, št. 1—2, str. 158—159.
199. Die Habsburgermonarchie 1848—1918, Band I, Die wirtschaftliche Entwicklung, Wien, 1973. — ZČ XXIX, 1975, št. 1—2, str. 165—167.
200. Acta historico-oeconomica Iugoslaviae. Časopis za ekonomsko zgodovino Jugoslavije, I, Zagreb 1974. — ZČ XXIX, 1975, št. 1—2, str. 167—168.
- 1976**
201. Statut bratovske skladnice za železarno na Dvoru iz leta 1799. — Prispevki XV—XVI, 1975—1976, št. 1—2, str. 175—181.
202. Novomeška industrija med obema vojnama. — Kronika 24, 1976, št. 1, str. 38—42.
203. Bucelleniji in Ruardi na Savi pri Jesenicah. — Kronika 24, 1976, št. 2, str. 69—74.
204. Fritz Blaiich, Die Epoche des Merkantilismus, Wiesbaden 1973. — ZČ XXX, 1976, št. 1—2, str. 173—174.
205. Winfried Baumgart, Der Imperialismus. Idee und Wirklichkeit der englischen und französischen Kolonialexpansion 1880—1914, Wiesbaden 1975. — ZČ XXX, 1976, št. 1—2, str. 174.
206. Wolfgang Zorn und Sybille Schneider, Zur frühen Industrialisierung in Jugoslawien, München 1974. — ZČ XXX, 1976, št. 1—2, str. 174—175.
207. Acta historico-oeconomica Iugoslaviae II, Zagreb 1975. — ZČ XXX, 1976, št. 1—2, str. 179—180.
- 1977**
208. Oris zgodovine železarstva na Slovenskem. — ZČ 31, 1977, št. 1—2, str. 63—70.
209. Modernizacija cestnega in vodnega omrežja v času od leta 1713 do 1830 na ozemlju današnje Socialistične republike Slovenije. Razvoj prometnih zvez v panonskem prostoru do leta 1918. Mednarodni kulturno-zgodovinski simpozij Modinci 1977, 9, Maribor, Univerza v Mariboru, 1977, str. 59—86.
210. France Dobrovoljc sedemdesetletnik. — Kronika 25, 1977, št. 1—2, str. 56.
211. Dana Zwitter-Tehovnik, Wirkungen der Französischen Revolution in Krain, Wien-Salzburg 1975. — Kronika 25, 1977, št. 1, str. 73—74.
212. Stanko Majes, Od papirnega mlina do moderne papirnice v Radečah, Radeče pri Zidanem mostu 1976 (separatna brošura iz periodike »Papir« revija slovenske papirne industrije, št. 3., decembra 1975, III, str. 91—100). — Kronika 25, 1977, št. 1; str. 74.
213. France Kresal, Tekstilna industrija v Sloveniji, Ljubljana, 1976. — ZČ 31, 1977, št. 1—2, str. 232—235.
214. Wilhelm Abel, Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa. Versuch einer Synopsis, Hamburg-Berlin 1974. — ZČ 31, 1977, št. 1—2, str. 247.
215. Andrija Ljubomir Lisac, Pekarstvo in mlinarstvo Zagreba. Zagreb, 1977. — Kronika 25, 1977, str. 214—215.

1978

216. Kmečka in obrtniška proizvodnja ter založništvo v drugi polovici 18. stoletja. — ZČ 32, 1978, št. 1—2, str. 61—99.
217. Gradivo za našo zgodovino industrije od 1720 do 1860 v nekaterih avstrijskih arhivih. — Arhivi, 1978, št. 1, str. 23—26.
218. Pregled našega železarstva za stoletje od okoli 1760 do okoli 1860, ZČ 32, 1978, str. 243—277.
219. Obnavljanje Zaloške ceste v letih 1782—1784. — Kronika 26, 1978, št. 1, str. 27—35.
220. Uvodna stopnja moderne industrializacije pripada predmarčni dobi. — Slovenci v predmarčni dobi in revoluciji 1848, Ljubljana 1978, str. 49—57.
221. Gradnja za gospodarsku povijest Hrvatske. — ZČ 32, 1978, št. 1—2, str. 173—175.
222. Karl Erich Born, Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert. — ZČ 32, 1978, št. 1—2, str. 175—176.
223. Wirtschaft und Gesellschaft in Frankreich seit 1789. — ZČ 32, 1978, št. 1—2, str. 176.
224. Antoša Leskovec, Tovarna svinčenega belila v Selnici ob Dravi. — ČZN 49 (nova vrsta 14), zv. 2, Maribor 1978, str. 360—362.
225. Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci 1978, ZČ 32, 1978, str. 337—338.
226. Moderne Technikgeschichte. Herausgegeben von Karin Hausen und Reinhard Rürup, Köln 1975. — ZČ XXXII, 1978, str. 518—520.
227. Walter Brunner, Ustanovitev in zgodnja zgodovina železarne in valjarne Štore pri Celju. — ČZN 49 (nova vrsta 14), zv. 2, Maribor 1978, str. 363 do 369.

1979

228. Slovensko gospodarstvo med dvema vojnama. — Zgodovina Slovencev, CZ, Ljubljana 1979, str. 686—699.
229. Obrtništvo v slovenskem prostoru v sedemnajstletju 1758—1775. — ČZN 50 (nova vrsta 15), zv. 1—2, Maribor 1979, str. 137—207.
230. Od klasičnih tekstilnih manufaktur k mehaničnim tekstilnim tovarnam. — ČZ 33, 1979, št. 1, str. 13—47.
231. Zanimivosti z naših cest v 18. stoletju. — Kronika 27, 1979, št. 3, str. 157—167.
232. Dr. Škerlovih sedemdeset let. — Prispevki XVIII—XIX, 1978—1979, št. 1—2, str. 123—125.
233. X. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci 1979. — ZČ 33, 1979, št. 3, str. 484—485.
234. Ivan Mohorič, Problemi in dosežki rudarjenja na Slovenskem, Zgodovina rudarstva in topilništva v stoletju tehnične revolucije, I, II. Maribor 1978. — ZČ 33, 1979, št. 2, str. 339—344.
235. Viktor Petkovšek, J. A. Scopoli, njegovo življenje in delo v slovenskem prostoru. — ZČ 33, 1979, št. 3, str. 494—498.
236. Branko Korošec, Naš prostor v času in projekciji, Ljubljana, 1978. — ZČ 33, 1979, št. 4, str. 627—632.

237. Razvoj poštne službe na Gorenjskem do prve svetovne vojne. Razstava Gorenjskega muzeja, Kranj, 1977. — Kronika 27, 1979, št. 2, str. 143—144.

1980

238. Železarna na Dvoru pri Žužemberku. — Železarna na Dvoru pri Žužemberku: zgodovina, tehnologija, izdelki, Novo mesto 1980, str. 7—36.
239. Tabouret Pierre Toussaint. — SBL, 1980, zv. 12, str. 2.
240. Terpinc Fidelis. — SBL, 1980, zv. 12, str. 61—63 (skupaj s F. Adamičem).
241. Toman (rod fužinarjev). — SBL, 1980, zv. 12, str. 97—98.
242. Portoroški oddelek piranskega pomorskega muzeja. — Kronika 28, 1980, št. 1, str. 57—58.
243. Poštni promet v Sloveniji, PTT arhiv, XXI, Beograd, 1978—1979. — Kronika 28, 1980, št. 2, str. 146.

1981

244. Die Handelsbeziehungen zwischen Slowenien und der Republik Österreich von November 1918 bis November 1919. — Kärntner Volksabstimmung 1920, Voraussetzung, Verlauf, Folgen, Wien 1981, Löcker Verlag, str. 117—136.
245. Karakteristike gospodarskega razvoja Prekmurja med leti 1918 in 1941. — Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1979, Band 11, Eisenstadt 1981, str. 347—367.

ZBOROVANJA IN POSVETOVANJA**XX. ZBOROVANJE SLOVENSКИH ZGODOVINARJEV**

(od 1.—4. oktobra 1980)

Odkar se slovenski zgodovinarji srečujejo na zborovanjih, so se to pot že četrtilič zbrali v Ljubljani, da bi ob pregledu dela v minulih dveh letih proslavili nemajhen jubilej — svoje dvajseto srečanje. V novem domu Ivana Cankarja pa slovenski zgodovinarji niso samo počastili svojega jubileja, temveč so se, kakor je že v tradiciji, spomnili še nekaterih pomembnih obletnic v življenju slovenskega naroda. Lahko bi rekli, da je bilo to jubilejno zborovanje v znamenju takih spominskih letnic kot še nobeno doslej.

V uvodnem referatu na zborovanju je prof. dr. Metod Mikuž govoril o »Ljubljani, mestu heroju«, s čimer so slovenski zgodovinarji počastili petintri-desetletnico osvoboditve Ljubljane. Referat, ki ga je poslušalo čez petsto poslušalcev — zgodovinarjev, nas ni seznanil samo z najpomembnejšimi podatki o herojstvu Ljubljane med okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem, temveč je hotel prikazati vso širino tedanjega dogajanja. Prof. Mikuž je poudaril, da so red narodnega heroja, ki ga je Ljubljani, kot prvemu mestu v Jugoslaviji, podelil predsednik SFRJ Josip Broz Tito, dobili pravzaprav prebivalci Ljubljane, ki jih je v boju proti okupatorju vodila OF in nezlomljiv svobodnjaški duh.

Po končanem referatu je predsednik RK Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije Mitja Ribičič podelil referentu ob njegovi 70-letnici in za njegovo življenjsko delo na področju preučevanja zgodovine NOB red Republike z zlatim vencem, s katerim ga je odlikoval še predsednik Tito.

O naslednji obletnici je spregovoril prof. dr. Bogo Grafenauer. V letošnjem letu je namreč preteklo sto let od prve slovenske znanstvene zgodovinopisne razprave. Začetek slovenskega znanstvenega zgodovinopisja sega v osemdeseta leta 19. stoletja, njegovi začetniki pa so bili dunajski in graški študentje. Pravi prelom v slovenskem zgodovinopisju predstavlja skupina šestih slovenskih zgodovinarjev. Naj jih naštejemo: Franc Šuklje, Anton Kaspret, Simon Rutar, Josip Apih, Ivan Vrhovec in Franc Kos. Najpomembnejši med njimi je prav gotovo Franc Kos, ki je v svojem znanstvenem delovanju sistematično zbiral gradivo za celotno slovensko srednjeveško zgodovino, uveljavil slovenske zgodovinske koncepcije in pripravil znanstvene obravnave slovenske zgodovine do 10. stoletja. Prof. Grafenauer je še omenil, da je bil Franc Kos, ki je začel objavljati leta 1880, njegovo prvo znanstveno delo pa je izšlo v letu 1882, gotovo najbolj kritičen in menda tudi najbolj dosleden pri uveljavljanju slovenskega jezika v znanosti.

O dvajseti obletnici zborovanj slovenskih zgodovinarjev je spregovoril prof. dr. Vasilij Melik. Povedal je, da so slovenski zgodovinarji zborovali skoraj v vseh slovenskih pokrajinah in da je število udeležencev od zborovanja do zborovanja raslo. Tako je, kot kaže, leta 1950 prišlo prvič nad sto ljudi, leta 1968 prvič več kot dvesto. Najbolje obiskani pa sta bili zborovanja v Škofji Loki 1972 in v Mariboru leta 1978, kjer se je udeležba približala številki 300, ali pa jo celo preseгла. Ljubljansko zborovanje oktobra 1980 je potolklo vse rekorde. Vsebinsko so dosedanja zborovanja obravnavala troje vrst vprašanj, je dejal dr. Melik: metodologijo, tehniko in organizacijo zgodovinskega dela; dosežke znanstvenega dela v slovenski in lokalni zgodovini ter probleme šolskega pouka. Tudi jubilejno dvajseto zborovanje se ni bistveno odmaknilo od tradicionalne usmeritve. Referent je predavanje zaključil s pogledom v prihodnost: »Dosedanjo pot bo treba nadaljevati s širjenjem interdisciplinarnosti in internacionalnosti, z načrtnim vključevanjem določenih problemov gospodarske zgodovine in zgodovine vsakdanjega življenja ter dobe po osvoboditvi.«

Naslednjih dveh pomembnih obletnic sta se dotaknila gosta. Že drugič se je namreč Zgodovinsko društvo za Slovenijo odločilo, da bo k sodelovanju pritegnilo tudi zgodovinarje iz drugih držav, zlasti iz sosednjih, ki se ukvarjajo s slovensko zgodovino in so do nje objektivni. Tako je ob šestdesetletnici koroškega plebiscita spregovoril dr. Hans Haas, docent na salzburški univerzi in eden izmed tistih mladih avstrijskih zgodovinarjev, ki poskušajo demitologizirati skupno zgodovinsko pot obeh narodnih skupnosti na Koroškem. Ti zgodovinarji se ne zadovoljujejo več s povečanjem plebiscitne zmage in s poudarjanjem zavednosti tistih Korošcev kateragakoli jezika, ki so 10. oktobra 1920 glasovali za Avstrijo. Njihovo pisanje ne vnaša več razkola med slovensko in nemško govoreče sodeželane, njihove razlage dogodkov, pomembnih za oba naroda, so bolj objektivne in bliže zgodovinski resnici. Hanns Haas je slovenski javnosti na Koroškem in tudi pri nas bolj znan kot avtor knjige »Österreich und seine Slowenen«, ki je vzbudila na Koroškem veliko hude krvi in sprožila vrsto napadov nanj in na soavtorja dr. Karla Stuhlpfarrerja.

Haas se je na zborovanju lotil teme tako imenovanih »obrambnih bojov« v letih 1918/1919, ki jih nemško nacionalistično zgodovinopisje skoraj karizmatično slavi in jim pripisuje zelo pomembno, da ne rečemo odločilno vlogo pri plebiscitni odločitvi. Avtor je v referatu posebej orisal vlogo socialne demokracije pri »bojih za mejo«, kakor jih je sam poimenoval. Boje je obravnaval realno izgubljene, obenem pa je kritično ocenil vlogo, ki jo je imela socialna demokracija. »Tisti, ki so v resnici izgubili boje za mejo, so bili koroški socialni demokrati,« je ugotovil Haas.

Profesor tržaške filozofske fakultete dr. Elio Apih bi moral oživiti spomin na zadnjo — šestdeseto — obletnico rapalske pogodbe. Žal ga je bolezen zadržala doma, upamo pa, da bomo njegov prispevek z naslovom »Rapallo v italijanskem tisku in publicistiki« lahko prebrali v Zgodovinskem časopisu med objavljenimi referati z zborovanja.

Kot vsa leta od 1968 dalje, ko so se slovenski zgodovinarji sestali v Novi Gorici, je bil tudi v Ljubljani poseben sklop vprašanj posvečen tako imenovani »reviziji slovenske zgodovine«. To pot so bili na programu zadnji referati iz tega niza, ki naj bi popravili oz. dopolnili Prijateljovo sliko slovenske zgodovine od sredine do konca 19. stoletja. Že na mariborskem 19. zborovanju slovenskih zgo-

dovinarjev so »revizijo« raztegnili nekoliko čez časovne okvire, ki jih obravnava Prijatelj, letos pa se je z obravnavo obdobja prve svetovne vojne ta tematika izčrpala. Referat dr. Jožeta Šorna »Vplivi vojne na gospodarski položaj prebivalstva na Slovenskem«, je napovedal problematiko naslednje serije referatov na prihodnjih zborovanjih slovenskih zgodovinarjev. Bolj intenzivno naj bi se posvetili gospodarski zgodovini.

V tematskem sklopu o »reviziji slovenske zgodovine«, kjer sta poleg dr. Šorna sodelovala še prof. dr. Janko Pleterski z referatom »Uvodne teze k obravnavi slovenske zgodovine 1914—1918« in dr. Franc Rozman z referatom »Delovanje socialdemokratske stranke v času vojne«, so precejšnje pozornost vzbudil referati gostov. Dr. Momčilo Zečević, eden izmed redkih neslovenskih zgodovinarjev, ki preučuje probleme slovenske zgodovine, posebej Slovensko ljudsko stranko, je pripravil referat o »Slovincih v politiki med dvema jugoslovanskima državama (29. 10.—1. 12. 1918«, dr. Andrej Mitrović, profesor na beograjski fakulteti in specialist za obdobje med obema vojnama, pa prispevek o »Slovinci na mirovni konferenci v Parizu (1919)«. Tretji gost je bil iz vrst koroških Slovencev, ki delujejo na Dunaju, Walter Lukan, sodelavec dunajskega inštituta za zgodovino vzhodne in jugovzhodne Evrope. Prebral je referat z naslovom »Preganjanje Slovencev med 1. svetovno vojno po avstrijskih virih«. Slovenske zgodovinarje je referat seznanil z vrsto novosti, predvsem zaradi uporabljenega gradiva.

Del zborovanja je bil posvečen šolskim problemom, zlasti tistim, ki se rojevajo ob reformi šolstva, skupaj s težnjo po zmanjševanju vloge pouka zgodovine, še posebej na nehumanističnih smereh usmerjenega izobraževanja.

Posebno pozornost sta vzbudila referata, ki sta se, poleg uvodnega, dotaknila zgodovine slovenskega glavnega mesta. Že dolgo je namreč znano, da Ljubljana nima svoje pisane zgodovine, čeprav pri tej problematiki nismo več na začetku. Oba referenta, Marjan Drnovšek, ki je povzel prispevke več avtorjev v referat z naslovom »Problemski prikaz zgodovine Ljubljane od srede 19. stoletja do leta 1941« in dr. Jože Žontar, ki je razgrnil »Probleme zgodovine mest na Slovenskem od srede 18. stoletja do 1848 s posebnim ozirom na Ljubljano«, sta prispevala k načrtu, naj bi se v bližnji bodočnosti vendarle uresničila ideja o celovitem prikazu zgodovine Ljubljane — mesta heroja. O dejstvu, da na tem področju ni bilo storjenega tako malo kot je videti na prvi pogled, je pričala tudi razstava Zgodovinskega arhiva mesta Ljubljane, ki je prikazala publikacije o zgodovini slovenskega glavnega mesta. Vsi referati, pa tudi razstava, morajo biti dodatna vzpodbuda, da se bodo slovenski zgodovinarji tokrat zares in dokončno odločili, da bodo ob primerni podpori družbe dokončali začetno delo.

Posebna zanimivost zadnjih nekaj zborovanj slovenskih zgodovinarjev so tematske okrogle mize. Na ljubljanskem zborovanju so spregovorili o »Zgodovinskih in nezgodovinskih tendencah v metodologiji«, zasnovali pa so jo kot interdisciplinarni pogovor. Sodelovali so: dr. France Adamič (Biotehnična fakulteta), dr. Adolf Bibič (FSNP — politologija), dr. Svetozar Ilešič (FF — Geografija), dr. Peter Borisov (Medicinska fakulteta), dr. Vekoslav Kremenshek (FF — etnologija), dr. Zdravko Mlinar (FSPN — sociologija), dr. Breda Pogorelec (FF — slavistika), dr. Nace Šumi (FF — umetnostna zgodovina) ter predstavnik zgodovinarjev dr. Bogo Grafenauer, ki je okroglo mizo tudi vodil, in dr. Jasna Fischer (Inštitut za zgodovino delavskega gibanja). Razprava za okroglo mizo je bila

prekratka, da bi lahko dala oprijemljivejše rezultate. Vendar je že sama po sebi pokazala na nujnost interdisciplinarnega pristopa pri obravnavanju zgodovinskih dogajanj. Zgodovinska veda je bila še ne dolgo tega nekakšna pokroviteljica nekdanj »pomožnih zgodovinskih ved«, kot npr. etnologije, umetnostne zgodovine, sociologije itd., danes pa je razmerje med zgodovino in temi vedami drugačno. Čeprav se tega že dolgo zavedamo in tudi priznavamo, je sodelovanja na tem področju še relativno malo, še manj pa je timskega dela pri obravnavanju zgodovinskih problemov. Morda se nam ponuja prav za obdobje novejše zgodovine možnost, da pri raziskavah intenzivnejše preizkusimo interdisciplinarno sodelovanje v katerikoli obliki in zraven uvedemo še kakšno metodološko novost. Vsekakor pa agresiven in včasih preveč polemičen ton pri razpravljanju o tej problematiki ne bo vselej pozitiven za njeno reševanje.

Enaka pozornost kot interdisciplinarnemu pristopu bo morala v prihodnje veljati tudi misli o nujnosti tematsko dopoljenega zgodovinopisja, ki jo je bilo slišati tudi za okroglo mizo. Čeprav Slovenci še nimamo obdelanih vseh pomembnejših političnih dogajanj svoje zgodovine, se je vendarle treba z večjo zavzetostjo lotevati širših družbenih, kulturnih, idejnih in gospodarskih tokov v naši zgodovini. V vsej naši zgodovini, od naselitve do danes.

Dvajseto zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Ljubljani, ki se je končalo s strokovno ekskurzijo v okolico Ljubljane in z ogledom zgodovinskih spomenikov iz NOB, je bilo vzorno organizirano. Slovenskim zgodovinarjem, ki so večinoma učitelji in profesorji na šolah, je bilo pomembno dopolnilo pri njihovem delu, tako kot že vsa dosedanja. Kljub temu pa ni doživelo tiste družbene pozornosti, ki bi jo zaslužilo. Na zunaj se je to pokazalo tudi tako, da se ga je del sredstev javnega obveščanja komaj spomnil, oz. sploh ni spremljal njegovega poteka, na znotraj pa so to občutili zlasti organizatorji: Zgodovinsko društvo za Slovenijo in Zgodovinsko društvo v Ljubljani. Razen skupščine mesta Ljubljane, ki je prevzela pokroviteljstvo nad zborovanjem in je tako strokovno — pozdravne besede predsednika Marjana Rožiča so bile skorajda referat — kakor tudi finančno — del sredstev je odobrila prav skupščina mesta Ljubljane — bistveno pripomogla k realizaciji zastavljenega programa, in republiške konference SZDL ter delno Ljubljanske kulturne skupnosti na prošnje po finančni pomoči ni bilo pravega odziva. Če bo tako tudi v prihodnje, najbrž ne bomo imeli več priložnosti, da bi na široko in pohvalno pisali o zborovanjih slovenskih zgodovinarjev, saj bo treba enaindvajseto zborovanje v Celju organizirati spet na amaterski osnovi. To pa bo že v novi organizacijski strukturi, ki je bila sprejeta na ljubljanskem zborovanju — v okvirih Zveze zgodovinskih društev Slovenije.

Dušan Nečak

POSVETOVANJE ARHIVSKIH DELAVCEV V PTUJU 22. IN 23. MAJA 1980

Arhivsko društvo za Slovenijo in komisija za izobraževanje pri Skupnosti arhivov Slovenije sta ob pomoči Zgodovinskega arhiva v Ptuj organizirala dvo-dnevno posvetovanje o metodah dela v arhivih. Posvetovanja se je udeležilo 43 arhivskih delavcev iz sedmih slovenskih arhivov.

Posvetovanje je imelo predvsem namen, da bi se zbrani arhivski delavci pogovorili o problemih, s katerimi se srečujejo ob svojem delu, ter da bi na podlagi diskusije, izmenjave mnenj in izkušenj prišli do potrebnih rešitev in napotil za nadaljnje delo. Zavedati se je treba, da je arhivistika v nekaterih drugih državah korak pred nami, zato je oblika posvetovanj, ki jih vpeljujemo zadnja leta v Sloveniji, izredno pomembna in koristna, rezultati teh pogovorov pa so se v praksi že pokazali. Uvodni referat je pripravil dr. Jože Žontar. Poudaril je, da je treba radikalno omejiti tisto gradivo, ki ga arhivi prevzemajo, opozoril je na selektivni popis fonda, kjer je treba popisati tiste dele fonda, ki so pomembnejši, natančneje od tistih, ki so manj pomembni. Pri velikih količinah gradiva ni drugega izhoda. Tako načelo provenience in prvotne ureditve ostaneta, naredimo pa lahko take pripomočke in popise, kot jih želimo. Važna naloga arhivskih delavcev je tudi, da gradivo čimbolj približajo uporabniku. Delo je treba bolj usmeriti na pripravo pripomočkov in njihovo objavo. V zadnjih letih so arhivi prevzeli večje količine gradiva, zlasti iz novejšega časa, napredovala so tudi dela pri obdelavi arhivskega gradiva, zato so se vsi arhivisti na posvetovanju strinjali s predlogom, naj vsak arhiv do leta 1985 sestavi vodnik, ki bo prikazal realno stanje gradiva v arhivu. Po uvodnem referatu je nadaljnje delo potekalo v treh sekcijah.

Prvo sekcijo so pripravili in vodili Ema Umek, Marjan Drnovšek in Vladimír Žumer, obravnavala pa je evidence o gradivu. V drugi sekciji, kjer sta vodila delo Marjan Župančič in Peter Ribnikar, je bila tema valorizacija ustvarjalcev arhivskega gradiva, v tretji sekciji pa so obravnavali navodila za urejanje nekaterih obveznosti ustvarjalcev arhivskega gradiva in arhivov, vodila pa sta jo dr. Jože Žontar in Andrej Fekonja. Potreba po enotnih evidencah v vseh slovenskih arhivih je na posvetovanju pripeljala do široke diskusije o predlogu, ki ga je sestavila sekcija za evidence pri Skupnosti arhivov Slovenije. Po razpravi je bil predlog dopolnjen s teoretičnimi in praktičnimi izkušnjami arhivskih delavcev. Sprejet je bil sklep, naj bi vsi slovenski arhivi vodili tri temeljne evidence o arhivskem gradivu pred prevzemom v arhiv (pripravil Vladimír Žumer), to pa so: 1. seznam vseh ustvarjalcev oziroma imetnikov arhivskega in registraturnega gradiva, 2. kartoteka fondov in 3. dosje fondov, z določenimi rubrikami in podatki. Poleg tega je tekla razprava o akcesijski knjigi, ki je in ostane prva evidenca za gradivo, ki pride v arhiv, uvodni tekst pa je pripravila Kristina Šamperl. Za gradivo po prevzemu v arhiv (osnovna izhodišča sta podala Ema Umek in Marjan Drnovšek) pa sta bili določeni dve evidenci: 1. register fondov in 2. dosje fonda. Zanimiv je bil še prispevek Marjana Drnovška o vodniku, sprejete pa so bile tudi osnovne rubrike, ki jih naj vsak vodnik vsebuje.

Tudi v drugi sekciji, kjer je bil pogovor o valorizaciji ustvarjalcev arhivskega gradiva, so po daljši razpravi sprejeli nekatera izhodišča. Sklenjeno je bilo, da je treba čimprej valorizirati ustvarjalce in tako omogočiti arhivom ustrezno varstvo arhivskega gradiva pri izbranih ustvarjalcih. Izoblikovani so bili tudi nekateri kriteriji za določanje ustvarjalcev.

Tretja sekcija se je posvetila osnovnemu vprašanju, kako pripraviti navodila za uresničevanje zakona o arhivskem gradivu in arhivih, po katerem bi bile arhivske ustanove dolžne evidentirati le tiste dele registraturnega gradiva, za katere so določili, da imajo pomen arhivskega gradiva.

Na zaključni seji je vsaka sekcija podala poročilo in sklepe ter sprejete predloge tega delovnega sestanka, vse to pa naj bi pripomoglo k poenotenju strokovnega dela slovenskih arhivov.

Nada Kobal in Metka Gombač

DRUGO POSVETOVANJE O OPREMI ARHIVSKIH SKLADIŠČ IN ARHIVSKEGA GRADIVA V MARIBORU 10. IN 11. JUNIJA 1980

V Mariboru je bilo 10. in 11. junija 1980 drugo posvetovanje* o opremi arhivskih skladišč in arhivskega gradiva — »ARHIVI 80, Tehnična vprašanja arhivov«, katero sta tako kot prvo pred letom dni organizirala Arhivsko društvo Slovenije in komisija za gradivo pred prevzemom v arhiv pri Skupnosti arhivov Slovenije s sodelovanjem ELKOM — Primat Maribor. Vprašanje pravilnega materialnega varstva arhivskega in dokumentarnega (registraturnega) gradiva, posodobitev in standardizacija opreme za gradivo in skladišča je postalo skrb ne le zgodovinskih arhivov, ki hranijo arhivsko gradivo, ampak tudi samih ustvarjalcev tega gradiva ter je nujno vezano tudi na sodelovanje proizvajalcev te opreme. Plod takega sodelovanja je organiziranje posvetovanj, na katerih sodelujejo arhivski strokovni delavci iz zgodovinskih arhivov, delavci iz arhivov delovnih organizacij in nekateri proizvajalci opreme. Tako je prvo posvetovanje prikazalo zatečeno stanje tehnične opreme arhivov in arhivskega gradiva, opozorilo na raznolikost gradiva, specifično opremo in posebne pogoje hrambe in dalo nekaj predlogov za uspešne tehnične rešitve. Drugo posvetovanje je bilo deloma le nadaljevanje prvega, poudariti pa je posebnost tega posvetovanja — to je obravnavo vprašanj v zvezi z varstvom arhivskega in dokumentarnega gradiva v okviru splošnega ljudskega odpora in družbene samozaščite. Prav ta vprašanja, s katerimi se pri organiziranju SLO in DSZ srečujejo tako zgodovinski arhivi kot delovne organizacije, so vzbudila veliko zanimanje in potrdila odločitev organizatorja, da nameni prvi dan posvetovanja obravnavanju te teme.

V pozdravnem govoru je predsednik Arhivskega društva Slovenije in predsednik organizacijskega odbora Peter Klasinc na kratko označil rezultate prvega tovrstnega posvetovanja v preteklem letu in poudaril pomen takih srečanj za uspešno rešitev vprašanj v zvezi z materialnim varstvom arhivskega in dokumentarnega gradiva. Izrazil je željo, da bi se tudi v bodoče nadaljevalo s takimi posvetovanji, ki bodo brez dvoma vodila k uspešnemu reševanju tehničnih vprašanj arhivov. Številčno dobra udeležba na teh posvetovanjih kaže, da obstaja za to velik interes tako uporabnikov kot tudi proizvajalcev.

V imenu družbeno politične skupnosti in družbeno političnih organizacij Maribora je posvetovanje pozdravila Marjeta Strban in izrazila veselje, da je to posvetovanje že drugič v Mariboru, saj organizacije združenega dela s področja kovinske predelovalne industrije usmerjajo svojo proizvodnjo tudi v izdelavo tehnične opreme, ki dobro koristi namenu varovanja kulturne dediščine.

* Poročilo o prvem posvetovanju je v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja, XX, 1980, str. 165—166.

Nato so bili na vrsti referati in koreferati v zvezi z zaščito arhivskega in dokumentarnega gradiva v okviru SLO in DSZ. Miran Kafol je v referatu Oprema arhivskega in registraturnega gradiva v okviru SLO in DSZ podal nekaj pogledov o zavarovanju, hranjenju in varovanju arhivskega gradiva v zgodovinskih arhivih in tudi v arhivih delovnih organizacij predvsem iz arhivskega stališča in to v mirnodobnem času in v vojnem stanju. V referatu je nakazal nekaj specifičnih problemov, ki se pojavijo v zvezi z zaščito in varovanjem gradiva v okviru SLO in DSZ ter za nekatere od njih nakazal že tudi določene ustrezne rešitve. V koreferatu na to temo je Dragan Čirović, vodja službe za koordinacijo v Arhivu SR Srbije v Beogradu, na podlagi izkušenj, pridobljenih pri delu na tem področju v Arhivu SR Srbije, podal pregled glavnih normativov in standardov za opremo arhivov za SLO in DSZ. Posebno je opozoril na to, da morajo biti vsa opravila in naloge v zvezi z zaščito arhivskega gradiva zakonsko opredeljena s samoupravnimi in splošnimi akti in da mora biti skrb za izpolnjevanje nalog v zvezi s SLO in DSZ zajeta v letnih programih vsakega arhiva. Žarko Čučej in Zoran Šutovič iz delovne organizacije Elektrokovina Maribor sta v zanimivem referatu Notranja zaščita, sistemi elektronske zaščite prostorov, objektov in predmetov podala splošno informacijo o vrstah in možnostih elektronske zaščite prostorov, objektov in tudi posameznih predmetov. Posebno pozornost je vzbudil referat Slavka Kovačiča Organizacijski odnosi do arhivskega in registraturnega gradiva v okviru SLO in DSZ, v katerem je referent prikazal nekatere vidike, ukrepe, naloge in dejavnosti, ki se morajo izvajati na področju ljudske obrambe in družbene samozaščite. Predstavniki Primata Maribor, ing. Ivo Kosi, pa je v svojem referatu Tehnična oprema arhivskega in registraturnega gradiva v okviru SLO in DSZ predstavil njihov proizvodni program, ki skuša kar najbolj pregledno, funkcionalno, sistematsko in varno hranjenje vseh medijev, ki se danes uporabljajo v praksi, od papirja, filmov do računalniških kartic. Kot posebnost programa s tega področja je predstavil prenosni arhivski kovček, o katerem se je v diskusiji nato največ govorilo. Prevladalo je splošno mnenje, da kovček ni primeren za prenašanje in zaščito gradiva, saj ne ustreza svojemu namenu niti glede velikosti niti teže, posebno pa nima potrebne toplotne izolacije, ki je zlasti nujna za hranjenje mikrofilmov. Prav problematiki mikrofilmov in hranjenju mikrofilmov je bilo v diskusiji namenjeno največ pozornosti.

Referati drugega dne posvetovanja so obravnavali opremo arhivskih stavb, skladišč in arhivskega in dokumentarnega gradiva. Direktor Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu, dr. Gerhard Pferschy je v referatu Adaptacija spomeniškega objekta za potrebe arhiva obravnavala problematiko adaptacij zgodovinskih zgradb za arhivske namene in opozoril, da se je pri tem potrebno nasloniti že na številna spoznanja obdelana in dostopna v dobri in pregledni strokovni literaturi o arhivskih zgradbah. O arhivskih zgradbah, njeni opremi in opremi arhivskega gradiva je v obsežnem in izčrpnem referatu spregovoril še Dragan Čirović, ki je ponovno na podlagi večletnih izkušenj v arhivski dejavnosti v Arhivu SR Srbije, sistematično obdelal to problematiko in dal vrsto konkretnih predlogov za standardizacijo in normiranje za arhivske zgradbe in tehnično opremo arhivov in arhivskega gradiva. Perečega problema tehnične opeme za arhivsko in dokumentarno gradivo se je ponovno lotil Peter Klasinc, opremo arhivov delovnih organizacij pa je obravnaval Vladimir Žumer. Oba

referata pomenita tehten doprinos k reševanju tehničnih vprašanj arhivov. Ing. Nada Majcen je v referatu Restavratorska in konzervatorska dejavnost orisala delo restavratorske delavnice v Arhivu SR Slovenije in opozorila na potrebo stalne skrbi za preverjanje kvalitete materialov za opremo in zaščito arhivskega gradiva.

Udeleženci posvetovanja so si ogledali tudi sejem »INTRA 80« v Mariboru in se seznanili z opremo za arhive, ki je trenutno na našem tržišču.

Referati in diskusije tega drugega posvetovanja so prav tako kot pred letom prvega, izšli v posebni brošuri — II. posvetovanje o opremi arhivskih skladišč in arhivskega gradiva v okviru splošnega ljudskega odpora in družbene samozastite, uredil Peter Klasinc, Maribor 1980 in pomenijo dragocen pripomoček arhivskim delavcem tako v zgodovinskih kot v arhivih delovnih organizacij pri reševanju tehničnih vprašanj arhivov.

Marjeta Adamič

OCENE IN POROČILA

Branko Petranović, *Zgodovina Jugoslavije 1918—1978*, »Nolit«, Beograd, 1980, 650 strani.

Ko se zgodovinar odloči sam napisati časovno in vsebinsko širšo zgodovinsko sintezo, kot je to v tem primeru zgodovina jugoslovanske države v preteklih šestdesetih letih, potem je preskromno pojasnilo za to dejanje, da je to samo vzpodbudni poskus in golo prenašanje sodobnega stanja historiografije. Najbližja resnici bi bila trditev, da je lahko takšno delo uspešno napisal samo pisec, ki v sebi združuje vsestransko izobrazbo na znanstvenih področjih družbene smeri, veliko poznavanje virov in literature, dolgo raziskovalno izkušnjo ter neoporečen talent misleca in pisca.

Neki prejšnji poskusi prikazovanja večjih celot iz zgodovine jugoslovanske države (od 1918 do 1941 ali do 1945) so bili obremenjeni s slabostmi predvsem zato, ker se v avtorju ali v avtorjih niso v zadovoljivi meri stekali ti potrebni predpogoji. Težavni poti zgodovinskega spoznanja predstavlja nenehno zapreko dejstvo, da se historiografija, po ustvarjenih rezultatih in svojih možnostih, v glavnem giblje v krogu relativnih in subjektivnih stvaritev, zaradi česar je v njeni razvojni liniji, bolj kot v drugih znanstvenih podobne vrste, vsebovana potreba po dopolnitvi, reviziji in časovni distanci.

»Zgodovina Jugoslavije 1918—1978« se pojavlja kot nenavaden poskus, da se čas, v katerem pisec živi in ustvarja, poveže z bližjo in daljnjo preteklostjo. Temelji, na katerih je zgrajen tematski koncept te knjige, počivajo na historio-grfskih delih in gradivu o vprašanih razvoja in značaja jugoslovanske ideje, formiranju jugoslovanske države, njenega notranjega in zunanje-političnega življenja do 1941, potem narodnoosvobodilni vojni in revoluciji in na koncu, graditvi socialistične države in družbe po letu 1945 do naših dni. Medtem ko je za prvi del svoje knjige »Življenje v Kraljevini« (15—187) in drugi del »Revolucija« (191—398) našel za svojo interpretacijo solidno oporišče v sodobni jugoslovanski historiografiji in svojih delih, ustvarjenih v preteklih dveh desetletjih, pa se je bil avtor v opisovanju glavnih tokov in dogajanj v razvoju socialistične Jugoslavije v tretjem delu (401—607) zaradi dejstva, da o njem skoraj ni nobene historiografije, prisiljen nasloniti predvsem na svoja lastna raziskovanja in opažanja.

V metodološkem in tematskem pristopu se je avtor opredelil za obdelavo osnovnih procesov in najvažnejših dogodkov iz zgodovine jugoslovanske države 1918—1978, to je tistih njenih smeri, ki vsebujejo splošna obeležja, obsegajoč, v večji ali manjši meri, vso večplastnost, razčlenjenost in težavnost tokov jugoslovanske zgodovine. Njegovo poudarjeno zanimanje in smisel, da uvidi značil-

nost socialnega življenja, poreklo in gibanje idej, manifestacije kulture in kulturne politike, osnovne vsebine ekonomskih odnosov, razredne in nacionalne skladnosti ter protislovnosti določenih pojavov in podobno, sta mu omogočila, da veliko število vprašanj uspešno privede v vzročno-posledične odnose z izraženo politično voljo, to je, da se zgodovinska dogajanja označijo kot razlogi za določeno politiko ali da se v politični akciji najdejo njeni neposredni odmevi na zgodovinski razvoj.

V takem dostopu, ki je poleg »svoje« znanosti zahteval tudi poznavanje splošnih metod družbenih ved, oziroma njihovo skupno, medsebojno pogojeno uporabo, je pisec z realnim občutkom možnosti historiografije usmeril svojo miselno sintezo na povezovanje splošnojugoslovanskih gibanj z njihovimi nacionalnimi vsebinami, pri čemer pa pri obdelovanju snovi ni zaobšel razlike med hotenji in možnostmi, proklamiranim in uresničenim. Strategija metodološke in tematske opredeljenosti je izhajala, lahko bi se reklo, iz prepričanja, da je historiografija, z ozirom na svojo relativnost spoznaje in politično-pedagoško pogojenost, stalno in trajno premagovanje prej doseženega, in da so njeni dosigi v približevanju objektivnim sodbam in slikam o preteklosti omejeni s časom in ljudmi.

Svoj raziskovalni optimizem o možnosti dela na najbližji zgodovini je pisec osnoval na prepričanju, da se s splošnozgodovinsko metodo da pristopiti tudi k naj sodobnejšim vprašanjem, da pa je eno izmed bistvenih dojemanj časovne distance, vezano na absolutno objektivnost in resničnost, gola iluzija, ker bodo, neodvisno od pretoka časa, zgodovinarji, ki prihajajo, pisali različno. Ni težko dokumentirati niti ene niti druge predpostavke z rezultati naše historiografije v zadnjih dvajsetih letih in se prepričati na njih, da je pot do zgodovinske resnice, posebno še take, ki je izkazana v sintetiziranem delu, zamotan postopek.

Prejšnji poskusi pisanja zgodovine jugoslovanske države so dejansko izhajali iz neznanstvene predpostavke, da so skupno jugoslovansko državo ustvarili narodi, ki so svojo nacionalno misel negovali na stoletnih občutkih skupnosti in enotnih enosmernih jugoslovanskih težnjah, ki so bile v neprenehnem vzponu. Takšna tolmačenja jugoslovanske ideje, kot izhodišča v nadaljnem proučevanju razvoja jugoslovanske države, so privedla zgodovinarje v hude dvome, kadar so poskušali razjasniti družbene krize in razprtije, ki so v Jugoslaviji nastali takoj po njeni ustanovitvi.

Rešitve so najpogosteje našli v iskanju krivcev med posameznimi nacionalnimi in razrednimi subjekti, pri čemer so imeli objektivne okoliščine, ki so bistveno vplivale na politične odnose v novi državi, za manj pomembne. Novejša jugoslovanska historiografija je uspela, resda šele v pogojih razvitega federalizma in nacionalne enakopravnosti, demistificirati vsebine jugoslovanske ideje kakor tudi značaje njenih protagonistov, in, kar je še posebej pomembno, dokazati ter afirmirati svoje rezultate.

Novi pogledi na jugoslovansko vprašanje počivajo na dojetju, da je jugoslovanska ideja zgodovinske realnosti, z vsebinskim obeležjem, da nosi v sebi enotnost različnih interesov že v svojem začetku, to je od tistega trenutka, ko je vsak poseben nacionalni interes pričel iskati zgodovinsko oporišče v jugoslovanski skupnosti. Druga bistvena oznaka takšnega dojetja je, da se jugoslovanska ideja ni definitivno realizirala v formalnem aktu ustanavljanja jugo-

slovanske države, temveč je, kot trajen proces, s tem dogodkom dobila resnične pogoje, vsebinske vzpodbude in predpostavke za svojo nadaljnjo afirmacijo in nadgradnjo.

Takšna tolmačenja so prvič vgrajena v neko zgodovino Jugoslavije prav v tej knjigi. Tako je ustvarjen prostor za nemoteno uporabo dialektične metode v opazovanju tako imenovanega pojava in procesa dolgega trajanja, ki postajata jasna in razumljivejša šele s takšnih izhodiščnih položajev. To dejstvo poudarjamo kot eno osnovnih vrednosti tega dela.

S takšnim pristopom je bilo olajšano analiziranje in posploševanje dejstev iz medvojnega obdobja o protislovnostih parlamentarizma z nacionalnimi, političnimi in zunanjimi dejavniki zgodovinskega razvoja, vlogi delavskega gibanja in KPJ, vse do vojne katastrofe 1941. leta in dogodkov, ki so temu sledili. Namen, približati se političnim borbam in nacionalnim sporom buržoazije s stališča socialno-ekonomske osnove, je uspešno uresničen v posebnem poglavju (str. 150—161), ker je, poleg vseh težav okoli objektivne kvantifikacije dostopnih pokazateljev, uporabljeni interdisciplinarni pristop omogočil zanimive ilustracije danih ocen.

Pisec posplošuje čas druge svetovne vojne in revolucije v vsebinskem in prostorskem smislu, težeč za tem, da nadgradi in razširi pomen vojne zgodovine. On daje prednost političnim procesom in državnopravni institucionalizaciji v odnosu na vojno stran dogajanja, želeč na ta način uresničiti obči pogled na Jugoslavijo tistega časa. Razkosanje države, vstaja njenih narodov, pogoje nastanka revolucije in kontrarevolucije, nastajanja ljudske oblasti in nove jugoslovanske državnosti, potem vloga velikih sil, prispevek k zmagi nad fašizmom in podobne teme so samo posplošeni naslovi, ki jim sledijo opisi vseh pomembnejših političnih in vojnih dogodkov v Jugoslaviji v letih 1941—1945.

Ustanavljanje narodnoosvobodilnih odborov kot zametka nove oblasti in zasedanja AVNOJ avtor izdvaja kot najvišjo emancipativno stopnjo, kot samosvojost gibanja in vodečih revolucionarnih sil. Kljub pritiskom Kominterne, so bile socialne spremembe začete ravno pri vprašanju oblasti, kot na najbistvenejšem vprašanju revolucije, kar je pripeljalo do faktičnega preloma z državnopravno kontinuiteto Kraljevine in njeno ustavno ureditvijo. Z analizo vzrokov relativno masovne kolaboracije, ki jih, kakor se podčrtuje, ni vedno pogojevala socialna bit, je skušal pisec razložiti njene vire, z novimi raziskavami pa je dopolnil razumevanje Ljudske fronte ter mesta in vloge KPJ v političnem sistemu revolucionarne demokracije.

Ekonomske osnove revolucije in spremembe v družbeno-ekonomski strukturi so obdelana kot poseben oddelek (354—362). V soglasju s strategijo NOB kot revolucijo v jugoslovanskih pogojih so le-te reliefno prikazane kot začetek in anticipacija novih družbeno-ekonomskih odnosov. Nadaljevanje teh družbenih in gospodarskih gibanj kasneje, v socialistični Jugoslaviji, je uspešno obdelano v dveh posebnih poglavjih v tretjem delu knjige: »Državno gospodarstvo in njegova protislovja« (437—451) ter »Materialni vzpon in spremembe v družbeni strukturi« (595—593).

Ravno tako privlači pozornost zgodovina socialistične Jugoslavije glede na pomen in zanimanje za mnenja zgodovinarjev v dogodkih po letu 1945 do današnjih dni. Razdobje do 1949. leta je opisano na osnovi raziskovanj dostopnega gradiva partijske in državne provenience, medtem ko je kasnejše obdobje delano

pretežno na objavljeni dokumentaciji, spominih vodilnih ljudi, tisku, statistiki in literaturi. Celotno podajanje o socialistični Jugoslaviji je podrejeno protislovnostim revolucionarnega procesa, v katerem so se rojevali novi družbeni odnosi. Notranji in zunanjepolitični položaj Jugoslavije, obramba njene neodvisnosti, vloga Partije v samoupravni transformaciji družbe, v mednarodnem delavskem gibanju, potem položaj države v neuvrščinem svetu in vrsta drugih pomembnih vprašanj iz jugoslovanske zgodovine v minulih več kot tridesetih letih (pri čemer pa tudi niso izpuščene znane krize), so podani pregledno in sistematizirano. Poleg osnovnega teksta vsebuje knjiga Predgovor, bogat popis virov in literature ter register osebnih in zemljepisnih imen.

Ko bodo strokovnjaki po analizi te zgodovine dajali svoje zaključke, je razumljivo, da njihove ocene ne bodo brez kritičnih pripomb na račun interpretacije posameznih dogodkov, potiskanja nekih vprašanj v ozadje ali pa njihovo izpuščanje. Pri tem bodo morali upoštevati dejstvo, da je zgoščen pregled po svojem značaju in zaradi omejenega prostora »predisponiran« za pomanjkljivost, in da so le-te, če je ta uspešno opravljen, predvsem posledica historiografske osnove, na katero se naslanja.

Opazovanja magistrálnih tokov zgodovine, njenih bistvenih karakteristik kakor tudi izrekanje mnenj o njih so omogočili nove vidike o skupni jugoslovanski preteklosti, pri čemer so osnove enotnosti jugoslovanskih narodov in narodnosti v skupni državi podane v luči kritične marksistične in historioografske analize.

Bralec bo na straneh te knjige lahko razmišljal o pogojenostih in zakonitostih zgodovinskega razvoja, občutil vso relativnost časovnega obdobja in izostril sposobnost ugotavljanja pomembnega in nepomembnega, nazadnjaškega in naprednega, ali, splošno rečeno, pa bo v jugoslovanskem prostoru doumel odnos preteklosti do prihodnosti.

Take odlike uvrščajo to knjigo v uspeh naše historiografije. Knjiga je za sedaj največji dosežek v sintetični obdelavi zgodovine jugoslovanske države in v tem pogledu prekaša običajne okvire zgodovinskega dela.

Momčilo Zečević

Prevod: Mira Miladinović

France Klopčič, *Desetletja preizkušenj, Spomini*. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1980, 768 strani.

Pred nami je obsežna knjiga spominov, v kateri je predvojni slovenski komunist France Klopčič opisal svojo bogato revolucionarno preteklost. Knjigo je avtor razdelil v dva dela. V prvem z naslovom »Na domačih tleh« opisuje v 67 poglavjih svojo življenjsko pot, ki jo je kot otrok izseljenega rudarja začel 1893. leta na tujem, do leta 1930, ko se je kot aktiven komunistični voditelj z odhodom v emigracijo izgnal policijski aretaciji.

Klopčičevo življenje je bilo že od vsega začetka povezano z delavskim gibanjem. Sprva je šlo le za vtise iz domačega rudarskega okolja, že kot srednješolec na ljubljanski realki pa se je s pristopom k Društvu študentov komunistov,

v začetku leta 1920, aktivno vključil v revolucionarno delavsko gibanje in mu ostal zvest do konca.

Tako sledimo Klopčiču kot aktivistu Komunistične stranke na Slovenskem vse do njene ustanovitve, ko je v prvem, legalnem letu obstoja sodeloval v komunističnih akcijah, neomajen in aktiven pa je ostal tudi po objavi Obznane, torej v času, ko je delovala Komunistična stranka Jugoslavije sredi najtežjih razmer v strogi ilegali. Iz tega obdobja so nadvse dragocena Klopčičeva pričevanja o vsakodnevem življenju komunistov ilegalcev. Namen spominov je namreč vsestranski prikaz življenja v preteklosti, predvsem bralcu, ki tega obdobja ne pozna. Spomini pa so nedvomno koristni tudi za zgodovinarja, saj mu ne omogočijo le, da izpolni vrzeli tam, kjer manjkajo za osvetlitev obdobja primarni viri, ampak tudi, da postavi včasih skope in suhoparne dokumente v konkretno življenjsko situacijo.

Klopčičevi spomini pa se ne zanašajo na avtorjev spomin, temveč so v veliki meri tudi rezultat preučevanja obstoječe literature in ohranjenih dokumentov. Tu gre avtorju nedvomno priznanje, saj imajo taki dokumentirani spomini večjo zgodovinsko vrednost. Prevečkrat pa se zgodi, da se avtor postavi v vlogo zgodovinarja, ko poskuša »pravilno« razlagati lastna dejanja, oziroma dejanja svojih »sodrugov« pred petdesetimi leti. Ker pa to obdobje v zgodovini komunistične stranke v Sloveniji še ni znanstveno obdelano, je pred zgodovinarji naloga, kritično pretestiti spominske zadeve, jih primerjati z obstoječim arhivskim gradivom in kritično prikazati razvoj revolucionarnega delavskega gibanja pri nas v dvajsetih letih.

V drugem delu Klopčičevih spominov »Na sovjetskih tleh«, ki obsega 62 poglavij, se pred nami najprej razgrne pot mladega ukaželjnega komuniste, ki kar hlepi po revolucionarni izobrazbi, da bi, tako obogaten, doma koristno pripomogel k Oktobru lastnega naroda. V prvi deželi socializma pa je naletel avtor na popolno nezaupanje in neprestano sumničenje Kominterne. Čeprav je bil vseskozi zvest komunistični ideji, je doživel, da so ga v Rusiji izključili iz Komunistične stranke, ga leto in pol držali v preiskovalnem zaporu brez sodbe, nato pa je bil pet let zaposlen kot novinar na nekem gradbišču južno od Moskve. Še vedno je iskal stikov in zvez s tovariši iz domovine. Trudil se je, da bi bil koristen komunističnemu gibanju v domovini, ter je prevajal marksistična dela v slovenski jezik, pa ga je doletel nov udarec. Znova se je znašel v zaporu, in leta 1937 je bil obsojen na osem let zavora. Preživel ga je na severovzhodnem evropskem delu Rusije v taborišču v Uhti.

Zopet je bil ločen od svoje življenjske tovarišice, v tem času je izgubil edinega, v taborišču rojenega otroka. Vendar ga tudi to ni zlomilo. Ob izbruhu vojne se je brez omahovanja ponudil, da bi se aktivno vključil v boj, pa za to ni dobil dovoljenja. Oktober svojega naroda je lahko spremljal le iz skopih časopisnih poročil in radijskih vestí. Avtorjevi opisi življenja v taborišču so mirni in zelo stvarni. Z neverjetno natančnostjo navaja geografske in botanične značilnosti pokrajine, pri čemer nas prevzame občutek, da mu prav njegov nemirni duh oziroma raziskovalna žilica nista dovolila, da bi otopel v brezizhodnem položaju, v katerem se je znašel.

Po prestrani kazni se je Klopčič ves čas prizadeval, da bi dobili dovoljenje za vrnitev v novo Jugoslavijo, toda spor z Informbirojem mu je odhod spet onemogočil. Šele tri leta po Stalinovi smrti in po dolgih 26 letih tujine, se je

lahko avtor končno le vrnil v domovino. S tem tudi zaključuje svoje spominske zapise. Francetu Klopčiču gre velika zahvala za obsežno delo, ki ga je opravil z zapisom svojih spominov. Ob tem pa nemara lahko upamo, da bodo k podobnemu delu vzpodbudili tudi druge, ne ravno številne udeležence v predvojnem delavskem gibanju, da bi se tudi njihova pričevanja tako ohranila.

Lilijana Trampuž

Vlado Strugar, *Jugoslavija 1941—1945*. Ljubljana 1980, 379 strani.

Avtorja in vsebine knjige bralcem ni treba posebej predstavljati. Vlada Strugarja poznamo kot enega najbolj plodovitih piscev o zgodovinskem dogajanju v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno, pa tudi kot poznavalca jugoslovanske socialne demokracije. Že naslov knjige nam pove, da teče beseda o narodnoosvobodilni vojni v Jugoslaviji.

Na prvi pogled se sicer utegne komu zdeti, da je še ena knjiga s tematiko NOB pravzaprav odveč, saj smo dogajanja v tem času že razmeroma podrobno raziskali. Če pa natančneje premislimo, ugotovimo, da Slovenci vendarle nimamo veliko knjig, ki bi poskušale v celoviti obliki prikazati boj jugoslovanskih narodov in narodnosti za narodno in socialno osvoboditev. Že samo s tega stališča je izid knjige (izdala jo je Partizanska knjiga v Ljubljani) upravičen. Še bolj jasna pa nam postane odločitev izdajatelja, ko vzamemo knjigo v roke.

Delo Vlada Strugarja namreč sodi med najbolj sistematične in pregledne publikacije in to ne samo v svoji vsebinski zvrsti. Je knjiga, za katero bi lahko rekli, da sodi vmes med temeljne znanstvene razprave in priročnike za najširšo uporabo. Glede znanstvene zasnove bi ji lahko kdo očital, da nima znanstvenega aparata, vendar pa temeljito prikazovanje tematike in njena široka, vsestranska obravnava ter tudi obširna navedba virov in literature govorita zoper enostavno oceno, da gre samo za priročnik.

Naj že na tem mestu omenim, da k kvaliteti knjige precej pripomoreta tudi število in kakovost raznovrstnih prilog. Poleg besedila obsega knjiga še sinhronoptični pregled dogodkov od aprila 1941 do novembra 1945 in šest različnih kazal. Kazalo zemljevidov šteje 54 enot, tako da lahko bralec spremlja vojaška dogajanja skorajda za vsako pomembnejšo vojaško operacijo v Jugoslavijo tudi na zemljevidu. V to kazalo je vključenih tudi šest zemljevidov čez celo stran, ki prikazujejo položaje posameznih vojsk v določenih časovnih intervalih. Pomembna in koristna so še kazala osebnih imen, kazalo krajevnih imen, kazalo vojaških enot in ustanov, kazalo političnih organov, ustanov in organizacij in kazalo nekaterih pomembnih pojmov. Vsebinsko se je avtor odločil za takratno prepletanje opisov vojaškega in političnega dogajanja, kar uspešno dopolnjuje z orisovanjem sočasne mednarodne situacije, ki je neposredno ali posredno vplivala na dogodke pri nas. Strugar je za uvod v svoje delo izbral neobičajno poglavje. Na nekaj straneh, ki jih je poimenoval »uvod«, je podal kratek zemljepisni in zgodovinski pregled Jugoslavije in njenih republik in avtonomnih pokrajin. Takemu načinu uvoda gre vsekakor priznanje, čeprav so se vanj vrinile nekatere drobne netočnosti ali nepopolnosti. Tako na primer na strani 8 govori

o Sloveniji in omenja tudi Slovence, ki so po prvi svetovni vojni ostali onstran jugoslovanske meje, med njimi tiste, ki so ostali v Italiji in Avstriji, ne spomni pa se Slovencev, ki so ostali na Madžarskem. Samo stran dalje govori o Srbiji in omenja »dve veliki izgubljeni bitki proti turškim osvajalcem, v drugi polovici štirinajstega stoletja«. Mislim, da je v jugoslovanskem zgodovinskega dogajanja. Pri nacionalni sestavi Jugoslavije, kot jo navaja Strugar na strani 10, bi bilo potrebno Cigane poimenovati z njihovim pravim imenom Romi, med drugimi narodnostmi pa navesti vsaj še Rusine, katerih jezik je eden izmed petih uradnih jezikov v SAP Vojvodini.

Knjigo sestavljajo štirje deli, od katerih ima vsak najmanj pet poglavij. V prvem delu opisuje Strugar preraščajoče oborožene vstaje v osvobodilno vojno, v posameznih poglavjih pa nas seznanja s prvimi oboroženimi akcijami partizanskih enot, z reakcijami okupatorskih oblasti, z vlogo begunske vlade in z zametki revolucionarne oblasti. Prvi del je tako kot vsa knjiga bogato ilustriran in omogoča bralcu, da si ustvari celovito sliko o prvem letu in pol vojne v Jugoslaviji. Ko Strugar razlaga nastajanje revolucionarne oblasti po posameznih republikah — obravnava po posameznih republikah je značilna za celo knjigo — piše tudi o nastajanju Narodne zaščite in Varnostno obveščevalne službe v Sloveniji (str. 68). Najbrž se obeh organizacij ne da odpraviti le s stavkom, da so »najhrabrejše pripadnike Narodne zaščite... vključevali v posebno in zelo krepko ilegalno organizacijo Varnostno obveščevalno službo...« Nekaj več besed o obeh organizacijah bi gotovo pripomoglo, da bi bilo manj možnosti za njuno morebitno enečenje.

Vsebinska napaka pa se je avtorju prikradla na strani 54. Atlantske izjave niso podpisali »na neki kanadski ladji«, temveč na britanski ladji »Prince of Wales«, s katero se je pripeljal Winston Churchill v zaliv Placenta na Novi Fundlandiji, kjer sta s predsednikom ZDA Franklinom D. Roosveltom podpisala omenjeno listino.

Drugi del je avtor naslovil »Prelomno leto osvobodilne vojne«. Po njegovem mnenju je bilo to leto 1942, ko so začele protifašistične vojske po vsem svetu biti odločilne bitke druge svetovne vojne: na severno afriški fronti, na sovjetski fronti, ob preboju proletarskih brigad v zahodno Bosno, proti veliki ofenzivi italijanskih enot v Sloveniji itd. V tem delu je Strugar analiziral nastajanje prvih divizij in korpusov narodnoosvobodilne vojske na prelomu 1942/43, prikazal ustanovitev vrhovnega političnega predstavništva narodnoosvobodilnega gibanja s prvim zasedanjem Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije 26. in 27. 11. 1942 v Bihaču in obdelal obe veliki bitki partizanskih enot v Bosni, bitki na Neretvi in Sutjeski. Metodološko je torej opustil do nedavnega priljubljeno delitev vojaških akcij na naših tleh na sovražnikove ofenzive.

Tretji del je posvečen ustanavljanju jugoslovanske federacije. V njem najdemo predvsem dva pomembna elementa jugoslovanskega narodnoosvobodilnega boja od začetka leta 1943 do konca leta 1944. Avtor največ govori o razmahu osvobodilnih sil in širjenju osvobojenih ozemelj, na drugi strani pa prikaže preobrazbo političnega predstavništva osvobodilnega gibanja v zakonodajno skupščino Jugoslavije (II. zasedanje AVNOJ). Morda gre samo za moje osebno

opažanje, vendar se mi je prav v tem delu najbolj jasno pokazala neka tehnična pomanjkljivost publikacije. V vsej knjigi namreč pogosto manjkajo originalni, predvsem nemški izrazi za nekatere okupacijske enote in od njih postavljene vojaško-upravne organe. Na primer nemškega naziva za »redarstveno policijo«, za »pooblaščenca državnega vodje SS«, za »varstveno policijo in varstveno službo« itd. Morda sem postal na to še posebno pozoren zato ker je avtor nekaterim manj znanim nazivom vendarle dodal nemške originale, npr.: Führungsstab für Bandenbekämpfung (str. 150).

Na straneh 157 in 159 najdemo dva različna podatka za isti dogodek. Očitno je bil vmes tiskarski škrat in bi bilo napako seveda vredno popraviti, ker pa to ni mogoče, naj nanjo le opozorim. Split naj bi bil po podatku na strani 157 osvobojen 19. septembra 1943, v podpisu pod sliko na strani 159 pa je zapisano, da so ga osvobodili 12. septembra istega leta.

Zadnji, četrti del knjige je avtor namenil dokončni osvoboditvi Jugoslavije in razglasitvi republike. Začel je s poglavjem o osvoboditvi vzhodnega dela Jugoslavije in o sodelovanju med sovjetskimi in jugoslovanskimi enotami, ter ga zaključil z boji na Koroškem, ki so se končali 15. maja 1945. Tu bi avtor svoje delo sicer lahko zaključil, vendar je upravičeno dodal še poglavje o političnem dogajanju po koncu vojne, ki je 29. novembra 1945 pripeljal do razglasitve republike. Zlasti zadnjemu poglavju »Utrditev revolucionarnih dosežkov osvobodilne vojne« bi rad dodal nekaj pripomb. Na strani 289 govori Strugar tudi o Londonskem memorandumu iz leta 1954 in ugotavlja: »Italija se je obvezala, da bo zagotovila pravice narodnostnim manjšinam«. Če pustim ob strani dejstvo, da gre za posebni statut, priložen londonskemu memorandumu, ki govori o narodnih manjšinah in ki je bil omejen na varstvo le-teh samo na tržaškem področju (ko gre za obveznosti Italije), pa ne moremo mimo dejstva, da so obveznosti narodnomanjšin. varstva po tem statutu recipročne, in da se je tudi Jugoslavija obvezala varovati pripadnike italijanske narodnosti.

Na koncu naj poudarim še, da pogodba podpisana 15. maja 1955 na Dunaju ni mirovna pogodba z Avstrijo, če že ne zaradi drugega vsaj zato, ker Avstrija kot države sploh ni bilo, ko se je druga svetovna vojna začela, sam pogodba pa nosi naziv »Državna pogodba o vzpostavitvi neodvisne in demokratične Avstrije«. Gre torej za pogodbo, s katero so velesile obnovile Avstrijo v njenih mejah izpred anšlusa 13. marca 1938.

Knjiga Vlada Strugarja je zanimivo in kvalitetno delo. Zapisane pripombe so le drobci, ki v bistvu ne zmanjšujejo njene pomembnosti. Za vsakega zgodovinarja je skorajda nujno, da jo uvrsti v »železni repertoar« svoje biblioteke.

Dušan Nečak

Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941—1945 — *Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941—1945*. Zbral in uredil Tone Ferenc. Maribor, Založba Obzorja 1980, 714 strani.

Odkar je Tone Ferenc leta 1963 predložil svoj prispevek »Nazi Occupation System in Slovenia« v poročilih k 3. mednarodnemu kongresu o zgodovini evrop-

skega odpora v Karlovyh Varyh, ČSSR (Les systèmes d'occupation en Yougoslavie 1941—1945. Belgrade 1963, str. 47—133), tudi tistim ni več neznan, ki slovenščine tako kot jaz ne obvladajo. Da je svojo raziskovalno tematiko in svoje znanstvene aktivnosti na tem področju konsekvntno nadaljeval in jih poglobljal, je pokazal tudi njegov prispevek »The Interests of the Third Reich in Slovenia in the Spring of 1941« v zbirnem zvezku »The Third Reich and Yugoslavia«, ki je izšel leta 1977 v Beogradu. »Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941—1945«, ki jih je izdal sedaj, ne pomenijo — tako je upati — zaključka v tej njegovi raziskovalni dejavnosti, temveč predstavljajo zgolj stopnico navzgor.

Ferenc objavlja v tem obsežnem zvezku vire, ki so skoraj izključno nemškega izvora in so pretežno v arhivih Zvezne republike Nemčije, deloma tudi v Sloveniji sami. Morda bi se dalo pritegniti v večji meri, kot se je to zgodilo, še vrsto aktov Nemškega centralnega arhiva v Potsdamu, NDR. Poleg tega uporabi Ferenc še ta ali oni dokument Mednarodnega vojaškega sodišča v Nürnbergu. Škoda, da ni bilo mogoče uporabiti dodatnih dokumentov ali zapisnikov z bistveno novimi informacijami oz. dopolnitvami s procesov o vojnih zločinih, ki so jih organizirali v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni.

Nisem prepričan, da bi bilo mogoče doseči enakomernejšo časovno razporeditev od te, ki jo je dosegel Ferenc v svoji izdaji virov. Glede na dokumente, ki jih je objavil, se obdobje od 1941 do 1945 razkrije namreč kot zelo neenakomerno obdelano: Tri petine od prek 300 objavljenih dokumentov pripada času do konca 1941, medtem ko je bilo iz obdobja od začetka 1943 do maja 1945 uporabljenih samo 45 dokumentov. To navidezno nesorazmerje gotovo izhaja iz dejstva, da je uporaba virov iz te zadnje faze druge svetovne vojne na splošno veliko težja. Zlasti še zato, ker je bil, kolikor vem, vsaj del aktov iz Maribora prenešen še konec leta 1944 v St. Lambrecht na Štajerskem. Poleg tega je treba upoštevati, da je natančnejša statistika prve faze pogojena že s tem, da je bila ravno v teh prvih devetih mesecih nemške zasedbene politike v Sloveniji položena osnova za načrtovanje, institucionalno formiranje in izpeljavo raznarodovalne politike in že zaradi tega zasluži več pozornosti.

Ferenc prezentira dokumente v kronološkem vrstnem redu; knjigo virov dopolnjujejo zemljevidi, organizacijski načrti in fotografije najpomembnejših nemških protagonistov nacistične raznarodovalne politike. Vsebina knjige je za nadaljnje raziskave koristno opremljena z osebnim, krajevnim in stvarnim kazalom. Pojasnila in opozorila v pripombah so natančna in se izogibajo vsakršni nepotrebni čenčavosti. Vendar bi morda ta ali ona kratka biografija lahko še bolj razjasnila kontinuiteto antidemokratske protislovenske politike vodilnih nacistov in njihovih organizacij od dvajsetih let dalje.

Seveda bo zgodovinar, ki pozorno študira to izdajo virov, čeprav se ni specializiral za problematiko nacistične politike razseljevanja — pri ocenjevanju nekaterih razseljevalnih institucij zašel v težave. Pravilna uvrstitev organov rajhovskega komisarja za učvrstitev nemštva v odnosu do na primer Nemške razseljevalne skrbniške družbe in Nemške naseljevalne družbe ter razumevanje teh organov ni mogoča zgolj po poznavanju njihove aktivnosti samo na enem področju od mnogih, ki so jih kontrolirali in zasedli Nemci. Hierarhično in funk-

cionalno se namreč prepletajo z nacionalno-političnimi agenturami, še bolj z ekonomskimi agenturami SS-a in s tem vsega nemškega imperializma.

Zato se prav ob tem problemu zaostri vprašanje o kriterijih pri izboru za edicijo virov. Ferenc se je odpovedal širši dokumentaciji o teh državnih — toda kot privatno gospodarstvo vodenih in od SS-a kontroliranih — družbah kapitala kot sta DUT in DAG. Ne govori o njihovi nadregionalni ustanovitvi, funkciji in načinu delovanja v korist regionalnih aktivnosti teh družb v Sloveniji. Tudi v izboru virov za predzgodovino razbitja jugoslovanske države se je omejil na tiste dokumente, ki kažejo — pa naj bo to na Koroškem ali Štajerskem ali tudi v Berlinu — aneksijske načrte za slovensko ozemlje. Odpovedal se je pa dokumentaciji za dogodek, ki je šele omogočil vključitev slovenskega ozemlja v konkretnem obsegu, namreč za neuspelo nemško gospodarsko politiko glede penetracije v Jugoslavijo in za nemško-italijansko poravnavo interesov pred in po aprilskem napadu na Jugoslavijo. Ne zanikamo, da se je Ferenc moral vsebinsko omejiti in določiti bližjo temo, vendar pa ne bi smel biti pravi centralni predmet te izdaje preozko izbran.

V tej verjetno nujni omejitvi Ferenc zelo živo dokumentira ukrepe nemškega okupatorja na slovenskih ozemljih: različne akcije izseljevanja ravno tako kot naseljevanja nemško govorečih preseljencev iz Kočevja ali iz drugih področij; položaj izseljenih Slovencev v taboriščih začasnega bivališča v Nemčiji; funkcijo in način delovanja Štajerske domovinske zveze in Koroške ljudske zveze kot pomembnih instanc germanizacije; popolno germanizacijo izobraževalnega sistema in javnosti; razdelitve na rasne kategorije, ki se nam danes zdijo smešne, ki pa so bile takrat lahko odločilne za to, ali smeš ostati ali moraš oditi in končno tudi pogoj za ohranitev eksistence; nacistično zatiranje in nemške represalije tudi proti ženskam in otrokom; na kratko: dokumentira ves aparat terorja in vse njegove ukrepe za doseg enega samega cilja, ki ga je proklamiral Hitler, napraviti zasedena slovenska področja nemška in germanizirati tiste Slovence, ki so smeli ostati v svoji domovini.

Kljub temu se sprašujem, ali ni samo moj osebni vtis, da v citirani izdaji virov izstopajo iz teh dramatičnih dejstev res pravi objekti nacistične raznarodovalne politike, namreč Slovenci sami — pravzaprav samo shematsko. Gotovo bi vodilo predaleč, če bi zahtevali, da bi iz določenega dela uradnih nemških aktov mogli razbrati košček vsakodnevne zgodovine Slovencev v času nemške zasedbe. Kajti mezde in cene, oskrba z živili, vprašanje stanovanj, delovni pogoji in življenjski stroški kakor tudi njihovo spreminjanje pod nemško zasedbo, posledice plačevanja z rajhovsko marko in preusmeritev na nemški gospodarski sistem, ki ga je forsirala močna državna intervencija — vse to ni moglo ostati brez posledic na raznarodovalno politiko in predvsem na reakcijo slovenskega prebivalstva.

Gotovo bi bilo preveč zahtevno iskati in najti prav v nemških virih mnogoštevilne nianse in stopnje življenja od kolaboracije prek pasivnega odpora do aktivnega vojaškega upora slovenskega prebivalstva proti nemškemu okupatorju. Zdi se mi, da vloga domobrancev pri ohranitvi nacističnega gospodovalnega sistema v Sloveniji in s tem seveda tudi v raznarodovalni politiki ni mogla biti brezpomembna. Morda mi prihajajo ti ugovori na misel samo zato, ker ne morem zasledovati teoretične diskusije v Sloveniji o socialnih in ekonomskih

pogojih asimilacije in raznarodovanja ter s tem v zvezi tudi ne konkretne ocenitve uspeha ali neuspeha takšne politike.

Domnevam, da bodo v nemškonacionalnih krogih na Koroškem ali kje drugje v Avstriji natančno preučili pričujočo izdajo virov in vzeli na znanje njeno vsebino. Domnevam, da ne bodo spoznali dejstva, da je v neki knjigi o raznarodovanju v Sloveniji dokumentirana tudi antislovenska politika na Koroškem, ki vendar ni neizpodbitno Slovenija. Ferencova odločitev o izdaji virov je opravičena in smiselna tudi zaradi tega, ker je bila ravno nemška raznarodovalna politika tista, ki je po drugi svetovni vojni znova utrdila tesno vez koroških Slovencev in Slovencev v Jugoslaviji.

Če ponovno premislim svoja razmišljanja o obravnavani izdaji virov, potem opazim, da sem se vedel kot človek, ki je dobil darilo, po katerem je že dolgo hrepenel, ki si je pa med ogledovanjem darila zaželel še več novih dodatkov za dograditev sheme. V tem smislu se je treba Ferencu za izdajo teh virov zahvaliti in od njega zahtevati še več, morda tudi novo komentirano izdajo virov k isti temi, ki pa naj bi se obračala manj na strokovnjaka in bolj na področje šolstva in izvenšolskega političnega izobraževanja.

Karl Stuhlpfarrer

Prevod: Mira Miladinović

Anka Vidovič-Miklavčič, *Slovenski železničarji pod italijansko okupacijo v Ljubljanski pokrajini 1941—1943*, Ljubljana 1980, 471 strani.

Vprašanje boja in udeležbe delavcev različnih gospodarskih panog na Slovenskem v narodnoosvobodilnem boju je bilo v slovenskem zgodovinopisju doslej slabo raziskano in upoštevano. Zato predstavlja pričujoča raziskava o prispevku železničarjev, ene izmed najbolj delavsko zavednih vej delavstva, k narodnoosvobodilnemu gibanju prvo monografsko obdelavo s tega področja. Kot je razvidno že iz naslova, se avtorica geografsko omejuje na t. i. Ljubljansko pokrajino, kjer se je NOG med železničarji najprej in najbolj razmahnilo, časovno pa na obdobje italijanske okupacije.

V uvodnem poglavju je pregled razvoja strokovne organiziranosti železničarjev v obdobju stare Jugoslavije ter njihovega političnega in kulturno-prosvetnega delovanja. Avtorica si zastavlja vprašanje, kje so vzroki, da so se železničarji tako zgodaj in tako množično vključevali v Osvobodilno fronto in NOG. Odgovor najde v že tradicionalni borbi železničarjev za pridobitev socialnoekonomskih pravic, čeprav v okviru različnih političnih strank in strokovnih organizacij, v njihovem približevanju politični usmeritvi komunistične partije v zadnjih letih pred vojno in v rastoči zavesti o fašistični nevarnosti.

Nadaljnja poglavja obravnavajo obdobje NOB. Najprej je opisan pomen slovenskega železniškega omrežja, ki je bil zaradi svoje tranzitne lege pomemben tako za nemškega kot za italijanskega okupatorja. Nato spregovori avtorica o poskusih, s katerimi je jugoslovanska vojska pred kapitulacijo hotela onespobiti železniško omrežje, o razkosanju slovenskega ozemlja in s tem tudi železniškega omrežja ter o okupacijskem režimu in nadzoru po posameznih oddelkih

in delovnih enotah ter službah na železnici v Ljubljanski pokrajini, pri čemer ugotavlja, da je ostala organizacija direkcije in drugih delovnih enot na železnici v glavnem nespremenjena, ker je okupatorjeva dejavnost težila predvsem k čimprejšnji vzpostavitvi rednega in varnega prometa.

Osrednji poglavji monografije sta IV. in V. poglavje, v katerih obravnava avtorica razvoj Osvobodilne fronte na železnici v Ljubljanski pokrajini in razne oblike boja železničarjev proti italijanskemu okupatorju.

Ko preučuje organizacijski razvoj OF, posebej upošteva ljubljansko železniško vozlišče, novomeško železniško postajo in še nekatere manjše postaje na dolenski, belokranjski in kočevski progi ter na južni železnici Ljubljana—Postojna. Iz njene raziskave je jasno razviden nastanek in razvoj mreže odborov OF in prilagojenost le-teh organizacijski strukturi delovnih enot na železnici. Hkrati je namenila pozornost tudi organizacijskemu razvoju Komunistične partije Slovenije, ki je s svojim članstvom in simpatizerji odločilno pripomogla k nastanku mreže odborov OF.

Skrajno precizna je njena obravnava oblik narodnoosvobodilnega boja na železnici, ki so s širjenjem OF postajale vse številnejše in vse bolj razvejane, pri čemer avtorica ni hotela prikazovati kronološkega poteka akcij, ampak njihovo izvirnost in raznovrstnost. Tu so opisi sabotažnih akcij, ki so jih železničarji opravili sami ali pa kot strokovni pomočniki partizanskih diverzantskih skupin, in ki so okupatorju prizadejale veliko materialno škodo ter ga hkrati demoralizirale. Železničarji so tudi zbirali orožje, sodelovali pri plebiscitnih in drugih akcijah ob različnih praznikih ter bili soudeleženci pri stavki v kamnolomu Verd. Neprecenljiva je bila njihova pomoč pri prevozu ilegalcev po železnici, kar je bil po ograditvi Ljubljane in še nekaterih mest ter spričo poostrenih okupatorjevih ukrepov še najbolj zanesljiv kanal za ilegalne prehode. Poleg tega so železničarji vzdrževali kurirske zveze, skrbeli za prevoz ilegalne literature po železnici, vzdrževali zveze med centralno tehniko KPS v Ljubljani in okrožnimi tehnikami, opravljali varnostno-obveščevalne naloge, vojaško intendantco in omogočali odpošiljanje celo vagonskih pošilk materiala partizanskim enotam, delavnicam, bolnicam in tehnikom. Tako kot na terenu je delovala tudi na železnici vojaško organizirana narodna zaščita, ki se je razvila iz bojnih sabotažnih skupin, njeno dejavnost pa je, kot ugotavlja avtorica, večkrat težko razmejiti od dejavnosti frontnih organizacij. Zlasti pa se je povečala aktivnost železničarjev v dneh, ko je kapitulirala Italija. Tedaj so se mnogi vključili v operativne naloge narodnoosvobodilnega vojske in ustanovljena je bila XIV. železničarska brigada.

V zaključnih dveh poglavjih je krajši pregled železničarskih društev pod italijansko okupacijo in razmer na železnici, potem ko je Ljubljansko pokrajino zasedel nemški okupator. Raziskava Anke Vidovič-Miklavčič temelji na raznovrstnih virih, pri čemer pa je imela na voljo zelo malo primarnega arhivskega gradiva. Zato se je njeno raziskovalno delo opiralo predvsem na spominsko gradivo in na izjave še živčih železničarjev ter je bilo potrebno iz neštetihih drobnih podatkov sestaviti celovito podobo dogajanja, kar je nedvomno tudi ena največjih zaslug raziskovalke. Posebno prizadevnost kaže tudi avtoričin širok izbor fotografij dokumentov in železničarjev, ki jih je v knjigi približno 170.

Seveda so ostala še naprej nekatera vprašanja nerazjasnjena (npr. natančna vloga železničarjev med delavstvom v NOB, žrtve med železničarji med NOB itd.). Nanje bo mogoče odgovoriti, ko bomo dobili pregled o udeležbi železničarjev v NOB tudi za druge slovenske pokrajine in za celotno obdobje okupacije. S pričujočo knjigo kot sedmo knjigo zbirke Knjižnice OF in prvo knjigo nove zbirke Slovenski železničarji v NOB 1941—1945 pa je prvi korak v tej smeri že storjen.

Vida Deželak

Josef Rausch, *Der Partisanenkampf in Kärnten im Zweiten Weltkrieg*. Wien 1980, Militärhistorische Schriftenreihe, Heft 39/40, Herausgegeben vom Heeresgeschichtlichen Museum (Militärwissenschaftliches Institut), 108 strani.

Čeprav je knjižica enega mlajših sodelavcev Vojaškoznanstvenega inštituta z Dunaja drobna in ima devet večjih vsebinskih poglavij, jo lahko razdelimo samo v dva dela. Prvi del sestavljajo vsa vsebinska poglavja, drugi del pa tako imenovane »Schlußbemerkungen« — zaključne opombe.

Ob upoštevanju arhivskega gradiva v Zborniku dokumenta i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, predvsem pa z izkoriščanjem arhivskega gradiva, ki ga hranijo avstrijske institucije: Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes na Dunaju, Institut für Zeitgeschichte dunajske Univerze, Bundesarchiv/Militärarchiv v Freiburg/Breisgau, Kriegsarchiv na Dunaju in Militärwissenschaftliches Institut na Dunaju ter z uporabo široko izbrane avstrijske in jugoslovanske literature o naslovnem vprašanju, je avtor v prvem delu sestavil korektno, obsežno in natančno študijo o razvoju NOB na Koroškem. Ni se ustavil le na vojaških akcijah koroških partizanov, poskusil je opredeliti tudi politična dejstvom naradnoosvobodilnih enot in gibanja, posebej pa se je v prvem poglavju ustavil ob pomenu partizanskega gibanja v drugi svetovni vojni.

Kljub nekaterim nedorečenostim, včasih tudi napakam, kot je tista na strani 2, ko je avtor zamolčal demonstracije v Beogradu 25. marca 1941 in govori samo o oficirskem puču dva dni kasneje, ali pa tista, na isti strani, da je bil glavni socialnorevolucionarni cilj NOB vzpostavitev komunistične Jugoslavije, medtem ko je bil narodnoosvobodilni cilj komunistov zgolj zunanja propaganda OF; morda tudi ponavljajoča se napaka tiskarske oz. jezikovne narave, ko od 27 strani dalje avtor piše o nekem Odredu Gorenje, ko gre za Gorenjski odred; pa še kaj bi lahko našteali, je treba reči, da lahko delo Rauscha koristno in zanesljivo uporabimo kot znanstveno literaturo. Če bi se avtor odrekel nekaterim nenapisanim podmenam, kot je tista, da dvomi v skorajda vsak partizanski podatek, ki navaja, da so imeli nasprotniki več kot pet mrtvih, ali da o nacističnih grozodejstvih, kot je pobitje Peršmanove družine govori kar se da »objektivistično«, prizanesljivo ter da mnogokje ne ločuje vsebine nemško-nacističnega nasilja od obrambnega, narodnoosvobodilnega in protifašističnega boja koroških partizanov, bi brošura avstrijskega raziskovalca samo pridobila. S tem, da avtor govori o težkem porazu 14. divizije (str. 64), ko se je le-ta v

februarju leta 1944 prebila na Štajersko in s tem opravila osnovno vojaško-politično nalogo in s tem, da govori o od partizanov zaplenjenih vozilih kot o ukradenih (str. 67), avtor prevzema terminologijo nemških virov.

Za našega bralca-raziskovalca bo gotovo eno najpomembnejših poglavij Rauschevega dela tisto, ki govori o politiki nacistov do slovenske manjšine na Koroškem in o načinu ter nalogah enot, ki so jih postavili v boj zoper partizane. Iz poglavja lahko natančno ugotovimo katere in kakšne enote nacističnega režima so bile vključene v protipartizanski boj in kakšne so bile njihove naloge. Različnost je bila velika, saj so v tem boju sodelovale različne vrste policij (SP, SD, SS-Polizei-Regiment), nadalje deželna in mestna straža (Land- und Stadtwacht), tako imenovana enota Hilfsdiensten, sestavljena iz delavcev oboroževalne industrije kot pomoč orožništvu, za nas posebno zanimiva formacija pa so bili alarmni oddelki (Alarmabteilungen) sestavljeni pretežno iz bivših članov oroškega Heimatbunda. Poleg rednih enot Wehrmachta pa so občasno sodelovale tudi enote Waffen-SS, obmejne straže, (Zollgrenzschutz), industrijske straže (Werkschutz), oddelki RAD (Reichsarbeitsdienst) in Hitlerjugend. Iz navedenega sledi, da so bile zoper partizane uporabljene domala vse vojaške in polvojaške organizacije nacističnega rajha. Že samo to dejstvo hudo omaje še eno podmeno Rauschevega dela tj., da so uspehi partizanskega gibanja na Koroškem sloneli pretežno na sabotažnih in diverzantskih akcijah ter zbiranju orožja in da o pravih vojaških akcijah pravzaprav ne more biti govora.

Če lahko vsebinska poglavja brošure, skupaj z zemljevidom nemških vojaških postojank na južnem Koroškem in operacijskimi področji partizanov (poleti 1944) ter dvema prilogama vojaškega značaja in bibliografijo, označimo kot korektna in strokovno napisana, pa smo nad končnimi opombami avtorja vsaj presenečeni. Oznake partizanskega gibanja kot takega gibanja, ki mu prvenstvena skrb ni bila dobrobit koroških Slovencev, temveč socialnorevolucionarni cilji, poudarjanje kriminalnih elementov med partizani, govor o pregnani nemški manjšini po letu 1945 in zamolčanje njene petokolonaške vloge v Jugoslaviji, očitane maščevalnosti partizanskim enotam in ob tem pozabljanje kdo je bil žrtev in kdo rabelj, posebej pa poskus razvrstitev partizanskega gibanja kot avtohtonega koroškega gibanja s poudarjanjem trditve, da so bili koroški Slovenici manjšina v sestavi partizanskih enot in ob tem neomenjanje očitnega dejstva, da bi brez podpore tam naseljenega prebivalstva obstoj enot sploh ne bil mogoč, mečejo senco na prej izkazano znanstveno objektivnost avtorja. Različnost med obema deloma brošure je celo tako očitna, da pisec tega zapisa ne bi bil presenečen, če bi dobil pojasnilo, da je zaključne opombe napisal kdo drug namesto avtorja.

Dušan Nečak

Anton Čamernek, *Spomini na sodne zapore*. Založba Borec, Ljubljana 1980, 237 strani.

Številnim spominskim zapisom o narodnoosvobodilnem boju na Slovenskem se je pridružil še en avtor z opisom svojega delovanja na kaj nenavadnem torišča tega boja. Opisuje svojo dejavnost v ljubljanskih sodnih zaporih na

Miklošičevi cesti. Njegov spominski zapis je prepričljiv dokument, kam vse je segala osvobodilna organizacija, koga je bila sposobna vključiti in kako učinkoviti so bili njeni posegi tudi na področjih, ki jih je italijanski okupator še posebej nadzoroval.

Zapis prične — po prvem poglavju, v katerem se avtor predstavi — s prihodom nemškega in italijanskega okupatorja v zapore. Prvi jih je obiskal v aprilskih dneh 1941 le bežno, drugi je ostal polni dve leti. Čeprav je skušal zapore zavarovati s svojimi oddelki karabinjerjev in črnih srajc, se je moral opirati na obstoječe slovensko osebje. To pa je po večini ostalo zvesto svojemu narodu in se v znatnem številu vključevalo v OF.

Avtor nas potem popelje skozi pomembnejše skupine, ki so pod italijanskim škornjem napolnjevale to mračno stavbo. Najprej se srečamo z imeni primorskih Slovencev, ki so prebežali v Jugoslavijo. Potem slede komunisti in pripadniki osvobodilne fronte, od katerih vsako ime in njegova usoda pomeni vsaj drobno osvetlitev boja tudi s te manj znane in nenavadne strani.

Čamernik najprej pove, da se je konec junija 1941 sestal z Borisom Kidričem. Ponudil se mu je, da bi pomagal postaviti organizacijo odpora v ljubljanskih zaporih; Kidrič jo je sprejel in uredil potrebno zvezo z organizacijo v Ljubljani (str. 45).

Zato so vsa naslednja poglavja posvečena sodelovanju osebja v zaporih z OF. Hkrati nam spominski zapis daje vpogled tudi v življenje političnih zapornikov pa tudi v težave in skrbi njihovih domačih in znancev.

V njem se zvrstijo imena znanih ljubljanskih aktivistov Lada Košaka, Žaneta Deva, Draga Stepišnika, Milana Podgornika, Milana Janovskega, Adolfa Uršiča, ki je bil hkrati tudi tolmač, dr. Janeza Kanonija, Boruta Furlana in drugih. Hkrati se iz tega obdobja Čamernikovih spominov pojavijo ljudje, ki so čakali na smrt kot talci. S posebno pozornostjo osvetli avtor Toneta Tomšiča in druge vodilne komuniste, aretirane konec leta 1941 (osmo poglavje). Iz svojega spomina dopolni še sam poskus reševanja Toneta Tomšiča pa tudi dogodke okoli njegove smrti v Gramozni jami.

V šestem poglavju sporoča avtor o načinu, kako je prišlo v roke OF izdajalsko pismo Rudolfa Smersuja, nekdanjega tajnika SLS, ki ga je potem objavil Slovenski poročevalec. Na to pismo se še vrača v pogovoru z enim izmed belogardističnih voditeljev Milanom Majcnom.

Sedmo poglavje je posvečeno preserskemu procesu in zakulisju italijanskega pravosodja. Kljub našim naporom je proces terjal številne žrtve, za katere je bilo že takrat jasno, da z miniranjem preserskega mostu niso imele ničesar opraviti. Bili so žrtve podlega izdajstva sovaščanov.

Deveto poglavje govori o rešitvi Zdenke Kidrič-Marjete, ki so jo iz zaporov uspeli spraviti v žensko bolnišnico. Od tam so jo osvobodili ljubljanski vosovci. Avtor je živo spremljal celotno dogajanje in nam zato postreže z marsikatero nadrobno informacijo o tem dogodku. Poglavje zaključuje z veličino in življenjsko usodo Ernesta Eyppra, prvega ljubljanskega talca, ki so ga zaprli prav med zasledovanjem Zdenke Kidrič-Marjete.

V naslednjih poglavjih najdemo opise prijetnih in neprijetnih dogodkov, ki so se zvrstili za zidovi zaporov. Še posebej poudarja avtor navade in razvade takratnih okupatorskih gospodarjev, ki so jih pristaši OF znali ali obrniti v svoj prid ali pa so še povečale trpljenje zapornikov. Vmes so vpletene življenjske

usode komisarja belokranjske čete Jožeta Miheliča, Rada Kogoja, dr. Milana Cundra, ki se je pred belimi preganjalci zatekel prav v jetnišnico, dalje mladeniča, ki se je pisal Bajt in ki je ukanil stražarje tako, da se je pomešal med prinašalce hrane.

Nato najdemo opis obnašanja treh mladeničev, proti katerim je bila v zvezi z ukazom visokega komisarja za ljubljansko pokrajino izrečena smrtna kazen, a so bili pomiloščeni. Zasačili so jih v Polhovem gradu pri prenašanju orožja.

Tako se vrsti dogodek za dogodkom, dokler ne pride avtor do tistega trenutka, ko je sam okusil italijanski zapor in internacijo. Zato zaključuje svoj opis še z doživetji ob italijanski kapitulaciji in ob prodiranju zavezniške armade proti Pescari. Ko so le-ti prišli do internirancev, se je pisec javil naši komandi v Bariju.

Čamernik s podrobnimi opisi ter živim spominom za dogodke in z dolgim seznamom imen zapušča zgodovini tisto, kar se je dogajalo na nenavadnem, vendar pomembnem mestu: v ljubljanskih zaporih. Prav v zaporih so se lahko najbolj izoblikovale usode ljudi, tako preganjanih kot preganjalcev. Tudi strokovnjak bo v njegovih opisih našel marsikatero pomembno podrobnost in dopolnitev.

Nada Kobal

Sv. Jakob, Zgodovinski razgledi po življenju Slovencev v tržaškem delavskem okraju. Uredila Lida Debelli-Turk. Založništvo tržaškega tiska, Trst 1980, 325 str.

Zametki zbornika o življenju v šentjakobskem tržaškem predmestju segajo v leto 1973, ko so na tamkajšnji osnovni šoli ustanovili združenje staršev, ki je potem sodelovalo z učitelji pri poimenovanju šole. Odločili so se, da bo šola dobila ime po slovenskem učitelju in mladinskem pisatelju Josipu Ribičiču, ki je več kot deset let učil na šoli Družbe sv. Cirila in Metoda pri Sv. Jakobu, obenem pa je bil tudi zelo dejaven na prosvetnem in kulturnem področju.

Leta 1979 so oblasti pristale na takšno poimenovanje, novoustanovljeni pripravljalni odbor pa je sklenil dogodek obeležiti tudi z izdajo zbornika o življenju šentjakobskih Slovencev. Delo je naslednje leto izdalo Založništvo tržaškega tiska na pobudo zgoraj omenjenega odbora, izdajo pa je finančno podprla Tržaška kreditna banka.

Kot je za tako priložnost primerno, je zbornik sestavljen iz treh delov. Prvi je posvečen osebnosti človeka, po katerem so poimenovali šolo, drugi delovanju in pomenu šentjakobske cirilmetodovske šole, tretji pa opisuje življenje Slovencev v šentjakobskem okraju.

Uvodne misli k prvemu delu je s svojim zapisom o očetu prispeval Mitja Ribičič, Martin Jevnikar pa je orisal pisateljevo življenje in delo ter sestavil bibliografijo njegovih leposlovnih del. Minka Pahor jo je dopolnila s pregledom šolskih beril, pri katerih je sodeloval, Olga Petelin ter Vlado Turina pa sta napisala spomine na Josipa Ribičiča.

Drugi del se začneja z uvodnim zapisom Filiberta Benedetiča, sledi pa mu zelo podroben pregled delovanja cirilmetodovske šole pri Sv. Jakobu v obdobju 1888—1930. Napisala ga je urednica zbornika Lida Debelli-Turk predvsem na

podlagi šolske kronike, ki jo hrani Odsek za zgodovino in etnografijo pri tržaški Narodni in študijski knjižnici. Dodatna vrednost prispevka so originalne fotografije učiteljev in učencev te šole. Sledita pregledni tabeli števila razredov in vpisanih učencev ter ravnateljev CMD šole pri Sv. Jakobu, življenjepisi učiteljev na tej šoli in oris razvoja šole po letu 1945. Tudi te prispevke je napisala Lida Debelli-Turk z mnogo truda, kar velja še zlasti za življenjepise posameznih učiteljev, za katere je bilo zelo težko priti do podatkov.

Tretji del nam odpira pogled na mnoge plati vsakdanjega življenja šentjakobskih Slovencev. Ključno vprašanje socialnega razvoja in političnega življenja tega delavskega okraja obravnava Boris Gombač. V članku Silva Šuligoja o župniji pri Sv. Jakobu ter njeni vlogi v življenju Slovencev najdemo poleg podatkov o strogo cerkvenih zadevah, kamor sodi na primer seznam tamkajšnjih župnikov in kaplanov, tudi podatke o kulturnem življenju Slovencev. Lida Debelli-Turk začenja svoj pregled kulturne in društvene dejavnosti Št. Jakoba do razpusta društev leta 1927 z Bratovščino sv. Cirila in Metoda, ki je prenašalo zgolj verska delovanja, prikaže pa še druga društva, recimo šentjakobsko Čitalnico, Delavsko konzumno društvo, pevsko društvo Ilirija, športno društvo Adrija ter mladinsko društvo Prosveta, ki niso bila pomembna samo za kraj, kjer so delovala, ampak jih je bilo čutiti na celotnem tržaškem območju.

Prispevek Olge Ban o kulturnem in društvenem delu od leta 1927, to je od fašistične prepovedi slovenskih društev do najnovejšega časa, je nadaljevanje prejšnjega. Zanimiv je oris kulturnega delovanja po zatrtju legalnih (kulturnih) društev, ko se je pevska zborovska dejavnost preselila v cerkev, kjer je bilo edinole še mogoče javno slovensko prepevati.

Najdaljši članek v zborniku predstavlja pregled dogodkov v Št. Jakobu med NOB, ki ga je napisal Milan Pahor. Avtor v uvodu opozarja, da je pregled nastal v precejšnji časovni stiski, ker so »delo, ki bi ga morali opraviti v nekaj letih ... opravili v nekaj mesecih«, ter mu pomeni izhodišče za nove raziskave, čeprav je že v taki obliki dovolj temeljito in pregledno. Zanimivi so pregledi organizacij OF, KPS, Slovenske protifašistične ženske zveze, ZSM in SKOJ, sedežev tajnih slovenskih šolskih tečajev, sedežev organizacij, krajev, kjer so bili sestanki, javke in razna skrivališča, posebej javke organizacije Delavske enotnosti. Kot vidimo, gre v teh primerih večkrat za podatke, ki jih ne najdemo v pisanih virih, ampak jih lahko obvaruje pozabe predvsem pravočasno zaslišanje prič ter udeležencev dogodkov, drugače pa so največkrat za vselej izgubljeni. Pregled dopolnjuje seznam padlih v času NOB, ki šteje zaenkrat 173 članov, najbrž pa ga bo treba še dopolniti, kot sodi tudi sam avtor.

Zborniki, kot je pričujoči za Sv. Jakob, so nedvomno zelo pomembna oblika obravnavanja in ohranjanja krajevne zgodovine, vsi, ki so sodelovali pri njegovem nastanku, pa zaslužijo vso pohvalo.

Andrej Vovko

Stane Stražar, *Moravska dolina, Življenje pod Limbarsko goro*. Založil odbor za izdajo knjige Moravska dolina, Moravče 1979, 877 str. + 330 slik.

Na razprodajah knjig v naših knjigarnah večkrat z ne posebno prijetnimi občutki opazujem med »nekurantnim blagom« tudi pomembna dela slovenskih

zgodovinopiscev. Takrat se sprašujem, kako da marsikatero tovrstno delo kljub svojim kvaliteta na najde poti iz bolj ali manj ozkega kroga strokovnih »uporabnikov«.

Pri delu Staneta Stražarja Moravska dolina ni bilo bojazni, da bi se znašlo na razprodajnih policah, saj so v dveh mesecih po njegovem izidu prodali kar 2400 od natisnjenih 3000 izvodov. To nedvomno priča, kako je treba približati preteklost, da vzbudi zanimanje širše javnosti, čeprav je šlo tokrat le za točno določeno geografsko območje.

Stane Stražar ni poklicni zgodovinar. Raziskovanje preteklosti mu je »korniček« v najboljšem pomenu besede. Priteguje ga zlasti preteklost krajev, v katerih živi in je nanje čustveno navezan. Knjiga o Moravški dolini ni prvo delo iz krajevne zgodovine, ki ga je objavil, saj sta pred tem že izšli njegovi kroniki Doba in Ihana, napisal pa je tudi zgodovino domžalskega gasilskega društva.

Knjigo o Moravški dolini je začel pisati leta 1973 in ji je posvetil veliko raziskovalnega dela, ki ga je opravljal predvsem v svojem prostem času. Poleg pisanih virov in literature je upošteval tudi ustne vire. Pritegnil je tudi precej strokovnjakov z zgodovinskega, arheološkega, etnografskega ter umetnostno-zgodovinskega področja, ki so mu pomagali pri zbiranju gradiva ter oblikovanju knjige.

Zanimivo in vedno bolj kritično vprašanje pri izdajanju zgodovinskih, pa tudi drugih knjig, je seveda finančno. Avtor si je pri tem znal zagotoviti dovolj široko zaledje, saj je knjigo založil izdajateljski odbor pri krajevnih skupnostih Moravče, Peče, Velika vas in Vrhpolje-Zalog, del sredstev pa so prispevali Kulturna skupnost Domžale, podjetje Termit, druge gospodarske organizacije ter nekateri posamezniki.

Stražarjevo delo je v bistvu krajevnozgodovinska kronika, v kateri so podatki kronološko razporejeni od najstarejših do najnovejšega časa, kar velja tudi za notranjo zgradbo posameznih poglavij. Je pravi »rudnik« najrazličnejših podatkov, sledeč načelu »za vsakogar nekaj«, ter pri tem nekoliko spominja na dela nekdanjih eruditov.

Pri sprehodu med stranmi se bomo podrobneje zadržali pri strogo zgodovinskih poglavjih, ostala pa le na kratko omenili. Delo se začneja z orisom zemljepisnih značilnosti ter oblik naselij. Temu sledi poglavje o arheoloških najdiščih in o fevdalnem obdobju, ki v ločenih razdelkih obravnava posamezna zemljiška gospostva, precej prostora pa je posvečenega seznamom hišnih gospodarjev po posameznih katastrskih občinah za leto 1826. V ta del knjige sodijo tudi krajše opombe o kosezih, svobodnjakih, kmečkih uporih, luteranstvu, turških vpadih in obrambi pred njimi, moravških zamaknjencih in sleparjih, rokovnjačih ter spominih na Francoze.

Naslednji dve poglavji knjige obravnavata ljudsko ustvarjalnost in cerkveno zgodovino, cerkveno stavbarstvo ter sakralno umetnost. Sledi poglavje o znamenjih ter o izobraževanju in razvoju šolstva, kjer so za vsako šolo podatki o njenem razvoju ter njenih učiteljih. To poglavje je napisano predvsem na podlagi gradiva iz Slovenskega šolskega muzeja.

Zelo podroben je opis društvenega življenja od čitalnice, preko bralnih in pevskih društev, do potujočega kina, gasilskih, športnih in upokojenskih društev.

Posebno poglavje je posvečeno znamenitim Moravčanom na čelu z matematikom Jurijem Vego, zgodovinarjem dr. Josipom Malom ter pisateljem dr. Franom Detelo.

Poglavje o javni upravi je, podobno kot nekatera prejšnja, kronološko razčlenjeno, saj po vrsti obravnava župe in župane, kantone in naborne okraje ter katastre raznih vrst, politične razmere v stari Jugoslaviji in občinsko upravo med okupacijo pa vse do danes, ko je moravska dolina vključena v občinsko skupščino Domžale in v delegatski sistem. Sledi natančen pregled komunalnih naprav ter gospodarstva, obdobje prve in druge svetovne vojne ter kronika nesreč, požarov, vremenskih posebnosti, epidemij in drugih bolezni.

Zelo obsežno poglavje, ki obravnava NOB, je napisano predvsem na podlagi gradiva iz arhiva IZDG in ustnih pričevanj ter s pomočjo odborov ZB Moravče ter Vrhpolje-Zalog. Dogodke iz tega časa je avtor preučil izredno podrobno, tako da bi mogli z nekoliko pretiravanja reči, da lahko sledimo tudi usodam številnih borcev in aktivistov s tega območja. Poglavje se zaključuje s seznamom padlih borcev in žrtev nacizma, ki šteje 194 ljudi.

Zelo zanimivo branje so tudi zgoraj že omenjene kronike, saj je mogoče iz njih izluščiti precej dragocenih podatkov o preteklosti, ki niso zanimivi zgolj za bevalce obravnavanih krajev. Taki podatki lahko bralca celo bolje seznanijo z vsakdanjim življenjem v posameznih zgodovinskih obdobjih kot še tako temeljite zgodovinske sinteze. Mogoče je prav v tem treba iskati razlog za velik uspeh knjige *Moravska dolina*, ob tem pa se velja tudi zamisliti, saj je popularizacija zgodovinske znanosti med najširšimi krogi še vedno med pomembnejšimi nalogami našega zgodovinopisja.

Andrej Vovko

ARHIVI, glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije. Letnik II, št. 1—2, Ljubljana 1979, 122 strani.

Druga številka »Arhivov« ni izšla več samo kot glasilo Arhivskega društva Slovenije, temveč tudi kot glasilo vseh slovenskih arhivov, ki so prav tako prevzeli njegovo sofinanciranje. Vsebinsko in oblikovno je revija obdržala zasnovo prve številke, spremenilo se je le oštevilčenje, dodana je navedba letnika. Tako kot v prvi številki je tudi vsebina v drugi dvojni številki razdeljena na šest rubrik: Razprave in članki, Delo arhivov in arhivskih organizacij, Ocene in poročila o publikacijah, Nove pridobitve slovenskih arhivov, Bibliografija arhivskih delavcev za leto 1977—1979 in Osebnosti.

Najobsežnejša je prva rubrika, saj je v njej objavljena večina referatov IX. zborovanja arhivskih delavcev Slovenije v Radencih septembra 1979, ki je bilo posvečeno problematiki upravnih organov na Slovenskem od srede 18. stoletja do današnjih dni in ohranjenosti ter dostopnosti njihovega arhivskega gradiva. Na začetku je objavljen uvodni govor sedanjega predsednika Arhivskega društva Slovenije Petra Klasinca, posvečen 25-letnici Arhivskega društva (prej Društva arhivskih delavcev LRS), v katerem je na kratko orisal glavne značilnosti in dosedanje dosežke delovanja društva ter njegovo nadaljnjo usme-

ritev. Objavljen je še pozdravni govor predsednika skupščine pomurskih občin Karla Sukiča, v katerem je prikazan razvoj Pomurja, pokrajine, ki je v letu 1979 poteka 60 let priključitve k matični domovini. Objavljene referate, ki sledijo uvodnima sestavkoma, lahko razdelimo na dva dela. Prvi so referati, ki obravnavajo problematiko upravnih organov, njihovo strukturo, delovanje in kompetence, ne da bi bila v njih obravnavana tudi ohranjenost in urejenost lastnega gradiva — in drugi, ki poleg tega obravnavajo predvsem gradivo, njegovo ohranjenost, dostopnost, vrste in pomen tega gradiva. Tako je dr. Jože Žontar v prispevku Nekatera vprašanja organizacije državne uprave na Slovenskem od srede 18. stoletja do najnovejšega časa pregledno opisal razvoj tistih struktur in funkcij državnih organov, ki so imeli svoj sedež na slovenskem ozemlju, in tudi onih, katerih območje se je raztezalo na slovensko ozemlje ter je to poznavanje potrebno za delo na arhivskem gradivu, ki je pri njih nastajalo ali še nastaja. Avtor poudarja, da je potrebno v arhivih bolj kot doslej preučevati razvoj pristojnosti posameznih upravnih organov, pripravljati analize arhivskega gradiva organov z vidika njihovih funkcij ter medsebojnega delovanja, kajti le tako je mogoče priti do boljših rezultatov ne le pri odbiranju arhivskega gradiva, temveč tudi pri izdelovanju pripomočkov za uporabo. Sledijo prispevki, ki obravnavajo strukturo, delovanje in kompetence posameznih vrst državnih, deželnih in drugih uprav. Antoša Leskovec je obdelal ogrski upravni sistem od srede 18. stoletja do leta 1918, Majda Smole deželno knežje upravne organe za Kranjsko v 18. stoletju, Ljudmila Bezlaj-Krevel upravno ureditev Primorske s posebnim ozirom na občine v letih 1814 do 1940 in dr. Tone Zorn upravno razdelitev na slovenskem etničnem prostoru avstrijske Koroške. Bansko upravo Dravske banovine in njeno gradivo je obdelal Vladimir Kološa, okupacijsko civilno upravo na Slovenskem in njeno arhivsko gradivo dr. Tone Ferenc, organe ljudske oblasti na Slovenskem med leti 1941—1944 in njihove arhivske fonde Marija Oblak-Čarni ter upravne organe in njihovo gradivo v Slovenskem Primorju 1945—1947 Metka Gombač. Samo prikazu arhivskega gradiva so namenjeni naslednji prispevki. Arhivsko gradivo Namestništva 1850 do maja 1854 in Deželne vlade od maja 1854 do novembra 1860 ter od aprila 1861 do leta 1918 v Ljubljani je prikazal Peter Ribnikar, Marjan Drnovšek prikaz gradiva Mestne občine ljubljanske za registraturno obdobje 1898—1930 na primeru za leto 1901 in Miran Kafol prikaz gradiva Okrajnega ljudskega odbora Ljubljana na primeru leta 1960. Zanimiva sta še prispevka Jelke Melik o upravnem postopku in Staneta Grande o razvoju statistike in statističnega gradiva. Zgodovini območja, kjer je bilo zborovanje arhivskih delavcev — območju Gornje Radgone do začetka 17. stoletja je namenjen prispevek dr. Jožeta Mlinariča, ki je na podlagi številnih arhivskih virov podal pregled razvoja tega območja. Na koncu te rubrike so objavljene še diskusije dr. Franceta Rozmana o virih za zgodovino delavskega gibanja na Slovenskem, Nade Kobal o arhivskem gradivu Visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino in Ivana Križnarja.

Obsežna je tudi rubrika o delu arhivov in arhivskih organizacij, kjer je prikazana dejavnost Arhivskega društva Slovenije v letih 1976—1979 in njegovega uredniškega odbora, delo Komisije za šolanje kadrov za zgodovinske arhive in registrature, predvsem pa delo posameznih zgodovinskih arhivov. Omeniti je še rubriko Nove pridobitve slovenskih arhivov, kjer so skoraj vsi slovenski arhi-

vi objavili pregled prevzetega oziroma novo pridobljenega gradiva v letih 1977—1979.

Tako je tudi druga, vsebinsko bogata številka Arhivov potrdila upravičenost želje slovenskih arhivskih delavcev po lastnem glasilu.

Marjeta Adamič

Zbornik občine Domžale. Izdala in založila Kulturna skupnost Domžale, 1979, 441 strani.

Ob 20-letnici združitve dotedanjih občin Domžale, Mengeš in Moravče v domžalsko občino sedanjega obsega, je izšel obsežen in pester »Zbornik občine Domžale«. Brez dvoma gre za odličen primer krajevnega zbornika, krajevne zgodovine, ki je lahko marsikateri občini ali območju za vzgled.

Zbornik občine Domžale je razdeljen na dva dela. V prvem so objavljeni referati s prvega znanstvenega posvetovanja slovenskih zgodovinarjev o krajevni zgodovini, ki ga je maja 1977 ob 40-letnici ljudskofrontovskega shoda na Taboru nad Ihanom in ob 25-letnici izhajanja Kronike organiziralo Zgodovinsko društvo za Slovenijo. Posamezni referati so v okviru splošne problematike slovenske krajevne zgodovine in dosedanjega raziskovanja na tem področju obravnavali problematiko zgodovine sedanje domžalske občine od antike do revolucionarnega narodnoosvobodilnega gibanja. Drugi del zbornika pa obravnava pogloblitve posebnosti v razvoju sedanje domžalske občine v zadnjih dvajsetih letih, torej obdobje socialistične graditve.

Uvodni besedi predsednika skupščine občine Domžale Jerneja Leniča sledi poročilo Ignacija Vojeta, predsednika Zgodovinskega društva za Slovenijo o prvem simpoziju slovenskih zgodovinarjev o krajevni zgodovini. Iz njegovega prispevka veje misel, da se Zgodovinsko društvo in njegova sekcija za krajevno zgodovino zavedata, da je bilo na tem področju sicer že veliko storjenega, da pa pri delu in raziskovanju še marsikdaj prevladujejo stihija, nenačrtnost, nestrokovnost in težnja po senzacionalnosti. Tako je sekcija za krajevno zgodovino dodala zamisli o organiziranju posebnega simpozija o krajevni zgodovini, ki se je porodila na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Kranjski gori 1976, še dve komponenti. Na eni strani si je postavila za cilj, da bo izdelala model čimbolj celovite obravnave nekega ožjega področja z vseh razvojnih zornih kotov, na drugi strani pa, da bo na podlagi opravljenega pretresa dosedanjega dela izdelala metodološka napotila za nadaljnjo obravnavo.

Med avtorji posameznih prispevkov, ki sledijo, je prva Mirina Zupančič, ki obravnava arheološki najdišči Trojane in Mengeš in v tem okviru arheološko podobo domžalske občine.

Ferdo Gestrin razgrinja v študiji Obdobje fevdalizma na ozemlju domžalske občine v luči zemljiškega gospodstva Jablje pogloblitve značilnosti fevdalnih odnosov na območju domžalske občine na osnovi analize urbarja tega zemljiškega gospodstva iz 18. stoletja. Pri tem ga posebno zanimajo vprašanja kolonizacije, podložniške dajatve, podložniške posesti, pa tudi udeležba kmetov v trgovini in prometu na glavni poti proti morju, ki je tekla čez ozemlje današnje domžalske

občine; ne prezre pa tudi udeležbe podeželskega prebivalstva v rokodelski dejavnosti.

Tone Ravnikar prikazuje v svojevrstnem prispevku z naslovom Domžale v luči gospoſtev, hišnih posestnikov, ulic in hišnih številk od 1811 do 1955 na podlagi zemljiških knjig, rojstnih, poročnih in mrliških knjig ter statusa animarum v posebnih tabelah število prebivalcev, ulice in hišne številke, gospoſtva in lastnike v omenjenem časovnem obdobju.

Vasilj Melik pa podaja upravni razvoj na domžalskem območju od začetka 19. stoletja do leta 1941. Razpravlja o štirih statistično-upravnih enotah, ki so nastale v času razsvetljenega absolutizma: o številnih oddelkih oziroma krajih ali naseljih, katastrskih občinah in okrajih. Ob značilnostih, ki veljajo za vso Slovenijo, se kažejo posebnosti po posameznih predelih; prav zaradi njih in zaradi korekture splošne slike imajo take lokalne raziskave svoj pomen.

Jože Žontar osvetljuje v prispevku Domžalsko območje v prvi polovici 19. stoletja predvsem gospodarsko življenje. V tem času je tudi domžalskemu območju pglavitno značilnost dajalo agrarno gospodarstvo. Od obrti pa na prvem mestu omenja številne mline in žage ter izdelavo slamnikov na območju Ihana in Dragomlja, medtem ko je platnarstvo že v zatonu.

Katarina Kobe-Arzenšek je v prispevku z naslovom Iz preteklosti slamnikarstva v domžalski okolici s poudarkom na domačih izdelovalcih prikazala do prve svetovne vojne edino domžalsko industrijsko panogo — slamnikarstvo od njenih začetkov v zadnjih desetletjih 18. stoletja pa do leta 1939.

Razmah delavskega gibanja na domžalskem območju v drugi polovici tridesetih let in krepitev vloge partije v njem obravnava Miroslav Stiplovšek. V uvodnem delu posebej poudarja, da mora biti preučevanje delavskega gibanja in vloge partije med obema vojnama postavljeno v širok družbenopolitični okvir; zaradi vrzeli v arhivskih virih, ob pomanjkanju podatkov v časopisju in drugih publiciranih virih, zlasti pa zaradi ilegalnih oblik delovanja partije, zaradi katerih mnogo pomembnih akcij nikdar ni bilo zapisanih, tega ni mogoče uspešno izpolniti brez pritegnitve pričevanj predvojnih komunistov oziroma organizatorjev delavskega gibanja. Prelomnico v razvoju delavskega gibanja in tudi v družbenopolitičnem razvoju na domžalskem območju pa vidi v zmagoviti stavki papirničarjev v Bonačevi tovarni na Količevem 1935, ki pomeni vzpodbudo za sindikalno organiziranje delavstva v drugih domžalskih tovarnah. Pglavitno organizacijsko in usmerjevalno delo je od konca leta 1935 opravljala partijska celica Dob—Prevoje pod vodstvom Viktorja Avblja, ki »je za tiste čase uspešno obvladovala ali pokrivala vse območje kamniškega okraja«, sodelovala pa je tudi pri organizaciji ljudskofrontnega shoda na Taboru nad Ihanom 23. maja 1937. V začetku pomladi 1941 pa je v kamniškem partijskem okrožju delovalo že 8 celic KPS s 70 člani in kandidati ter s širokim krogom partijskih simpatizerjev. Tako je bila do fašistične okupacije v kamniškem okraju ustvarjena trdna partijska organizacijska mreža, na katero se je lahko oprl vojni oziroma vojno-revolucionarni komite za kamniško okrožje v pripravah na vstajo.

Tematika NOB je obsežena s tremi referati. Ivan Vidali obravnava vstajo na domžalskem in kamniškem območju. Dosedanja dognanja in podobo o vstaji v Posavju in na Kamniškem je strnil ter poudaril nekatere posebnosti, ki jih ima ta vstaja v primerjavi z oblikami vstaje drugod po Sloveniji in zaradi katerih je vstaja v Posavju in na kamniškem tudi dokaj svojevrstna. Tone Ferenc v

tehtni razpravi obravnava raznarodovalne načrte nemškega okupatorja v okrožju Kamnik in njihov polom pod vplivom narodnoosvobodilnega boja. Na osnovi bogatega arhivskega gradiva (predvsem fonda Landrat Stein v IZDG) obravnava troje vprašanj: neuspeh ponemčevanja okupatorjeve uprave v občinah, polom okupatorjevega šolstva in neuspeh okupatorjevih kolonialnih načrtov. Metod Mikuz pa piše o pomenu preučevanja zgodovine NOB na posameznih območjih in o nekaterih posebnostih razvoja NOB na domžalskem in kamniškem območju.

Brez dvoma lahko rečemo ob kraju pregleda prvega dela zbornika, da vsi prispevki s svojega zornega kota opozarjajo na posebnosti v razvoju in prikazujejo domžalsko regijo v novi bolj konkretni luči, kot smo jo imeli doslej pred seboj; da pa so opazne nekatere praznine v tem časovnem oziroma tematskem okviru, za kar je treba iskati vzroke v pomanjkanju ustreznih kadrov ali podrobnejših, temeljnih raziskav.

Omenili smo že, da je drugi del zbornika posvečen povojnemu razvoju. V uvodnem delu poda predsednik občine Domžale Jernej Lenič v dveh celovitih prispevkih glavne značilnosti razvoja domžalske občine po osvoboditvi, s posebnostmi v razvoju na demografskem, gospodarskem in družbenem področju ter v samoupravni organiziranosti. V prispevku z naslovom Prebivalstvo domžalske občine pa na podlagi bogatih statističnih podatkov ilustrira gibanje števila prebivalstva sedanje domžalske občine od druge polovice 19. stoletja dalje. Posebej opozarja tudi na vplive Ljubljane na gibanje prebivalstva domžalske občine, pa tudi na vrsto večjih ali manjših, časovno dolgoročnejših do občasnejših vezi med Domžalami in Ljubljano, predvsem v kulturnem življenju, izobraževanju, zdravstvenih uslugah itd., ki omogočajo nastajanje vse bolj enotnega prostora, do katerega imamo enake odgovornosti.

Janko Gedrih prikazuje razvoj občine Domžale kot družbenopolitične in samoupravne skupnosti; Milan Marolt in Franc Škerjanec pa gibanje gospodarstva v letih 1965 do 1975 s poglobljenimi ekonomskimi kazalci. Janez Kovač in Franc Škerjanec obravnavata dinamično rast komunalne in stanovanjske gradnje s problemi, ki jih le-ta poraja. Na kraju omenimo še obsežen prispevek Karla Kušarja o razvoju nekaterih delovnih organizacij na območju domžalske občine ter kazalce razvoja družbenih dejavnosti izpod peresa Jakoba Černeta.

Zbornik, ki prinaša tudi okrog 200 fotografij ter vrsto zemljevidov in skic, pomeni skupaj z domžalskim simpozijem brez dvoma pomemben mejnik pri preučevanju krajevne zgodovine, zgodovinarje pa postavlja pred nove, še zahtevnejše naloge.

Jože Ciperle

Wolfgang Mallebrein, Hans Steinacher. Podnaslov: Ein Kämpfer für Freiheit und Selbstbestimmung. Eine Biographie, Klagenfurt 1980, 215 strani + slikovne priloge.

V letu šestdesetletnice koroškega plebiscita je izšel vsekakor poučen zapis o življenjski poti Hansa Steinacherja, enega glavnih protislovenskih plebiscitnih delavcev ter ustanoviteljev plebiscitnega Kärntner Heimatdiensta. Zapis ima po

zasnovi panegiričen značaj, ne glede na to pa se opisi Steinacherjeve dejavnosti naslanjajo na njegove osebne spise (zapuščino) ter tako odsevajo njegov miselni svet. Iz njih je moč razbrati značilni Steinacherjev pogled na nemško vprašanje, ki mu je bil zvest vse življenje. Pri tem v knjigi posebej izstopa Steinacherjeva nemško-nacionalna usmerjenost, ki ga je vodila v letih prve svetovne vojne, takoj po njej, v času koroškega plebiscita ter vse do druge svetovne vojne in še pozneje. In če se za obdobje po drugi svetovni vojni omejimo le na manjšinsko vprašanje, moramo poudariti, da je bil prav Steinacher eden od pobudnikov obnovljene protimanjšinske dejavnosti. Kot je znano, je leta 1949 formuliral protimanjšinski program koroškega nemškega nacionalizma, ki ga je le-ta po obnovitvi avstrijske suverenosti pričel tudi uresničevati ter do danes izpolnil vrsto takratnih Steinacherjevih zahtev. (O tej plati njegove dejavnosti najdemo v Mallebreinovi knjigi žal komaj kakšno bežno pripombo; najbolj zgovoren je podatek, da je Steinacher kmalu postal podpredsednik koroške organizacije meščanske ljudske stranke ÖVP.)

Na Steinacherjevo življenjsko pot je pač že v mladih letih vplivalo dejstvo, da je bil štipendist znanega raznarodovalnega društva Südmark; kot tak je obiskoval učiteljišče v šlezijemskem nemškem otoku Biala (nem. Bielitz). Tu se je seznanil z narodnostno problematiko (s stališča nemškega nacionalizma, ter njegovega nasprotovanja »slovanskemu šovinizmu«), ter se pripravljaj na vlogo, ki mu je pripadla po razpadu dvojne monarhije. Kot učiteljiščnik se je vključil v vsenemško burševsko društvo Gothia ter bil (podobno kot večina njegovih sotovarišev) navdušen schönerejanec. Svojo prvo službo je dobil v južnotirolskem Meranu.

Po razpadu dvojne monarhije se je Steinacher vrnil na Koroško in stopil v prve vrste tistih nemških nacionalistov, ki so aktivno nasprotovali jugoslovanski rešitvi koroškega vprašanja. V tistem času je v poprevratnih dneh skupaj s somišljeniki nastopal proti tedanjemu vojaškemu revolucionarnemu svetu v Celovcu. Mallebrein opozarja, da je Steinacherju in njegovim somišljenikom konec novembra 1918 uspelo zamenjati vojaški svet z novim, ki je enoglasno sklenil, da bo z vojaško silo zaustavil nadaljnje prodiranje jugoslovanskih vojaških enot na Koroško. S tem so bile, kot opozarja, zrele že vse okoliščine za koroške boje ali, kot jih imenujejo na Koroškem, »koroški obrambni boj«.

O koroškem plebiscitnem dogajanju in še zlasti o takratni Steinacherjevi vlogi je na voljo obsežna literatura, med drugim tudi Steinacherjevi spomini z značilnim naslovom »Sieg in deutscher Nacht« (Zmaga v nemški noči), ki so izšli na Dunaju leta 1943. Že sam naslov te knjige pa tudi njena plebiscitna problematika kažeta, kaj so nemškim koroškim nacionalistom pomenili koroški boji, namreč nič več in nič manj kot boj za mejo velike nemške domovine, ne pa morda boj za avstrijsko republiko. V Mallebreinovi knjigi objavljeno gradivo priča, da je bil v začetku leta 1919 na Steinacherja poskus atentata, ki pa ni uspel; atentator je izhajal iz vrst revolucionarno usmerjenih Celovčanov (Mallebrein navaja po Steinacherjevem spominskem zapisu kot vzrok »rdečo propagando« ali drugače povedano, revolucionarno vzdušje, ki ga je ustvarilo revolucionarno vrenje, predvsem na Bavarskem in Madžarskem).

Po koroškem plebiscitu se je Steinacher na nemški strani dejavno udeležil priprav na šlezijski plebiscit. Od tamkaj je odšel na pobudo berlinske nemško-nacionalne organizacije Schutzbund na severno Tirolsko, kjer je bil za 24. april

1921 napovedan plebiscit, ki naj bi odločal o združitvi avstrijskega dela Tirolske z nemško državo. Mallebrein poudarja, da je Steinacher tamkaj sistematično izpolnjeval berlinska naročila. Po koroških in šlezijških izkušnjah je tudi na Tirolskem zbiral mrežo zaupnikov, ki so vodili propagando za združitev dežele z Nemčijo (anšlus).

Rezultat tirolskega plebiscita je znan: kar 95 % Tirolcev je glasovalo za priključitev k nemški državi. (Podobni plebisciti so bili še v nekaterih avstrijskih deželah, vendar so velesile ta prizadevanja nemških nacionalistov preprečile.) S Tirolske se je Steinacher na nujno prošnjo pruskega notranjega ministrstva vrnil v Zgornjo Šlezijo. Od tod ga je konec leta 1921 zaneslo na Gradiščansko, kjer so mu bili v pomoč tudi njegovi »zvesti« koroški plebiscitni tovariši, predvsem Karl Fritz ter Alois Maier-Kaibitsch. Vendar pa njihovo delovanje na Gradiščanskem očitno ni bilo tako uspešno kot so pričakovali, kar potrjuje tudi izid plebiscita, saj je na plebiscitnem ozemlju večina nemško govorečih volilcev glasovala za Madžarsko. Ob tem je značilna Mallebreinova pripomba, da je Steinacher na Gradiščanskem našel drugačno »narodnopolitično strukturo« kot v Zgornji Šleziji in deloma tudi na Koroškem, saj so se na plebiscitnem ozemlju prištevali k nemštvu predvsem pripadniki nižjih socialnih slojev (zlasti majhni delavci).

Leta 1923 zasledimo Steinacherja v Porenju, kjer je po naročilu nemške vlade podtalno deloval proti tamkajšnjim nemškim separatistom ter francoskim in belgijskim zasedbenim oblastem. Da bi se mogel lotiti te naloge, je celo prekinil študij na frankfurtski univerzi. Mallebrein poudarja, da je bil Steinacher v Porenju med voditelji tamkajšnjega nemškonacionalnega odpora. Opozarja, da so mu pri tem koristile tudi koroške izkušnje. Nekaj časa mu je pomagal tudi že omenjeni Karl Fritz (Mallebrein ga označuje kot »izkušenega specialista«). Oktobra 1921 je bil Steinacher med vodji pri razbitju separatističnega puča ter je med takratnimi dogodki celo imenoval začasnega aachenskega policijskega ravnatelja.

Po tem, ko je bil Steinacher naslednje leto krajši čas poslovodja Nemškega šolskega društva (Schulverein) na Dunaju, se je vnovič vrnil v Frankfurt, kjer mu je prusko notranje ministrstvo naročilo, naj ugotavlja separatistična ali podobna gibanja ter se proti njim bojuje »duhovno« »z legalnimi sredstvi«. Njegova naslednja naloga je bila opazovati Francoze v obdobju njihove poreske zasedbe.

Leta 1925 je Steinacher v Frankfurtu doktoriral. Med važnimi postajami njegovega življenja je bilo tudi leto 1929, ko mu je dežela Koroška podarila znano veleposestvo na Miklavčevem. Mallebrein poudarja, da je postalo Miklavčevo po Steinacherjevi zaslugi »nemški bastion« proti »napredujočemu slovenstvu«, pozabi pa povedati, da ga je Steinacher dobil v dar v zahvalo za plebiscitne zasluge. V tem času se je Steinacher uspešno ukvarjal tudi z ustanavljanjem nemških organizacij zunaj nemške države, v Belgiji (območje Eupen-Malmedy), Luksemburgu ter na južnem Tirolskem. Poleg tega mu je obležala v srcu težnja po priključitvi Avstrije k nemški državi.

Potem ko se je 30. junija 1930 končala francoska zasedba Porenja, je Steinacher dobil novo (Mallebrein: važno) nalogo. Postal je vodja berlinske centrale za nemške knjižnice v tujini, ustanove, ki je bila podrejena nemškemu zunanjemu ministrstvu. Zanimiva je podrobnost, da je Steinacherjev nastavitve-

ni akt podpisal predsednik »Društva prijateljev in podpornikov urada za zamejsko knjižničarstvo«, tedanji kölnski nadžupan Konrad Adenauer. Na novem delovnem mestu je Steinacher ustanovil znanstveno delovno skupino, katere naloga je bila preučevati obmejno in zamejsko nemštvo. Po Mallebreinovem mnenju se je Steinacher (do tega časa) razvil v »najpomembnejšega (nemško-nacionalnega) izvedenca za vprašanja nemštva ter zamejskih Nemcev«.

Januarja 1933 ga je — kot beremo v knjigi — tedanji avstrijski kancler E. Dollfuß zaprosil, naj bi kot (Mallebrein: najboljši) poznavalec rajhovskih razmer prevzel mesto avstrijskega poslanika v Nemčiji. Kolikor moremo presoditi, je bil Steinacher pripravljen prevzeti to nalogo. Ker je avstrijski nacionalistični Landbund zahteval od njega naj vstopi v to politično stranko, hkrati pa pripravi nedatirano odstopnico, je Steinacher kanclerjevo ponudbo odklonil. K temu Mallebrein pripominja: »do tega časa ni bil član nobene stranke in je hotel pri tem tudi ostati...« 20. aprila 1933 je nato postal predsednik Volksbunda für das Deutschtum im Ausland (VDA).

Kot je znano iz drugih virov, je VDA pod Steinacherjevim vodstvom v marsičem prispevala k nacifikaciji nemških manjših po Evropi, tudi v Jugoslaviji. Kolikor je moč presoditi po objavljeni dokumentaciji, tudi tisti v Mallebreinovi knjigi, je Steinacher vrsto let užival zaslonbo pri Hitlerjevem namestniku Rudolfu Hessu, poglobljale pa so se razlike med njim in nacističnimi organizacijami in uradi zaradi različnih stališč do načina delovanja doma ter v zamejstvu. Razlike so se pojavile najprej z vodstvom Hitlerjeve mladine, zatem pa tudi z zamejsko organizacijo NSDAP. Vzroka sta bila na zunanjepolitičnem področju predvsem dva: delovanje VDA in nacistične stranke med izseljenci v južni Ameriki ter južnotirolsko vprašanje. Najbrž nismo daleč od resnice, če zapišemo, da je skušal Steinacher imeti ali pa ohraniti stike z zamejskim nemštvom izključno v svojih rokah (isto pa so seveda hotele tudi uradne nacistične organizacije). V skladu s svojimi nacionalnimi pogledi je Steinacher nasprotoval tudi težnjam, da bi zamejske srednjeevropske Nemce preselili v rajh. In še en vzrok je bil, ki je vplival na njegovo odslovitev z mesta »državnega vodje« VDA, namreč želja Italije po njegovi odstranitvi. Neposredni razlog za odslovitev pa smo že omenili: šlo je za bolj ali manj monopolizirano delovanje med nemškimi manjšinami v tujini, kar je seveda naletelo na nasprotovanje pri določenih nacističnih krogih.

Mallebrein nadaljuje, da se je Steinacher po »izločitvi iz političnega življenja« vrnil na Miklavčevo, zamolči pa, da je ob priključitvi Avstrije tretjemu rajhu aktivno sodeloval pri propagandi za Hitlerjev plebiscit, na katerem naj bi Avstrijci potrdili anšlus. (Značilno je, da je Steinacher po drugi svetovni vojni ta propagandni nastop zanikal, vendar je njegove izjave ovrгло poročilo tedanjega tiska.)

Naslednje le to je Steinacher postal član NSDAP (pred sodiščem se je v drugi polovici šestdesetih let zagovarjal, da so ga sprejeli v nacistično stranko — brez njegove vednosti!). Med drugo svetovno vojno se je kot častnik bojeval v Grčiji, Franciji ter na Norveškem; v tem času je dosegel tudi čin podpolkovnika.

Iz sklepnega dela knjige si velja ogledati še opis dogajanja na širšem območju Milavčevega med drugo svetovno vojno. Avtor tu vnovič označi posestvo kot »bastion nemštva«, ležeč sredi »vindišarsko govorečega, deloma pa tudi slovenskega in protinemško razpoloženega prebivalstva«. Beremo, da so se na tem

območju od začetka leta 1943 vrstili nočni »slovensko-jugoslovanski partizanski vpadi« na »nemško misleče kmečko prebivalstvo južnokoroškega obmejnega območja«, in prav Miklavčevo je bilo čedalje bolj izpostavljeno »banditski dejavnosti«. Partizani naj bi po Mallebreinu spomladi 1943 na tem območju izvedli nekaj »morilskih napadov«.

Že doslej povedano kaže, da Mallebrein pri opisovanju dogajanj iz časa NOB uporablja besednjak, kakršen je bil v navadi na nemški strani v letih druge svetovne vojne, in ki ga še danes srečujemo v avstrijskem nemškonacionalnem tisku. Njegova knjiga očita partizanom, da so pogosto napadali osamljene nemško usmerjene kmete, ropali njihove domove, jih požigali, morili ali pa jih na silo vodili z domov, »deloma tudi po cele družine«.

Beremo, da je Steinacher nasprotoval policijskim ukrepom, naperjenim proti »vindišarskim« (pač v smislu nemčurskim) kmetom- ki si zaradi partizanskih pretenj (Mallebrein: »smrtnih groženj slovenskih banditov«) niso upali prijavljati partizanov orožnikom. Med krajšim obiskom na Koroškem je, kot poroča Mallebrein, Steinacher v tem smislu celo interveniral pri gauleiterju dr. Friedrichu Rainerju, svojemu nekdanjemu učencu (!). Mallebrein pripisuje partizanom tudi, da so »umorili« 3800 nemških oziroma avstrijskih državljanov, nad 2000 ranili, 3300 pa odpeljali s seboj. Gre za značilen prikrojen prikaz, ocene, po katerih je v boju s koroškimi partizani padlo na Koroškem 3800 nemških vojakov, 2000 je bilo ranjenih i. p. Mallebreinova knjiga ne pušča dvomov, da je Steinacher po svoji povojni vrnitvi na Koroško nastopil kot zagovornik nekdanjih nacistov pred (zanj) nepravilno »denacifikacijo«; sicer pa nacistična pripadnost zanj kot nekdanjega nacistu, očitno ni bila nikdar sporna.

Dokumentacija (mislimo na tedanje koroško časopisje) priča, da je Steinacher tudi tokrat nastopil proti narodnim težnjam koroških Slovencev. Leta 1953 je postal avstrijski generalni konzul v italijanskem Milanu, prevzel je torej delovno mesto, ki je bilo še posebej izpostavljeno zaradi (za Avstrijce) nerešenega južnotirolskega vprašanja.

Tone Zorn

Roter Anstoß. Podnaslov: Der »Österreichische Weg«. Sozialistische Beiträge. Izdala Josef Hindels in Anton Pelinka. Wien-München 1980, 363 strani.

Med politično literaturo, ki izhaja v sosednji Avstriji, je nedavno izšel obsežen zbornik zapisov triintridesetih avtorjev o aktualnih vprašanjih avstrijskega političnega trenutka. Nedvomno je njegov izid pogojilo dejstvo, da je od leta 1970 dalje stranka avstrijskih socialistov (SPÖ) vodilna politična sila v državi. Značilnost zbornika je kritičen pristop k odprtim vprašanjem avstrijske družbe, njegovi avtorji pa predstavljajo dve smeri avstrijskega socialističnega gibanja. Prvi smeri pripada nekdanji, še vedno avstromarksistični tabor z nekdanjimi avstromarksističnimi delavci, ki kritično ocenjujejo zdajšnji položaj ter ravnanje Socialistične stranke Avstrije. Zato ni naključje, da sta sourednika zbornika Josef Hindels kot predstavnik avstromarksistične tradicije ter Anton Pelinka, ki izhaja iz mlajše intelektualne in kritične generacije avstrijskih socialistov.

Vendar to ne pomeni, da bi bodisi prvi bodisi drugi stremeli po prelomu z uradno stranko, nasprotno, s kritično besedo skušajo opozarjati na probleme ter na pota za njihovo reševanje. Tako ne preseneča, da je napisal uvodno besedo za zbornik Heinz Fischer, generalni tajnik SPÖ. Posebej naj poudarimo, da se oba urednika, Josef Hindels in Anton Pelinka, javno zavzemata za pravice slovenske skupnosti na Koroškem. Znano je na primer, da se Pelinka redno udeležuje tako imenovanega »oktobrskega tabora«, ki ga 10. oktobra, na dan obletnice plebiscita, že nekaj let prirejajo koroški Slovenci in demokratični Avstrijci. Vsekakor gre pri tem za kritičen odnos do uradnih stališč koroške deželne organizacije socialistične stranke, ki ga je koroški deželni glavar (sicer v neki drugi zvezi) označil s trditvijo, »da je koroška SPÖ vedno vodila zelo premočrtno politiko ter ni pustila, da bi jo vodil trenutni oportunistem« (prim. Profil, 9. novembar 1980, št. 50).

Med prispevki v publikaciji, o kateri poročamo, je tudi zapis o odnosu Socialistične stranke Avstrije do fašizma ter njegovih preostankov v avstrijski družbi. Pisec zapisa opozarja, da je takoj po vojaškem zlomu nacizma vladal v Avstriji protifašistični »duh leta 1945«, vendar pa se je še istega leta pričela protifašistična naravnost spreminjati. V hladni vojni, ki je sledila, je namesto protifašizma prevladal protikomunizem; značilno je, da so v tem času pričeli nekdanji nacisti (vnovič) nastopati kot borci proti komunizmu. Kar pa se tiče odstranjevanja fašistov iz avstrijskega državnega aparata, ni bilo dovolj temeljito, pa tudi do duhovnega spopada s fašizmom in nacizmom ni prišlo. Pisec zapisa (sicer dober poznavalec avstrijske rezistence ter zdajšnjih desnoekstremnih pojavov v avstrijski družbi) W. Neugebauer opozarja, da je po koncu vojne prevladalo v SPÖ desno strankino krilo. Ko razpravlja o povojni vlogi nekdanjih nacistov v SPÖ, ugotavlja, da je bil njihov preobrat k demokratičnim strankam večkrat le površinski. Mnogi nekdanji nacisti so tedaj v deželnih organizacijah SPÖ celo dosegli vodilne položaje, nekaj časa pa je celo izhajal poseben list, namenjen »nekdanjim« (nacistom). Posledica tega integracijskega procesa, nadaljuje Neugebauer, je bil močan upad socialističnih tradicij in zavesti v prid desnega, meščanskega in nemškonacionalnega miselnega sveta. In tu se znova srečamo s Koroško, saj so tamkaj med članstvom SPÖ ne le člani, ampak tudi funkcionarji »desnoekstremnega« Kärntner Heimatdiensta, pravkar omenjeni miselni svet pa se kaže v protislovenski usmerjenosti stranke.

Protifašizem je v vrstah avstrijskih socialistov, po mnenju Neugebauerja, najti predvsem pri nekdanjih avstrijskih odporiških borcih ter v socialističnih mladinskih organizacijah. Hkrati pa avtor opaža, da se pričlenja SPÖ na Koroškem v zadnjem času »počasi« oddaljevati od Heimatdiensta, sicer pa je tudi v celotni stranki zaslediti »močnejšo senzibilnost« do fašizma in desnega ekstremizma. Neugebauer prišteva Kärntner Heimatdienst med »zmerne« (narekujeje pridal avtor) desnoekstremne avstrijske organizacije.

Ko se avtor povrne k slovenskemu koroškemu vprašanju, opozarja, da le-to še vedno ni urejeno. Med naloge avstrijskega protifašizma uvršča prizadevanje, da bi koroška deželna ter avstrijska zvezna vlada spremenili svoja dosedanja stališča na manjšinskem področju, da bi ne prišlo do popolne germanizacije slovenskega življa. Poudarja, da »naravna asimilacija« manjšine »ne ustreza socialističnim načelom« in da sodi, poudarja Neugebauer, tudi skrb za ohranitev

etnične manjšine med naloge avstrijskih socialistov (sicer pa to zahteva tudi že strankin program!).

Med vrsto opozoril, povzetih v zborniku, naj podčrtano misel Josefa Hindelsa, da so se po maju 1945 mnogi »nekdanji« (nacisti) pridružili socialističnemu gibanju iz oportunističnih in karierističnih nagibov, pri tem pa niso premagali svoje preteklosti ter sta jim ideologija in tradicija socialističnega gibanja vse do danes tuji. Pravi tudi, da je za leta 1945 obnovljeno Avstrijo značilnih pet momentov: nerevolucionarna situacija, razbito gospodarstvo skupaj z lakoto, bedo ter bojem za golo preživetje, dejstvo, da so Avstrijo zasedale štiri zavezniške sile (pri čemer je prihajalo do napetosti in konfliktov z zasedbenimi silami), politična hegemonija Avstrijske ljudske stranke (ÖVP) kot naslednice nekdanje krščansko-socialne stranke, deloma pa tudi avstrofašistov, in končno, prispevek odporniških borcev k osvoboditvi dežele. K temu Hindels pripominja, da vsa ta dejstva ne morejo opravičiti obstoja velikega števila nacistov ter da so bile široke množice avstrijskega prebivalstva okužene s fašistično ideologijo.

Iz preostalega gradiva, ki je zbrano v zborniku, povzemimo še nekaj gospodarskih podatkov: po podpisu pogodbe o obnovi neodvisne in demokratične Avstrije (15. maja 1955 je — po objavljenih podatkih — pričel tuji kapital na široko pritekati v Avstrijo. Leta 1961 je bilo na primer po ugotovitvah dunajske delavske zbornice v tujih rokah 13,5 % akcijskega kapitala ter 46,8 % družb z omejeno zavezo. Osem let pozneje je bilo po istem viru v večinsko tujih podjetjih zaposlenih 150 000 delavcev in nameščencev, od tega 110 000 v industriji (če pa upoštevamo tudi podjetja z manj kot polovično udeležbo tujega kapitala, pa je bilo skupaj v podjetjih s soudeležbo tujega kapitala zaposlenih 184 000 delavcev in nameščencev, od tega 140 000 v industriji. Po drugem viru, ki ga povzema zbornik, pa je bilo leta 1975 pod neposrednim ali posrednim vplivom tujega kapitala (gre za oceno avstrijske narodne banke) kakih 3000 podjetij s 400 000 zaposlenimi delavci in nameščenci. In še nekaj podrobnejših podatkov: leta 1969 je znašal delež tujega kapitala v industriji 23,8 %, leta 1975 pa že 30 %. V ospredju tujega angažiranja v industriji so bila (in so še): elektroindustrija, kemična, papirna, tekstilna ter oblačilna industrija. Na neindustrijskem področju je bilo po podatkih avstrijske narodne banke leta 1975 pod tujim vplivom 1419 podjetij s 151 000 zaposlenimi (10,9 % vseh obratov). Tuji kapital je poleg tega zelo pomemben še v trgovini, v zavarovalništvu, v kreditnih ustanovah ter v obrti. Leta 1978 je po teh podatkih znašal tuji nominalni kapital v zavarovalništvu 64 %, v trgovini pa 50 %. Po količini vloženega kapitala v Avstriji je na prvem mestu zahodnonemški kapital, na drugem švicarski ter na tretjem ameriški. Znano je tudi, da prihaja del tujega kapitala v Avstrijo preko sosednjega Lichtensteina.

Tone Zorn

Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem (1868—1980). Delavska enotnost, Ljubljana 1981, 615 strani.

Pričujoča knjiga, s katero je založba spet obogatila svojo že sicer znatno zbirko družboslovnih priročnikov, je plod avtorskega in uredniškega dela dva-

najstih več ali manj uveljavljenih slovenskih zgodovinarjev, povečini delavcev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Kljub nekaterim sicer mnogo skromnejšim predhodnikom je Kronologija v tem okviru precejšnja novost in seveda znaten korak naprej v kakovosti njene ponudbe. Menimo, da je na začetku treba omeniti tudi zanimive okoliščine nastanka te potrebne publikacije. Pisce so namreč pritegnili k sestavljanju obsežne »Hronologije revolucionarnog radničkog pokreta Jugoslavije«; pri tem so imeli le-ti vtis, da slovensko gradivo iz različnih razlogov našemu bralcu ne bo lahko dostopno. Zato so se odločili, da ga dopolnijo in izdajo v posebni knjigi samo za slovenske uporabnike. Domnevamo lahko, da je bila vzrok še kakšna vzporedna spodbuda, odločilno vlogo pri tem pa je gotovo imela takojšnja pripravljenost Delavske enotnosti, da ta načrt uresniči.

Založba ter avtorji, ki nedvomno stoje za uvodno besedo uredniškega odbora, so s knjigo hoteli doseči da bralec dobi v roke »hitro in zanesljivo informacijo« o dogodkih iz teme, označene v naslovu. Poleg tega nas uredništvo opozarja tudi na nekatere odmike oziroma probleme, ki so se pojavljali že pri konceptu, še bolj pri konkretnem nastajanju Kronologije. Predvsem gre tu za vprašanje, koliko naj se gesla iz »naprednega delavskega gibanja« v ožjem smislu dopolnijo z drugimi gesli, ki so nujno potrebna za razumevanje določene zgodovinske dobe. Gre torej za enoten koncept pri prostorski in dogodkovni širini izbire gesel. K temu gre dodati še »notranjo« enovitost kronologije, ki bi zahtevala ustaljena razmerja med posameznimi gesli tako glede njihovega obsega kot njihovega sporočila, njihove dognanosti in podobno.

Knjiga se deli na štiri poglavja, ki zajemajo logično razmejena obdobja; prvo poglavje govori o delavskem gibanju v letih 1868—1918, drugo o obdobju med obema vojnama, tretje o narodnoosvobodilni vojni ter zadnje o »naših« 35 letih po vojni. Slednje zavzema kar dobro tretjino prostora; najskromnejše je seveda prvo poglavje z vsega 40 stranmi. Vzrok za to tiči tudi v precej različnem uresničenju zgoraj omenjenega koncepta o enotnih kriterijih pri izbiri gesel. Tu se nam kaže zelo velika samostojnost posameznih avtorjev pri pisanju. Verjamemo, da so bili pisci seznanjeni o enotnih kriterijih, vendar je očitno izostalo njihovo medsebojno sodelovanje oziroma v precejšnji meri uredniško delo. To je pri skupinskem avtorstvu nujno in obvezno. Pri geslih za obdobje pred letom 1918 gre res le za najnujnejše dopolnitve nosilnih gesel; vsa so jedrnata ter kratka, torej vsekakor pritrjujejo zahtevi o hitri informaciji. Pri obdobju med obema vojnama je slika že drugačna. Veliko več je gesel jugoslovanskega in svetovnega pomena, čeprav povečini res obravnavajo delavsko gibanje. Toda med gesli prihaja do velikih nesorazmerij; nekatera so se spremenila v manjše članke ter gredo v prevelike podrobnosti. Opazili smo tudi nepotrebna ponavljanja npr. o Johanu Kacijanki.

Problem kriterijev oziroma uresničevanja enotnih kriterijev se radikalno zaostri z obdobjem narodnoosvobodilnega boja. Delavsko gibanje se je takrat namreč zlilo z vsenarodnim gibanjem in o posebnem delavskem gibanju razen mogoče o posebej organizirani komunistični partiji ni mogoče govoriti. Ločevati te stvari med seboj bi seveda bilo nesmiselno. Avtorja sta zato sledila logiki stvari ter kompleksno predstavila NOB, okupatorjev teror ter skušala pri tem podati tudi jugoslovanski in svetovni okvir. Po našem mnenju bi bil tu lahko jugoslovanski vidik okrepljen na račun nekaterih gesel iz svetovnega

dogajanja. Opazi se tudi določeno nesorazmerje pri obravnavanju narodnega izdajstva in kontrarevolucije. Gesla iz obdobja pred kapitulacijo Italije sicer omenjajo spopade z belogardisti, a skoraj popolnoma zaobidejo politični vidik bele garde in četništva, kar bi bilo pomembno za razumevanje te druge plati tedanjega življenja slovenskega naroda. Število takih gesel je za obdobje proti koncu vojne več, toda problem ni podan najbolj elegantno, saj bralce, ki jim je Kronologija namenjena, res ne zanimajo nejasne podrobnosti v zvezi z različnimi datumi ustanovitve »Narodnega odbora« oziroma »Slovenske narodne vojske«.

Še večji problem se — v zvezi s kriterijem »naprednega delavskega gibanja« — kaže pri izbiri gesel za predstavitev obdobja 1945—1979. Če se je ta problem postavil pred avtorje ostro, pa je videti, da so ga rešili lahko. Izbrali so najlažjo pot ter nam predstavili povojno življenje Slovencev z vseh plati, od »najvišje« politike vse do športnih dogodkov. Tudi tu so dodali niz jugoslovanskih in svetovnih dogodkov. Posebno za slednje je včasih povsem nemogoče najti povezavo s položajem pri nas. V knjigi smo tako priča transformaciji kriterijev od ene skrajnosti do druge, od dobesednega razumevanja naslova do največje širine. Seveda s tem nikakor nočemo reči, da ne bi smelo biti razlik pri obravnavanju posameznih obdobji. Zgodovinski razvoj je posebej pri Slovencih bil zelo buren in teža ter razmerja med podobnimi dogodki so se hitro spreminjala; nova merila so postajala nujna.

Kljub temu nas naslov knjige nemo opominja, da je — vsaj za nas — v delnem nasprotju z vsebino. Najradikalneje bi to nasprotje bilo odpravljeno, če bi knjiga imela naslov »Kronologija dogodkov iz slovenske zgodovine« v omenjenem obdobju. Videti je, da ni bilo družbene potrebe po taki kronologiji. Pri tem bi bilo potrebno objavljeno kronologijo dopolniti le v prvih dveh poglavjih s podnaslovom »s posebnim ozirom na delavsko gibanje« ipd.

Pri vsem prvem pregledu Kronologije smo opazili tudi nekaj drugih pomanjkljivosti in celo napak. Pri geslih za obdobje pred 1918 je nekaj neenotnosti. Delavski shodi niso povsod omenjeni, cilji stavk ponavadi niso naznačeni, piše pa, da stavke niso uspele! Nismo opazili, da bi kronologija omenila tolikokrat poudarjeno glasovanje srbskih socialistov proti vojnim kreditom itd. Za naslednje obdobje nas že pri prvem geslu o 29. oktobru 1918 moti, da ni omembe dogodkov v Ljubljani, ki so bili vendar pomembni tako de facto kot deloma tudi de iure pri odločitvi Slovencev za Jugoslavijo. Sem bi sodila tudi omemba Rdeče pomoči, ki je izostala. V tem poglavju kot tudi v onem za povojno obdobje so kraji na avstrijskem Koroškem pisani tudi v nemščini. Kakšni so razlogi za to? Če so upravičeni, zakaj se ta praksa ni raztegnila še na ostali dve razdobji in zakaj ne tudi na primorske kraje? Po našem mnenju je to povsem nepotrebno. Iz gesel, ki govore o narodnoosvobodilnem gibanju, najbolj bode v oči netočnost navedbe prisotnih na ustanovnem sestanku Protiimperialistične oziroma Osvobodilne fronte. Ta napaka bi morala biti odstranjena že pri uredniškem delu. V povezavi že z zadnjim poglavjem naj omenimo, da bi se morala avtorja zedniti, kdaj se je pravzaprav pričela državljanska vojna v Grčiji, 3. decembra 1944 ali 27. septembra 1946? Tako pri ustvarjanju geslovnika kot pri pisanju gesel za povojno razdobje so bile nedvomno največje težave, toda ravno zato bi morale biti okrepjeno skupinsko delo v dobesednem pomenu besede. Stvari, ki motijo, je dosti, posebno razne neenotnosti v obravnavi podobnih pojavov,

oseb itd. Informacije so večkrat nepopolne, govore npr. le o zadnjem dejanju kakega procesa, ničesar ni o začetku in poteku le-tega. Tako je o dogodkih na Poljskem leta 1956 omenjen le zaključni partijski plenum, kar je vsaj za nas najmanj pomembno. Dosti se govori o raznih plenutih, kongresih, konferencah in sprejetjih zakonov, a odločno premalo o konkretnih rezultatih teh političnih prizadevanj.

Prepričani smo, da bo pri prihodnji kronologiji v tem pogledu položaj že boljši, saj so sedaj avtorji morali stvari delati tako rekoč na novo ter v glavnem na podlagi časopisnih virov.

Poleg nekaterih tiskarskih napak motijo tudi sicer ne številne jezikovne malomarnosti. Tu je čutiti razlike med avtorji, a tudi pri posameznih avtorjih. Tako je v prvem poglavju najti celo gesla brez glagola, zdaj se uporablja beseda štrajk, zdaj stavka, tu tiskarji tam tipografi itd. Pojavljajo se tudi zelo ohlapne formulacije, ki so seveda najštevilnejše pri geslih v zadnjem poglavju, kjer je časopisni jezik ter jezik političnega življenja vplival žal tudi na naše pisce.

Kljub vsemu navedenemu Kronologija seveda ni izgubila svoje osnovne vrednosti. To je predvsem številnost in bogastvo informacij, ki nam jih ponuja in to za precejšnje zgodovinsko razdobje ter za celotno etnično ozemlje Slovencev z majhno izjemo porabskih Slovencev. Ta knjiga je dosegla svoj namen, to je hitro informacijo, bolj vprašljiva je zanesljivost le-te. V celoti je osnovna kakovost dela ostala nedotaknjena in prepričani smo, da bodo študenti, dijaki, šolniki, družbeni delavci ter novinarji, na katere je uredništvo računalo v uvodu, v resnici s pridom segali po tem priročniku.

Avtorji Kronologije naprednega delavskega gibanja na Slovenskem so Tone Ferenc, France Filipič, Jasna Fischer, Boris Gombač, Metka Gombač, Martin Ivanič, Milica Kacin-Wohinz, Janko Prunk, Franc Rozman, Jera Vodušek-Starič, Štefka Zadnik ter Tone Zorn.

Boris Mlakar

BIBLIOGRAFIJE

BIBLIOGRAFIJA SODELAVCEV INŠTITUTA ZA ZGODOVINO
DELAVSKEGA GIBANJA ZA LETO 1980

(Sestavil Franc Rozman)

I. SAMOSTOJNE PUBLIKACIJE, KI JIH JE IZDAL INŠTITUT ALI NJEGOVI SODELAVCI

1. Ferenc Tone, Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien — Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941 do 1945. Založba Obzorja Maribor 1980, str. 715 str.
2. Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919—1979, Beograd 1980, Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, 343 + 408 + 479 str. (med slovenskimi sodelavci tudi T. Ferenc, M. in B. Gombač, J. Fischer, M. Kacin-Wohinz, J. Prunk, F. Rozman, J. Vodušek-Starič in Š. Zadnik).
3. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XVIII—XIX, 1978—1979, št. 1—2, Partizanska knjiga, Ljubljana (izšlo 1980), 172 str.
4. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XX, 1980, št. 1—2, Partizanska knjiga, Ljubljana 1980, 272 str.
5. Traven Terezija: Vlado Valenčič: Ljubljanske ulice, Geodetska uprava skupščine mesta Ljubljane, Ljubljana 1980, 153 str. priloga 4 karte mesta Ljubljane 1840, 1910, 1942, 1978.
6. Vidovič-Miklavčič Anamarija, Slovenski železničarji pod italijansko okupacijo v Ljubljanski pokrajini, Partizanska knjiga, Ljubljana 1980, 471 str.
7. Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem 1919—1920 (skupina avtorjev), Partizanska knjiga, Ljubljana 1980, 564 str.
8. Zbornik dokumentov in podatkov NOV jugoslovanskih narodov, VI del, Borbe v Sloveniji, knjiga 15, Partizanska knjiga, Ljubljana 1980, 797 str.

II. ZNANSTVENE RAZPRAVE IN ČLANKI

1. Biber Dušan: Britanci o Stojadinoviću i Minhenu, Minhenskiot dogovor i jugoslovenskite i čehoslovačkite narodi, Skopje, 1980, str. 341—364.
2. Biber Dušan: Britanski diplomati o padu i poterivanju Stojadinovića, Z dziejów Slowiańszczyzny i Europy Środkowej w XIX i XX wieku, Kraków, Ossolineum 1980, str. 127—135.
3. Biber Dušan: Narodnoosvobodilni boj v Jugoslaviji za svobodo in ljudsko oblast. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1978—1979, str. 53—62 (izšli 1980).
4. Biber Dušan: Sir Nevile Henderson o politiki kralja Aleksandra do nacistične Nemčije. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1980, št. 1—2, str. 23—29.

5. Čampa Marjeta: Vloga in pomen narodnoosvobodilnega tiska. Idrijski razgledi, Idrija, zbornik 1978—1979, str. 148—152 (izšlo 1980).
6. Ferenc Tone: Bratske vezi slovenskega in srbskega naroda. Nova Gorica 1980. Katalog ob razstavi. Str. 5—11.
7. Ferenc Tone: Izsleditev protifašistične skupine v Klancu v slovenski Istri, Borec, Ljubljana 1980, št. 12, str. 641—665.
8. Ferenc Tone: Koncentracijsko taborišče Rižarna, Bili so zaprti, pregnani, obešeni, ustreljeni, na suženjskem delu, uporni. Vodnik po koncentracijskih taboriščih in zaporih. Ljubljana 1980, str. 102—105.
9. Ferenc Tone: Množične deportacije Slovencev, Večer, Maribor 13. 4. 1980 do 15. 8. 1980. (Ponatis iz knjige Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945. Maribor 1968, str. 174—416).
10. Ferenc Tone: Okupacijska civilna uprava na Slovenskem in njeno gradivo, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1980, št. 1—2, str. 31 do 56.
11. Ferenc Tone: Okupacijska civilna uprava na Slovenskem in njeno gradivo, Arhivi, Ljubljana 1979, št. 1—2, str. 47—51, 121—122.
12. Ferenc Tone: Okupatorjevo nasilje na Slovenskem, Bili so zaprti, pregnani, obešeni, ustreljeni, na suženjskem delu, uporni. Vodnik po koncentracijskih taboriščih in zaporih. Ljubljana 1980, str. 5—16.
13. Ferenc Tone: Politika denacionalizacije Slovenaca, Povelja Oktobra. Krajevo 1980, št. 30, str. 11—20.
14. Ferenc Tone: Preselitvena taborišča za slovenske izgnance na Slovenskem, Bili so zaprti, pregnani, obešeni, ustreljeni, na suženjskem delu, uporni. Vodnik po koncentracijskih taboriščih in zaporih, Ljubljana 1980, str. 163 do 172.
15. Ferenc Tone: Zgodovinska dela o narodnoosvobodilnem boju v založbi Borec, Ljubljana, 1980, Borec št. 8—9, str. 443—445.
16. Fischer Jasna: Delavsko izobraževalno društvo v Ljubljani v letih 1882 do 1884 in proces v Celovcu, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1979, str. 3—15.
17. Fischer Jasna: Radikalizacija delavskega gibanja v Sloveniji v osemdesetih letih 19. stoletja, Časopis za kritiko znanosti, Ljubljane, 1979, št. 35—36, str. 7—21.
18. Fischer Jasna: Socialna osnova delavskega gibanja v Ljubljani v letih 1870 do 1890, Jugoslovenski istorijski časopis 1977, Beograd 1980, 1—4, str. 235 do 246.
19. Gombač Boris: Socialni razvoj in politično življenje tržaškega delavskega okraja, Sv. Jakob — Zgodovinski razgledi po življenju Slovencev v tržaškem delavskem okraju, Založba tržaškega tiska, Trst, 1980, str. 151—158.
20. Gombač Metka: Gradivo okrožnega narodnoosvobodilnega odbora Trst in okrajnih narodnoosvobodilnih odborov tržaškega okrožja 1945—1947, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1980, št. 1—2, str. 143—165.
21. Guštin Damijan: Stališče »Soče« do vzhodnega vprašanja v letih 1876—1880, Godišnjak Društva istoričara SAP Vojvodine 1978, Novi Sad 1980, str. 125—131.

22. Kacin-Wohinc Milica: KPI in KPJ o nacionalnem pitanju u Julijskoj krajini izmedju dva rata, Dometi. Časopis za kulturu i društvena pitanja, Rijeka, 3/4/5 1980, str. 109—119.
23. Kacin-Wohinz Milica: O »razrednem« in »narodnjaškem« na Primorskem, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1980, št. 1—2, str. 95—106.
24. Kacin-Wohinz Milica: O stališčih KPI in KPJ do nacionalnega vprašanja v Julijski krajini med obema vojnama, Goriški letnik, Zbornik Goriškega muzeja, Nova Gorica 1980, str. 91—101.
25. Kacin-Wohinz Milica: O Vladimirju Martelancu, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1980, št. 1—2, str. 130—138.
26. Kresal France: Oris gospodarskega razvoja Slovenije in ekonomski položaj delavstva 1918—1941, Acta historico oeconomica Iugoslaviae 7(1), Zagreb 1980, str. 3—20.
27. Kresal France: Struktura delavstva v Sloveniji od 1918 do 1941, Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd 1980, 1—4. 1978, str. 381—393.
28. Kresal France: Značaj osnivačkog kongresa Komunističke partije Slovenije, Svetozar Marković o radništvu i društveno-istorijska uloga radničke klase (zbornik radova sa naučnog skupa, sadržanog 22. i 23. septembra 1979. godine u Svetozarevu). Biblioteka Svetozarevi susreti, 5. Svetozarevo 1980, str. 261—274.
29. Mlakr Boris: Propaganda nasprotnikov narodnoosvobodilnega boja na Primorskem, Goriški letnik, Nova Gorica 1980, str. 129—140.
30. Perovšek Jure: Slovenski komunisti in vprašanje makedonskega naroda leta 1923, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1978—1979, št. 1—2, str. 17—45.
31. Prunk Janko: Slovensko-hrvaški odnosi 1914—1918 in jugoslovansko zedinjenje, Zgodovinski časopis, Ljubljana 1979, št. 4, str. 583—597.
32. Rozman Franc: Delavsko gibanje na Goriškem in kmečko vprašanje, Goriški letnik, Nova Gorica 1980, str. 55—65.
33. Rozman Franc: Delavsko gibanje v slovenskih časnikih v letih 1848—1871, Dr. Anton Fister v revoluciji 1848. Vloga in pogledi, Maribor, 1980, str. 90—100.
34. Šorn Jože: Železarna na Dvoru pri Žužemberku, Železarna na Dvoru pri Žužemberku, zgodovina, tehnologija, izdelki, Novo mesto 1980, str. 7—36.
35. Trampuž Lilijana: Delo, komunistično glasilo iz Trsta o reškem vprašanju (1920—1924), Komunistična partija Rijeke, 1921—1924, Rijeka 1980, str. 115—125.
36. Vodušek-Starič Jera: Začetek procesa demokratizacije družbeno-ekonomskih odnosov in izvolitev prvih delavskih svetov leta 1950, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1980, št. 1—2, str. 57—82.

III. STROKOVNI ČLANKI

1. Adamič Marjeta: Gradivo zveze kmetskih fantov in deklet, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1980, št. 1—2, str. 139—142.
2. Biber Dušan: Pakt, puč in zlom. Ob štiridesetletnici aprilske vojne in razpada kraljevine Jugoslavije, Prešernov koledar 1981, Ljubljana, 1980, 41—49.

3. Čampa Marjeta: Prikaz mladinskega tiska v NOB (1941—1945). Otroštvo v senci vojnih dni v Ljubljani, Ljubljana, Zveze prijateljev mladine Slovenije 1980, str. 120—123.
4. Čampa Marjeta: Slovenski mladinski tisk v NOB (1941—1945), SKOJ 1919 do 1945, Ljubljana, Komunist, 1980, str. 73—77.
5. Čampa Marjeta: Slovenski napredni mladinski tisk med obema vojnama, SKOJ 1919—1945, Ljubljana, Komunist, 1980, str. 69—73.
6. Deželak Vida: Drugi zbor aktivistov Osvobodilne fronte. Delavska enotnost, Ljubljana, št. 36, 13. september 1980.
7. Deželak Vida: Tone Tomšič, Delavska enotnost, Ljubljana, št. 23, 14. junij 1980.
8. Ferenc Tone: Govor na proslavi 20-letnice Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1980, št. 1 do 2, str. 13—18.
9. Ferenc Tone: Kdaj je padel Ivan Tominec? TV 15, Ljubljana, 6. 11. 1980.
10. Ferenc Tone: Smrt partizanskega kurirja Pepija Šustarja-Mihe, TV-15, Ljubljana, 30. 10. 1980.
11. Ferenc Tone: Decembrova smrt, TV-15, Ljubljana, 18. 9. 1980.
12. Gombač Boris: Delavsko gibanje v Trstu v letih 1920—1921, Komunist, Ljubljana, št. 44, 7. 11. 1980, str. 23.
13. Gombač Boris: Splošna stavka leta 1920, Delavska enotnost, Ljubljana, št. 35, 6. 9. 1980, str. 14.
14. Gombač Metka: Tržaško in goriško okrožje 1945—47, Primorska srečanja, Nova Gorica, št. 20, junij 1980, str. 104—108.
15. Kacin-Wohinz Milica: Kako je okrog 500 tisoč Slovencev in Hrvatov prišlo po koncu prve svetovne vojne pod italijansko državo. Pred jutrišnjo 60-letnico podpisa usodne pogodbe v Rapallu (12. novembra 1920), Primorski dnevnik, Trst, št. 261, 11. nov. 1980.
16. Kacin-Wohinz Milica: Pregled dogodkov iz revolucionarnega gibanja v Julijski krajini 1918—1929, Komunist, Teoretična priloga, Ljubljana, januar-april 1980, str. 51—55.
17. Kobal Nada: Diskusija o arhivskem gradivu Visokega komisarja za ljubljansko pokrajino, Arhivi, Ljubljana, št. 1—2, 1979, str. 69 (izšlo 1980).
18. Kresal France: Stavke gradbenih delavcev; Delavska enotnost, Ljubljana, št. 20, 39, 24. 5. 1980, str. 14.
19. Kresal France: Vloga ustanovnega kongresa KP Slovenije, Mladina, Ljubljana, 24. 4. 1980, priloga str. 28—41.
20. Prunk Janko: Jugoslovanska strokovna zveza in sodelovanje s KP Slovenije, Ljubljanski dnevnik, Ljubljana, priloga, 26. aprila 1980.
21. Prunk Janko: Marksizam i gradjanske kritike marksizma u medjuratnoj jugoslovenskoj periodici 1918—1941, Medjunarodni radnički pokret, Časopis za teoriju i praksu socijalizma, Beograd, 1979, št. 2, str. 41—44.
22. Prunk Janko: Meddisciplinarno posvetovanje o vprašanih slovenskega muzejstva, Glasnik Slovenske matice, Ljubljana, 1980, št. 1, str. 42.
23. Prunk Janko: Sodobna zgodovina živi oddaljeno življenje. Problemi naj-novejše zgodovine po letu 1945, Delo, Ljubljana (sobotna priloga), 28. 11. 1980.

24. Prunk Janko: Trdo zavezništvo v političnem boju. 40 let od odločitve krščanskih socialistov za zavezništvo s KPS, Delo, Ljubljana, (sobotna priloga), 14. 6. 1980.
25. Prunk Janko: Udeleženci pri vseh zgodovinopisnih akcijah. Dvajsetletnica Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, Naši razgledi, Ljubljana, št. 2, 25. 1. 1980, str. 38.
26. Prunk Janko: Vukovarski program in njegovo sprejemanje v Sloveniji, Mladina, Ljubljana, št. 48, 27. 11. 1980, str. 24—25.
27. Prunk Janko: Za enotno revolucionarno delavsko partijo. Ustanovitev Komunistične partije v Sloveniji, Komunist, Ljubljana, 11. 4. 1980.
28. Rozman Franc: Diskusija o virih za zgodovino delavskega gibanja na Slovenskem. Arhivi, Ljubljana, 1979, št. 1—2, str. 69 (izšlo 1980).
29. Trampuž Lilijana: Od zagorskega fantiča do revolucionarja, Naš delavec, 8. 5. 1980, str. 12—13.
30. Trampuž Lilijana: 5. državna konferenca, Mladina, Ljubljana, 27. 11. 1980, št. 48, str. 29—31.
31. Traven Terezija: Tistega dne 22. junija... Javna tribuna (glasilo SZDL občine Ljubljana-Siška), junij 1980, št. 8 (186), str. 6—7.
32. Vidovič-Miklavčič Anka: O nekaterih oblikah sabotaj, ki so jih izvajali železničarji v Ljubljanski pokrajini, Naša obramba, Ljubljana, 1980, št. 6/7, str. 36—39, ilustr. (ponatis).
33. Vidovič-Miklavčič Anka: V neposredni povezavi z aktivisti in s partizani. Organizacija in delo varnostno obveščevalne službe VOS na železnici, Delo, Ljubljana, 5. 4. 1980, št. 81, str. 29 (ponatis).
34. Vidovič-Miklavčič Anka: Več sto kilogramov težki zavoji v premogu, Delo, Ljubljana, 12. 4. 1980, št. 87, str. 29 (ponatis).
35. Vodušek-Starič Jera: Izvolitev prvih delavskih svetov, Komunist, Ljubljana, 4. april 1980.
36. Vodušek-Starič Jera: O prvem obdobju uveljavljanja delavskega in družbenega samoupravljanja, Delavska enotnost, Ljubljana, 28. junij 1980.
37. Vodušek-Starič Jera: Tito, Tito in samoupravljanje, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1980, str. 193—321.
38. Vodušek-Starič Jera: Začetki samoupravljanja v Sloveniji, Delavska enotnost, Ljubljana, 6. 12., 13. 12., 20. 12. 1980.
39. Zakrajšek Božidar: Boj je bil preizkusni kamen za vse, I. kongres OF, Delavska enotnost, Ljubljana, 19. 7. 1980, 28. 14.

IV. HISTORIČNA DOKUMENTACIJA

1. Ferenc Tone: Pohvale, odlikovanja in nagrade za zločince. (Nekaj dokumentov o preserski akciji in procesu), Borec, Ljubljana 1980, št. 6—7, str. 321—332.
2. Kacin-Wohinz Milica: Bazovica. Pred 50 leti je bil v Trstu proces proti narodnorevolucionarni organizaciji Slovencev. Delo, Ljubljana 1980, št. 203, 209, 215, 221, (sobotna priloga), 30. 8., 21—23, 6. 9., 21—23, 13. 9., 22—24, 20. 9. 1980, str. 24—26.

V. POROČILA O ZNANSTVENIH SREČANJH

1. Adamič Marjeta: Prvo posvetovanje o opremi arhivskih skladišč iz arhivskega gradiva 7.—8. junija 1979 v Mariboru. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana, 1980, št. 1—2, str. 165—166.
2. Adamič Marjeta: Zvezno posvetovanje arhivskih delavcev Jugoslavije od 15. do 17. novembra 1979 v Novi Gorici, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana, 1980, št. 1—2, str. 168—171.
3. Čampa Marjeta: Poročilo o obisku arhivov v Varšavi in Krakovu, *Arhivi*, Ljubljana, 1979, št. 1—2, str. 86—87 (izšlo 1980).
4. Deželak Vida: Goriška srečanja 1979 v Novi Gorici 9. in 10. novembra 1979. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana, 1980, str. 176—177.
5. Deželak Vida: Ocena celovškega simpozija na članskem sestanku Zgodovinskega društva Ljubljana, *Ljubljanski dnevnik*, Ljubljana, št. 335, 9. december 1980.
6. Fischer Jasna: VII. znanstveno posvetovanje Marx in sodobnost z delovnim naslovom Marksizem in anarhizem — zgodovina in sodobnost v Arandjelovcu od 10. do 12. januarja 1980, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana, str. 171—174.
7. Gombač Boris: O kompleksni problematiki severne meje Jugoslavije, *Primorski dnevnik*, Trst, št. 264, 14. 11. 1980, str. 4.
8. Gombač Boris: Simpozij zgodovinarjev med Alpami in Jadranom, *Primorski dnevnik*, Trst, št. 266, 16. 11. 1980, str. 6.
9. Gombač Metka: IX. zborovanje arhivskih delavcev Slovenije v Radencih od 26. do 28. septembra 1979, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana, 1980, št. 1—2, str. 166—168.
10. Perovšek Jure, Lilijana Trampuž: Znanstveni posvetovanji »Djuro Djaković, život i djelo« ter »Djuro Djaković in Nikola Hećimović ob petdesetletnici njune smrti«, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, št. 1—2, Ljubljana 1978—1979, stran 136—141.
11. Trampuž Lilijana: Znanstveno posvetovanje »Ustanovitev in delovanje KP Reke 1921—1924«, *Reka*, 24. december 1979, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana, 1980, str. 174—176.

VI. OCENE IN POROČILA

1. Adamič Marjeta: *Arhivi*, glasilo Arhivskega društva Slovenije, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana, 1980, št. 1—2, str. 179—181.
2. Adamič Marjeta: Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941—1945. — Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941—1945, Založba Obzorja, Maribor, 1980. — *Arhivi III*, št. 1—2, 1980, str. 71—72.
3. Adamič Marjeta: Razstava dela arhivskega gradiva Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. *Arhivi*, Ljubljana, št. 1—2, 1979, str. 93—94 (izšlo 1980).
4. Čampa Marjeta: Anton Ožbolt, Utrinki iz podzemlja, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana, 1980, št. 1—2, str. 198.
5. Čampa Marjeta: Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919—1921, Ljubljana 1980. — *Arhivi III*, št. 1—2, 1980, str. 70—71.

6. Čepič Zdenko: Dušan Bilandžič, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Zagreb 1978, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana 1980, št. 1—2, str. 189—196.
7. Deželak Vida: Radko Polič: Čudežna pomlad, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana, 1980, str. 198—199.
8. Ferenc Tone: Dr. Milan Ževart: Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana, 1980, št. 1—2, str. 187—189.
9. Ferenc Tone: Peter Gosztony: Hitlerjeve tuje vojske, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana, 1980, št. 1—2, str. 202—205.
10. Fischer Jasna: Franc Rozman: Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem. Ljubljana. Založba Borec, 1979, str. 324, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana, 1980, str. 181—183.
11. Gombač Boris: Diana de Rosa, Sviluppo della città e movimento operaio tra la fine dell'ottocento e il principio del novecento a Trieste, Trieste 1979. — *Kronika*, 28, 1980, št. 3, str. 237—238.
12. Gombač Boris: Italijansko zgodovinopisje o odporništvu, *Primorski dnevnik*, Trst, št. 57, 9. 3. 1980, str. 7.
13. Gombač Boris: Marina Cattaruzza — Nastajanje mestnega proletariata, *Dan*, Trst, št. 88/1980, str. 20—21.
14. Gombač Boris: Ob 80-letnici dr. Iva Juvančiča, *Zgodovinski časopis*, Ljubljana, 1979, št. 3, str. 465—466.
15. Gombač Boris: Ob 40-letnici izida Speransove knjige *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, *Primorski dnevnik*, Trst, št. 284, 7. 12. 1980, str. 7.
16. Gombač Boris: Ovrednotenje arhivskega dela, *Primorski dnevnik*, Trst, št. 86, 13. 4. 1980, str. 6.
17. Gombač Boris: Pionirsko delo na področju zgodovine SFR Jugoslavije, *Primorski dnevnik*, Trst, št. 139, 15. 6. 1980, str. 7.
18. Gombač Boris: Slovensko morje in zaledje, *Primorski dnevnik*, Trst, št. 101, 1. 5. 1980, str. 9.
19. Gombač Boris: Zbornik virov za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1918—1921, *Primorski dnevnik*, Trst, št. 278, 30. 11. 1980, str. 5.
20. Gombač Boris: *Zgodovinski časopis* 2. številka 33. letnika, *Primorski dnevnik*, Trst, št. 133, 8. 6. 1980, str. 7.
21. Gombač Metka: Bližnja in daljna preteklost na vsem slovenskem prostoru, *Primorski dnevnik*, Trst, št. 80, 6. april 1980, str. 8, 10.
22. Gombač Metka: Razstava publikacij o zgodovini mesta Ljubljana. — *Kronika* 28, 1980, št. 3, str. 229—230.
23. Gombač Metka: Skozi zgodovinski arhiv v Ptujju 1955—1980, Ptuj 1980. — *Arhivi III*, št. 1—2, 1980, str. 68.
24. Gombač Metka: 100 let dramskega delovanja na Proseku in Kontovelu 1878—1978, *Kronika*, Ljubljana, št. 1, 1980, str. 66—67.
25. Gombač Metka: Sv. Jakob — Zgodovinski razgledi po življenju Slovencev v tržaškem delovnem okraju, *Kronika*, Ljubljana, št. 2, 1980, str. 144—145.
26. Guštin Damijan: Zoran Hudales: Občina Trebnje v NOB, *Kronika*, Ljubljana, 1980, 2, str. 144.

27. Kresal France: Dr. Miroslav Stiplovšek, Razmah strokovnega sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918—1922, Ljubljana 1979, 671 str., Naši razgledi, Ljubljana, št. 10, 30. maja 1980, str. 290.
28. Kresal France: Dr. Miroslav Stiplovšek, Razmah strokovnega — sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918—1922, Ljubljana, 1979, 671. str., Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1980, str. 183—185.
29. Mlakar Boris: Dragan Kljakić, Ustaško domobranska legija pod Staljingradom. Avgust Cesarec, Zagreb 1979, str. 196, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1980, št. 1—2, str. 199—202.
30. Perovšek Jure, Lilijana Trampuž: Djuro Djaković, Život i djelo, gradja za monografiju, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, št. 1—2, Ljubljana, 1978—1979, str. 156—157.
31. Prunk Janko: Janko Pleterski: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914—1918, Ljubljana, Slovenska matica 1971, 323 strani, Zgodovinski časopis, Ljubljana, 1980, št. 1—2, str. 244—246.
32. Prunk Janko: Dr. Miroslav Stiplovšek: Razmah strokovnega — sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918—1922, Partizanska knjiga in Delavska enotnost, Ljubljana 1979, Ljubljanski dnevnik, Ljubljana, 26. junija 1980.
33. Prunk Janko: Momčilo Zečević: Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917—1921, Maribor, Obzorje 1977, 436 strani, Zgodovinski časopis, Ljubljana, 1980, št. 12, str. 246—248.
34. Rozman Franc: Pomemben in dragocen prispevek. Miroslav Stiplovšek, Razmah strokovnega sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918—1922, TV-15, Ljubljana, št. 18, 24. 4. 1980, str. 6.
35. Šorn Jože: Portoroški oddelek piranskega pomorskega muzeja, Kronika, Ljubljana, 1980, št. 1, str. 57—58.
36. Šorn Jože: Poštni promet v Sloveniji, PTT arhiv, zvezek 21, Beograd 1978/79, Kronika, Ljubljana 1980, št. 2, str. 146 (ocena).
37. Trampuž Lilijana: Historija radničkog pokreta, NOR-a i socialističke revolucije u Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru, Glasilo Centra za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara I—II, Rijeka, 1978—1979, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1980, str. 185—187.
38. Traven Terezija: Ljubljanske ulice, TV-15, Ljubljana, 7. 8. 1980, št. 31, str. 3.
39. Traven Terezija: Poimenovanje cest in ulic v naseljih Medvode, Preska in Svetje in kratek življenjepis oseb, po katerih se ceste oziroma ulice imenujejo, Informator SZDL Krajevne skupnosti Medvode, 1980, št. 3, str. 5—8.
40. Traven Terezija: Tristo ulic posebnega imena. Revolucionarna preteklost mesta heroja, zaznamovana v knjigi Ljubljanske ulice, Delo, Ljubljana, 28. 8. 1980, št. 201, str. 15.

VII. BIOGRAFIJE

1. Kacin-Wohinz Milica: Tomažič (Tomasi) Pino (Josip, Pinko). — SBL, zv. 12, str. 107, 108.
2. Krall Jože: Tavčar Franc-Rok. — SBL, zv. 12, 1980, str. 26—27.
3. Nedog Alenka: Tomasini Silvira — Slovenka. — SBL, zb. 12, str. 102.
4. Nedog Alenka: Tomšič Tone. — SBL, zv. 12, 1980, str. 134—135.

5. Nedog Alenka: Tomšič Vida. — SBL, zv. 12, 1980, str. 136—137.
6. Šorn Jože: Tabouret Pierre Toussaint. — SBL, zv. 12, 1980, str. 2.
7. Šorn Jože: Terpinc Fidelis. — SBL, zv. 12, 1980, str. 61—63 (skupaj s Fr. Adamičem).
8. Šorn Jože: Toman (Rod fužinarjev). — SBL, zv. 12, 1980, str. 97—98.
9. Traven Terezija: Jakob Kranjec, Delo, Ljubljana, 8. 4. 1980, št. 83, str. 7.
10. Traven Terezija: Jakob Kranjec, TV-15, Ljubljana, 17. 4. 1980, št. 15, str. 16.
11. Traven Terezija: Janez Marolt, Naša komuna (glasilo o. k.) SZDL Ljubljana-Vič-Rudnik, 14. 10. 1980, št. 16, str. 2.
12. Traven Terezija: Janez Marolt, TV-15, Ljubljana, 9. 10. 1980, št. 40, str. 17.
13. Traven Terezija: Traven Ivan. — SBL, zv. 12, 1980, str. 158—159.

VIII. BIBLIOGRAFIJE

1. Kandus Nataša: Bibliografija Letopisa Muzeja narodne osvoboditve 1957 do 1958 in Prispevkov za zgodovino delavskega gibanja 1960—1980, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1980, XX, št. 1—2, Ljubljana, str. 228—268.
2. Zadnik Štefka: Bibliografija sodelavcev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja za leto 1979, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, XX, 1980, št. 1—2, str. 219—227.

UDK 331.105.445:655(497.12)»1867/1914«

Jasna FISCHER, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU,
61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1—2, 1981, slov. (nem., angl.)

STROKOVNA ORGANIZACIJA TISKARJEV NA KRANJSKEM 1867—1914

Na podlagi arhivskih in časopisnih virov napisani članek prikazuje razvoj in delovanje prvega strokovnega delavskega društva na Kranjskem, društva tiskarjev, ustanovljenega v Ljubljani leta 1868. Društvo je bilo politično resda pasivno, odigralo pa je pomembno vlogo kot izobraževalno in podporno društvo. Prirejalo je predavanja in osnovalo bogato knjižnico. Ustanovilo je bolniško, invalidsko, vdovsko, sirotninsko, brezposelno in potno ter izobraževalno blagajno. Imelo je živahne stike z drugimi tiskarskimi društvi v Avstro-Ogrski in drugod po Evropi.

UDK 331.105.445:655(497.12)»1867/1914«

Jasna FISCHER, Ph. D., Research Associate, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU,
61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1—2, 1981, slov. (germ., engl.)

THE ASSOCIATION OF PRINTERS IN CARNIOLA IN 1867—1914

Based on the archives and newspaper sources, the article outlines the development and activities of the first workers' trade association in Carniola, the association of printers, established in Ljubljana in 1868. Although the association was passive from the political point of view, it played an important role as an educational and charitable body. It organized lectures and started a rich library. It established relief funds for the sick and the disabled, for widows and orphans, for the unemployed, as well as funds for travelling expenses and education. It entertained lively relations with other printers' association in Austria-Hungary and elsewhere in Europe.

UDK 329.14(497.1)»1914/1918«

Franc ROZMAN, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU,
61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXI, 1—2, 1981, slov. (nem., angl.)

DELOVANJE JUGOSLOVANSKE SOCIALNODEMOKRATSKE STRANKE MED PRVO SVETOVNO VOJNO

Razprava na podlagi arhivskega gradiva v zapuščini dr. Henrika Tume in arhiva socialno-demokratske stranke na Dunaju dopolnjuje dosedanje poznavanje politike JSDS do vprašanja vojne, sodelovanja stranke v deklaracijskem gibanju in o notranjepolitičnem položaju v stranki v letih vojne.

UDK 329.14(497.1)»1914/1918«

Franc ROZMAN, Ph. D., Research Associate, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1—2, 1981, slov. (germ., engl.)

THE ACTIVITY OF THE YUGOSLAV SOCIAL DEMOCRATIC PARTY DURING WORLD WAR I.

Based on the material from the archives of the late dr. Henrik Tuma and the Vienna archives of the Social Democratic Party, the paper supplies additional information to the existing knowledge of the policy of the Yugoslav Social Democratic Party towards the War, the participation of the Party in the Declaration movement and the political situation in the Party during the war years.

UDK 329.15(497.1)»1934/1936«(046)

Janko PRUNK, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1—2, 1981, slov. (franc., engl.)

STALIŠČA JUGOSLOVANSKIH KOMUNISTOV V REVJI LA CORRESPONDENCE BALCANIQUE

Avtor podaja pregled in analizo člankov jugoslovanskih komunistov v reviji, ki se dotikajo vseh pomembnih problemov, s katerimi se je ukvarjalo jugoslovansko komunistično gibanje v letih 1934—1936.

UDK 329.15(497.1)»1934/1936«(046)

Janko PRUNK, Ph. D., Research Associate, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XX, 1—2, 1981, slov. (fr., engl.)

THE STANDPOINTS OF YUGOSLAV COMMUNISTS IN THE JOURNAL »LA CORRESPONDANCE BALCANIQUE«

The author gives a survey and an analysis of those articles of Yugoslav communists published in the journal that bear upon all the major problems the Yugoslav communist movement faced in the years 1934—1936.

UDK 338.47:656.61(436:453.33)»1919/1920«

Hanns HAAS, dr., docent, Historisches Institut der Universität Salzburg, A, 5020 Salzburg, Mirabellplatz 2

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1—2, slov. (fr., engl.)

TRST IN AVSTRIJA V ČASU PARIŠKE MIROVNE KONFERENCE 1919

Avtor razpravlja o položaju, ki je za mesto Trst kot pristanišče nastalo po propadu Avstro-Ogrske in o prizadevanju republike Nemške Avstrije, da bi dobila prost dohod do Jadranskega morja in svobodo tranzita. To je Avstrija dosegla, po sporazumu Renner-Nitti leta 1920 pa je bil položaj tržaškega pristanišča za avstrijsko trgovanje še bolj ugoden.

UDK 338.47:656(436:453.33)»1919/1920«

Hanns HAAS, D., lecturer, Historisches Institut der Universität Salzburg, A,
5020 Salzburg, Mirabellplatz 2

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1—2, 1981, slov. (fr., engl.)
TRIESTE AND AUSTRIA AT THE TIME OF THE PARIS PEACE CONFERENCE 1919

The author discusses the situation which arose for the town of Trieste as a port after the decay of Austria-Hungary and the effort of the republic of German Austria to obtain a free access to the Adriatic Sea and freedom of transit. Austria had achieved this, and following the agreement Renner — Nitti in 1920 the situation of the port of Trieste was of even further benefit for austrian trade.

UDK 341.382(45:497.1)»1920«

Elio APIH, dr., izredni profesor, I, 34124 Trieste, Via Diaz 21

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1—2, slov. (nem., angl.)

K ANALIZI RAPALSKE POGODBE

Avtor ocenjuje in polemizira z mnenjem, da je z rapalsko pogodbo konec tiste italijanske ja-dranske politike, ki je vezana na londonski pakt. Italijanska politika pred in po letu 1920 ima daljnje predhodnike in je hotela obdržati prehode za prodor na Balkan, s tem pa ni upo-števala etnične meje in ustvarila neozdravljivo kontradiktoren položaj.

UDK 341.382(45:497.1)»1920«

Elio APIH, Ph. D. Associate Professor, Facoltà di lettere, I, 34124 Trieste, Via Diaz 21

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1—2, 1981, slov. (germ., engl.)

TOWARDS AN ANALYSIS OF THE TREATY OF RAPALLO

The author assesses and disputes the viewpoint that the Treaty of Rapallo put and end to that Adriatic policy of Italy that was bound by the Treaty of London. Italian policy before and after 1920 had its roots way back and aimed at retaining access to the Balkan, thus disregarding he ethnic boundaries and creating an irreparably contradictory situation.

UDK 327(497.1:45)»1920/1929«

Andrej MITROVIĆ, dr., redni profesor, Filozofski fakultet, Univerza Beograd, YU,
11000 Beograd, Čika Ljubina 18—20

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1—2, 1981, srbrhv. (nem., angl.)

OKOSNICE POLITIKE KRALJEVINE SHS PREMA ITALIJI (1920—1929)

Avtor prikazuje zunanjepolitično doktrino kraljevine SHS v dvajsetih letih, še posebej do Italije, po kateri je kraljevina SHS v letih 1920—1930 odločno branila rapalsko pogodbo in skušala pre-prečiti italijansko prodiranje na Balkan, po drugi strani pa dajala Italiji nove in nove koncesije ter prepuščala njihovi usodi jugoslovansko manjšino.

UDK 327(497.1:45)»1920/1929«

Andrej MITROVIĆ, Ph. D., Professor, Filozofski fakultet, Univerza Beograd, YU,
11000 Beograd, Čika Ljubina 18—20

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1—2, 1981, serb., croat. (germ., engl.)

THE FRAMEWORK OF THE POLICY OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES
TOWARDS ITALY (1920—1929)

The author discusses the foreign policy doctrine pursued by the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes during the twenties, especially with reference to Italy. In the period between 1920—1930 the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes strongly defended the Treaty of Rapallo and tried to prevent Italian expansion on the Balkans. At the same time it granted ever new concessions to Italy, abandoning the Yugoslav national minority to its own fate.

UDK 327.2:323.14(453.33)»1920«

Giorgio NEGRELLI, dr., redni profesor, Facoltà di lettere e filosofia Università di Trieste, I,
34124 Trieste, via Diaz 21

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XX, 1—2, 1981, slov. (nem., engl.)

ODNOSI MED ITALIJANI IN SLOVENCİ NA RAZPOTJU: TRST 13. JULIJA 1920

Avtor govori o duhovni zavesti tržaškega meščanstva na prehodu od humanističnega socializma v imperialistični nacionalizem. Po letu 1918 je imperializem italijanskega naroda družil interes finančnih in vojaških sil. Tem se je približeval svet kapitala, ki se je zblíževal s fašisti in bil naklonjen vojaškim interesom.

UDK 327.2:323.14(453.33)»1920«

Gorgio NEGRELLI, Ph. D., Professor, Facoltà di lettere e filosofia Università di Trieste, I,
34121 Trieste, Via Diaz 21

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1—2, 1981, slov. (germ., engl.)

THE RELATIONS BETWEEN ITALIANS AND SLOVENES AT THE CROSSROAD TRIESTE,
JULY 13, 1920

The author writes about the mental attitude of the Trieste middle classes during the period of transition from humanistic socialism to imperialistic nationalism. After the year 1918 the imperialism of the Italian nation united the interests of the financial and military powers. The world of the capital gravitated towards them; it sympathized with the fascists and looked favourably upon military interests.

UDK 323.15:329(453.3=862/863)»1920«

Milica KACIN-WOHINZ, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU,
61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1—2, 1981, slov. (franc., engl.)

O STALIŠČIH POLITIČNIH STRANK SLOVENCEV IN HRVATOV V JULIJSKI KRAJINI
PO PRIKLJUČITVI DEŽELE K ITALIJI

Referat na jugoslovansko-italijanskem znanstvenem posvetovanju oktobra 1980 v Trstu in Kopru obravnava stališča političnega društva Edinost v boju za ohranitev nacionalnih pravic manjšine v fašistični Italiji in razvoj politike komunistične stranke Italije do nacionalnega vprašanja manjšine z vidika, da se razredni boj nacionalno ogrožene manjšine ne more razvijati mimo boja za nacionalno osvoboditev.

UDK 323.15:329(453.3=862/863)»1920«

Milica KACIN-WOHINZ, Ph. D., Research Fellow, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1—2, 1981, slov. (fr., engl.)

ON THE STANDPOINTS OF THE POLITICAL PARTIES OF SLOVENES AND CROAT IN VENEZIA GIULIA AFTER THE ANNEXATION OF THE REGION TO ITALY

The paper was presented at the Yugoslav-Italian symposium held in October 1980 in Trieste and Koper and deals with the standpoints of the political association Edinost in the struggle for the preservation of the national minority rights in the Fascist Italy and for such a policy of the Italian Communist Party towards the national minority problem as would acknowledge that the class struggle of the threatened national minority cannot develop without it being also a struggle for national liberation.

UDK 325.254.4(453.3=862/863)»1920«

Dušan NEČAK, dr., docent, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, YU
61000 Ljubljana, Aškerčeva 12
Andrej VOVKO, mag., kustos, Slovenski šolski muzej, YU, 61000 Ljubljana, Poljanska 28

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1981, 1—2, slov. (franc., engl.)

AKTIVNOST SLOVENCEV IN HRVATOV IZ JULIJSKE KRAJINE V EMIGRACIJI V JUGOSLAVIJI

Razprava je razdeljena na dve poglavji, v prvem govori D. Nečak o delovanju Pisarne za zasedena ozemlja v letih 1919—1920, ki je zbirala material za pariško mirovno konferenco in skušala skrbeti za emigrante v Jugoslaviji, v drugem pa A. Vovko osvetljuje delovanje emigrantskih društev ORJEM in Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine, ki sta delovala v Jugoslaviji.

UDK 325.254.4(453.3=862/863)»1920«

Dušan NEČAK, Ph. D., Lecturer, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, YU,
61000 Ljubljana, Aškerčeva 12
Andrej VOVKO, M. A., Curator, Slovenski šolski muzej, YU, 61000 Ljubljana, Poljanska 28

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1—2, 1981, slov. (fr., engl.)

THE ACTIVITIES OF SLOVENES AND CROATS OF VENEZIA GIULIA IN YUGOSLAV EMIGRATION

The treatise is divided into two parts. In the first D. Nečak discusses the activities of the Office for the Occupied Territories in 1919—1920 which collected material for the Paris Peace Conference and endeavoured to look after the emigrants in Yugoslavia. In the second part A. Vovko examines the activities of the emigrant associations ORJEM and the Union of the Yugoslav Emigrants of Venezia Giulia, both of which operated in Yugoslavia.

UDK 949.713»1918/1924« Rijeka

Petar STRČIĆ, dipl. zgodovinar, direktor Arhiva Hrvatske, YU, 41000 Zagreb, Marulićev trg 21
Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1—2, 1981, srbhrv. (angl., angl.)

O RIJEČKOM PITANJU 1918—1924

Avtor na podlagi obširne italijanske, hrvaške in slovenske literature opisuje razmere in politični položaj na Reki v letih 1918 do 1924, ustanovitev in delovanje komunistične partije, zadržanje Italije in jugoslovanske vlade ter obeh narodnosti. Posebno pozornost je posvetil posebnemu položaju Reke od konca prve svetovne vojne do rimskega sporazuma 1924, posegel pa je tudi v družbeno in gospodarsko strukturo mesta od preloma stoletja dalje.

UDK 949.713»1918/1924« Rijeka

Petar STRČIĆ, dipl. zgodovinar, direktor Arhiva Hrvatske, YU, 41000 Zagreb, Marulićev trg 21
Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1—2, 1981, serbcroat. (engl., engl.)

ABOUT THE QUESTION OF RIJEKA 1918—1924

On the basis of extensive Italian, Croatian and Slovene literature the author examines the circumstances and the political situation in Rijeka in the period between 1918 and 1924, the foundation and activities of the Communist party, the attitude of Italy, the Yugoslav government and the two nationalities. Particular attention is given to the specific position of Rijeka from the end of World War I until the Treaty of Rome in 1924, with the social and economic structure of the city from the beginning of the century onwards being looked into as well.

UDK 329.14(453.33)»1920/1921«

Boris GOMBAC, mag., asistent, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1—2, 1981, slov. (nem., angl.)

DELAJSKO GIBANJE V TRSTU 1920—1921

Avtor obravnava nekatere aspekte delavskega razreda v Trstu, ter reakcijo njegovih političnih in sindikalnih organizacij na nove strukture italijanskega kapitala, ki je po letu 1918 zamenjal na tržaškem tržišču kapitalov avstroogrski kapital. Socialni in nacionalni problemi tržaških socialistov se križajo s poudarjenimi frakcijskimi boji v sami italijanski socialistični stranki. Poseg fašizma in državne represivne sile izniči revolucionarni polet tržaškega delavstva.

UDK 329.14(453.33)»1920/1921«

Boris GOMBAC, M. A., Assistant, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1—2, 1981, slov. (ger., engl.)

LABOUR MOVEMENT IN TRIESTE IN 1920—1921

The author discusses certain aspects of the Trieste working classes and the reaction of their political organizations and trade unions to the new structures of the Italian capital which, after the year 1918 replaced the Austro-Hungarian on the Trieste capital market. The social and national problems of the Trieste socialists coincided with marked fractional conflicts within the Italian Socialist Party. The intervention of Fascism and the repressive power of the State suppressed the revolutionary zeal of the Trieste working classes.

UDK 343.3.096(453.33)»1930«

Jože PIRJEVEC, dr., profesor, Facoltà di lettere e filosofia, Università di Trieste, I, 34121 Trieste, Via Diaz 21

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1981, 1—2, slov. (angl., angl.)

BAZOVICA 1930

Avtor je na podlagi literature in italijanskih arhivov opisal in osvetlil preganjanje primorskih Slovencev v prvem desetletju po italijanski zasedbi. Posebno pozornost je posvetil prvemu tržaškemu procesu leta 1930, na katerem so bili slovenski rodoljubi obsojeni na izjemno težke zaporne kazni, štirje pa celo na smrt in ustreljeni pri Bazovici.

UDK 343.3.096(453.33)»1930«

Jože PIRJEVEC, Ph. D., Professor, Facoltà di lettere e filosofia, Università di Trieste, I, 34121 Trieste, Via Diaz 21

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1981, 1—2, slov. (engl., engl.)

BAZOVICA 1930

On the basis of literature and the Italian archives the author gives an account of the persecution suffered by the Slovene minority in Venezia Giulia in the first decade after the Italian occupation. Special attention is paid to the first Trieste trial in 1930, at which Slovene patriots received exceptionally heavy penalties, with four of them being even sentenced to death and shot at Bazovica.

UDK 262(453.33)»1920«

Giampaolo VALDEVIT, dr. raziskovalec, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, I, 34121 Trieste, Piazza Verdi 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1—2, 1981, slov. (angl., angl.)

KRIZA TRŽAŠKE CERKVE MED PREHODOM OD AVSTRO-OGRSKE K ITALIJI

Avtor razpravlja o treh vprašanjih, ki jih je povzročil tržaški cerkvi propad Avstro-Ogrske in prehod pod Italijo. Najprej se ustavi pri pravnoinstitucionalnem vidiku odnosov med cerkvijo in državo. Potem govori o problemu odnosov med katoliško hierarhijo, laičnimi silami in družbo, pri čemer še posebej obravnava položaj cerkve v tržaški družbi, končno pa se posveti še odnosu Vatikana do slovanskega katolištva in tudi pravoslavlja v vzhodni Evropi, ker je ta odnos bistveno vplival na zadržanje tržaške škofije.

UDK 262(453.33)»1920«

Giampaolo VALDEVIT, Ph. D., Researcher, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, I, 34121 Trieste, Piazza Verdi 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1—2, 1981, slov. (engl., engl.)

THE CRISIS OF THE TRIESTE CHURCH DURING THE TRANSITION FROM AUSTRIA-HUNGARY TO ITALY

The author discusses three issues which the fall of Austria-Hungary and the transition to Italy created for the Trieste Church. He first deals with the legal-institutional aspect of the relationship between the Catholic hierarchy, the lay powers and the society, with special reference to the status of the Church in the Trieste society. He finally examines the standpoint of Vatican towards the Slavic Church and the Orthodox Church in Eastern Europe, since this relationship influenced fundamentally the attitude of the Trieste Diocese.

UDK 253(497.12-15)»1920/1928«

Liliana FERRARI, dr., raziskovalka, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, I, 34121 Trieste, Piazza Verdi 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1-2, 1981, slov. (angl., angl.)

SMERNICE PASTIRSKEGA DELOVANJA SLOVENSKE DUHOVŠČINE NA PRIMORSKEM
1920-1928): »ZBORNİK SVEČENIKOV SV. PAVLA«

Avtorica podrobno obravnava Zbor svečnikov sv. Pavla, zlasti v letih 1920 do 1922, ki je bil koordinator slovenske in hrvatske duhovščine na ozemlju pod italijansko vojaško upravo in je kolegijsno določal pastirsko delovanje. Na tej podlagi govori o vedenju slovanske duhovščine v teh letih in o njenih prizadevanjih pri obravnavanju povojnega položaja, razmerja do politične oblasti in do socialistov in liberalcev. Posebej pa analizira njeno obravnavanje socialne tematike.

UDK 253(497.12-15)»1920/1928«

Liliana FERRARI, Ph. D., Researcher, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, I, 34121 Trieste, Piazza Verdi 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1-2, 1981, slov. (engl., engl.)

THE GUIDELINES OF THE PASTORAL ACTIVITY OF THE SLOVENE CLERGY IN VENEZIA
GIULIA (1920-1928): »ZBORNİK SVEČENIKOV SV. PAVLA«

The author discusses in detail the Assembly of the Priests of St. Paul, particularly in the period between 1920 and 1922 when it acted as the coordinator of the Slovene and Croatian clergy in the region under the Italian military administration and made decisions on the pastoral activities. The author discusses the behaviour of the Slav clergy during that period, its efforts in dealing with the situation after the war, the relations towards the political authorities and towards the Socialist and the Liberals. Its treatment of social issues, in particular, is analysed.

UDK 329.19(497.13-16)»192«

Silvia BON GHERARDI, dr., raziskovalka, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, I, 34121 Trieste, Piazza Verdi 1

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1-2, 1981, slov. (angl., angl.)

OBDOBJE PO 1. SVETOVNI VOJNI IN FAŠIZEM V ISTRI V DVAJSETIH LETIH

Avtorica na podlagi arhivskih virov in literature razpravlja o razvoju fašizma v Istri, ki ga deli na tri razdobja: od konca prve svetovne vojne do prihoda fašizma na oblast, torej do pohoda na Rim, na čas do krize, ki jo je povzročil umor Matteottija in končno na poznejši čas, ko so bile organizirane strukture, na katere se je opiral fašizem, da bi dosegel množično podporo. V prispevku je govora predvsem za čas do krize, ki je v Istri nastala zaradi političnih in socialnih razmer sredi leta 1923.

UDK 329.19(497.13-16)»192«

Silvia BON GHERARDI, Ph. D., Researcher, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, I, 34121 Trieste, Piazza Verdi 1.

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1981, 1-2, slov. (engl., engl.)

THE PERIOD AFTER WORLD WAR I AND FASCISM IN ISTRIA DURING THE TWENTIES

On the basis of archives and literature the author discusses the development of Fascism in Istria, dividing it into three periods: from the end of World War I until the time when Fascism came into power, i. e. the march on Rome, the period leading up to the crisis generated by the murder of Matteotti, and, finally, the later period during which structures were formed, the aid of which Fascism sought in order to gain the support of the masses. The author deals mainly with the period leading up to the crisis generated by the political and social circumstances in Istria in the middle of 1923.

UDK 622.33(497.13-16) Raša (091)

Anna MILLO, dr., raziskovalka, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, I, 34121 Trieste, Piazza Verdi 1

Anna Maria VINCI, dr., raziskovalka, Facoltà di lettere e filosofia, Università di Trieste, I, 34124 Trieste, via Diaz 21

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1-2, 1981, slov. (angl., angl.)

DELOVNA HIPOTEZA O RUDARSKI INDUSTRIJI V ISTRI: PREMOGOVNIŠKA DELNIŠKA DRUŽBA RAŠA OD ZAČETKOV DO 1929

Avtorici na podlagi bogatega arhivskega materiala obravnavata industrijski in finančni vidik razvoja delniške družbe Raša v desetletju 1919 do 1929. Ta rudnik je bil najpomembnejše industrijsko podjetje v Istri in med največjimi premogovniki v Italiji sploh.

UDK 622.33(497.13-16) Raša (091)

Anna MILLO, Ph. D., Researcher, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, I, 34121 Trieste, Piazza Verdi 1.

Anna Maria VINCI, Ph. D., Researcher, Facoltà di lettere e filosofia, Università di Trieste, I, 34121 Trieste, Piazza Verdi 1.

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXI, 1-2, 1981, slov. (engl., engl.)

A WORKING HYPOTHESIS ON THE MINING INDUSTRY IN ISTRIA: THE COAL-MINING JOINT-STOCK COMPANY RAŠA FROM ITS ESTABLISHMENT UP TO THE YEAR 1929

On the basis of abundant archives material the authors discuss the industrial and financial aspects of the development of the joint-stock company Raša in the period between 1919 and 1929. The Raša coal mine was the most important industrial enterprise in Istria and one of the biggest coal mines in the whole of Italy.

KAZALO

CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ — TABLE DES MATIÈRES — INHALT

RAZPRAVE — ARTICLES — СТАТЬИ — ÉTUDES — ABHANDLUNGEN

Jasna Fischer, Strokovna organizacija tiskarjev na Kranjskem 1867—1914 UDK 331.105.445:655(497.12)»1867/1914«	3
Franc Rozman, Delovanje Jugoslovanske socialnodemokratske stranke med prvo svetovno vojno UDK 329.14(497.1)»1914/1918«	21
Janko Prunk, Stališča jugoslovanskih komunistov v reviji La correspondance balkanique UDK 329.15(497.1)»1934/1936«(046)	29
Hanns Haas, Trst in Avstrija v času pariške mirovne konference 1919 UDK 338.47:656.61(436:453.33)»1919/1920«	49
Elio Apih, K analizi rapalske pogodbe UDK 341.382(45:497.1)»1920«	55
Andrej Mitrović, Okosnice politike kraljevine SHS prema Italiji 1920—1929 UDK 327(497.1:45)»1920/1929«	75
Giorgio Negrelli, Italijansko-slovenski odnosi na razpotju: Trst, 13. julija 1920 UDK 327.2:323.14(453.33)»1920«	89
Milica Kacin-Wohinz, O stališčih političnih strank Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini po priključitvi dežele k Italiji UDK 323.15:327(453.3=862/863)»1920«	101
Dušan Nećak-Andrej Vovko, Dejavnost Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine v emigraciji v Jugoslaviji UDK 325.254.4(453.3=862/863)»1920«	113
Petar Strčić, O Rijeci od 1918. do 1921. godine UDK 949.713»1918/1924« Rijeka	129
Boris Gombač, Delavsko gibanje v Trstu 1920—1921 UDK 329.14(453.33)»1920/1921«	147
Jože Pirjevec, Bazovica 1930 UDK 343.3.096(453.33)»1930«	157
Giampaolo Valdevit, Kriza tržaške cerkve med prehodom od Avstro-Ogrske k Italiji UDK 262(453.33)»1920«	167
Liliana Ferrari, Smernice pastirskega delovanja slovenske duhovščine na Primorskem (1920—1928): »Zbornik svečnikov sv. Pavla« UDK 253(497.12—15)»1920/1928«	177
Silvia Bon Gherardi, Obdobje po prvi svetovni vojni in fašizem v Istri v dvajsetih letih UDK 329.18(497.13—16)»192«	189
Anna Millo in Anna Maria Vinci, Delovna hipoteza o rudarski industriji v Istri: Premogovniška delniška družba Raša od začetkov do 1929 UDK 622.33(497.13—16) Raša (091)	201

HISTORIČNA DOKUMENTACIJA — HISTORICAL DOCUMENTATION —
ИСТОРИЧЕСКАЯ ДОКУМЕНТАЦИЯ — DOCUMENTATION HISTORIQUE —
HISTORISCHE DOKUMENTATION

UDK 949.712(093)

Tone Ferenc, Program za nacistično propagandno (in raznarodovalno) delo
med koroškimi Slovenci 1938—1941 213

JUBILEJI — JUBILEES — ЮБИЛЕИ — JUBILÉS — JUBILÄEN

Franc Rozman, Dr. Jože Šorn — šestdesetletnik 225
Bibliografija Jožeta Šorna (sestavil Franc Rozman) 227

POSVETOVANJA — SYMPOSIUMS — СОВЕЩАНИЯ — CONFÉRENCES —
BERATUNGEN

UDK 930(061.3)

Dušan Nečak, XX. zborovanje slovenskih zgodovinarjev (od 1.—4. okt. 1980) 239
Nada Kobal in Metka Gombač, Posvetovanje arhivskih delavcev v Ptuju
22. in 23. maja 1980 242
Marjeta Adamič, Drugo posvetovanje o opremi arhivskih skladišč in arhiv-
skega gradiva v Mariboru 10. in 11. junija 1980 244

OCENE IN POROČILA — REPORTS AND REVIEWS — ОЦЕНКИ
И СООБЩЕНИЯ — RAPPORTS ET CRITIQUES — BERICHTE
UND REZENSIONEN

UDK 930(048.1)

Branko Petranović, Zgodovina Jugoslavije 1918—1978 (Momčilo Zečević) . . 247
France Klopčič, Desetletja preizkušenj. Spomini (Lilijana Trampuž) 250
Vlado Strugar, Jugoslavija 1941—1945 (Dušan Nečak) 252
Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941—1945 (Karl Stuhl-
pfarrer) 254
Anka Vidovič-Miklavčič, Slovenski železničarji pod italijansko okupacijo v Ljub-
ljanski pokrajini 1941—1943 (Vida Deželak) 257
Josef Rausch, Der Partisanenkampf in Kärnten im zweiten Weltkrieg (Dušan
Nečak) 259
Anton Čamernik, Spomini na sodne zapore (Nada Kobal) 260
Sv. Jakob, Zgodovinski razgledi po življenju Slovencev v tržaškem delavskem
okraju (Andrej Vovko) 262
Stane Stražar, Moravska dolina. Življenje pod Limbarsko goro (Andrej Vovko) 263
Arhivi, glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije (Marjeta Adamič) . . 265
Zbornik občine Domžale (Jože Ciperle) 267
Wolfgang Mallebrein, Hans Steinacher (Tone Zorn) 269
Roter Anstoß (Tone Zorn) 273
Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem (1868—1980) (Boris
Mlakar) 275

BIBLIOGRAFIJA — BIBLIOGRAPHY — БИБЛИОГРАФИЯ — BIBLIOGRAPHIE
UDK 016:930

Bibliografija sodelavcev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja za leto 1980
(Franc Rozman) 279

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
PRISPEVKI
1981

930(497.4)

119820122, 1/2

COBISS •